

nieuwe reeks 31 (2005)

nieuwe reeks 31 (2005)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 31
Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J.J. Bosma (eindred.)

D. de Clercq

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

A. Verbeek

P. Visser (voorz.)

A. Voolstra

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhk.doopsgezind.nl

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 31

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

2005

Omslagillustratie: Gedenkraam in glas-in-lood ter nagedachtenis van verzetsman ds. André du Croix.

Afgebeeld: Gedenkraam wordt beheerst door een met twee handen opgeheven kruis, waaromheen in randschrift staat:

'Het leven is: de kruisbanier tot in Gods handen dragen', met onderin : 'In Memoriam Ds. André du Croix, geboren te Amsterdam op 31 Oct. 1910, Leeraar der Gemeente vanaf 7 mei 1939, overleden op onbekende datum in Maart 1945 in het Concentratiekamp Bergen-Belsen (Duitschland)'

Het raam werd op 22 mei 1946 tijdens een dienst in de doopsgezinde kerk van Winschoten (geleid door ds Willem Mesdag), ingewijd en in een nis in de rechter zijgevel van het kerkgebouw aangebracht.

Na samenvoeging van de gemeenten Winschoten en Stadskanaal tot DG Oost-Groningen, werd het raam in 1994 verwijderd en gerestaureerd. Het bevindt zich sinds 1996 in de doopsgezinde kerk van Stadskanaal.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 31 (2005)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-902-X

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2005 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: J.J. Bosma

Inhoud

Redactioneel

Douglas H. Shantz	<i>David Joris, piëtistische heilige; het beroep op Joris' geschriften door Christian Hoburg, Gottfried Arnold en Johann Wilhelm Petersen</i>	11
Willem Stuve	<i>Herrie om een huis; de huiskopertwist kritisch bekeken</i>	33
A. Blaauw	<i>Over de Waterlands-dooptsgezinde schilder Abraham de Verwer van Burchstraete; over zijn vrouw Barbara van Sillevoirt, en iets over zijn vroegste werken</i>	75
Ruud Lambour	<i>De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)</i>	93
	<i>De iconografie van doctor Galenus Abrahamsz (1622-1706)</i>	169
Keith L. Sprunger	<i>Frans Houttuyn, Amsterdams boekverkoper; preken, uitgeven en de doopsgezinde Verlichting</i>	183
Koen Zondag	<i>In alles singulier; een verhaal over Pieter de Clercq (1849-1934)</i>	205
André J. du Croix	<i>Weerloos weerbaar; het verzet van dominee André du Croix, (1910-1945)</i>	223
Gerlof D. Homan	<i>Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Zuid-Limburg, Heerlen</i>	263
Lineke H. Buijs	<i>Frits Kuiper (1898-1974); kameraad van rood, vriend van de Jood</i>	277
RECENSIES		301

SIGNALEMENTEN	313
VERENIGINGSNIEUWS	327
AUTEURS	338
COLOFON	340

Redactioneel

Na het vorige themanummer – geheel gewijd aan Faustus Socinus en diens navolgers of sympathisanten – biedt nummer 31 van de *Doopsgezinde Bijdragen* opnieuw een aantal artikelen over een breed scala aan onderwerpen uit het doopsgezinde verleden. Daarbij wordt bovendien niet gefocust op een specifieke periode (de zestiende of zeventiende eeuw), maar komen heel uiteenlopende tijden aan bod. Zo vinden we in dit nummer artikelen die spelen in de dagen van de ‘vroede vaderen’, zoals een verhaal over David Joris, een artikel over een vroeg zeventiende-eeuwse doopsgezinde schilder van maritieme onderwerpen en één over de (zestiende-eeuwse) zogenaamde Huiskopertwist. Bovendien komt de belangrijke zeventiende-eeuwse doopsgezinde voorman Galenus Abrahamsz uitgebreid aan bod (die zowel in artikelvorm alsook picturaal ‘centraal staat’), alsmede de achttiende-eeuwse doopsgezinde uitgever Houttuyn. Naast deze steeds duidelijk ‘historische’ of oudere onderwerpen zijn er artikelen die handelen over het meer recente verleden. Zo wordt in maar liefst drie artikelen aandacht besteed aan de – ook zestig jaar na dato – nog steeds opportune Tweede Wereldoorlog. In twee teksten vinden we een uitgebreid verslag van wat nu soms zo onbegrijpelijk (ver weg) lijkt, en trouwens, óók de omslagillustratie van dit nummer staat in dit teken. Verder is er aandacht voor naoorlogse doopsgezinde theologie alsmede voor de Friese taalverspreider en ‘heer van stand’ Pieter de Clercq. Dit alles wordt u hier aangeboden, omlijst met tal van illustraties waarvan enkele zelfs in kleur zijn opgenomen in het kleurenkatern van dit nummer van de *Bijdragen*.

In het artikel van Douglas Shantz over David Joris staat vooral diens *nachwuchs* of doorwerking centraal. Joris de flamboyante maar hoogst verdacht sekteleider uit de begintijd van de Reformatie, had niet alleen in zijn eigen tijd toegewijde volgelingen; hij fungeerde ook – in een veel latere tijd – als inspirator voor Duitse piëtisten, die zijn noch immer omstreden werken, meer dan honderd jaar later veelvuldig lezen en prezen. Het artikel maakt duidelijk dat deze verlate ‘joristen’ vooral diens individualistische en vaak anti-intellectualistische godsdienstige ideeën op waarde wisten te schatten, alsmede de ‘spiritualistische’ vroomheid die ermee samenhang. Onder hen zaten overigens enkele zeer beroemde en invloedrijke theologen, zoals bijvoorbeeld Gottfried Arnold, de schepper van een ‘tegen-geschiedenis’, die van grote invloed is geweest.

Enige decennia na de tijd van David Joris vond in Franeker een controversie plaats tussen twee doperse groepen, die bekend staat als de Huiskopertwist. Over deze kwestie die zou leiden tot een scheuring tussen Oude en Jonge Vlamingen is reeds het nodige gepubliceerd, maar daarbij zijn nog steeds enkele voor de hand liggende zaken over het hoofd gezien. Willem Stuve komt tot een nieuwe integrale bespreking van het conflict, waarbij hij niet alleen de gangbare stand-

punten uit de historiografie bespreekt, maar ook diep ingaat op tal van – soms onopgemerkte – zaken van belang. Hij bespreekt bijvoorbeeld in detail de verschillende betrokkenen bij dit conflict, en gaat aan de hand van archivalia en andere bronnen diep in op de persoonlijke omstandigheden van en de verschillen tussen de toenmalige gemeenten, die – zo blijkt uit zijn relaas – intensief contact met elkander onderhielden en niet schroomden om in geval er onvrede of onrust heerste, vrede te sluiten, dan wel de ban uit te spreken tegen onruststokers. Een tot nu toe nog weinig bekend onderdeel in het conflict is verder – heel voor de hand liggend – het huis in kwestie, dat door Stuve met behulp van oude kaarten zo goed mogelijk ‘zichtbaar’ gemaakt wordt; waarbij tevens allerlei financieel-technische details aan de orde komen, die een rol speelden bij de koop van dit huis. Dat het niet slechts ging om een geval van ‘fraude’ of zelfs maar om een verschillende interpretatie van de leer (of de toepassing van de ban) wordt duidelijk in de conclusie van dit artikel, dat duidelijk oog heeft voor de interne verhoudingen in de toenmalige Vlaamse gemeenten, hun omgang met oudsten, boden, en zaken als de ban.

Het artikel van professor Aart Blaauw over de schilder van zeegezichten, Abraham de Verwer (ca.1585-1650), voert ons verder in de tijd; ditmaal naar de vroege zeventiende eeuw. De Waterlandse doopsgezinde De Verwer was – als zovelen in die tijd – oorspronkelijk afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, maar juist in de Republiek zou hij naam maken met tal van schilderstukken; vooral overzichtswerken van belangrijke zeeslagen. Het artikel toont ons een wereld die niet beperkt bleef tot Amsterdam of Antwerpen, maar ook Parijs en La Rochelle bleek te omvatten, en een wereldbeeld dat soms doortrokken bleek van ‘oude’ en tegenwoordig lastig te bevatten onderwerpen of ‘symbolen’, zoals kaartspelers en varende kapucijnnermonniken. De Verwer, die – zoals gezegd – een Waterlandse dopper was, stond kennelijk met beide benen in de zogeheten ‘vroegmoderne tijd’, en hij bediende zich daarbij van een intrigerende beeldtaal.

Dat sommige dopers zich niet alleen met vroomheid, handel of andere naastigheid bezighielden, maar ook met zoiets buitenissigs als alchemie of zelfs ‘goudmakerij’, wordt duidelijk uit het bijzonder inspirerende, uitgebreide en zeer diepgaande artikel van Ruud Lambour over Galenus Abrahamsz, de bekende voorman van de Lamisten. Het is een fascinerend verslag van een groep (proto- of misschien zou men moeten zeggen: pseudo-) wetenschappers en entrepreneurs die zich lieten inspireren door zaken als het chiliasme en de verwachting van het eind der tijden. Zij vormden een internationaal netwerk dat gedeeltelijk bekend is geworden als de Hartlib-kring (een term die bijna reminiscenties oproept naar huidige ondergrondse netwerken en groepen), een allermindst geheim ‘genootschap’ evenwel, dat veelvuldig communiceerde over tal van natuurwetenschappelijke zaken, in de hoop zo de aanwas van kennis te doen versnellen. Dat deze lieden zich naast hun natuurwetenschappelijke experimenten – waar-

van een deel als alchemie te betitelen valt – ook met heel aardse zaken bezighielden, blijkt uit wat Ruud Lambour weet te vertellen over zeepziederij, een nieuwe methode om zijde te produceren, en zelfs de poging om goud te winnen uit duinzand. Heel dit mengsel van aardse en ‘mystieke’ zaken vormt een – ik noemde het reeds – fascinerend amalgaam, dat een heel heldere en uitermate verfrissende blik biedt op de zeventiende-eeuwse (vroeg moderne) vaderen; vooral ook op Galenus uiteraard. Ruud Lambour droeg tevens zorg voor een gedegen iconografie van Galenus Abrahamsz, die hier als aanvulling is opgenomen, waarbij de voornaamste portretten van deze beroemde voorman (voor zover beschikbaar) zijn afgedrukt.

In een iets later tijdperk, echter met een geheel ander en heel eigen tijdsbesef, leefde Frans Houttuyn, de uitgever-boekverkoper die centraal staat in het artikel van Keith Sprunger. Houttuyn kwam uit een bekende, progressieve (of liberale, zou men kunnen zeggen) Hoornse doopsgezinde (elite) familie en hij was niet alleen voorganger bij de Arke Noach in Amsterdam, maar ook boekhandelaar/zakenman en bovenal propagandist voor, en van de (gematigde) Verlichting. Vooral de vele tijdschriften die uit zijn boekwinkel stammen, maakten hem tot één van de meest vooraanstaande en uitgesproken verspreiders van dit nieuwe, tolerante type denken (en geloof). Voorst wordt duidelijk in dit artikel dat Houttuyn bepaald niet de enige dooper was die in deze tijd een dergelijke filosofie (en religie) aanhing, en dat hij vanwege zijn publicitaire activiteiten en zijn ‘netwerk’ kan worden gezien als spil in – wat Sprunger noemt – de ‘doopsgezinde Verlichting’.

Koen Zondag schets in zijn artikel een interessant beeld van Pieter de Clercq (1849-1934), een landeigenaar en ‘heer van stand’, actief deelnemer (en bestuurder) in zowel de plaatselijke doopsgezinde gemeente als in de lokale overheid, en daarnaast een buitengewoon productief en enthousiast voorvechter van de Friese taal, die bijvoorbeeld niet alleen een bijbelvertaling initieerde, maar daar ook zelf daadwerkelijk aan meewerkte. De veelzijdigheid van De Clercq, die uit bovenstaande opsomming al enigszins duidelijk wordt, alsmede de specifieke sfeer van zijn tijd met haar heel eigen sociale structuur en verhoudingen, komt bijvoorbeeld aan de orde in de vele, vaak bijzonder aardige brieven van De Clercq, die – als eerbetoon aan deze voorvechter van het Fries, maar ook als service voor onze vele Friese leden – hier in het origineel: Fries, worden weergegeven, waarbij – omwille van de leesbaarheid – enkele woorden in de landstaal zijn vertaald.

In maar liefst twee artikelen komt de zo roerige periode van de Tweede Wereldoorlog aan bod: eerst in de biografisch schets van André du Croix, door zijn gelijknamige zoon, daarna in een beschrijving van de praktijk van het gemeentelven in één doopsgezinde gemeente tijdens WO II, namelijk die in Heerlen. Beide verhalen zijn uitermate boeiend en niet zelden aangrijpend om te lezen. Het

eerste (de biografisch schets van André du Croix) bevat het relaas van een voorganger die tijdens de oorlogsjaren een duidelijke keuze maakte en in de illegaliteit belandde. André du Croix werd één van de belangrijkste leiders van het verzet in het Noorden van het land, en zou al spoedig – na te zijn verraden – als gevolg daarvan een weg afleggen, zoals zovelen die in die tijd werden opgepakt tijdens verzetsactiviteiten. In een groot aantal aangrijpende brieven, wordt duidelijk hoe duister een dergelijke ‘reis naar het eind van de nacht’ kon zijn, en ook hoe groot het aantal slachtoffers was. Daarnaast gaat dit artikel uitgebreid in op de reacties van wachtenden, d.w.z. het thuisfront, dat probeerde zo goed als mogelijk was de draad van het normale leven weer op te pakken, en daarbij soms hoopte, dan weer vreesde, tot er – uiteindelijk – een negatief bericht kwam (of kon komen). Ook in het tweede verhaal over WO II, dat speelt in de provincie Zuid-Limburg, zitten aangrijpende elementen, die ditmaal opnieuw verband houden met de zeer uitzonderlijke situatie waarin mensen in de oorlogstijd terecht kwamen. In dit verhaal komen naast enkele ‘goede’, soms ook een enkele ‘foute’ en daarnaast vele ‘grijze’ (de recentelijk in de historiografie ontdekte groep) mensen aan bod. Een heldenrol was kennelijk niet voor een ieder weggelegd. Desalniettemin waren er opmerkelijke staaltjes van medeleven en moed, naast soms schokkende zaken – die u allen tegenkomt in het artikel van de heer Homan, die in de *Bijdragen* reeds eerder inging op deze uitzonderlijke periode in het doopsgezinde verleden.

In het artikel van Lineke Buijs over Frits Kuipers speelt de Tweede Wereldoorlog opnieuw een rol, zij het ditmaal, meer indirect. Kuipers was een theoloog, die heel direct gevormd werd door deze duistere periode, maar die tegelijkertijd zijn meeste activiteit zou ontplooien in de naoorlogse jaren, waarbij hij op een geheel eigen wijze positie koos. Hij ging bijvoorbeeld om met toentertijd vooraanstaande theologen als Miskotte en Barth (waardoor hij zich duidelijk liet inspireren). Verder had hij tal van banden buiten de broederschap en liet hij zich inspireren door politieke ontwikkelingen in zijn tijd (ja zelfs door het China van Mao!). Ook maakte hij zich niet alleen hard voor de vredesbeweging maar ook voor de staat Israël en het zionisme, en Kuipers was dus alles behalve een saai en voorspelbaar man. Dat dit alles geen tegenstrijdigheid of ongestructureerdheid betrof, maar een zekere eenheid vormde, wordt duidelijk uit dit artikel, dat de lijn zelfs doortrekt naar het heden en de vraag aan de orde stelt of Kuipers ‘profetisch spreken’ niet ook in de huidige tijd een luisterend oor geboden moet worden.

Naast al deze interessante en inspirerende artikelen bevat dit nummer uiteraard de steeds terugkerende rubrieken als recensies, signalementen, verenigingsnieuws en dergelijke. In ons vorige themanummer, was voor deze onderwerpen geen plaats, en vandaar dat hier ruimschoots aandacht besteedt wordt aan wat de lezer mogelijk reeds eerder verwachtte.

David Joris, piëtistische heilige

Het beroep op Joris in de geschriften van Christian Hoburg,
Gottfried Arnold en Johann Wilhelm Petersen¹

Inleiding

Het onderhavige artikel streeft een tweeledig doel na: het wil aantonen dat David Joris een belangrijke invloed had op radicale Duitse piëtisten, en daarnaast reukenschap afleggen van diens aantrekkingskracht op deze groepen. Deze studie draagt bij aan een kleine, maar groeiende historiografie die de radicale reformatie verbindt met het latere, radicaal Duitse piëtisme. Horst Weigelt heeft belangrijk werk verricht door de banden aan te tonen tussen de schwenkfeldianen en latere Duitse piëtistische groepen, en Marcus Meyer deed hetzelfde voor de anabaptisten en de piëtisten.² In het eerste deel van de *Geschichte des Pietismus* verwijst Martin Brecht naar de invloed van zestiende-eeuwse Duitse spiritualisten en van Jakob Böhme op de belangrijkste piëtisten.³ Brecht toonde de wijdverbreide populariteit aan van het werk van Schwenckfeld, Valentin Weigel en Johann Arndt, en hun belang voor de 'voorgeschiedenis' van het piëtisme. Piëtisten lazen deze schrijvers met instemming, vanwege hun nadruk op innerlijke vroomheid.⁴ In deze discussies is echter een bepaalde, bij de piëtisten populaire figuur tot nog toe genegeerd – namelijk David Joris (ca.1501-1556). Na de val van Münster in 1535, was de glasschilder uit Delft de belangrijkste doperse leider in de Nederlan-

1 Dit artikel vormt de neerslag – in iets gewijzigde vorm – van een voordracht op de 'Conferentie zestiende-eeuwse studies' te Pittsburgh, Pennsylvania, van 30 oktober tot 2 november 2003. Sessie: 'Luthers spiritualisme: van Luther tot radicaal piëtisme'. Vertaling van het oorspronkelijk Engelstalige artikel, dat eerder is verschenen in *The Mennonite quarterly review* 78:3 (2004), 415-432: Bonny Rademaker-Helfferich.

2 Horst Weigelt, *Spiritualistische Tradition im Protestantismus; Die Geschichte des Schwenckfeldertums in Schlesien* (Berlijn, 1973). Dit werk is vertaald in het Engels door Peter C. Erb, onder de titel: *The schwenckfelders in Silesia* (Pennsburg, Pennsylvania, 1984). Marcus Meyer's recent voltooide dissertatie aan de *Philipps Universität Marburg* is getiteld: *Schwarzenauer Neutäufer*, en behandelt de doperse wortels van de Duitse *Inspirierten*.

3 Martin Brecht, 'Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland', in: M. Brecht & J. van den Berg (reds.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen, 1993), 113-203.

4 Brecht, 'Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland', 119, 121.

den tijdens de vroege jaren veertig van de zestiende eeuw, waarin hij met succes wedijverde met Menno Simons om volgelingen. Volgens Garry Waite was Joris...

één van de meest beruchte mannen in de Lage Landen, opgejaagd door de keizerlijke autoriteiten en aanbeden door mogelijk duizenden aanhangers, die bereidwillig hun leven in de waagschaal legden en hun middelen deelden, om zo hun geliefde leider in leven te houden.⁵

Behalve een visionair, mysticus en profeet die zichzelf uitriep tot 'derde David', was Joris ook een vruchtbaar en getalenteerd auteur, die boeken, pamfletten, hymnen en ontelbare brieven het licht deed zien. Zijn hoofdwerk was het *Wonderboek* uit 1542.⁶ Alles bij elkaar genomen, zijn meer dan 240 gepubliceerde werken bewaard gebleven – waaronder een liederenbundel, een groot aantal teksten in handschriftelijke vorm en verschillende artistieke verbeeldingen van zijn ideeën. Volgens de Nederlandse historica Mirjam G.K. van Veen onderstreept, 'de bereidheid van drukkers om Joris' werk nog lang na zijn dood te publiceren [...] zijn blijvende invloed in de Lage Landen', en daarbuiten. Er zijn aanwijzingen dat vele van zijn geschriften in handschrift bleven circuleren.⁷

In 1538 werd door Hollandse rechters een prijs gezet op Joris hoofd. Hij ontvluchtte de Noordelijke Nederlanden, en verbleef in Antwerpen van 1539 tot 1544.⁸ In de lente van 1544 trok Joris met zijn familie naar Bazel, waar hij zich bij de stadsraad voordeed als koopman en evangelisch vluchteling, en zich Johann van Brugge noemde. Hij ontving spoedig het burgerschap van Basel. Joris woonde in Bazel als een nicodemiet, waarbij hij 'de kruistocht verinnerlijkte of spiritu-

5 Gary Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism, 1524-1543* (Waterloo, 1990), 1. Zie van dezelfde auteur: 'Joris, David', in: *The Oxford encyclopedia of the Reformation II* (New York, 1996), 354. In een recent artikel gaat Waite in op hagiografische aspecten van Joris' biografie, maar zonder de piëtistische verering van Joris te noemen: 'Anabaptist antiklerikalisme and the laicization of sainthood: Anabaptist saints and sanctity in the Netherlands', in: Jürgen Beyer et al., *Confessional sanctity (c. 1550-1800)* (Mainz, 2004).

6 Zie Waite, 'Joris, David', 335. A. van der Linde's *David Joris; bibliografie* ('s-Gravenhage, 1867) toonde het bestaan aan van zo'n 264 door Joris geschreven religieuze traktaten, maar Waite vindt dat Van der Linde's bibliografie nodig aan revisie toe is. Een grote collectie materiaal over Joris, genoemd de 'Jorislade' is aanwezig in de *Baseler Universitätsarchiven*; deze omvat zo'n 15 delen. Zie: Waite, 'David Joris', in: *The Mennonite Encyclopedia V* (Scottsdale, Pennsylvania enz., 1990), 216.

7 Mirjam G.K. van Veen, 'Spiritualisme in de Nederlanden; van David Joris tot Dirck Volckertsz Coornhert', in: *Sixteenth century journal* 33:1 (2002) noot 18, 19. Zie P. Valkema Blouw, 'Printers to the 'arch-heretic' David Joris; prolegomena to a bibliography of his works', in: *Quaerendo* 21:3 (1991), 192-209. Van Veen merkt op dat een bibliotheek in Leeuwarden een band met handgeschreven geschriften van David Joris bevat. Slechts enkele hiervan zijn uitgegeven. Martin Rothkegel beschrijft drie handschriften van David Joris, ontdekt in de Staats- en Universiteitsbibliotheek te Hamburg. M. Rothkegel, 'Three sixteenth century manuscripts of writings of David Joris', in: *Mennonite quarterly review* 75:3 (2001), 383-386.

8 Van Veen, 'Spiritualism in the Netherlands', 132.

aliseerde', en het sektarische anabaptisme achter zich liet.⁹ Een aantal jaren na zijn dood in 1556, werd Joris' ware identiteit ontdekt, toen de jurist Bonifacius Amerbach de stadsraad ertoe aanzette de geruchten te onderzoeken dat Johann van Brugge in werkelijkheid Joris was, de beruchte Nederlandse ketter.¹⁰ Nadat zijn identiteit was vastgesteld, werd Joris' lichaam opgegraven en samen met zijn geschriften verbrand.¹¹ In 1559 publiceerde de universiteit van Bazel een kritisch oordeel over Joris: *Davidis Georgii Holandi haeresiarchae vita et doctrina*.¹²

De vijandigheid van Joris' tijdgenoten werd door het latere nageslacht bestendigd; de confessionele geschiedschrijving stelt Joris voor als een 'aartsketter', een extatisch visionair en bigamist.¹³ Het is veelzeggend dat ondanks deze officiële verwerping Joris' werk zo vaak en met zoveel instemming door latere lutheranen als Christian Hoburg, Gottfried Arnold en Johann Wilhelm Petersen geciteerd zou worden. Een manier om de populariteit van Joris en zijn geschriften vast te stellen in het tijdperk van het piëtisme, is het raadplegen van de indices op de *Unschuldige Nachrichten*, een vroege Duitse periodiek, die verscheen van 1701 tot 1720 en recensies bevatte van religieuze literatuur.¹⁴ De uitgever ervan, Valentin Ernest Löscher, was luthers predikant en superintendent in Jüterbog. Hij belichtte de bedoelde lezerskring van zijn nieuwe periodiek als volgt:

Onze gewaardeerde lezer herinnert zich ongetwijfeld dat in het afgelopen jaar een maandelijks publicatie in de boekhandel is verschenen, getiteld: *Oud en Nieuw uit de schatkist van theologische geleerdheid*. [...] We wensen dat onze lezers *Theologische Nachrichten* niet zien als een zogenaamd geleerdentijdschrift [...] maar als een oefening in het rechte denken over zaken die het best kunnen bijdragen tot de kerk in onze tijd.¹⁵

9 Gary Waite, *Spiritualizing the crusade; David Joris in the context of the early reform and Anabaptist movements in the Netherlands, 1524-1543* (Dissertatie aan de Universiteit van Waterloo, 1986).

10 Sinds 1527 had de stadsraad van Bazel streng opgetreden tegen de wederdopers, door leden van sektarische groepen in de stad of het omliggende gebied te dreigen met verbanning of terechtstelling. Vooraanstaande of rijke bezoekers en dissidenten, die erin toestemden rustig te leven, werden echter dikwijls getolereerd. Zie: Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism*, 178f.

11 Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism*, 185, 186.

12 Van Veen, 'Spiritualism in the Netherlands', 132.

13 Van Veen, 'Spiritualism in the Netherlands', 129. Joris werd ervan beschuldigd de Münsterse praktijk van polygamie voort te zetten. Zie: Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism*, 180. Het verhaal van Joris' bigamie zou nog dertig jaar na zijn dood de ronde doen. Zie Roland Bain-ton, *The travail of religious liberty* (Philadelphia, 1951), 146.

14 De publicatie verscheen maandelijks in 1701, wekelijks in 1702, en daarna 15 keer per jaar gedurende de rest van zijn publicitaire leven, tot aan 1720.

15 *Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen zur heiligen Sontags Übung verfertigt von einigen Dienern des Göttl. Wortes, von einigen Dienern des Göttl. Wortes. Erster und andrer Sontag 1702* (Leipzig, 1702), 5-9. De oorspronkelijke titel was: *Schatz Theologischer Wissenschaften*. In 1702 werd deze vervangen door: *Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen*.

Elke aflevering bestond uit twee delen. Het eerste bevatte passages van oudere werken en christelijke klassieken, die nog steeds de aandacht van christenen waard waren. Het tweede deel was gewijd aan recensies van vakliteratuur, die recentelijk was verschenen. Deze boeken werden zorgvuldig bekeken en beoordeeld op hun orthodoxie of 'gevaarlijke leerstellingen', die werden geïdentificeerd vanuit het perspectief van de lutherse confessie.¹⁶ De *Unschuldige Nachrichten* veroordeelde verschillende publicaties als 'gevaarlijk', omdat ze leerstellingen van David Joris bevatten en goedkeurden. Christian Hoburg's *Unbekannter Christus* prees Joris als 'een complete man Gods'. Gottfried Arnold zorgde in zijn *Unparteiische Kirchen und Ketzerhistorie* voor een geschiedbeeld en een apologie van Joris, alsmede voor een uitgelezen selectie van zijn werken.¹⁷ Tenslotte werd Joris in Johann Wilhelm Petersen's *Das Geheimnüss der Widerbringung aller Dinge* (1701) geportretteerd 'als een geliefde heilige' voor God; wat inspiratie bood voor de titel van dit artikel. In het vervolg van dit artikel zullen we deze piëtistische geschriften in detail beoordelen om de essentie van Joris' populariteit te begrijpen, en te ontdekken hoe Joris' leven en denken de piëtistische zaak bevorderden.

Dit artikel wil aantonen dat Joris voor deze lutherse piëtisten fungeerde als een spiritualistische heilige, een model en inspirerend referentiepunt. In een tijd, waarin Europa uitgeput was door de Dertigjarige Oorlog en door religietwisten, kwam Joris met de innerlijke godsdienst van het hart, die onderscheid in sacrament en belijdenis tot een minimum reduceerde. Piëtisten werden aangetrokken door de wijze waarop Joris de leer van orthodoxe theologen ondermijnde, ten gunste van een kerk die direct onderwezen werd door Gods Geest. Het is daarom ook niet verwonderlijk, dat Joris prominent zou figureren in de piëtistische poging om het verhaal van de eigen gemeenschap opnieuw te doordenken en te vertellen, met een beroep op het christelijk verleden. Joris diende als een vroege getuige van de piëtistische visie, één die het christendom een nieuwe oriëntatie

16 'Und weil dabey vornehmlich unser Gott geheiligter Fleiß in kurzer und genauer analysi und recension derer Bücher bestehen soll, als wollen wir bey iedweden, wo es nöthig ist, aus des Scribenten eigenen Worten bemercken

1. Genium auctoris, und was seine Person und Schreibart angehet,

2. Sein Absehen

3. Methode und Ausführung

4. Gefährliche Lehren, so darinnen anzutreffen,

5. Was sonsten en particulier daraus zu mercken hochnötig ist.

6. Deren Feinden der Wahrheit wollen wir auch zeigen ihr absurda, und ignorantias, so iedweden Leser in die Augen fallen müssen.'

Zie de 'Vorrede von Valentin Ernest Löscher, Pastor und Superintendent Juterborg', in de *Unschuldige Nachrichten* (Leipzig, 1702), 9.

17 *Unschuldige Nachrichten* (1702), 184, 751; (1711), 101, 105; (1714), 913.

gaf – afgewend van de ceremonie en het sacrament, en gericht op de innerlijke ervaring.

Joris in Christian Hoburg's *Der unbekante Christus* (1669)¹⁸

Toen Christian Hoburg (1607-1675)¹⁹ om financiële redenen niet in staat bleek zijn theologische studie te Königsberg te voltooien, las hij het werk van Caspar Schwenckfeld en Johann Arndt met groeiende interesse. Hoburg was pleitbezorger van een lekenchristendom, gekenmerkt door een wedergeboorte door de Heilige Geest en door mystieke vernieuwing. Hij was een scherp criticus van de lutherse staatskerk en haar theologie. Hoburg diende als assistent-schoolrector en luthers predikant in Ülzen, en was drieëneenhalf jaar lang, van 1645 tot 1648, predikant te Bornum bij Königsutter. Uit beide posities werd hij ontheven. Hoburg bracht hierna twintig jaar in Holland door, waar hij diende in gereformeerde en doopsgezinde gemeenten. In 1655 werd hij aangesteld als predikant in Latham/Bahr bij Arnhem, onder voorwaarde dat hij alle religieuze controverse zou vermijden. Na vijftien jaar in Latham, werd Hoburg uiteindelijk uit zijn ambt verwijderd vanwege de publicatie – een jaar eerder – van *Der unbekante Christus*, waarin hij de leerstellingen van de doperse en spiritualistische schrijver David Joris verdedigde.²⁰ Het werk werd Hoburgs bekendste publicatie, dat 19 drukken beleefde. De latere Duitse piëten waardeerden Hoburgs werk hogelijk. Zoals de titel aangeeft, is *Der unbekante Christus* geen warm vroom boek: 'De onbekende Christus; een grondig bewijs dat het christendom van vandaag in zijn verschillende sekten niet werkelijk Christus kent'. Hoburgs bedoeling was de zelfvoldane christenen wakker te schudden, de schijnheiligen te beschamen, en de zogenaamde christenen van zijn tijd grondig te onderzoeken.²¹ Hij wilde dat het boek zou fungeren als een spiegel, waarin de lezers zichzelf konden onderzoeken en zien of zij Christus in geest en geloof of naar het vlees en in hypocrisie kenden.²² Drieëndertig van de tweeënveertig hoofdstukken stonden in het teken van de

18 Christian Hoburg, *Der unbekante Christus, Das ist, Gründlicher Beweis daß die heutige so genante Christenheit in allen Secten den wahren Christum nicht recht kennen und derowegen in Lügen und nicht in Warheit sich nach Ihm Christen nennen* (Nimwegen, 1684).

19 Zie Philipp Hoburg, *Lebens-Lauff des seeligen Christian Hoburgs; wie er von dessen Sohne aufgesetzt und hiermit zum Druck befördert worden* (s.l., 1692). Hoburg bediende zich van de pseudoniemen Bernhard Baumann en Elias Praetorius.

20 Brecht, 'Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts', 227f.

21 Christian Hoburg, *Der unbekante Christus* (Nimägen, 1684); titelpagina: 'Der unbekannte Christus [...] Die sichere Herten auffzuwecken: Die Schrift-luge Pharisäer zu beschämen: Die gemeine Christen aber sich gründlicher zu prüffen'.

22 Hoburg, *Der unbekante Christus*, 'Vorrede'.

identificatie van hen die Christus niet werkelijk kenden.²³ Hoburg bekritiseerde de 'zogenaamde christenen' die anderen vervolgden om hun godsdienstige geweten.

Zodra men hen begint [te beschrijven; D.S.] die geweld en dwang in religieuze zaken gebruiken, dan denkt men niet aan een lam, maar aan een wolf; de ware christen, met zijn liefhebbende geest, leer, leven en zijn, is verdwenen.²⁴

Personen als Constantijn die zich tot oorlogstuig wendden ter verdediging van Christus, de pausen die Huss en Savonarola vervolgden en 'een duizendtal anderen', Luther die zich zo onverzoenlijk opstelde tegenover Carlstadt en Schwenckfeld, en protestantse vorsten die politieke allianties en verbintenissen slooten teneinde de evangelische godsdienst te verdedigen – zij allen toonden daarmee hun onkunde van Christus.²⁵ Hoburg betreurde het lot van David Joris, en diens postume verbranding door de geleerde leiders van Bazel. Hij besloot zijn inleidende overzicht met de opmerking dat de zestiende-eeuwse uitingen van haat en vijandschap jegens het goddelijke hun oorsprong vonden in onbekendheid met Christus, waarbij hij opmerkte dat de vervolgingen in de eigen (zeventiende) eeuw 'niet alleen voortgezet, maar zelfs toegenomen' waren; 'vooral onder de zogenaamde Lutheranen'. Hij verwees naar de oppositie tegen Valentin Weigel, Johann Arndt, Jacob Böhme, Jean de Labadie, en de animositeit die hemzelf was betoond door de predikanten van Hamburg, Lübeck en Lüneburg. Tegenstanders van de waarheid kenden de ware Christus niet met zijn geest van liefde, geduld en tederheid jegens zijn naaste.

De ware Christus als het hoofd temidden van zijn leden is zacht, bemint zijn vijanden, duldt zelfs Judas, verbiedt het uittrekken van onkruid vóór de bestemde tijd, [...] bidt voor zijn vijanden, is in één woord, een lam. Allen die deze geest, natuur, manier van doen en gemoed niet bezitten of tonen, kennen hem niet.²⁶

Hoburg merkte op dat er twee manieren waren om Christus te kennen: door uitwendige en door inwendige kennis. Uitwendige kennis werd op de scholen der mensen geleerd, terwijl inwendige kennis werd verworven in de school van de Heilige Geest.

23 Brecht, 'Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts', 228.

24 Hoburg, *Der unbekannte Christus*, 'Summarischer Begriff'.

25 Hoburg, *Der unbekannte Christus*, 'Summarischer Begriff'.

26 Hoburg, *Der unbekannte Christus*, 'Summarischer Begriff'.

De studenten die kennis zoeken overeenkomstig het vlees moeten veel verstand hebben en een studie filosofie voltooien [...]. Zo'n duizend van hen die door de letter onderwezen zijn (*Schriftgelehrten*), en die de kennis van Christus overeenkomstig het vlees hebben geleerd in de scholen der mensen, zijn niet instaat om de kennis van Christus te bevatten overeenkomstig de Heilige Geest. Om deze reden koos Christus geen door scholen onderwezen personen als discipelen [...]. Vandaar dat vandaag de dag, onder de op scholen onderwezen geleerden, die kennis van Christus zoeken overeenkomstig het vlees, er niet één in duizend gevonden kan worden die de ware kennis van Christus bezit naar de Geest.²⁷

Deze twee verschillende soorten scholen spraken volgens hem twee verschillende soorten studenten aan. David Joris behoorde tot de kleine minderheid die Christus kende in nederigheid. In het beknopte overzicht aan het begin van *Der unbekannte Christus* spreekt Hoburg zijn bewondering uit voor Joris vanwege diens 'gouden, goddelijke geschriften' en zijn 'ware levende kennis van Christus'.

Dit deden de geleerde mannen in Bazel David Joris aan, die door God was onderwezen, en wiens geschriften zij niet konden begrijpen, omdat zij ze overweldigden met zulk een bittere afgunst en haat; daarom verbranden zij ze [...]. Zij hadden zulk een Kaïnachtige haat voor deze man Gods, die zo diepgaand in zijn spirituele geschriften getuigenis aflegde van het koninkrijk van Jezus Christus, temidden van de diepe donkerte des pausdoms en er zo vurig van getuigde, dat zij zijn beenderen niet konden laten rusten in het graf. Dit alles komt door onwetendheid van Christus [...]. Want, zoals deze man diepgaand getuigde van de ware, levende kennis van Christus, zo kan deze kennis alleen ontvangen worden door degenen die zijn gouden, goddelijke geschriften (*göttliche Schriften*) met een onpartijdige geest lezen en begrijpen.²⁸

In tegenstelling tot de *Weltgelehrte* en *Ehrgeitzige* (de wereldse wijzen en eierzuchtige gelovigen), onder wie ouderlingen, schoolmeesters, vorsten, adel en juristen, was Joris een *Gotts gelehrter* (door God onderwezen persoon). In het op twee na laatste hoofdstuk, over de remedie tegen geestelijke blindheid en onwetendheid, kwam Hoburg op Joris terug. Hoburg herinnerde zijn lezers eraan dat zij niet ver hoefden te gaan om deze levende kennis van Christus te ontdekken. Zij konden deze vinden in de onvergelijkelijke geschriften van een van hun eigen landgenoten uit de vorige eeuw: de *theosophus mysticus*, David Joris.

²⁷ Hoburg, *Der unbekannte Christus*, 13.

²⁸ Hoburg, *Der unbekannte Christus*, 'Summarischer Begriff'.

Deze man, voorwaar deze leraar uit Holland, leert over de levende kennis van Christus op zo'n prachtige wijze als ik ook maar ooit in mijn leven heb gezien.²⁹ [...]

Joris wil geen Christus zonder geest, wezen, leven, licht, of macht zoals de blinde sekten hebben aangenomen [...], waardoor zij niet meer dan letters, woorden, geschiedenissen en geleerdheid hebben in hun geest, in hun mond en oren. Joris wil juist een Christus van kracht hebben (*Kraft-Christum*), een ware Christus, een Christus van het hart, een levende Christus, een Christus, die niet alleen in onze mond en oren woont, maar in onze harten leeft [...]. Dit is de *summa* van Joris' leer van Christus, die werkelijk overeenstemt met de Schrift.³⁰

Het feit dat de geleerden Joris belasterden en marginaliseerden vormde het duidelijkste bewijs dat diens leer niet van de wereld was, maar van God.³¹ Hoburg prees Joris op de meest hoge wijze.³² Voor hem was Joris de 'mystieke theosoof', de 'leraar van Holland', die terecht de ware Christen definieerde als iemand die de Geest bezat en Christus kende in al zijn macht.³³ Hoburg vormt een voorbeeld van een fenomeen, waarop door Andrew Fix en onlangs door Mirjam van Veen is gewezen. In een tijd van religietwisten verwijderden meer en meer mensen in de Nederlanden zich van de kerken en de clerus..

omdat ze weinig of niets gaven om [...] de geestelijkheid en de openbare geloofsbelijdenis [...] en zich niet bekommerden om het leren of belijden van dit of dat.

Zij pleitten voor tolerantie en waren tegen het terechtstellen van ketters. Deze 'libertijnse' houding duurde voort tot ver in de zeventiende eeuw.³⁴

Joris in de delen II en IV van Gottfried Arnold's *Unparteiische Kirchen und Ketzer Historie* (Frankfurt, 1700)

Het was waarschijnlijk Christian Hoburg die als eerste Gottfried Arnold wees op het belang van Joris. Arnold vond het een verdienste van Hoburgs geschriften dat

²⁹ Hoburg, *Der unbekante Christus*, 143. 'Deze man, ja, deze Hollandse leraar, leert over de levende inzichten van Christus dusdanig mooi, dat ik het mijn leven lang nergens zo grondig heb gezien'.

³⁰ Hoburg, *Der unbekante Christus*, 144f.

³¹ 'Of hem de schriftgeleerden belasteren en verketteren, dan is dat toch een van de allerzerste kentekenen dat zijn leer niet van de wereld is maar uit God', 143.

³² *Unschuldige Nachrichten* (Leipzig, 1702), 751. '[Hoburg] prees Joris in de hoogste mate als een complete man Gods. Tegelijkertijd hield Joris vast aan de Heilige Schrift, kerkelijke ceremonies, en de aantijging van Christus' rechtvaardigheid. Daarom moet hij niet gerekend worden tot de primitieve rangen van de fanatici'.

³³ Brecht, 'Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts', 228.

³⁴ Van Veen, 'Spiritualism in the Netherlands', 129f.

Titelpagina van
Gottfried Arnold,
*Unpartheyische
Kirchen- und
Ketzer-Historie*
(Frankfurt
am Mayn, 1700)
(UBA: 1451 A 9)

Gottfried Arnolds
Unparteyische
Kirchen- und Ketzer-
Historie/
Vom Anfang des Neuen Testaments
Bis auff das Jahr Christi 1688.
Mit Königl. Polnischen/ Churf. Sächsischen und Churfürstl.
Brandenburgischen
PRIVILEGIIS.

Frankfurt am Mayn /
bey **Thomas Breitisch.**

Im Jahr 1700.

hierin 'vele andere getuigen van de waarheid aan het licht zijn gebracht'.³⁵ Het licht voor de hand dat Joris één van deze getuigen was. In een opsomming door Arnold van de lovende woorden van Joris' verdedigers, citeerde hij Hoburgs hulde aan deze vrijwel woord voor woord.³⁶ Arnold schreef zijn *Unparteiische Kirchen und Ketzer Historie* (hierna: *UKKH*) toen hij in de late jaren negentig van de zeventiende eeuw in Quedlinburg verbleef;³⁷ het centrum van een mystiek spiritualistisch type vroomheid, dat in de werken van Jacob Böhme en Johann Arndt gevonden wordt. In deze periode was Arnold een fel criticus van de lutherse kerk, en een verdediger van de onzichtbare spiritualistische kerk, die sektarische verschillen van dogma en ritueel ondergeschikt maakte aan geloof en liefde.³⁸ Zijn programma voor een *Unparteiische Kirchen und Ketzer Historie* omvatte het identificeren (en benadrukken) van de spiritualistische kerk van ware gelovigen in de christelijke geschiedenis. In tegenstelling tot de protestantse geschiedschrijving van de voorafgaande tweehonderd jaar, die was beoefend met 'groot geweld (intensiteit), zelfpromotie, zelfvoldoening en eenzijdigheid', volgde Arnold een afwijkend pad. Hij bevorderde de zaak van de *Ketzer*: zij die 'verkeerd begrepen waren' door zowel katholieken als protestanten.³⁹ Arnold schreef zijn geschiedenis van de kerk 'vanuit het standpunt van de religieuze critici ervan; dat van de sektariërs (de *Ketzer*)'.⁴⁰ De duidelijkste representanten en helden bij uitstek van deze kerk waren Jacob Böhme, Caspar Schwenckfeld en David Joris.⁴¹ Arnolds programma eiste een 'onpartijdige' benadering die ketters serieuzer nam, door hen zelf aan het woord te laten.

35 Gottfried Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie; vom Anfang des neuen Testaments biß auf das Jahr Christi 1688 IV* (Franckfurt am Mayn, 1729), 1039. 'Christian Hoheburg [...] aus seinen vielfältigen schriften, hat viele andere zeugen der wahrheit [...] ans licht gestellet, biß er von den Lutherischen und Reformirten ausgestossen, den Mennisten geprediget, und bey ihnen zu Altenau gestorben ist'.

36 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 752. 'Er sey ein solcher Theosophus mysticus oder geheimbder Gottes-Gelehrter gewesen, daß seines gleichen Schriften niemals gelesen worden, ein wahrhafter Gottesmann, den Gott dem Menschen zum besten selber erwecket hätte'.

37 In 1697 kwam Quedlinburg onder de jurisdictie van de keurvorst van Brandenburg.

38 Zie Hans Schneider, 'Der radikale Pietismus im 17. Jahrhundert', in: Martin Brecht (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen, 1993), 414.

39 Wolfgang Bienert, 'Ketzer oder Wahrheitszeuge; zum Ketzerbegriff Gottfried Arnolds', in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 88 (1977), 230.

40 Horst Möller, *Vernunft und Kritik; Deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 1986), 27.

41 Horst Möller vestigde terecht de nadruk op Arnolds wortels in de gedachten van Böhme. 'Onpartijdigheid is zijn maxime, maar zijn standplaats is de door de mystiek van Böhme en het piëtisme van de eigen tijd gestempelde radicale, op het eigen geweten steunende, kritiek op de officiële kerk'. Horst Möller, *Vernunft und Kritik*, 27.

Het zou nuttiger zijn als voor één enkele keer een proeve van hun ware toestand genomen zou worden uit hun eigen documenten (*Urkunden*) in plaats van lege roem en zo vele bedrieglijke vooroordelen. Waartoe een goed begin gemaakt zou kunnen worden uit bestaande eerlijke, niet-bedrieglijke berichten, en niet alleen uit die welke in het bezit van de orthodoxie zijn, maar ook uit die berichten die zich onder andere groeperingen en sekten bevinden, zoals voldoende vaak is gedaan in deze twee boeken.⁴²

Waarschijnlijk is Arnolds meest opvallende prestatie op historisch terrein zijn beslissing om in deel vier primaire bronnen, traktaten en getuigenissen op te nemen met betrekking tot de controverses, die in de tweede helft van het werk besproken waren. Deze documentatie was cruciaal voor zijn program om 'ketters' zelf aan het woord laten komen, en zo een nieuwe appreciatie mogelijk te maken, en een nieuw gehoor te winnen voor de tot zwijgen gebrachte groepen uit voorafgaande confessionele tijden. Arnold wijdde 27 pagina's van deel twee van zijn *UKKH* aan de verdediging van de reputatie van David Joris, de Nederlands mystieke schrijver.⁴³ Dit was meer dan hij besteedde aan de rest van de anabaptistische beweging en Sebastian Franck tezamen. Bovendien nam Arnold in deel vier meer dan 200 pagina's van Joris' geschriften in vertaling op – meer ruimte dan hij schonk aan het werk van welke andere afzonderlijke auteur ook.⁴⁴ In Arnolds woorden vertegenwoordigden Joris' leven en geschriften 'een uiterst belangrijk gedeelte van de *Ketzer-historie*'.⁴⁵

Arnold begon deel twee met de opmerking dat zowel lutheranen als gereformeerden ongebruikelijk vijandig stonden tegenover Joris, omdat zij hem een pestilente ketter en een 'aarts-ketter' noemden.⁴⁶ Als jongeman had Joris leren schilderen, waarbij hij blijk gaf van grote gaven. Zijn scholing werd echter afgebroken, en hij had geen gelegenheid om een andere taal te leren dan de inheemse: het Nederlands. De jonge Joris werd aangetrokken door de leer van Melchior Hoffmann, en hij werd in die tijd gedoopt door Obbe Philips. In Holland en Westfalen kwam de vervolging op gang, die resulteerde in de terechtstelling van 35 anabaptisten, onder wie Joris' eigen moeder. Joris schreef verschillende werken, waarin hij de beweging van de wederdopers verdedigde tegenover de autoriteiten.⁴⁷ Toen hij echter in april 1544 in Bazel aankwam, verhulde hij zijn dopperse identiteit en deed hij zich voor als burger Johann von Bruck (van Brugge).

⁴² Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 453.

⁴³ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 750-778.

⁴⁴ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 534-737.

⁴⁵ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 703: 'Und weil dasselbe diesen gantzen wichtigen theil der ketzer-geschichte hauptsächlich illustriren wird; so ist es allhier in Hoch-Teutsch treulich übersetzt, zu sehen'.

⁴⁶ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 750.

⁴⁷ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 751.

Hij kocht land en een kasteel, bezocht de staatskerk, en was deemoedig en zacht-aardig (*sanfftmüthig*). Door deze korte schets van Joris' leven in zijn boek op te nemen, maakte Arnold de lezer attent op de veel gedetailleerdere biografie van Joris in deel vier; zijn eigen vertaling van het anonieme: *David Joris sonderbare Lebens-beschreibung*.⁴⁸ Arnold bespakte de kritiek van Joris' vijanden, en de vele lovende woorden van zijn volgelingen, waaronder de lof die Christian Hoburg Joris toezwaaide.⁴⁹ Opvallend genoeg merkte Arnold op dat er.

zelfs nu nog [...] vele leerlingen te vinden zijn, die hem prijzen en verdedigen en zijn boeken in hoog aanzien houden, speciaal in Holland, Holstein, Oost Friesland en elders.

Arnold verzorgde een uitgebreide lijst van Joris' belangrijkste geschriften,⁵⁰ waarvan 'ik [de Nederlandstalige titels] zo goed mogelijk heb vertaald'.⁵¹ Hij gaf toe, dat hij vele andere werken van Joris weggelaten had. De titels die Arnold meetelde, hadden bijna allemaal te maken met Joris' onderscheid tussen christenen onderwezen door mensen, en zij die door God onderwezen waren; tussen interpretaties van de bijbel naar de letter, en interpretaties naar de Geest. Arnold vermeldde van Joris' publicaties onder andere:

- *Ein unterweisendes und christliches Gespräch zwischen einem Gottes-Gelehrten, Biblisch-Gelehrten und Sophistisch-Gelehrten, worinnen verhandelt wird der rechte verstand der warheit Christi* (1548)
- *Eine bescheidene erweisung [...] daß die geschriebene schrift nach den buchstaben allein, ohne den wahren geist und sinn Christi, ohne krafft sey*
- *Ein erbaulich Gespräch zwischen zween Brüdern, worin erwiesen wird, daß die seligkeit nicht in einem buchstäblichen wissen und bekennen, sondern in der kraft des glaubens bestehe* (Augustus 1555).

Tenslotte, voegde Arnold een vermanende brief toe, die Joris schreef aan Maarten Luther, en waarin hij deze waarschuwde om niet in de fout te vervallen van trots op eigen rede en wijsheid. Joris vermaande Luther als geëerd leraar van het geloof, op zijn hoede te zijn voor Gods oordeel; opdat hij niet een bedrieger en een bron van duisternis voor het volk zou worden.

48 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 703-737.

49 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 752. 'Er sey ein solcher Theosophus mysticus oder geheimbder Gottes-Gelehrter gewesen, daß seines gleichen schriften niemals gelesen worden, ein warhaftiger Gottes-mann, den Gott dem menschen zum besten selber erwecket hätte'. Zie gelijke woorden van Christian Hoburg, *Der unbekante Christus*, 143.

50 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 754-756.

51 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 752.

Wees voorzichtig, en overwin het kwade door goed, zodat ge het moogt bezitten en ernaar leven. Pas op voor kwade, verdorven en duivelse gedachten. God zij met u.⁵²

Arnold behandelde tenslotte de voornaamste beschuldiging van Joris; namelijk dat hij zichzelf uitgaf voor Messias, de geliefde zoon van God, verheven boven Christus. Hij gaf aan dat hij het niet gemakkelijk vond om Joris' reputatie te verdedigen tegen alle onterechte laster en beschuldiging. Om deze reden en vanwege dit speciale geval, zorgde Arnold voor een vertaling van Joris' *Apologie* uit 1540.⁵³

Hier volgt een eenvoudig bewijs van hoe ongefundeerd en geforceerd andere van dergelijke beschuldigingen [jegens Joris; D.S.] kunnen zijn, evenals het hoofdpunt zelf [...].

Ik zal hier David Joris' eigen korte *Apologie* laten volgen, in het Duits vertaald vanuit het Nederlands, aangezien hij zelf al deze beschuldigingen lang voor zijn dood heeft beantwoord. Het is zeer wel de moeite waard hierin een bewijs te zien van de ongefundeerde beschuldigingen van ketterij [...] en aan de andere kant er de werkzaamheid van de orthodoxe fanatici in te herkennen.⁵⁴

In zijn *Apologie* behandelde Joris vijftientwintig beschuldigingen die tegen hem waren ingebracht, waaronder zijn veronderstelde ontkenning van het bestaan van engelen en de duivel, zijn veronderstelde verwerping van het huwelijk en pleidooi voor vrije liefde, en zijn veronderstelde bewering dat de stem van Joris boven die van Christus ter harte genomen moest worden.⁵⁵ Arnold nam het aanhangsel op, dat Joris had toegevoegd aan de *Apologie*; namelijk diens instemmen met de Apostolische Geloofsbelijdenis – zij het met één restrictie.

In 't kort, wij leren onze kinderen dat zij waarlijk moeten leven, biechten, kennen, en hun geloof begrijpen vanuit het hart, en het moeten tonen in goddelijke kracht gedurende de dag en het niet eenvoudig bij woorden alleen moeten laten. Anders zijn zij noch christenen, noch bevinden zij zich onder de gemeenschap der heiligen.⁵⁶

De ware kerk van Christus stelde de gememoriseerde woorden van de geloofsbelijdenis niet boven een waarachtig, levend geloof vanuit de kracht van de Heilige Geest. Direct volgend op de *Apologie*, voegde Arnold na Joris' dood een later *Response* (Antwoord) of *Gegen-Bericht* (Tegenbericht) toe, waarin werd ingegaan op de veroordeling van Joris in 1559 door de Universiteit van Bazel.⁵⁷ Dit bestond uit

52 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 756.

53 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 758-765.

54 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 758.

55 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 759.

56 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 764.

57 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 765-777.

zo'n elf artikelen, waarin Joris geacht werd ketterij te onderwijzen, gevolgd door een verdediging van Joris. Het stuk besloot met een waarschuwing aan de gelovigen, in Jezus' woorden uit Matthéüs 23:13.

Maar wee u, schriftgeleerden en Farizeeën, gij huichelaars, want gij sluit het Koninkrijk der hemelen toe voor de mensen. Immers, gij gaat er niet binnen en die trachten binnen te gaan, laat gij niet toe daarin te komen.

Arnolds bespreking van Joris in deel twee samenvattend komen we tot het volgende: voor hem waren de werken van Joris een geneesmiddel dat bij uitstek geschikt was voor de zieke lutherse kerk van zijn tijd. Joris kapittelde degenen die academisch gevormd waren en preeksen hen die door God waren onderwezen. Joris benadrukte het belang van het begrip van de Schrift en de Apostolische Geloofsbelijdenis, niet volgens de letter en de geest, maar overeenkomstig de kracht van de Geest en het levend geloof in het hart. Joris' spiritualisme schiep daarnaast verdraagzaamheid, die aanspraak deed op Arnolds eigen onpartijdige geest in een tijdperk van religieuze twist. Joris' vermaning aan Luther – door Arnold volledig geciteerd – stond qua toon en geest model voor Arnolds vermaning aan zijn medelutheranen, om op hun hoede te zijn voor trots vanwege de rede en geleerdheid. In het voorwoord op deel vier verdedigde Arnold zijn besluit om uitgelezen werken te publiceren van auteurs, die alomtewees beschouwd werden als ketters.⁵⁸ Hij citeerde een katholieke bisschop, die beweerde dat 'er geen boek zo slecht is of men kan er iets goeds en heilzaams aan ontleenen'.⁵⁹ Daarna volgden Arnolds vertalingen van 22 traktaten en verhandelingen van Joris, enkele slechts een paar pagina's lang, de omvangrijkste 45 pagina's.⁶⁰ Zeer opmerkelijk onder

58 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 534-737.

59 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 296, 534-737.

60 'Tussen Joris' teksten, gepubliceerd in deel vier, bevindt zich een nieuwe vertaling van zowel zijn *Apologie* uit 1540 als van de *Response of Gegen-bericht*. Arnold ontdekte talrijke onnauwkeurigheden in de versie die was opgenomen in deel twee. 'De reden is dat de eerste versie een ruwe schets was, voorbereid door een vriend, en deze was per vergissing verward met de gecorrigeerde, voltooide kopie en gepubliceerd'. (deel vier, 549). Deze twee werken worden gevolgd door Arnolds vertaling van de complete tekst van een tweede apologie, door Joris geautoriseerd en gericht aan diens criticus, Ubbo Emmius, de rector van de hogeschool van Groningen. Zie: *Apologie David Joris wider Emmium und andere* (45 pagina's). Arnold vertaalde vervolgens een hele serie korte traktaten van Joris: een traktaat van twee pagina's over de versterving van het vlees (David Joris' *Schrifft von Tödtung des Fleisches*); een traktaat getiteld 'Over de ware kerk van Christus, en wie de ware ketters zijn' (*Von der wahren Gemeine Christi, und welches die rechten Ketzer sind*) (5 pagina's); een traktaat over de val en het herstel van de mensheid, *Ein klarer Bericht, wie der Mensch von Gott gefallen, und auf was art er wieder zu Gott gebracht werde* (uit 1543) (13 pagina's); Joris' commentaar op Romeinen 7, (*David Joris Erklärung des siebenden capitels an die Römer*) (6 pagina's); Joris' *Tractätlein von den gottlosen oder ungerechten, und von den frommen oder rechten Predi-*

deze documenten in deel vier is Joris' traktaat, waarin beredeneert wordt wie nu precies 'kettters' zijn: *Von der wahren Gemeine Christi, und welches die rechten Ketzer sind; oder, in-und von wem die Ketzerey entstanden sey*.⁶¹ Het werk ontvouwt zich in een serie van vragen en antwoorden. Het begint met vragen als: 'Welke sekte heeft het ware geloof?' en 'Welke sekte kent de meest geleerde lieden (leraren)?'. Op de laatste vraag wordt een tegenvraag gesteld, 'Wie, denk je, gelden als geleerd?'. Het voor de hand liggende (doch foute) antwoord luidt: de meest geleerde lieden zijn zij die geschoold zijn 'in Grieks, Hebreeuws, Latijn en de Schrift'. Joris verwierp uiteraard zo'n uitspraak:

Men kan zulke geleerdheid onder alle naties, talen en tongen vinden, en onder verscheidene sekten, zij het de Saracenen in Turkije, de roomsen, de verschillende monniken en priesters, de lutheranen, zwinglianen, volgelingen van Melanchthon of dopers [...]. Want hetzij hij heiden, Jood of Turk, papist of monnik, zwingliaan, lutheraan, aanhanger van Melanchthon, of doper is, wie dan ook, van hen zult u zeker niet de Geest van Christus ontvangen door geloof en liefde voor eeuwige waarheid, veel minder een ware kerk, religie, of een woord van eeuwige waarde vinden.⁶²

Het is verkeerd waarheid te zoeken in heilige geschriften, boeken en letters. Iemand op zoek naar waarheid en wijsheid zou er beter aan doen 'de meest verachte, meest onbetekenende, en meest weerloze van de mensen [op te zoeken; D.S.], zolang zij in God geloven, in hem vertrouwend met een oprecht hart, zonder te letten op hun geminachte en verworpen conditie'.⁶³ Zulke christenen worden niet gevonden in welke sekte, welk volk of natie dan ook. De ware kerk is er een die geminacht wordt door alle andere kerken, die verlaten is als een hoer of een overspelige vrouw in het duister.⁶⁴ Wat betreft het herkennen van de ware kettters; zij zijn degenen die het goddelijke vervolgen.

gern (8 pagina's); een vermaning over ware en valse wijsheid (*Vom Glauben*) (13 pagina's). Het laatste document dat Arnold opnam, was de anonieme biografie: *David Joris sonderbare Lebensbeschreibung aus einem manuscritto* (35 pagina's). Deze biografie is zo rijk aan detail dat een geleerde suggereerde dat deze door Joris zelf geschreven zou kunnen zijn. Men is nog steeds afhankelijk van Arnolds vertaling in het Hoogduits van deze anonieme Jorisbiografie, omdat het Nederlandse origineel niet meer bestaat. Zie: Waite, *The Anabaptist writings of David Joris, 1535-1543* (Waterloo, 1994), 31. Waite nam Arnolds versie van de biografie op in zijn verzameling Joris-bronnen in Engelse vertaling.

⁶¹ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 611-615.

⁶² Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 612.

⁶³ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 612.

⁶⁴ Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 614.

Want de werkelijke en ware kerk doodt niemand, maar laat zich telkens zien als bereid om in plaats van anderen te lijden. Zij streven er niet naar om iemand te doden, maar juist om mensen levend te maken [...]. Dus, zij die deze dingen doen (namelijk vervolgen en doden omwille van het geloof) [...] behoren tot de ketterse, halsstarrige, trotse, harde en koppige hoofden zonder ware religie [...]. De naam van God en zijn Christus bestaat niet uit bepaalde letters of woorden.⁶⁵

Hoe meer zij zichzelf orthodox en gelovig achten, terwijl zij zich overladen met gunsten, hun eigen rechtschapenheid of hun stemmige gewaden, des te hatelijker worden zij.⁶⁶ Joris' bedoeling om waarheid en ketterij te herkennen loopt geheel en al parallel aan Arnolds programma in de *UKKH*. Arnold nam zonder twijfel daarom Joris traktaat *Von der wahren Gemeine Christi, und welches die rechten Ketzer sind; Oder, In-und von wem die Ketzerey entstanden sey* op; hij identificeerde zich met Joris' inzichten, en vond in hem precies de soort ketter die hij in zijn geschiedenis als te goeder trouw wilde afschilderen.⁶⁷ Met zijn nicodemisch spiritualisme⁶⁸ was Joris een voorloper van Arnold, die besloot te leven vanuit piëtistische overtuigingen; ook toen hij een ambt bekleedde in de staatskerk – die hij eerder had veroordeeld.⁶⁹ Na zijn huwelijk in 1701 met de dochter van de hofprediker Anna Maria Sprögel, zou Arnold tal van invloedrijke posities in de lutherse staatskerk bekleden. Hij werd luthers superintendent te Werben in 1705, en pastor en *Inspector* te Perleberg in 1707.⁷⁰ Joris' voorbeeld in Basel volgend, besloot Arnold dat het houden van een respectabele positie in een staatskerk – die hij eerder had veroordeeld – verenigbaar was met zijn diepgeworteld piëtistisch spiritualisme, dat gefocust was op een innige onpartijdige vroomheid in geloof en liefde. We concluderen dat Joris zondermeer 'een uitermate belangrijke rol' speelde in Arnolds *Historie*. De reden ervoor is helder: Joris diende Arnolds agenda, omdat deze een protestantse kerk wilde berispen, die ontsierd werd door twistzieke geleerdheid en trots was op academische kennis. In 1698, kort voor de publicatie

65 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 615.

66 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 615.

67 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 611-615.

68 Over Joris' nicodemisme, zie Gary Waite, *The Anabaptist writings of David Joris*, 17, 24. De term heeft betrekking op Joris' praktijk van 'verbergen van onorthodox geloof onder een dekmantel van conformiteit'. Hij ontsnapte daardoor aan het martelaarschap, en vermeed de noodzaak van een afgescheiden kerk. Zie ook Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism*, 27, 42; noot 36, 75.

69 In 1702 werd Arnold pastor in Allstedt, in 1705 superintendent in Werben/ Altmark, en in 1707 pastor en *Inspector* in Perleberg/ Ostpriegnitz. Zie Johannes Wallmann, *Der Pietismus* (Göttingen, 1990), 94.

70 Douglas H. Shantz, 'Back to the sources': Gottfried Arnold, Johann Heinrich Reitz, and the distinctive program and practice of Pietist historical writing', in: C. Arnold Snyder (ed.), *Commoners and community; essays in honour of Werner O. Packull* (Kitchener, 2002), 83, 96, noot 55.

Titelpagina van
Chistian Hoburg,
Der unbekandte
Christus (Amster-
dam, 1669) (UBA:
OK 65-1343)

Der unbekandte
E H X Z E T V S ;
Das ist /
Gründlicher Beweisß
Daß die heütige Christenheit in
allen Secten/den wahren **E H X Z**
E T V S nicht recht kennen/ und der-
wegen in Lügen und nicht in Wahrheit sich
nach Ihm Christen nennen.
Die sichere Herzen auffzuwecken :
Die Schriftkluge Phariseer zu beschämen :
Die gemeine Christen aber sich gründlicher
zu prüfen.
Aufgesetzt
Von
CHRISTIAN HOBURG , Predlgern.
I JOHAN. 2.
Wer da saget ich kenne Christum / und helet doch seine-
Gebott nicht/ der ist ein Lügner/ und die
Wahrheit ist nicht in ihm.

Amsterdam /
Gedruckt bey Jacob von Bessen / in der
Kalberstrasz / an der Ochsen-scheuß.
Im Jahr M DC LXIX.

van zijn werk, nam Arnold (na één jaar) ontslag als hoogleraar geschiedenis te Giessen; uiterst ontgoocheld als hij was over de trots op academische reputatie die hij had waargenomen.

Joris en Johann Wilhelm Petersen, *Mysterion Apokatastaseos Pantos, das ist: Das Geheimniß der Widerbringung aller Dinge durch Jesum Christum, Tomus secundus* (Offenbach, 1700)

Johann Wilhelm Petersen (1649-1726) studeerde theologie van 1669 tot 1677 in Gießen en Rostock, waar hij in 1686 een doctorstitel in de theologie verwierf. Petersen diende als hofprediker en superintendent te Eutin, Holstein van 1678 tot 1688, en daarna als superintendent te Lüneburg van 1688 tot 1692. Op 7 september 1680 trad Petersen in het huwelijk met Johanna Eleonora von und zu Merlau, en bij die gelegenheid hield Spener de trouwpreek.⁷¹ Vanwege zijn chiliasische prediking en onderricht werd Petersen begin 1692 ontheven uit zijn post als superintendent te Lüneburg. Met zijn vrouw vond hij een onderkomen in Brandenburg, Pruisen dankzij de hulp en de financiële ondersteuning van de Berlijnse *Kammerpräsident* Dodo von Knyphausen. De Petersens bleven de daaropvolgende drieënhalve decade als onafhankelijke auteurs in Magdeburg wonen, onder de protectie van de Berlijnse edelman.⁷² In de discussies over chiliasme en universalisme, die in die dagen gevoerd werden, golden de Petersens als de meest vooraanstaande deelnemers, vanwege hun krachtige en diepgaande verdediging van de leerstellingen. Volgens de historicus Hans Schneider was:

J.W. Petersens literaire productie [...] aanzienlijk. In zijn autobiografie kwam hij bij een opsomming van de werken die hij in de periode 1692 tot 1717 uitgaf tot het indrukwekkende aantal van 54 stuks, waarbij bovendien nog 106 ongepubliceerde manuscripten konden worden opgeteld. Vervolgens waren er nog twintig door zijn vrouw geschreven werken. Het merendeel van deze werken handelde over belangwekkende zaken als het duizendjarige rijk en het toekomstige herstel van alle creatuur [...] waarbij deze leerstellingen werden verdedigd tegen een overvloed aan polemisch werk.⁷³

71 Philipp Jacob Spener, *Die vereinigung Christi mit seiner Kirche und jeglicher glaubigen Seele; auß den Worten des Hoherleuchten Apostels Pauli Ephes. V, 32. Das geheimnis ist groß, ich sage aber von Christo und der Gemeinde* (Frankfurt: Johann David Zunner, 1680).

72 Wallman, *Der Pietismus*, 87.

73 Hans Schneider, 'Der raikale Pietismus im 18. Jahrhundert', in: M. Brecht & K. Deppermann, *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen, 1995), 114.

Het belang van Johann Wilhelm Petersen als mikpunt van orthodoxe kritiek, vooral waar het gaat om zijn chiliasme, blijkt heel duidelijk uit het *Compendium* van Georg Friederic Niehenck. In Niehencks opsomming van piëtistische dwalingen in hun eigen geschriften speelt het werk van Petersen een meer prominente rol dan het werk van welke andere auteur dan ook.⁷⁴ Petersens historische wortels worden zichtbaar in de twee massieve uitgaven die hij samenstelde: *Nubes testium veritatis de regno Christi glorioso, in septima tuba futuro testantium*, 3 delen (Frankfurt: Johann David Zunner, 1696), waarin hij de geschiedenis schetst van de christelijke leer van het duizendjarige rijk van Christus, daarbij teruggaand tot Adam en Eva; en *Das Geheimniß der Wiederbringung aller Dinge* (1700), waarin hij de leer van de alverzoening (het universele heil) verdedigt, inclusief de duivel en zijn engelen, zich beroepend op vroegere christelijke theologen. In dit laatste werk onderstreept hij heel duidelijk het belang van David Joris' werk. Het was waarschijnlijk Arnold, die Petersen als eerste heeft gewezen op het belang van Joris.⁷⁵ Petersen klaagde erover dat Joris' criticasters hem onterecht hadden beschuldigd en niet hadden begrepen, noch de geest waarin hij schreef. Critici zoals de katholieke schrijver Jessenius hadden 'leugens' aan Joris toegeschreven, zaken die 'niet eens in hem opkwamen'.⁷⁶ Petersen gaf aan hoe Joris' soms lastige werk zou moeten worden gelezen.

Als men dit betreft op het hierboven genoemde boek [het *Wonderboek*; D.S.] en op zijn andere werk, en niet zo veel aandacht schenkt aan de losse woorden, maar meer let op de strekking van het geheel, dan zal men Joris waarden evenals de andere auteurs die op hem lijken; iets wat veel mensen in zijn eigen tijd, alsook in de daarop volgende weigerden te doen.⁷⁷

Hierna legde Petersen behoedzaam Joris' standpunten uit en verdedigde hij deze tegen de critici. Joris had bijvoorbeeld niet ontkent dat de apostelen op Pinksteren een gave van de Geest hadden ontvangen. Hij leerde slechts dat God niet de totale gave van de Geest had verstrekt; er zou nog meer waarheid worden onthuld

⁷⁴ Terugkijkend op twintig jaar controverse over het chiliasme, schreef Niehenck over Petersens 'vele geschriften ten faveure van het chiliasme' (Egit hac de materia in multis pro chiliasme editis scriptis). Hij noemde Petersen expliciet de meest vooraanstaande verdediger van het chiliasme. Zie Georg Friderick Niehenck, *Compendium errorum pietisticorum* (Rostock, 1710), 178, 180.

⁷⁵ J.W. Petersen, 'Einige Zeugnisse so woll alter als neuer Zeugen Von der Warheit', in: *Mysterion apokatsstaseos panton: oder, Das Geheimniß der Widerbringung aller Dinge durch Jesum Christum* (Offenbach, 1700), II, 25: 'Der berühmte Hr. Gotfried Arnold hat auch in seinen Büchern viele Spuhren hinterlassen worauß man warnehmen kan daß er in einem reinen Erkänmiß diese grosse Warheit erkenne'.

⁷⁶ Petersen, *Myterion apokatastaseos panton*, 31-32.

⁷⁷ Petersen, *Myterion apokatastaseos panton*, 34.

– geleidelijk, en niet alles ineens. God zou in de toekomst geheimen openbaren, die Hij in het verleden nog niet had onthuld. Joris leerde dat er een betere dag aanbrak; de laatste dag van de zevende trompet, waarop Christus zich in al zijn glorie zal tonen aan de mensen. Joris bevestigde dat de mensheid normaliter Christus' leer naar de letter nam, in lijn met de menselijke reden en het vlees. Als spiritualist leerde hij dat alleen wat uit Gods Geest afkomstig was, geest was en geestelijk kon worden verstaan. Volgens Petersen had Joris een hoge mate van geestelijk inzicht in het mysterie van Christus' universele verzoening. Al citerend in het *Wonderboek* vond Petersen in de 'verlichte' Joris de leerstelling dat het verzoenende werk van Christus het herstel van alle dingen inhield. Christus wachtte, gezeten aan Gods rechterhand, tot al zijn vijanden zouden knielen voor zijn voetenbank. Zijn autoriteit in hemel en op aarde zou eens door allen worden erkend, en alle dingen zouden met hem in het reine treden. Op die dag zou Christus 'de hele cirkel van de aarde' omschijnen.⁷⁸

Dat is het volledige panorama van het werk van onze grote redder dat David Joris [...], niet langer behorend tot het vlees maar behorend tot de Geest, kende en heeft geprezen voor zijn redder en hersteller in al zijn werken. En daarom benadrukt hij [Joris; D.S.] in de conclusie van het derde boek van het *Wonderboek* dat hij genadevol heeft ontvangen van hierboven de nog niet eerder voorgekomen gave en geest van wijsheid, de kennis en het begrip van hemelse zaken, [ontvangen; D.S.] door de Heer en redder van de wereld.⁷⁹

Zij die Joris lazen met sympathie en respect voor zijn boodschap, zouden in staat moeten zijn om te begrijpen wat hij zei. Helaas vond Joris in zijn eigen tijd niet een dergelijke bijval. Petersen stelde dat het nu tijd werd voor alle leraren en predikers om hun eigen zaak op te geven, en om ruim baan te maken voor de zaak van Gods Geest; God zou alleen de eer gelaten worden, zoals gedaan werd door leraren als David Joris. Afsluitend kunnen we stellen dat Joris een bescheiden maar belangrijke rol speelde in Petersens poging om in het verleden voorlopers te vinden voor zijn leerstelling van de alverzoening (het herstel van alle dingen). Petersen identificeerde zich met het onbegrip en de tegenstand die Joris ondervond voor zijn leer van waarheden die slechts door de Geest konden worden gekend.

⁷⁸ Petersen, *Myterion apokatastaseos panton*, 34.

⁷⁹ Petersen, *Myterion apokatastaseos panton*, 34. 'Das ist die gantze periphorie der Wercke unders grossen Heilandes, welchen David Joris nach der Außsprache des H. Apostels Pauli nicht mehr nach dem Fleische sondern nach dem Geiste gekandt, und für seinen Heiland und Erlöser in allen seinen Schrifften verehret hat, und deswegen im Beschluß des dritten Buchs seine Wunderbuchs von Ihm rühmet daß er durch Ihn als seinen Herrn und Heiland der Welt die unerhörte Gabe und Geist der Weißheit, die Erkänntniß und den Verstand der himmlischen Dinge von oben herab auß Gnaden empfangen habe.'

Conclusie

David Joris was zeker één van de schrijvers, die veelvuldig gelezen werden door zeventiende-eeuwse Duitse piëtisten. Gottfried Arnold merkte op dat 'er zelfs nu nog [...] vele van zijn leerlingen gevonden worden, die hem prijzen en verdedigen, en zijn boeken in hoge achting houden'.⁸⁰ Joris' geschriften bleven zelfs anderhalve eeuw later aantrekkingskracht uitoefenen op degenen die onvoldaan waren over het toenmalige orthodoxe protestantse geloof, en die de voorkeur gaven aan een geloof 'gebaseerd op het innerlijke woord, op persoonlijke spirituele perfectie, en religieuze verdraagzaamheid'.⁸¹ Dit artikel heeft laten zien dat Joris latere piëtisten diende als inspirerende spiritualistische heilige, als model en referentiepunt. In een tijd dat Europa uitgeput was door de Dertigjarige Oorlog en religieuze twist, kwam Joris met een innerlijke religie van het hart, die geschillen over sacrament of geloofsbelijdenis teniet deed. Piëtisten werden aangetrokken door de wijze waarop Joris de geleerdheid van orthodoxe theologen ondermijnde ten gunste van een kerk, die direct door Gods Geest werd onderwezen. Joris diende als historische getuige en als ankerpunt voor de piëtistische poging om het christendom te heroriënteren – weg van de ceremonie en het sacrament – en om haar te richten op innerlijke ervaring, waarbij Joris een prominente plaats innam in Hoburgs, Arnolds en Petersens poging om het verhaal van de gemeente opnieuw te overdenken, en te vertellen, zoals het in het christelijke verleden was aangetroffen. Zowel Arnold als Hoburg stemden met Joris overeen:

De zuivere leer van Christus zou nooit gevonden worden in de grote massa van verschillende sekten en religies, maar alleen onder de weinigen, onder de enkelingen, de onbekende leken; geminacht en verworpen door de wereld.⁸²

80 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, II, 752.

81 Waite, 'Joris, David', 354.

82 Arnold, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, IV, 298.

Herrie om een huis

De Huiskopertwist kritisch bekeken

Inleiding

Zoals bekend heeft Franeker in de zestiende eeuw tot driemaal toe een rol gespeeld bij het ontstaan van nieuwe doopsgezinde richtingen.¹ Allereerst raakte de omvangrijke gemeente te Franeker rond 1557 ‘confuys van wegens den banne’, en aldus betrokken in een ruzie die culmineerde in de breuk tussen de meer strikte handhavers van de ban en zij die een gematigder toepassing van tucht en ban voorstonden.² De eersten noemden zich Vlamingen, de laatsten Waterlanders of Franekeraars. Vooral in Noord-Holland waren deze laatstgenoemden populair en zouden zij verder hun eigen weg volgen. Tien jaar later ontstond onder de striktere richting een nieuwe scheuring. Een oorspronkelijk etnisch conflict – dat wil zeggen tussen Vlaamse ‘asielzoekers’ en Friese autochtonen – leidde in Franeker tot een breuk. Later verloren de benamingen ‘Vlamingen’ en ‘Friezen’ geleidelijk hun etnische inhoud en werden het partijnamen. Tenslotte raakte Franeker in 1587 opnieuw bij een scheuring betrokken. Met als aanleiding de koop van een huis door de plaatselijke Vlaamse leraar Thomas Byntgens, kwam het tot een breuk tussen Huiskopers en Contra-Huiskopers. De eersten werden Oude Vlamingen, de anderen Jonge Vlamingen, of kortweg Vlamingen genoemd. Het is over de laatste scheuring dat dit artikel handelt. Waarom opnieuw aandacht voor de Huiskopertwist? Hiervoor zijn een aantal redenen te geven. Als eerste dient de reeds eerder gesignaleerde geringe aandacht voor de geschiedenis van de ‘zwarte jongens’ onder de doopsgezinden.³ Ten tweede is het opval-

1 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in Nederland 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), 270-304. Reeds Kühler verbaasde zich over de rol van het ‘kleine’ Franeker in deze periode, en haalde in dit verband het oordeel van de Oud-Friese oudste Jan Jacobs aan. Deze kenschetste Franeker als de ‘zetel des duivels’. W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932), 430.

2 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 49.

3 W. Stuve, ‘De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem; personen en hun achtergrond’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 28 (2002), 11-13 (hierna: DB). S. Voolstra, ‘Huiskopers of Dantziger Oude Vlamingen’, in: DB 29 (2003), 111-112, geeft de redenen voor de geringe aandacht.

lend, dat de doopsgezinde historiografie verschillende lezingen van het conflict geeft. Daarbij gaat het niet slechts om een verschillend inzicht van auteurs in de achterliggende oorzaken van het conflict, maar tevens om een verschillend gebruik van het bronnenmateriaal. Een derde opvallend punt is dat er vrijwel geen historisch onderzoek gedaan is naar de lokale achtergrond van het conflict.⁴ Deze laatste constatering geldt overigens evenzeer de bovengenoemde eerdere twee scheuringen. Ik neem een lange aanloop voordat het conflict behandeld wordt. In dit artikel komen achtereenvolgens de volgende onderdelen aan bod. Allereerst behandel ik de primaire bronnen, waarna de historiografie van het conflict aan de beurt komt. Vervolgens komen de hoofdrolspelers in eerste en tweede aanleg aan de orde. De vraag om welk huis het ging wordt hierna behandeld. Tenslotte behandel ik het conflict zelf. Allereerst de lokale impact en tenslotte de betrokkenheid van andere gemeenten bij de ruzie. Dit onderscheid is enigszins kunstmatig, maar heeft als functie de verschillende belangen goed uit elkaar te houden.

De bronnen

Een achttal bronnen staan de onderzoeker ter beschikking om de achtergronden van de Huiskopertwist te beschrijven.⁵ In alle gevallen gaat het om strijdschriften.

4 De stad Franeker heeft de beschikking over een oud en omvangrijk archief. Het archief is geïnventariseerd door A. en I. Telting, *Register van het archief van Franeker* (Franeker, 1867) en H.T. Obreen, *Franeker; inventaris der archieven* (Franeker, 1974). Opslag en ontsluiting van een deel van het materiaal bleef achterwege als gevolg van de vroegere verspreide ligging van de archiefdepots. Pas sinds een jaar of acht is het gehele archief in één bewaarplaats ondergebracht. Het eveneens zeer omvangrijk Nedergerecht van Franeker is te vinden in *Tresoar* te Leeuwarden.

5 Chronologisch geordend zijn dit de volgende teksten:

1) Cornelis Pieters, Jan Alberts, Claes Ganglofs & Brixthus Gerrits, 'Brief' (s.l., 1589), in: *Een cort ende warachtich verhael van die geschiedenis tot Franeker*.

2) *Een cort ende warachtich verhael van die geschiedenis tot Franeker, anno 1588, doen die van Amsterdam daer waren* (s.l., 1590). Overgeleverd in het handschrift van J.D. Hesselink. Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (hierna: UBA), Hs. XXVII A, inventarisnummer 477.

3) *An die dienders ende broederen der gemeynthe Gods tot Haerlem* (s.l., 1590). Overgeleverd in negentiende-eeuws handschrift. UBA, Hs. XXVII A, inventarisnummer 479.

4) 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de gemeynthe Gods alhier, uwe mishandelinghe is voorgesteld' (s.l. [waarschijnlijk Franeker], 1591), in: P.H.V.K., *Een korte ende seer grondighe historische vertellinghe*.

5) T.B. [= Thomas Byntgens], 'Een clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', in: P.H.V.K., *Een korte ende seer grondighe historische vertellinghe*.

Het is daarom noodzakelijk de *Sitz im Leben* van elke bron te achterhalen. Zes van de acht bronnen zijn afkomstig van de tegenstanders van Thomas Byntgens,⁶ één geschrift is geschreven door Byntgens zelf en het laatste geschrift is van de hand van P.H.V.K. Deze laatste schrijver is opvallend mild over Byntgens. De handelswijze van Jacob Keest daarentegen wordt door hem gelaakt.

Wie was P.H.V.K.? In de initialen is de naam Pieter Hans van der (of Ver-) Kindert te herkennen. Pieter was een zoon van koopman Hans Verkindert en een kleinzoon van Willem Verkindert, dienaar van de Vlaamse gemeente te Franeker. In bijlage 1 wordt nader op de familieachtergrond ingegaan. Verkindert gaf zijn geschrift uit als reactie op een werk van I.I. en zijn medewerkers. De verklaring in *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge* werd afgelegd door aanhangers van Byntgens of daarmee verwante geesten. Mogelijk – maar níet zeker – is ze zelfs mede afgelegd door Willem Verkindert, de grootvader van Pieter Verkindert. Het is opvallend dat de Vlaamse leraar Pieter Verkindert het aandurfde om een positieve getuigenis over Thomas Byntgens te publiceren. Gaf hij daarmee niet impliciet aan dat de partij van de Jonge Vlamingen ongelijk had? Als we nadenken over de motieven voor deze uitgave moeten we wellicht ook rekening houden met het jaar van uitgave. Kort ervóór (in 1626) hadden vier Amsterdamse oudsten het *Olijftacxken* het licht laten zien. De Vlamingen waren er aan toe om vrede te sluiten met de Oude Vlamingen en de Friezen. Verkindert laat verder in zijn voorwoord blijken geen heil te zien in het ophalen van oude en pijnlijke geschiedenissen.

Wy en hebben wel gheen vermaeck daerinne, om oude ende by-na-vergetene dingen weder op te halen. Tis ons ghenoech dat wy ons bevljtigen om de geboden des Heeren inder swacheyt te beleven naer ons vermogen.

6) I.I., 'Een Corte schuldt-bekentenisse ende afstandt over eenighe mishandelinghen, die uyt twistighe saecken ghevolght zyn' (s.l., s.a.), in: P.H.V.K., *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*.

7) P.H.V.K. [= Pieter Hans Van der Kindert], *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge belanghende den twist tot Franicker Anno 1587; gheschiedt, ende d' afdeelinghe die daer uyt gevolcht is; tegens seker boecxken, geintituleert: Een corte schuldt-bekentenisse ende afstandt over eenighe mishandelinghen, die uyt twistighe saecken ghevolght zyn; ghedaen door I.I. met eenighe zyner mede-hulpers; mitsgaders een clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B. wt liefde der waerheynt int licht gebracht door P.H.V.K.* (Haarlem, 1628). 'Voorreden' en 'conclusie' van bovengenoemd werk zijn opgenomen in: J. de Buyser, *Christelijck huys-boeck ende het eendrachtigh gheluyt in den geestelijcken tempel Salomons* (Haarlem, 1643), 909-915.

8) Jacques Outerman, *Schult-bekeninghe* (s.l., 1628). Wordt vermeld in Jan Gerritsz., *Een spiegel des geloofs* (Amsterdam, 1641), 42.

Historiografie

In de nu volgende paragraaf vraag ik mij af welke weerslag de Huiskopertwist in de (doopsgezinde) geschiedschrijving heeft gehad. Een vroege behandeling van het conflict is te vinden bij de Rotterdamse gereformeerde Pieter Bisschop. Hij schreef in 1600 zijn *Antwoort-liedt* als reactie op een doopsgezind 'Laster-liedt'. Het *Antwoort-liedt* is dus een strijdgeschrift. Bisschop hekelde het herdopen van de doopsgezinden en voorzag dat door hun verdeeldheid daar nog geen einde aan kwam. De aanschaf van een huis door Byntgens (de huiskoop) schilderde hij af als 'bedrieghelijc'.

Moet eigelijc geschil onder u lieden eenen verscheyden Doop hebben? zoo en hebby noch het eynde niet van allen uwen Doopen en[de] Herdoopen. Gelijc daer onder u liede[n] nu onlanx, wederomme twee oft drij nieuwe Herdoopen opgeresen zijn, door tbedrieghelijc huys koopen va[n] uwe[n] Bisschop oft leeraer Thomas Beenkens tot Franeker in Westvrieslandt: want de Contrahuyskoopers die van de huys koopers ghebannen en[de] afgesneden zijn, zullen der huyskoopers Doop versaken, en[de] de Neutraliste[n] die thuyt koopen noch love[n], noch lake[n], die zulle[n] ooc eene[n] bysondere Doop make[n].⁷

Opvallend in dit citaat is de vermelding, nóg in 1600, van een neutrale richting. Verder beschuldigt de auteur Jacob Pietersz. van der Meulen een onwaarachtig man te zijn, waarnaar men – nét als naar de 'bedriegelicke[n] huyskooper' Byntgens – niet zou moeten luisteren. Hij geeft zijn lezers de raad deze 'straflijcke[n] leeraer[s]' weg te doen.⁸ Ook de *Successio anabaptistica* is een strijdgeschrift. Het stamt uit 1603, en werd geschreven door V.P. als reactie op de *Successio apostolica* van Jacob Pietersz. van der Meulen. Steeds meer geïsoleerd geraakt, richtte oudste Van der Meulen zijn pijlen op de – in Haarlem overvloedig aanwezige – katholieken. Een antwoord kon niet uitblijven. De jezuïet Franciscus Costerus en V.P. bestreden het geschrift van de Haarlemse oudste vurig. De beschrijving van V.P. is de moeite waard om hier weergegeven te worden:

Anno 1586. Schynt, nae t'segghen van vele, Biscop Thomas Bintges in t'copen van een huys, syn seluen bedriechelick ghesocht te hebben: vvaerouer hy van syn medelaers groffelick berespt worden, ende van sommighe onrechtuaerdich gheschol-

6 Bronnen vermelden zijn naam als 'Beentges', 'Beentgens', 'Beenkens' of 'Bintgens'. In dit artikel hanteer ik bovenstaande spelling van de achternaam.

7 P. Bisschop, *Antwoort-liedt op eens wederdoopers Laster-liedt in druc wt gegaen zonder name des autheurs twelc ooc hier achter gedrukt is op dat een yegelijc merken mach va[n] wat geest desen onbekenden dichter gedreven is; ende gaen dese liedekens op de wijze* (Rotterdam, 1600), voorrede.

8 Bisschop, *Antwoort-liedt*, appendix.

den. Thomas vresende schade en schandt, heeft ghesocht syn eyndt te houden, ouer syn syde treckende Hans de VVeuer, ende die men voor een vermaerden playter re- kent, Iacob vander Moelen. Hierteghen hebben haer gheset voor de gherechticheyt Jacob van Reyninghen en Claes Gangelooftssoon met haer consorten. De homoet in t'schelden is soe hooch ghelopen, dat Thomas Bintges met de voorseyde Cadetten voor haer gherechticheyt wilden staen, ende hebben die Anti-huyscopers verban- nen, ende vvt haer boeck des Leuens vechgedaen. Iacob van Reyninghe heeft niet min autoriteyts oock by de syne ghehad, ende heeft de huyscopers Thomas, Hans en Iacob met al haer adherenten wederom den Duuel ouerghen. Dese helse bit- terheyt, om een veruallen aerts huys, liep soe hooch dat sy aen weder syden ontallic- ke menschen (soe veel als in haer was) vvt den Hemel vstieten, daghelix bannende, ende Sathan ouerleuerende, nu 30. nu 40. personen, met sulcken afgrysselicke ny- dicheyt, dat sy elckander, nae de licham niet wilde sien off ghenacken. En noch be- roemt hem yghelick te syn de rechte ghemeynte van de vreedsamighen Salomon CHRISTVS IESVS. Iae de glorie vande sone Gods woort aen beyde syde van dese scheurkerck vertreden. De hoemoet doet haer de schrift vergheten. T'is onmoghe- lick de eens verlicht syn, vvederom vernieut te worden tot penitentie. Sy dopen ende wederdopen aen beyde syden, en achten niet dat Christus eens ghestuuen is, ende niet meer en sterft. Al die ghedoopt syn by Iacob van Reyninghen, ende in Christo verresen, worden weder herdoopt als sy comen tot Hans de VVeuer. Ende contrarie die by Hans haer sonden begrauen hebben in Christus doopsel, moeten die weder opghrauen by Iacob van Reyminghen, ende CHRISTVS moet anderwerf voor haer ghecruyst worden. Houaerdighe menschen bedencken niet, dat sy niet syn die doop- en, maer Christus in haer. Paulus is niet, Apollo is niet, maer CHRISTVS is die 't vvas- dom gheeft. VVaer is dat Paulus ons inplant. Een Godt, Een doopsel een Corpus ofte ghemeynte. Iae soe een dat de man most trecken nae t' noorden, ende de vrouwe nae t' westen ende soe vast voort yghelick syns weechs, nae syn affectie tot dese tvvist- makers dreeff.⁹

De voormalige Vlaams doopsgezinde Carel van Ghendt schreef in 1615 zijn *Het beginsel en voortganck der geschillen*. Zijn beschrijving van de Huiskopertwist geef ik omwille van de ruimte slechts gedeeltelijk weer:

Daer en tusschen is oock onder de Vlamingen een misverstant ende twist geresen, van wegen een huys 't welck Thomas Bijntgens, een Leeraer van haer-luyden binnen Franeker, gekocht ende in de beschrijvinge van dien seecker intricate¹⁰ clause, omme den nader koop af te weeren, gestelt hadde.¹¹

9 V.P., 'Successio anabaptistica, dat is Babel der vvederdopers' (Keulen, 1603), in: S. Cramer & F. Pijper, *Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden* (Den Haag, 1910) (*Bibliotheca re- formatoria Neerlandica* 7), 70-71.

10 Intricate = ingewikkeld, verward. Vergelijk S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland; van derzelver ontstaan tot dezen tijd, met oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Leeuwarden, 1839), 112.

11 I.H.V.P.N. [= Carel van Ghendt], 'Het beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen

Van Gendt legt – evenals de hieronder genoemde Blaupot – de nadruk op de koop zelf en dat Byntgens daarmee de koop door ‘de nader’ had willen afweren. In de latere doopsgezinde geschiedschrijving is meestal slechts terloops aandacht besteed aan de Huiskopertwist. Bij Blaupot ten Cate trof ik de identificatie van Jacques Outerman met Jacob Keest aan. Blaupot meende verder dat de Ukowalisten uit de Oude Vlamingen waren ontstaan. Tenslotte nam hij in zijn werk over Groningen *Een cort ende warachtich verhael* als bron op.¹² Van de hand van de doopsgezinde predikant W.I. van Douwen verscheen in de *Zondagsbode* een artikel over de afscheiding van de Huiskopers. Het is de verdienste van S. Cramer dat hij daarvan een heruitgave verzorgde in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1912.¹³ Het artikel van Douwen is een uittreksel van *Een korte ende seer grondighe historische vertelling* van Pieter Verkindert, gevolgd door een moralistische vergelijking tussen ‘de vaderen’ en het doopsgezinde leespubliek.¹⁴ Op deze vergelijking wil ik hier niet nader ingaan, maar wél op de verklaringen van het conflict door Douwen. De ijver en hartstocht waarmee beide partijen het conflict uitvochten verklaart hij als volgt: zij vochten niet voor zichzelf, maar voor het beginsel, het ideaal.¹⁵ Het ideaal was volgens hem het rein en onbesmet houden van de gemeente. Alleen déze gemeente kon ware gemeente zijn. Dat er sprake zou zijn geweest van een persoonlijke vete tussen Keest *cum socijs* en Byntgens ontkent Douwen.¹⁶ Bij Kühler hoeven we geen nieuwe feiten over de Huiskopertwist te verwachten, getuige het volgende citaat:

Nu wij echter de eigenaardige samenstelling van beide [dat is Vlamingen en Friezen; W.S.] kennen en weten, op welk punt de innerlijke verdeeldheid moest ontstaan, nu zou het den lezer verdrieten, wanneer hij al de nieuwe variatiën op het oude Eris-lied moest volgen. De bijzonderheden zijn telkens te onbelangrijk dan dat zij een uitvoerige behandeling verdienen¹⁷.

en verdeeltheden onder de gene die doops-gesinden genoemd worde, in dese laetste eeuwe van hondert jaren herwaerts tot op den jare 1615’, in: Cramer & Pijper, *Geschriften uit den tijd der Hervorming*, 42.

12 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen*, I, 54, 57, 81, 271-277.

13 *Zondagsbode* (1897/ 1898), 152 en 156. Door S. Cramer heruitgegeven als: W.I. van Douwen, ‘De afscheiding van de Huiskopers of Oude Vlamingen (1587) en die van de Janjacobsgezinden (1599)’, in: *DB* (1912), 49-60.

14 Van Douwen, ‘De afscheiding’, 57-60.

15 Meerdere auteurs benadrukken de ideologische kant van het conflict (het ‘beginsel’), terwijl volgens mij de keuzes die de doopsgezinden maakten veel meer bepaald werd door de invloed op en de rol van de bijbel in hun leven. De bijbel gold als richtsnoer voor hun handelen.

16 Van Douwen, ‘De afscheiding’, 57.

17 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 430.

Kadastrale kaart uit 1831 van de omgeving waar Byntgens en Keest woonden. Het huis in kwestie is nummer 88 (zie pag. 52)

Kühler schildert Byntgens af als een harde 'banner'. Verder verwijt hij hem hypocriet gedrag: de eisen, die hij anderen stelde waren hoger dan die Byntgens aan zichzelf stelde. Jacob Keest identificeert Kühler als Jacques Outerman. De Vlamingen bleven volgens Kühler trouw aan 'de oorspronkelijke richting'.¹⁸ Hoewel we hier nu niet verder op doorgaan, schildert Kühler verder een beeld van de Oude Vlamingen als ultra's. Bovendien een richting waarbij de oudsten onbeperkt gezag zouden hebben gehad.¹⁹ De beschrijving van Nanne van der Zijpp is sober. De koop zelf ziet hij slechts als aanleiding. Het conflict draaide volgens hem om het volgende:

een verschil van beginsel kwam hier aan de dag, n.l. of men de gemeente geheel had te isoleren van de wereld en door ban en mijding zuiver te houden of niet. Ja, zeiden de Oude Vlamingen, maar de (Jonge) Vlamingen zagen geen heil meer in deze strenge maatregelen.²⁰

Zijlstra geeft een zakelijke beschrijving, maar biedt geen verklaring van het conflict.²¹ Hij baseert zich op het werk van Verkindert en heeft geen gebruik gemaakt van andere bronnen. De identificatie van Jacob Keest met Jacques Outerman wordt door Zijlstra bestreden.²²

De hoofdrolspelers te Franeker

Alvorens ik begin aan een beschrijving van het conflict laat ik de hoofdrolspelers de revue passeren. Ik maak daarbij onderscheid tussen de betrokkenen op plaat-

18 Vergelijk hiermee Voolstra's opmerking: 'Zij [dat is de Huiskopers; W.S.] moeten gerekend worden tot de meest getrouwe erfgenamen van de oorspronkelijke menniste traditie, die zij in afzondering van de wereld en van hun meer tolerante en verwereldlijkte geloofsgenoten trachten te bewaren. Wie de beweegredenen van de oorspronkelijke mennisten wil verstaan, moet die vroege geschiedenis dan ook niet vanuit het Verlichtingsperspectief vertekenen.' Voolstra, 'Huiskopers of Dantziger Oude Vlamingen', 124.

19 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 430-431.

20 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 80. Vergelijk J.A. Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels; over verdeeldheid en hereniging', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1993), 71. Het is mijns inziens niet correct om de Jonge Vlamingen op te voeren als een groep die afkerig was van het strenge bannen en mijden. De Huiskopertwist draaide om andere meningsverschillen.

21 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 299-300.

22 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 299, noot 114. Deze zienswijze blijft echter hardnekkig voortbestaan, getuige de recensie van het boek van Zijlstra door H. Schapansky in: *Preservings* 24 (2004), 124.

selijk niveau en zij die in tweede instantie bij het conflict betrokken raakten. In het laatste geval doel ik op leraren van de nabije Friese gemeenten en op de buitenleraren. Hier geef ik slechts de namen van de personen te Franeker. Met het geven van informatie over de hoofdrolspelers hoop ik de achtergrond van de Huiskopertwist duidelijk te maken. Tot de hoofdrolspelers te Franeker reken ik de dienaren Thomas Byntgens, Jacob Keest, Joos Jansz. en Willem Verkindert. Andere leden van de Franeker gemeente komen aan bod tijdens de beschrijving van het conflict zelf. Thomas Byntgens koos in het Vlaams-Friese conflict de zijde van de eerste partij.²³ Zijn verkiezing tot oudste komt niet voor in de zogenaamde *Copia der oudsten* maar vond waarschijnlijk plaats tussen 1566 en 1568.²⁴ Toen de Vlamingen en Friezen zich in het Groningse Humsterland verenigden in de Humsterlandse vrede (1574), speelde Thomas een rol als afgevaardigde:

Dan onsen Broeder Hartman Sybrantsz., Pieter van Ceulen en Thomas Bintges, hier op verklaert hebben, hoe sy goetwilligh bereydt zijn gheweest, ende oock daerom ettelijcke maelen in Humsterlandt door het versoeck der Broeders zijn ghekomen gheweest om te betalen ende te voldoen, het ghene Dirck haer soude mogen schuldigh gebleven zijn.²⁵

Thomas was getrouwd met Sasken.²⁶ Naar eigen zeggen woonde hij sinds 1565 te Franeker.

dat ick hier in dese Stadt hebbe ghewoont, sonder opspraeck onder haer, ghelijck sij dat met waerheyd wel souden konden ghetuyghen, want ick hier in dese Stadt wel ghewoont had omtrent 26 jaren, en noyt en ben ick bevonden geweest dat ick de Overheyd wederspanich ben geweest, noch oock yemandt verkort hebbe..²⁷

Gelukkig vond ik deze tijdsaanduiding, want de inschrijving van Thomas in het Burgerboek van Franeker helpt ons voor de datering niet verder.²⁸ Byntgens was eerst stratenmaker en later brouwer of tapper van beroep.²⁹ Hij woonde in 1590

23 Volgens K. Vos, 'De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Friezen uit de 16e en 17e eeuw', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 11 (1915), 342-350, viel 'Thomas Bij' in 1568 af, dat wil zeggen van de Friese partij. Volgens Syvaert Pieters was Byntgens de 'voornaemste assistent' van de Franeker leraar Jeroen Tinnegieter. Syvaert Pieters, *Corte aenwijsinghe voorgesteld in eenighe vrighen vande voornaemste mishandelinghen der Vlaminghen ende Vriesen in den twist van den jare 1566 ende volgens teghen malcanderen bedreven* (Hoorn, 1634), 68.

24 Vos, 'De copia der oudsten'.

25 De Buyser, *Christelijck huys-boeck*, 805-806.

26 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*, 17.

27 *Een clare verantwoordinghe des bans*, 17.

28 'Thomas Henricksz. Beentgens es all voir eenighe Jaren tot Burger geadmitteert hoewell te voren niet geregistreert'. Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 27.

29 Mondelinge mededeling van de heer G. van der Heide te Franeker.

op Hockaerdt (zie afbeelding 2.1) in het Noorderkwartier van Franeker.³⁰ Aldaar was hij een buurgenooot van Jacob Keest. In 1595 woonde Thomas aan de Noorder Molenstraat (afbeelding 2.1). Hij dreef er een brouwerij.³¹ Byntgens moet kort daarna Franeker hebben verlaten, want we komen in de belastinglijsten geen verdere sporen van hem tegen.³² Mogelijk heeft zijn vertrek te maken met verbanning uit Franeker en haar rechtsgebied.³³ In de doopsgezinde geschiedschrijving valt de naam Byntgens na de breuk te Franeker nog eenmaal, en wel in 1598. In de *Successio anabaptistica* valt, nadat de schrijver het ontstaan van de bankroetierkwestie heeft beschreven, het volgende te lezen:

Dit docht syn Biscop Hans de VVeuer niet verdraechlick en vernemende de hertnec-kicheit van syn discipul Iacob vander Moelen, diet niet wilde laten vallen, heeft hem met de banckeruttierts ghestelt in eenen graed, en haer te samen den duuel ouerghegheuen. De houardicheyt van Iacob Pietersson dit niet verdraghende, heft hem ghe-neicht tot Biscop Thomas Bintges, om met hem syn leedt te wreken. De Huyscoper met de Banckeruttier wel accorderende hebben ghesloten den Biscop Hans de Vve-
ver wederom te bannen en onder den duuel te setten. Ende t'is soe gheschiet.³⁴

Uit dit laatste citaat valt op te maken, dat Byntgens zich door zijn aansluiting bij de Haarlemse oudste Jacob Pietersz. van der Meulen buiten het Oud-Vlaamse kamp heeft geplaatst. De laatstgenoemde verkeerde onder de doopsgezinden in een groot isolement, en waarschijnlijk gold voor Byntgens hetzelfde. Of Byntgens een gemeente heeft overgehouden is onzeker.

Jacob Keest werd geboren in 1513 of 1514.³⁵ Hij was afkomstig uit Kortrijk. Van beroep was Keest lakenhandelaar. Te Kortrijk woonde hij in de buurt van de Lakenhal.³⁶ In 1553 werd hij verdacht van ketterse gevoelens. Op 22 december 1567 werd Keest burger van Franeker.

³⁰ Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 402. Op de kadastrale kaart van 1831 wordt het huis in het Noorderkwartier aangegeven als nummer 56.

³¹ Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 865. Aangegeven op de kadastrale kaart van 1831 als nummer 78.

³² Het is niet zeker dat de in de periode 1601 tot 1606 genoemde Feddrick Beentges familie is. Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 1119.

³³ *Een clare verantwoordinge des bans*, 19.

³⁴ V.P., 'Successio Anabaptistica, dat is Babel der vvederdopers', 74.

³⁵ Tresoar, Nedergerecht Franeker, inventarisnummer 45, 276. Betreft een verklaring van 26 juli 1586 (N.B. de aktes ervóór en erná suggereren 1587). Vergelijk de aanduiding van Ampsinck in 1595 van J.K. als 'een bedaecht man'.

³⁶ A.L.E. Verheyden, *Le Martyrologe Courtraisien et la Martyrologe Bruxellois* (Vilvoorde, 1950). Vergelijk *The Mennonite Encyclopedia*, 5 dln. (Scottsdale, Pennsylvania, 1952-1990), III, 161 (verder: ME).

Jacob Keest is tot burger geadmitteert en[de] heeft Coe. Mat. en[de] den stadt ge-
looft behoorl[ijcke] getrouwicheit op den XXIIen Decemb[ris] 1567.³⁷

Alvorens verder in te gaan op de gegevens over Keest moet eerst een hardnekkig misverstand aangaande zijn identiteit uit de weg geruimd worden. De identificatie van Jacob Keest met Jaques Outerman is afkomstig van Samuel Cramer. Hij baseerde zich hiervoor op een *Kort en waarachtig verhaal*.³⁸ Ik meen dat Zijlstra voldoende heeft aangetoond dat deze identificatie niet klopt.³⁹ De door mij geboden archivalia ondersteunen zijn redenering. In 1590 dreef Keest de herberg 'De Eenhoorn' op het Hockaert te Franeker (afbeelding 2.1).⁴⁰ Naast hem woonde zijn broer Daniel Keest.⁴¹ Jacob Keest wordt in archivalia genoemd als kroeghouder, die de Franeker studenten te ver liet gaan in hun drankgebruik.⁴² Meerdere malen werd hij hierom berispt. Keest wordt niet meer genoemd in de eveneens uit 1590 stammende totaallijst van inwoners.⁴³ Ook in de lijst uit 1595 komt hij niet voor.⁴⁴ De Haarlemse gereformeerde predikant Johannes Amsinck noemt hem overigens in het laatstgenoemde jaar nog wél burger van Franeker. De schrijver Carel van Gendt noemt Keest in diens *Het beginsel en voortganck der geschillen* een 'voorstander der Vlamingen tot Haerlem'.⁴⁵ Van Gendt komt ook met het verhaal van een 'Burgher van Franeker, met namen J.K. een bedaeght man', die te Haarlem op straat een boekje verloor. Het geschrift kwam in handen van de reeds genoemde dominee Ampsinck.⁴⁶ 'J.K.', in wie we Jacob Keest mogen herkennen, kwam het boekje later bij Ampsinck terughalen.

37 Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 27.

38 I.H.V.P.N., 'Het beginsel en voortganck der geschillen', 553-554, 553 voetnoot 2. Volgens mij gaat het om een verschrijving.

39 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 299, voetnoot 114.

40 Archief Franekeradeel, Franeker, inv. nr. 402. Op de kadastrale kaart van 1831 betrof het huisnummer 60. Broer Daniel woonde op nummer 59 (zie afbeelding 1). In de cedula van 1595 woonde ene Douwe Keest op nummer 59.

41 Vader van de latere doopsgezinde leraar Jelle Daniels Keest (1640). Zie: J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese doopsgezinde leke- of liefdeprekers en predikanten* (Leeuwarden, 1962), 30.

42 De studenten van de Franeker Academie konden alcohol kopen tegen gereduceerd tarief. Vriendelijke mededeling van de heer G. van der Heide te Franeker.

43 Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 865. De – overigens ongeinventariseerde – totaallijst van 1590 is opgenomen in een inwonersoverzicht van de heer Van der Heide.

44 Volgens de heer G. van der Heide te Franeker is dit niet vreemd, omdat doopsgezinden vaak vrijstelling van belasting hadden.

45 I.H.V.P.N., 'Het beginsel en voortganck der geschillen', 553-554.

46 Ampsinck gaf het geschrift uit in: *Copie van een geschrift, ghesonden van sommige Vriesen aen den Vlamingen* (Haarlem, 1595).

Jacob Berents was dienaar van de Vlaamse gemeente te Franeker en één van de drie opposanten van Byntgens. Hij wordt vooral genoemd in *Een cort en warachtich verhael*. Berents werd op 11 december 1582 burger van Franeker.⁴⁷ In 1590 woonde Jacob bij de ‘berte’ of ‘barte’, een houten loopbrug bij de Oosterpoort.⁴⁸ Volgens de belastinglijst van 1595 woonde hij in het eerste gedeelte van het Oosterkwartier.

De vierde dienaar die genoemd wordt is Joost Jansz. In het Burgerboek komen meerdere personen van deze naam voor, maar het meest waarschijnlijk lijkt de Joost Jansz., die op 26 augustus 1562 burger van Franeker werd.⁴⁹ In 1590 woonde hij in het Zuiderkwartier,⁵⁰ en in 1595 aldaar in het Gasthuis.⁵¹ In de jaren 1636 tot 1640 woonde hij in het Westerkwartier.

Als laatste komt de Franeker dienaar Willem Verkindert aan bod. Op de achtergrond van zijn familie wordt in bijlage 1 nader ingegaan. Hier worden slechts opmerkingen in verband met het conflict vermeld. Verkindert wordt genoemd in *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge* en maakt de indruk een gematigd, vredelievend persoon te zijn. Boven hebben we reeds gezien dat Willem de grootvader van de Vlaamse auteur Pieter Verkindert was. In de verdediging van Byntgens lezen we later, dat de dienaren van Harlingen in 1586 tegen Keest hadden gezegd ‘dattet haer bemoeide dat Willem Verkindert niet mannelijker was over mij [dat is Byntgens; W.S.] te handelen’.⁵²

Overzicht van betrokken personen van buiten Franeker

Een hele reeks namen passeert de revue als we kijken naar de betrokkenen in tweede aanleg. Zij worden hier opgevoerd vanwege de – soms verrassende – onderlinge relaties. Omdat hij nadrukkelijk zijn stempel op het conflict heeft gedrukt, begin ik dit overzicht met Hans Busschaert, ook wel Hans de Wever genoemd. Hij was afkomstig uit het Vlaamse Dadizele.⁵³ In 1571 wordt hij beschreven als een ‘vierschoot middelbaar man zonder baerd’, veertig á vijftig

47 ‘Jacob Berentsz. is geadmitteert ten tijde v[oor]sz[eid]’ [= XI Decemb[ris] 1582].

48 Archief Franekeradeel, inventarisnummer 402. Volgens de kadastrale kaart van 1831 op nummer 13. De ongeinventariseerde lijst uit 1590 plaatst hem ook in het Oosterkwartier (kadastraalnummer 51 – in 1595 hetzelfde nummer).

49 Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 27.

50 Ongeinventariseerde totaalijst van inwoners uit 1590. Volgens de kadastrale kaart van 1831 woonde Joost Jansz. op nummer 106.

51 Archief Franekeradeel, Franeker, inventarisnummer 108. Kadastraalnummer 108. Niet vanwege ouderdom, zoals ik oorspronkelijk aannam, maar volgens de heer Van der Heide omdat dit een goedkope manier van huisvesting voor alleenstaanden was.

52 ‘*Een clare verantwoordinghe des bans*, 13vo.

53 J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen; geloof en heldenmoed* (Zwolle, 2004), 118.

jaar oud.⁵⁴ Busschaert was reeds oudste in 1555.⁵⁵ De *Successio anabaptistica* vermeldt zijn bevestiging door Lenaert Bouwens.

Iae heeft oeck Bisschoppen gheordineert, by ons wel bekend, Hans Bosschert off Hans de Weuer en Huyte Reynx en meer andere.⁵⁶

Sinds 1565 woonde Busschaert te Keulen. Van daaruit kwam hij geregeld naar Antwerpen. De Scheldestad diende als uitvalsplaats voor bezoeken aan andere Vlaamse steden. In 1565 raakte Hans te Franeker betrokken bij het Vlaams-Friese conflict. Hierin koos hij de zijde van de Vlaamse partij.⁵⁷ In het Wonderjaar 1566 treffen we Hans aan bij een dispuut in Zeeland 'onder de Westzouburgsche meulen' en nog in hetzelfde jaar bij een gesprek over religieuze zaken in het Zuid-Hollandse Oostvoorne.⁵⁸ Van 1567 tot en met 1570 stond Busschaert 'stil om zeker twist die onder de gemeynte was'.⁵⁹ In de jaren 1570 tot en met 1571 trok Hans door Vlaanderen, Brabant, Holland en Gelderland om diverse gemeenten te bezoeken.⁶⁰ In 1578 nam Busschaert deel aan het Emder dispuut.⁶¹

Als tweede komt de groep Amsterdamse vertegenwoordigers aan bod. Jacques van der Schelden alias Walraven⁶² was afkomstig uit Antwerpen.⁶³ Hij was een

54 K. Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire de Belgique* (1921), 350.

55 Vos, 'De copia der oudsten'.

56 V.P., 'Successio anabaptistica', 51. Tien jaar later kwam Hans in het Vlaams-Friese conflict nota bene tegenover Hoite Rennix te staan. Voor de verhouding van Hans tot Lenaert Bouwens leze men het spottende commentaar van V.P., 'Successio anabaptistica', 82.

57 Vos, 'De copia der oudste': '1568 sijn Afvallen Dirck flipsen, Hans de Weever, Bricxius Geridts, Jan van Ophorn, Willem Jansen, Pieter van Kuelen, Jacob pijtters vermuelen, Jacob Outerman, Claas ganghlofs, Tomas bij[ntgens]'.

58 Algemeen Rijksarchief Brussel, archief Raad van Beroerte, inventarisnummer 124.

59 G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie; ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1557* (Amsterdam, 1996), 214 is niet zeker over de oorzaak. De reden vernemen we uit het verslag van het in 1627 te Hoorn gevoerde dispuut tussen Jan Luies en Pieter Jansz. Twisck: 'Hans Busschaert is sijn dienst afgenomen met meer andere dieners, die in 't compromis bewillicht hadden. Doch Hans Busschaert is nae 2 jaren stilstaenens, na dat hij hem te voren becent hadde, wederom in den dienst geraecket, nae dat zijn saecke te bevorens in verscheyden gemeenten beproeft, ende hem gelaten stelde alles nae te comen wat hem de G[emeente] G[ods] opleide, ende alsoo weder in den dienst geraecket nae 2 jaren stilstaen, dan wilde wel dat hij noijt wederom gedient hadde'.

60 Hij bezocht onder andere Antwerpen, Nieuwpoort, Breda, Den Bosch, Eindhoven, Gorcum, Zwartewaal en Buren. Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', 382-384.

61 Voor zijn geringe rol zie: W. van 't Spijker, 'Het gesprek tussen dopers en gereformeerden te Emden (1578)', in: *DB 7* (1981), 55 noot 12.

62 Gemeentearchief Amsterdam, NA 51, 19vo, (27 februari 1597).

zoon van Jan Verschelt en de doopsgezinde martelares Tanneken Walraven.⁶⁴ Van 1588 tot en met 1617 was Walraven oudste van de Vlaamse gemeente te Amsterdam. Guillaume Utenhove was eveneens één van de vertegenwoordigers uit Amsterdam. Zijn familie behoorde tot de voornaamste en oude geslachten te Gent.⁶⁵ Guillaume vertrok later naar Amsterdam. In 1588 tot en met 1590 woonde hij aldaar aan de Singel. Hij was getrouwd met Maria Jans de Vriese en later met Geert-ruyd de Vreede, weduwe van Thomas van Tongerlo. Zijn dochter Maria van Utenhove was getrouwd met Roelant Outerma, broer van Jacques Outerma. Ook Cornelis van Tongerlo behoorde tot de vertegenwoordigers van Amsterdam. Hij was afkomstig uit een oorspronkelijk Antwerps geslacht. Cornelis was een zoon van Thomas van Tongerlo en Geert-ruyd de Vreede.⁶⁶ Omstreeks 1600 behoorde de familie van Tongerlo tot de voornaamste kooplieden te Amsterdam. Zij waren actief in de graanhandel. Cornelis was in 1617 opdrachtgever van zeventig 'lakendrapiers'. Hij woonde vanaf 1590 in het huis De Kolf in de Warmoesstraat, niet ver van de kousenhandel van Joost van de Vondel. Aardig in dit verband is, te vermelden dat Cornelis bekend stond als huisjesmelker.⁶⁷ Hij overleed in 1617.

Na Amsterdam leverde de plaats Haarlem een aantal personen, die als buitenleraren en afgezanten betrokken waren bij het vinden van een oplossing voor het conflict. Allereerst was daar oudste Jacob Pietersz. van der Meulen, 'oft zo sommige zeggen den rijcken Bleycker'.⁶⁸ Ook hij was afkomstig uit Vlaanderen, waarbij nog enig verschil van mening bestaat over zijn precieze herkomst en achtergrond.⁶⁹ Al in 1571 meende Hans Busschaert 'dat Jacob P. mocht ghevoordert

63 Vriendelijke mededeling aangaande de families Walraven, Utenhove en Tongerlo door Daan de Clercq.

64 ME, IV, 684.

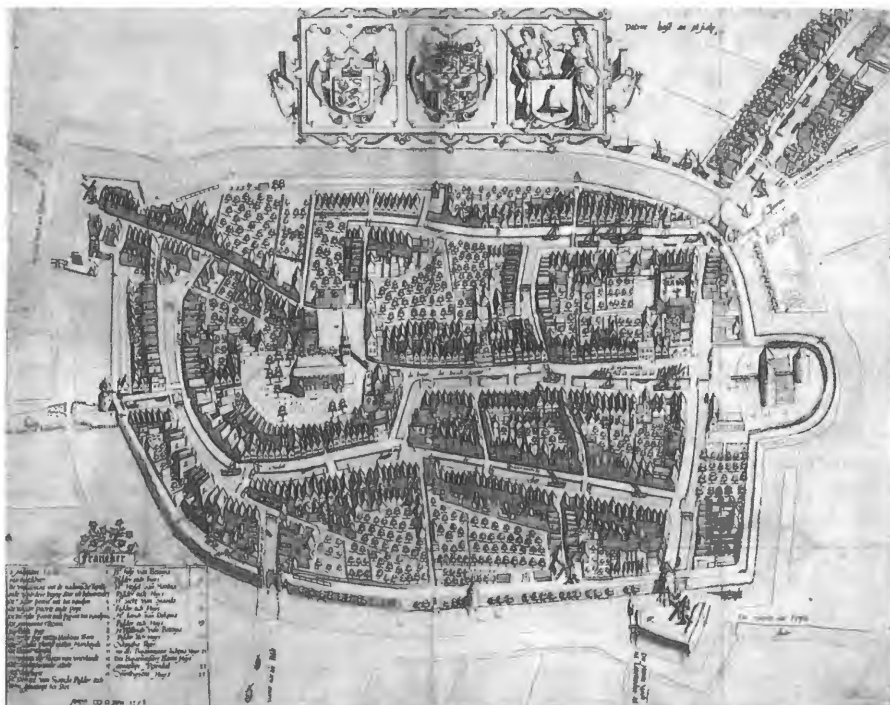
65 Zijn grootvader Karel Utenhove was voorscheper te Gent. Karel was een leerling van Erasmus en reisde in 1525 met de hervormer Johannes á Lasco naar Italië. Hij stond aan de kant van de Opstand. In 1578 keerde Karel zich te Gent tegen de protestantse drijvers. Zijn broer Jan Utenhove was de bekende vertaler van het Nieuwe Testament en oprichter van de Nederlandse vluchtelingengemeente te London. Voor Karel zie: J. Huizinga, *Erasmus* (Rotterdam, 2001), 208, 217; G. Asaert, 1585; *de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tiel, 2004), 109-110, 115 en Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 69-70, 80, 93-95, 167-168, 275.

66 Zij hertrouwde in 1606 met Guillaume Utenhove. Deze was daardoor stiefvader van Van Tongerlo.

67 Asaert, 1585. *De val van Antwerpen*, 139, 265.

68 Bisschop, *Antwoort-liedt, op eens wederdoopters Laster-liedt*, voorrede.

69 Stuve, 'De dienaarschap', 16-19, plaatst zijn herkomst in Menen. Naar aanleiding van dit artikel geraakte ik in correspondentie met mr. O. Schutte, die een Antwerps geslacht van der Meulen had ontdekt. Mr. Schutte was van mening dat zijn Jacob Pietersz. van der Meulen toch een ander persoon betrof dan de Vlaamse oudste. Ondanks verschillen in gegevens waren er

Plattegrond van Franeker uit 1598 door Pieter Bast (foto UBA, kaartenzaal)

woorden', dat is tot oudste.⁷⁰ Jan Roelants was een Haarlemse dienaar. Hij was aanwezig bij zowel de Huiskopertwist als bij het bannen van de Groningse gemeenten. Een anoniem geschrift maakt gewag van 'het seer onmatig bannen van Jacob Pieters en[de] Jan Roelantsen met haere hulpers'.⁷¹ In 1594 moest Jan met zijn medeleraar Pieter Trioen voor de Haarlemse burgemeesters verschijnen vanwege een zaak van 'echtmijding'.⁷² In 1598 koos Jan de zijde van oudste Van

ook een aantal treffende overeenkomsten tussen zijn Jacob en de bekende oudste. Het laatste woord hierover is nog niet gesproken.

⁷⁰ Vos, 'De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', 383.

⁷¹ *Hoe de Vlaminghen hebben gepresenteert omme met de Vriesen wederomme te vereenigen ende vrede te maken; anno 1578* (Haarlem, 1634), 7.

⁷² J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie; stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag, 1989), 119. Volgens de betrokken vrouw had de echtmijding te maken met het feit dat zij een paar mannen, die Franeker uit de gemeente gebannen waren vanwege de beruchte 'huiskoop', in haar huis had ontvangen.

der Meulen. De aldus ontstane partij der bankroetiers werd ook wel 'Jan Roelandsvolk' genoemd. Op Jacques Outerman, of zoals hij ook genoemd wordt Jacques van Reiningen, zal ik niet uitgebreid ingaan. Outerman was afkomstig uit het West-Vlaamse dorp Reninge, tussen Ieper en Veurne. In 1582 schreef Outerman vanuit Gent een brief 'aen eenighe uwe vrienden binnen Haerlem' aangaande ban en mijding.⁷³ Outerman verbleef nog in maart 1585 te Gent, waar hij met acht anderen in het huis van Jacques de Clercq gearresteerd werd.⁷⁴ Na een proces van een half jaar werden de negen uit Vlaanderen verbannen. Outerman trok naar Haarlem en zou daar, nadat de breuk definitief werd, de grote voorman van de Vlaamse gemeente De Block worden. De herkomst van Cornelis de Cuiper is onbekend. In het conflict koos hij de kant van de Contra-Huiskopers. In ieder geval in 1609 was hij oudste van de Vlaamse gemeente De Block te Haarlem. In dat jaar nam hij in september te Zierikzee deel aan een dispuut met de gereformeerde predikanten over de menswording van Christus.

Tot een vierde groep aanwezigen reken ik de afgezanten uit de omliggende gemeenten: Jan Alberts, Laurens Verniers, Brixius Gerrits en Cornelis Pieters. Ik begin met Jan Alberts. Hij was oudste van de gemeente te Dokkum, maar vertegenwoordigde volgens Blaupot ten Cate meerdere gemeenten in Friesland.⁷⁵ In de *Copia der oudsten* trof ik zijn naam niet aan, en ook verder vond ik niets over hem. Laurens Verniers was oorspronkelijk oudste te Antwerpen.⁷⁶ Hij correspondeerde met Hans Busschaert. In het Vlaams-Friese conflict koos hij de zijde van de Vlamingen.⁷⁷ In 1567 werd Laurens door Alva verbannen uit Antwerpen, maar twee jaar eerder was hij al vertrokken naar Franeker.⁷⁸ Laurens was als 'Adherent' van Dirck Philipsz. voorstander van een streng optreden ten aanzien van de buitentrouw.⁷⁹

73 I.M.K., *Tegen-spraec ende wederlegh, uyt noodt in schrift vervaet, over t'punct der vveereltlijcke mijdinghe. wt de H. schrifthuere, tegen I. Outerman, leeraer, (over een deel der Vlaminghen) alwaer ghy mede sijnen grondt in vinden sult, in alle antwoorden op eenighe vraghen aen hem ghedaen, de welcke met der waerheyt wederleyt zijn, tot behulp van alle eenvoudige ende onpartijdighe waerheyt liefhebbers, die hare salicheyt, boven al wat sienlijck is, beminnen* (Haarlem, 1598), 7.

74 De aanwezige personen waren Jacques de Clercq (vertrok naar Haarlem), Pieter Haesbaert (vertrok naar Emden), Jacob de Joncheere, Bauwens Tyncke, Joos Bouckaert, Pieter Tryon (vertrok naar Haarlem), Jan de Backere, Manasses de Bats en Jacques Outerman (vertrok naar Haarlem).

75 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen*, I, 82.

76 Niet genoemd in Vos, 'De copia der oudsten'.

77 Voor de correspondentie, zie Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', 382-385. Hij was een vriend van de Franeker leraar Jeroen Tinnegieter, zie: J.G. de Hoop Scheffer, 'Het verbond der vier steden', in: *DB* (1893), 16.

78 *ME*, IV, 817. Vergelijk de volgende inschrijving in het oudste burgerboek van Franeker: 'Laurens Wernier den IIIen Decembris a[nn]o XVc testich'.

79 *Christelijke aenspraecke, besonder aen de Vlaemse broederschap, staende in onderhandelingh van vre-*

Ene Laurens, oudste van Franeker, treffen we in het najaar van 1569 aan te Kleef. Met de oudsten Hendrik van Roosevelt en Jan van Ophoorn beslechtte hij aldaar een ruzie in de gemeente. In 1585 bevond Laurens zich te Amsterdam.⁸⁰ Brixtius Gerrits werd in 1566 oudste.⁸¹ Uit zijn voornaam blijkt volgens Abels, dat hij afkomstig was uit de Palts.⁸² Brixtius schaarde zich aan de zijde van de Vlamingen. Toen in 1574 de Humsterlandse vrede gesloten werd tussen de Friezen en de Vlamingen trad Brixtius als voornaamste onderhandelaar voor de Vlaamse partij op. In 1577 woonde hij in de stad Groningen en bediende van daaruit de andere Groningse gemeenten. Het jaar erop nam hij deel aan het dispuut te Emden tussen Vlaamse leiders en de calvinistische predikanten.⁸³ In 1583 werden Brixtius en de hieronder genoemde Cornelis Pieters verbannen uit de stad Groningen en het Oldambt. Volgens opnieuw Abels ging hij waarschijnlijk wonen in het Gorecht, en zette hij van daar uit zijn werkzaamheden voort.⁸⁴ Zijn bemoeienissen met de Huiskopertwist komen nog aan bod. Als laatste moet ik Cornelis Pieters noemen. Zijn naam valt meestal samen met de naam van Brixtius. Abels ziet in deze oudste een landbouwer uit Nieuw Scheemda.

Het huis en de omstandigheden waaronder het verkocht werd

Naar het huis in de Huiskopertwist is tot nu toe geen onderzoek gedaan. Aan de ene kant komt dit door een gebrek aan lokaalhistorisch onderzoek. Aan de andere kant is deze ommissie te danken aan het feit dat de Huiskopertwist voor vrijwel alle auteurs gezien werd als een geschil over de grenzen van de gemeente. Vanuit deze optiek bestond er weinig belangstelling voor het betreffende huis. Reden om in dit artikel nader op het huis in te gaan.⁸⁵

De verkoper van het huis was molenaar Joos Oliviers.⁸⁶ De molen van Oliviers stond pal tegen het Bolwerk in het Noorderkwartier. Vanuit de Noorder Molen-

de met de Vereenighde Vriesen en Duytsen; tot aenporringhe van de selve; door een lief-hebber des vreesds (Amsterdam, 1630), 32-35.

⁸⁰ J.G. van Dillen, *Amsterdam in 1585; het kohier der capitale impositie 1585* (Amsterdam, 1941), 38.

⁸¹ Vos, 'De copia der oudsten'.

⁸² S. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt 1577-1811* (Exterzandvoort, 2002), 49.

⁸³ Van 't Spijker, 'Het gesprek tussen dopers en gereformeerden te Emden', 55.

⁸⁴ Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt*, 49-50.

⁸⁵ Voor dit gedeelte gaat mijn bijzondere dank uit naar de reeds genoemde heer Van der Heide. Zijn hulp was onmisbaar. Tevens een woord van dank aan de heer Henk Kreger te Franeker, van wiens kadastrale kaarten van Franeker ik dankbaar gebruik maak.

⁸⁶ 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeynthe Gods alhier, uwe mishandelinge is voorgesteld', artikel 2 en 3.

straat waren de molen – en trouwens ook het bestemde huis – bereikbaar via de Molensteeg. Oliviers behoorde niet tot de Vlaamse doopsgezinden⁸⁷ en was volgens Jacob Berens *cum socijs* ‘een dronckaert ende ombrenger, hebbende veel meer schulden als goed’.⁸⁸ Uit de erfenis van zijn ouders verhuurde Oliviers het huis in 1585 aan Thomas Byntgens. En hiermee kom ik aan de omstandigheden waaronder het huis verkocht werd. Een jaar nadat Byntgens het huis van Oliviers had gehuurd, kocht Byntgens (in 1586) het pand van de molenaar.⁸⁹ Over de verkoop werden door zijn tegenstanders drie verwijten gemaakt:

- 1) Byntgens had het huis gekocht van een persoon die het niet toebehoorde, en bovendien een werelds persoon was. Byntgens had zich afzijdig van hem moeten houden.
- 2) Byntgens had een hoger bedrag (f 800) in de koopakte laten plaatsen, dan hij daadwerkelijk had betaald (f 700). Ook de eerste betaling (‘kuste’) was hoger geweest dan Byntgens daadwerkelijk had betaald.
- 3) Byntgens had in de koopbrief van het huis ook een huurcontract laten opnemen. Hij zou dit gedaan hebben om de ‘Naerder’. Bovendien was het huurcontract van oudere datum dan de koopbrief geweest.

Uit deze drie punten concludeerden zijn tegenstanders, dat Byntgens zijn naaste tekort had gedaan en niet de waarheid had gesproken. Daarom zal ik nader ingaan op de beschuldigingen. Op het eerste verwijt reageerde Byntgens met de opmerking dat het huis aan Oliviers, als erfgenaam van zijn ouders, toebehoorde. Zowel volgens het gangbare recht als volgens de Schrift was de molenaar gerechtigd om het bezit van zijn ouders te verkopen: ‘want in het verkopen was geen zonde gheleghen’.⁹⁰ Byntgens ontkende verder nog dat de moeder van Oliviers het huis tot onderpand aan schuldeisers had gesteld. Aangaande het plaatsen van een hoger bedrag in de koopakte luidde het verweer van Byntgens als volgt. De verkoper had 800 goudgulden voor het huis gevraagd en Bytgens had 700 geboden. Vervolgens had Bytgens gezegd:

Ick sal u zulcken goet geven, voor den eersten dach, en ick salt huis voor 800 goltgulden aennemen, ende 100 goltgulden op het goet hoger setten, om den naderman te beletten.⁹¹

⁸⁷ *Een clare verantwoordinghe des bans*, 11 ‘Want of deze man al met ons in ’t ghelove gheweest, en was’.

⁸⁸ *Een cort en warachtich verhael*, eerste aanklacht op 11 januari 1588. Het banvonnis spreekt in artikel 1 van diens ‘onvruchtbare werck der duysternisse’. *Een korte ende seer historische vertellinge* heeft ‘een stuck boefs, dattet een doorbrengher ende een dronckaert was, die niet een naghel eyghendoms aen ’t huys en hadde’.

⁸⁹ Vergelijk ‘Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeynthe Gods alhier, uwe mishandelinghe is voorgesteld’, artikel 3 met *Een clare verantwoordinghe des bans*, 12vo.

⁹⁰ *Een clare verantwoordinghe des bans*, 11.

⁹¹ *Een cort ende warachtich verhael*, verklaring (13 januari 1588).

Ook bij de verkoop had het afweren van de naderman dus een rol gespeeld. Het bedrag was overigens met goedvinden van de verkoper in de akte gezet.⁹² Toen hij later voor de gemeente was gedaagd had Thomas aangegeven het huis liever nog eens te betalen, dan iemand door zijn koop te benadelen. De zaak was toen voor de gemeente bevredigend opgelost, omdat men Byntgens handelswijze voor onwetendheid hield. De bekommerden meenden dat Byntgens veinsde, en waren slechts tevreden met een volledige bekentenis. Op dit punt moeten we de bekommerden gelijk geven: van onwetendheid van de kant van Byntgens was geen sprake. Uit de bronnen blijkt zonneklaar dat Byntgens bewust gehandeld heeft. En hiermee kom ik tot het derde punt. Het was Byntgens in zijn verdediging niet duidelijk wat zijn tegenstanders hiermee bedoelden. Thomas had het huis een jaar voor de verkoop al in bezit, en had bij de koop ook niet minder huur bij Oliviers bedongen dan hij eerder had moeten betalen. Dat het huurcontract ouder was dan de verkoopbrief was waar, maar wat bedoelden zijn tegenstanders daarmee? Het kon niet zo zijn, dat Byntgens het huurcontract ouder had laten maken, want de overheid had er immers haar zegel onder gezet.⁹³

Maar wat moeten we met het verwijt dat Byntgens een huur in de koop had laten opnemen vanwege de 'naerder'? Het Friese recht kende het zogenaamde recht van het *niaer*. Dit naastingsrecht ging terug op het Oud-Germaanse recht.⁹⁴ De koop van een goed werd pas definitief als deze driemaal was afgeroepen (geproclameerd), zonder dat er bezwaar was aangetekend. De proclamaties moesten binnen een jaar na datum van de koopakte worden gedaan. Familieleden van de verkoper en naastliggers van het verkochte konden op grond van het *niaer* bezwaar aantekenen. Door het zowel huren als kopen van het huis maakte Byntgens het voor de personen die bezwaar aan konden tekenen minder interessant om het huis te kopen. Zij konden de huurder namelijk niet zomaar verwijderen en hadden daardoor niet de volledige beschikking over het aangeschafte bezit. Men zou kunnen zeggen dat Byntgens met deze 'slimmigheid' zijn naasten tekort heeft gedaan, maar anderzijds was het wel een juridisch geoorloofde zet.

Aldus de omstandigheden, maar om welk huis draaide de twist? Op de kaart van Pieter Bast uit 1598 (op pagina 47) valt te zien dat aan de rechterkant van de

⁹² *Een clare verantwoordinghe des bans*, 12: 'Ten tweede, dat den Brieff soude stryden tegen die Contracten, is oock onwaerheydt: want wy (dat is den man ende ick) den Schryver niet anders en hebben laten schryven, dan onse contracten waren [...] Ten derden, datter twee punten in souden staen die onwaerachtigh zyn, is oock leugen geschreven, want wy niet en hebben laten schryven, dan onse accoordt is gheschiedt'.

⁹³ *Een clare verantwoordinghe des bans*, 12vo. Volgens deze redenering mist artikel 3 van de ban-brief 'weest onderdanich alle menschelycke ordinantie' alle grond.

⁹⁴ O. Kuipers, *Nedergerechten, buitengerechtelijke zaken* (Leeuwarden, 1994). Volgens het Oud-Germaanse recht was men slechts beheerder van zijn onroerend goed en dus geen eigenaar. Het goed behoorde aan de maagschap of in ruimere mate aan de buurschap.

Molensteeg, komend vanaf de Noorder Molenstraat, een langwerpig huis parallel aan de steeg stond.⁹⁵ Het huis stond half verscholen achter de laatste twee huizen in de Molensteeg. De voorkant van het huis stond naar het Noorder Bolwerk toegekeerd. Om het huis heen bevond zich onbebouwde maar wel beplante ruimte. Aan het eind van de steeg kwam men uit bij de molen van Oliviers. Het is dit langwerpig huis waarover de Huiskopertwist ging. Op de plattegrond van Franeker uit 1664 (op pagina 53) is de situatie ter plaatse vrijwel ongewijzigd.⁹⁶ Zowel het huis als de molen zijn goed te zien. Het betreffende huis is na de twist nog lang door de doopsgezinden gebruikt als vermaanhuis. Op het onbebouwde gedeelte werd zelfs een complex van huizen voor de armen gebouwd. In de zestiger jaren van de zeventiende eeuw werd dit complex verplaatst naar de Zeven Pelzen. Het huis werd nog steeds gebruikt als vermaanhuis.

Wat weten we aangaande de verdere geschiedenis van het huis? Op de kadastrale kaart van 1831 treffen we het huis – zij het kleiner van afmetingen – nog steeds aan (op pagina 39). Het stond toen geboekt als nummer 88. Vanaf de Noorder Molenstraat liep tussen de nummers 86 en 89 een steeg naar het huis toe. Deze steeg heette ‘de Vermaningsteeg’. Op de kadastrale kaart van 1865 is de steeg verdwenen. Het huis werd aangegeven als kadastraalnummer 120. De kadastrale kaart van 1909 tenslotte heeft het huis als nr. 112.

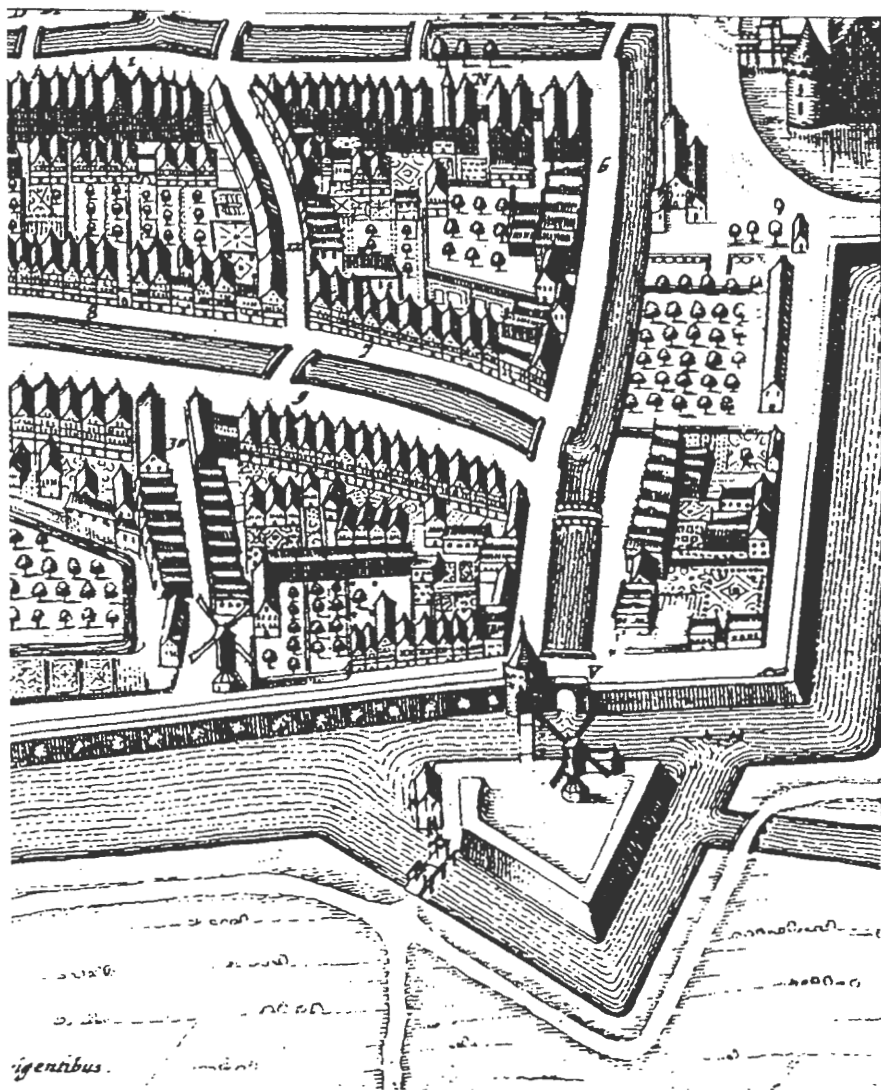
Het begin van de ruzie te Franeker – het conflict in eerste aanleg

Het is niet eenvoudig om uit de bronnen een logisch verhaal te reconstrueren. Allereerst vanwege de verschillende achtergronden van de auteurs, waarbij beide richtingen zijn vertegenwoordigd. Vervolgens omdat sommige bronnen voorzien zijn van tijdsindicaties, maar andere niet. Tenslotte is niet steeds duidelijk hoe de gebeurtenissen zich tot elkaar verhouden. Onderstaand overzicht is een poging om alles in een chronologisch kader te plaatsen.

Zoals boven beschreven huurde Thomas Byntgens vanaf 1585 een huis van Joost Oliviers, dat hij in 1586 van hem kocht. Vier maanden na de koop – in 1586 – verzochten de dienaren Jacob Keest, Jacob Berents en Joos Jansz. aan Byntgens om op zondagmiddag voor de gemeente te verschijnen. Volgens hen waren de broeders ‘bekommerd’ over de koop. Het geruchtencircuit kwam onmiddellijk

95 P.J. de Rijke, *Hoogtepunten van de Friese cartografie; kaarten van provincie, goën, grietenijen; plattegronden van steden en dorpen, verveningen, slatten, dijken* (Leeuwarden, 2001), 66. De plattegrond verscheen oorspronkelijk in: P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslandt* (Franeker, 1622).

96 Chr. Schotanus, *Beschrijvinge van de Heerlijckheydt van Frieslandt tussen 't Flie ende Lauwers* (Franeker, 1664).

De omgeving van het huis en de molen van Joos Oliviers op de plattegrond van Franeker uit 1664.

op gang. Hendrick Grol beweerde die zaterdag, dat Byntgens het huis voor een lager bedrag had gekocht dan hij had laten opschrijven.⁹⁷ Een aantal broeders, waaronder de dienaar Willem Verkindert, verschenen zelfs al op zondagmorgen bij Byntgens aan de deur. Men sprak kort over de zaak, maar ging vredig uit elkaar.

Op zondagmiddag kwamen de broeders bijeen. Thomas was daarbij niet aanwezig. De broeders, die op zondagochtend bij Thomas aan huis waren geweest beschuldigden hem van verscheidene zaken,⁹⁸ maar Willem Verkindert ontzenuwde deze beschuldigingen. De aanwezige broeders merkten het verschil op tussen dat wat de dienaren gezegd hadden en de beschuldigingen aan het adres van Thomas. Zij vonden het gedrag van de dienaren 'ongheordineert dryven'. Tenslotte kwam Thomas ter vergadering en gaf een verklaring. Hendrick Grol kwam op zijn verhaal terug, 'meenende hy mocht qualyck verstaen oft onthouden hebben, ende haddet oock maer uyt de werelt ghehoort'. De broeders en de dienaren streden met elkaar, totdat men uiteindelijk zonder gebeden uit elkaar ging.

Op maandag werd de zaak nogmaals in de 'broedervertoefing' behandeld. Thomas gaf aan spijt te hebben van de koop, en zei dat hij ieder de koop zou afraden. Na de zaak beoordeeld te hebben, besloten de broeders, in afwezigheid van Thomas, dat hij zijn dienst voort mocht zetten. De dienaren lieten het aan hemzelf over zijn vrouw tevreden te stellen.

Een dag of vier later reisde Jacob Keest naar Harlingen.⁹⁹ Met sommige broeders aldaar bekritiseerde hij de gemaakte vrede. In de verdediging tegen zijn ban beweerde Thomas, dat de Harlinger dienaren een oude wrok¹⁰⁰ tegen hem koesterden vanwege de zaak van Frans van Meessen.¹⁰¹ Dit betrof een zaak waarbij ove-

97 Betreft brouwer Henrick Pietersz. Crolle. Hij was getrouwd met Geertruyt Dericxdr. De burger en inwoner cedel van 1590 vermeldt zijn naam bij een huis in het Oosterkwartier (kadastraalnummer 1), twee huizen in het Westerkwartier, waarvan één op Hockaerdt (nummers 6 en 66) en drie huizen in het Zuiderkwartier (nummers 53, 80 en 128). De belastinglijst van 1595 vermeldt zijn naam bij een huis in de Voorstraat in het eerste Oosterkwartier (nummer 1), twee huizen in het Westerkwartier (nummers 5 en 9) en twee huizen in het Zuiderkwartier (nummers 5 en 13). Zijn erfenamen bezaten in 1611 nog een huis in de Peterseliestraat in het Zuiderkwartier (nummer 90).

98 Byntgens had beweerd: 1) dat hij het huis al had laten afbreken; 2) dat hij het huis van een werelds persoon gekocht had; 3) dat hij het huis voor 700 goudguldens had gekocht, maar 800 had laten schrijven; 4) dat er een brief was geschreven 'aengaende 't af-nemen des dienstes der Dienders van Leeuwerden'. Met name de laatste beschuldiging veroorzaakte veel onrust bij de broeders.

99 'Een clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', 13vo.

100 'Een clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', 13vo.

101 Bovengenoemde Frans wordt zeer waarschijnlijk bedoeld in een brief, die de oudsten Brixius Gerritsz. (Groningen), Hans Busschaert (Brabant), Paulus de Backer (Meenen) en

rigens indertijd ook Jacob Berents en Joos Jansz. betrokken waren geweest. Nadat de scheuring te Franeker een voldongen feit was geworden, hadden de beide bovengenoemde dienaren schuld bekend aangaande de handel met Frans 'over het harde dryven'.¹⁰² Teruggekomen te Franeker, laaide Keest de onrust in de gemeente verder op. Hij ging naar Thomas en gaf aan dat diens dienst door de kwestie beschadigd was.¹⁰³ Andere gemeenten zouden Byntgens er op aan kijken. Vervolgens raadde hij hem het volgende aan.

Ick soude raden dat ghy 't op u Vrouw liet af-loopen, want ghy en sult met dat wijff gheen gheluck inden Dienst hebben, ende de Heere moet gheclaegh zyn, dat wy nu voortaan u gave zullen moeten missen.¹⁰⁴

Deze raad wordt soms gezien als een bewijs van het feit dat er geen sprake zou zijn van een persoonlijke vete tussen Keest en Byntgens, maar bedacht moet wel worden dat een veroordeling van de vrouw ook gevolgen voor Byntgens zou hebben gehad. Hij had zeker moeten aftreden. Een oudste of dienaar moest immers onberispelijk zijn, en behoorde zijn eigen huishouding te kunnen bestieren. Keest probeerde Byntgens te raken via zijn vrouw.

De dienaren wilden de zaak van Thomas én diens vrouw opnieuw voor de gemeente brengen, waarbij ze de eerste vroegen te bekennen dat de koop onrechtmatig was en de koopbrief onwaarachtig was opgesteld. Toen de 'broedervertoeving' daadwerkelijk bij elkaar kwam, kregen de dienaren, Byntgens en diens

Christiaan Adriaensz. (Delft) op 9 oktober 1578 vanuit Harlingen aan de gemeenten in Pruisen schreven. Te voren waren zij te Humsterland geweest om over de aldaar gesloten vrede te oordelen. De Buyser, *Christelijck huysboek*, 346:

'ende zijn t'samen voort ghereyst naer Harlingen, ende daer oock in eenigheydt ende vrede, de sake der mijdinge ende des Doopsels ghebrocht, hoe wel weynigh Broeders daer wat commers over hadden, soo begeerden sy metter Gemeente in Vreden te wandelen, ende over de Humstersche saeck waren sy met ons eenderley wel te vreden, alsoo dat een Dienaer aldaer, Frans van Meesen, die in de proeve een wijle tijds ghestaen had, nu tot den dienst des Euangeliums (nae alle behoorlick ondersoek) geschiedt ende gheen oneenigheydt tusschen hem ende ons gevonden is gheweest, bevesticht uyt begeerte der gantscher menichte, het welck een gewis teycken der goeder eenicheyt is, van allen Godtsaligen, Godt sy danck over al sijn groote ende rijcke genade over ons.'

Frans wordt niet vermeld door Karel Vos in de 'Copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Friezen uit de 16e en 17e eeuw'. Tenslotte testeerde op 21 juni 1607 te Haarlem het echtpaar Frans Jorisz van Meessen en Mayken van der Mersch, afkomstig van Waesten in Vlaanderen. Beide waren 77 jaar oud. AVK, Haarlem, NA 46, 42.

¹⁰² 'Een clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', 17.

¹⁰³ In zijn verdediging (fol. 12vo) schrijft Thomas, dat hij met Jacob Keest te Franeker over het Bolwerk liep – het Noorderbolwerk liep vlakbij hun beider huizen – toen deze hem zei dat de dienaren van Harlingen bekommerd waren over zijn handel.

¹⁰⁴ Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinghe*.

vrouw de gelegenheid zich te verantwoorden. Alleen achtergebleven, besloten de broeders de zaak uit te stellen tot de komst van de leraren uit Haarlem. Vervolgens werden de dienaren weer naar binnengeroepen en werd hen het besluit medegedeeld. Deze waren ontevreden over het genomen besluit, en trachtten de broeders over te halen oudste Jan Alberts en de omliggende gemeenten uit te nodigen om de zaak te behandelen. Dit gelukte hen:

Daer mede wel expresselijck bevestigende, dat Broeders zonder Dienderen gheen fundamentelijcken vasten reghel hebben.¹⁰⁵

Jan Alberts en boden van de omliggende gemeenten kwamen naar Franeker. Nadat zij de zaak hadden aangehoord, wilden ze deze niet behandelen, maar stelden ze voor om te wachten op de komst van de leraren uit Holland.¹⁰⁶ De broeders verzochten de dienaren om aan te blijven in hun dienst. Uit *Een cort ende warachtich verhael* worden we gewaar, dat Thomas' zaak als proef zou gelden.¹⁰⁷ Verder lezen we over de poging van Thomas om Jacob Berents in zijn dienst te plaatsen. De Dokkumse oudste en Byntgens stuurden hierop uitnodigingsbrieven naar de Hollandse leraren. Vermoedelijk bracht Thomas ze zelf over, want korte tijd later reisde hij naar Holland.

Terwijl Byntgens weg was legden Jacob Keest en zijn twee mededienaren hun dienst neer. Verkindert ziet in dit 'ongheordineert neer-leghen' een poging om de behandeling van de zaak af te dwingen. Het gevolg van het neerleggen van hun dienst was, dat de armen tekort gedaan werden. Nog tijdens Byntgens afwezigheid pakten de drie hun dienst echter weer op: een gestrafte broeder 'die om versprocken woorden ghestraft was ende boetveerdigh stondt voor de Ghemeynte' namen zij weer op. In dezelfde bijeenkomst stelden zij ook Sasken, de vrouw van Thomas voor de gemeente. Hun opzet mislukte echter. De broeders weigerden tot behandeling over te gaan, omdat de leraren uit Holland nog zouden komen, Thomas afwezig was en de dienaren Sasken voor de gemeente daagden 'sonder oock schrifts regel aen de vrouw te voldoen'. De dienaren bleven echter aandringen:

Die Ghemeynte hadde dien Broeder die nu opghenomen was, wel konnen straffen, om sijn quaet sprecken, etc. sy hadde oock krachts ghenoech om een verstoort wijff te straffen.¹⁰⁸

105 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*.

106 'welcke naet gehoor van die sake hebben geseijt, dat haer die sake te swaar was om te slichten, en dit en de sake gestelt op breder raet'. *Een cort ende warachtich verhael*.

107 'Thomas die horende, heeft gezegt: "Hoe sal mijn sake staen? Sal ick in vrede neffens haer wandelen" – Doen zijde Stieven van Stijnlant [waarschijnlijk een verschrijving voor Lieven van Steelant], een diender der gemeijnte: "Van uwe sake en is noch niet gesproken; daer wort gesecht, dat Thomas sake soude staen tot een proeve"'. *Een cort ende warachtich verhael*.

108 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*, 13vo.

Vanwege de weigering van de broeders legden de drie hun dienst voor de tweede maal neer, met opnieuw nadelige gevolgen voor de armen. Hun kwaadheid over de weigering van de gemeente om te handelen, blijkt uit het feit dat zij op straat drie oude broeders hierover verwijten maakten en hen beschuldigden van aanzien des persoons.¹⁰⁹ Wat bleek: de oude mannen waren niet eens bij de bijeenkomst aanwezig geweest!

Ondertussen kwam Byntgens terug van zijn reis naar Holland. Hij zag de nood van de gemeente en de armen. Om deze reden behandelden de broeders voor de vijfde maal de zaak, waarbij opnieuw beide partijen gehoord werden. De broeders met hun dienaar Lieven van Stelandt¹¹⁰ kwamen tot het volgende besluit: de drie dienaren moesten hun kwade opzet tegen Thomas bekennen, en Sasken haar kwade woorden tegen de drie.¹¹¹ Het besluit werd beide partijen aangezegd, beide handelden conform de eis, en zo werd de bereikte vrede 'met handt ende mondt bevesticht voor de Ghemeynte'.¹¹²

Ondanks dat zij de vrede hadden geaccepteerd, waren de drie dienaren ontevreden dat Sasken er zo gemakkelijk vanaf was gekomen. Als zij gestraft was geworden, had Thomas zijn dienst neer moeten leggen. Tegen Thomas uitten zij hun ongenoegen: 'hij meende zeker dat de wind de zaak zou overwaaien'. De onvrede kwam ook tot uitdrukking in hun poging de gemeente zonder Thomas te leiden ('regieren'). Toen verschillende broeders dit merkten, verzochten zij de drie hun handelswijze te staken. Voor een zesde maal werd de zaak voor de gemeente gesteld, waarbij de dienaren probeerden om, 'Thomas dienst tot stilstandt te brengen'. Hun opzet mislukte, waarop de drie voor de derde maal hun dienst neerlegden. Dit alles vond plaats in het jaar 1586.

Een aantal gebeurtenissen is echter niet in te passen in de chronologische lijn van dit verhaal; reden om ze hier speciaal te behandelen. Van de gebeurtenissen bestaan twee lezingen: die van Byntgens en die van Keest. Volgens Byntgens had Jacob Keest hem voor de Raad van Franeker gedaagd.¹¹³ Keest zou gezegd hebben dat Byntgens, '700 aan ware en[de] gelt' had gegeven voor het huis vanwege de 'naerder'. De eerste 'kuste' (betaling) had volgens Keest 450 goudguldens be-

109 Volgens de dienaren trachtten zij een leugenaarster vrij te pleiten. Als Sasken niet de vrouw van een leraar was geweest, zou zij wèl zijn gestraft.

110 Op 14 april 1606 assisteerde Grietgen van der Velde, weduwe van haar eerste man Lieven van Steenlandt, als moeder haar dochter Janneken Wevels te Haarlem bij haar huwelijksvoorwaarden met de koopgezel Jan Vermersch. Als getuigen waren Vincent de Hont en Marten Keltelingh (beide Oud-Vlaams) bij het sluiten aanwezig. AVK, Haarlem, NA 77, 283. Uit 1606 stamt ook een Haarlems testament van Pasquyngten van Steelandt, afkomstig van Diksmuiden, en Jan van der Coolge uit Kortrijk. AVK, Haarlem, NA 45, 182.

111 Sasken had Jacob Keest een 'twistmaker' genoemd.

112 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*.

113 'Clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', 17.

dragen, maar volgens Byntgens '350 in ghelde als in linnen, samt een bedde'. Hoewel Keest hem beschuldigd had, ontkende hij de beschuldiging aan Byntgens adres. Keest had de Raad zelfs verzocht om schriftelijk te certificeren, dat hij Byntgens niet had beschuldigd; en dit document gekregen. Volgens Byntgens viel de leugen gemakkelijk na te gaan: men moest Jan Fransz.¹¹⁴ en Hans Jorisz.¹¹⁵ er maar naar vragen. De banbrief van Byntgens geeft een andere lezing: Byntgens zou de Franeker Raad om een 'onwaarachtig' getuigenis gevraagd hebben. Byntgens verweer was dat hij in de zesentwintig jaar dat hij in Franeker woonde nog nooit iemand tekort had gedaan.

De banbrief sprak in artikel negen over 'redenen' die Thomas voor de Raad had verzaakt. Volgens Byntgens had Keest echter zelf van de verkoper vernomen dat Thomas de waarheid had gesproken. Van dit gegeven waren Joos Noose¹¹⁶ en Joris Schellinck op de hoogte. Het bevreesde Thomas dat niemand dit was nagegaan. Opnieuw volgens Byntgens, had de Procureurfiscaal dankzij het werk van Jacob Keest, tegen Thomas geprocedeerd. De procureur had duizend daalders boete, alsmede verbanning uit Franeker en haar jurisdictie geëist. Een eis die Keest alom bekend had gemaakt, 'sonden sy 't in ander Landen, tot een groote victorie'.¹¹⁷ Keest en zijn aanhangers beklaagden zich in hun banbrief, dat Thomas de drie mannen voor het Hof had laten dagen ('citeren') en dat hij vanwege 'injurie ende schade' een boete van tweehonderd daalders had geëist. Ook had zijn advocaat geëist dat de drie blootshoofds en met gebogen knieën zouden bidden om vergeving.¹¹⁸ Helaas ontbreekt het aan contemporaine bronnen om de gebeurtenissen voor de Raad en het Hof na te gaan. Achter het precieze wederbaren en de uiteindelijke afloop zullen we daarom niet kunnen komen. En hiermee beëindigen we deze paragraaf. We gaan nu over tot het moment waarop personen buiten Friesland zich met de zaak bezighouden.

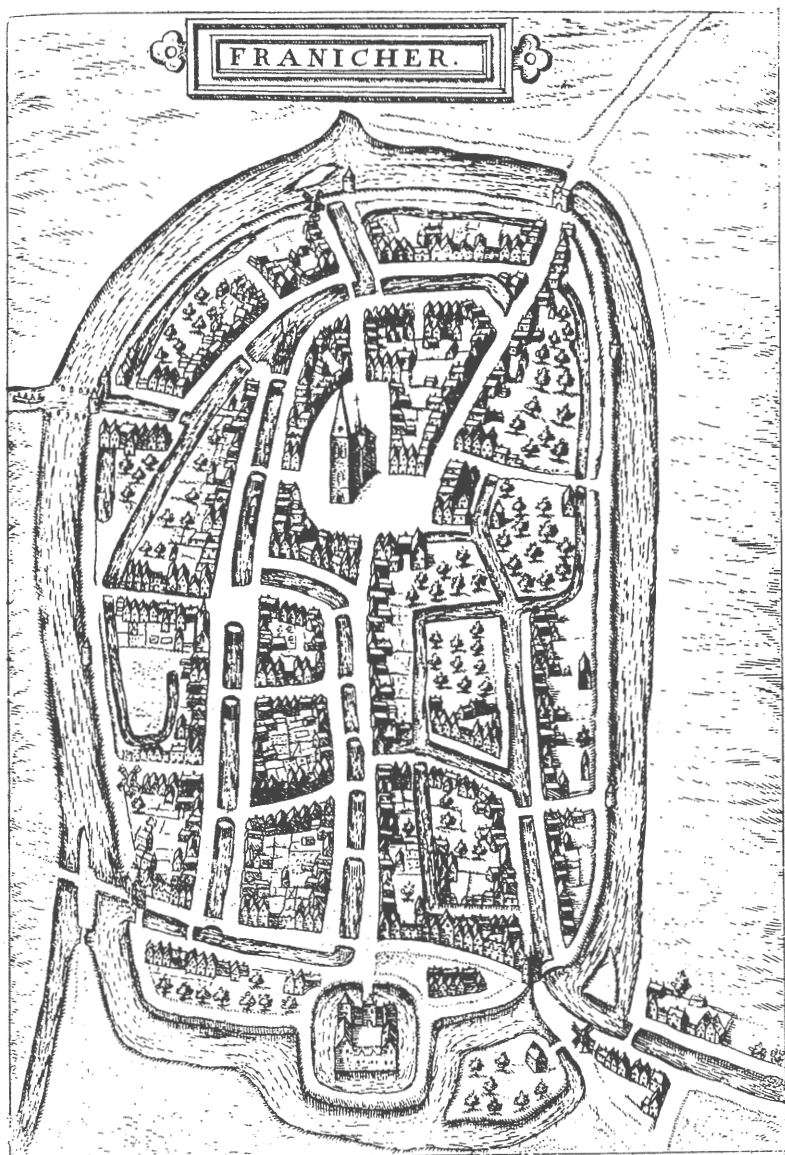
114 Mogelijk Jan Fransz. Wellens. Hij is mogelijk identiek met de Jan Fransz., wever uit Emden, die op 23 december 1567 burger van Franeker werd. Wellens woonde volgens de totaallijst van 1590 in het Zuiderkwartier (kadastrale nummers 102 en 103). In 1595 woonde hij in het Noorderkwartier (nummer 74). Wellens was 'wollenlakenkoper' van beroep.

115 Volgens de totaallijst van 1590 woonde Hans Jorisz. in het Westerkwartier van Franeker (kadastraalnummer 87). In 1595 woonde hij in hetzelfde kwartier op nummer 82, naast burgemeester Pieter Augustinus Ens.

116 Joost Nose (of Nessinge) werd op 3 oktober 1571 en op 17 december 1578 burger van Franeker. Hij was wever en kruidenier van beroep. In 1595 woonde hij volgens de burger cedels in het Westerkwartier. In het laatste jaar vertrok hij uit Franeker. Na hem huurde Marten Eelkes het huis. Vriendelijke mededeling van de heer G. van der Heide te Franeker.

117 'Clare verantwoordinghe des bans over T.B. door den selfden T.B.', 18vo en 21: 'welcke die afgedeelde deur de Landen stroyden'.

118 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeynthe Gods alhier, uwe mishandelinghe is voorgesteld', artikelen 11 en 12.

Franeker uit L. Guicciardini, *Beschijvinghe van alle de Neder-landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Utrecht, 1617).

De uitstraling van het conflict buiten de grenzen van Friesland

De ruzie tussen Byntgens en Keest bleef geen beperkt, lokaal probleem. We hebben gezien dat al snel de omliggende Friese gemeenten erbij betrokken raakten; allereerst Harlingen, vervolgens Dokkum, maar ook Sneek, Leeuwarden en het eiland Vlieland¹¹⁹ worden genoemd. Behalve deze zullen nog meer Friese gemeenten in het conflict betrokken zijn. Als gemeenten van buiten Friesland worden met name genoemd: Amsterdam, Haarlem, Dordrecht, Rotterdam, Vlissingen, Groningen en Groningerland. Uit het buitenland waren onder andere Emden en Emderland, Keulen en Dantzig vertegenwoordigd. Vrijwel alle Vlaamse gemeenten raakten bij het conflict betrokken.

Nog in 1586 kwamen de leraren uit Haarlem te Franeker aan, 'vindende de Gemeynthe in sulcken droefheydt'. Samen met Thomas 'handelden' zij de zaak van de gestrafte broeder, 'uyt [...] dese mannen haer versuymen aangewesen'. Vervolgens legden de drie dienaren hun zaak voor de zesde maal aan de gemeente te Franeker voor. Dit geschiedde in aanwezigheid van de oudsten van Haarlem, Jan Albertsz., hun gezelschappen en verscheidene gemeenteboden. Nadat beide partijen waren gehoord werd de drie aangezegd dat de eerste vrede had moeten worden geaccepteerd en dat de aanwezige oudsten, 'dien niet wisten te verbeteren'. Opvallend is dat de buitenleraren dus erkenden dat de gesloten vrede terecht was en gehandhaafd had moeten blijven. De drie Franeker dienaren werd aangezegd zich 'ghelaten te stellen', maar deze verzetten zich tegen het besluit ('tegenstrevelden'). Nadat ze de vergadering hadden verlaten werd onder de aanwezigen 'omstemming' over hen gehouden. Aleer de 'omstemming' gereed was kwamen de drie echter onder wenen en schreien terug en vroegen om vergiffenis. Opnieuw werd vrede bereikt en alle drie gaven Thomas.

hant ende mont. Alsoo dat de aenghevanghen bestemminghe over haer gantsch ophielt, ende groot vermaeck ende vreuchde voor allen geschiede, in soo veele, dat diversche buyten-mannen doen wilden vertrecken.¹²⁰

De drie dienaren lieten blijken terug te willen treden, waarin door de gemeente bewilligd werd. Oudste Hans Busschaert hield een vermaning als voorbereiding voor de verkiezing, waarop vier nieuwe dienaren werden gekozen. Volgend op de verkiezing werd door de gemeente besloten om naast Hans Busschaert boden te

119 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeynthe Gods alhier, uwe mishandelinghe is voorgesteld', artikel 9. De vermelding van Vlieland is aardig omdat nog in 1618/ 1619 ene Isbrant Feckes als oudste van de Oud-Vlaamse (Huiskoper) gemeente op Vlieland genoemd wordt. Feckes was in genoemde jaren betrokken bij de conflicten in de Oud-Vlaamse gemeenten te Amsterdam.

120 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*.

stellen, die mee zouden reizen naar Leeuwarden, Sneek en andere plaatsen. Byntgens was één van de boden. Ondertussen gingen de drie dienaren ertoe over om met de broeders die hen toegedaan waren heimelijk te vergaderen. Zij zonden boden achter Busschaert aan. Te Leeuwarden gekomen vroegen deze aan de oudste of hij terug zou keren naar Franeker óf het land uit zou reizen. Busschaert voelde nattigheid en vermaande de boden om niet apart te gaan vergaderen. De boden keerde terug naar Franeker. In hun heimelijke vergadering stelden zij een lijst van eisen aan Hans Busschaert op. Als reactie bleef de oudste hen waarschuwen. De drie en hun aanhang continueerden in hun aparte vergadering. Ze drongen bij de gemeente aan op het 'onvry stellen' van Byntgens en het ontslag van de pas gekozen dienaren. Zelf zouden ze hun dienst weer oppakken. De gemeente ging niet akkoord, maar waarschuwde hen. De afgescheiden groep bleef apart vergaderen en liet niemand – ook haar 'voorighe oude Diender Lieven van Stelandt' niet – tot haar vergadering toe, 'soo datse oock op den luyck hebben ghestaen, om te bewaren ende niemandt bij te hebben'.¹²¹ Voortaan noemden Keest en zijn volgers zich de 'Gemeynthe Godts'.¹²² Ondertussen was het 1587 geworden. Van de andere zijde bleven Keest *cum socijs* vermaand en aangezegd worden. Het breekpunt kwam nabij. Nóg werd de Franeker gemeente op één dag door zes gemeenten gewaarschuwd om geen 'scherpheyte' tegen de drie dienaren te gebruiken, maar het tij was niet meer te keren.¹²³ Na verscheiden vergaderingen¹²⁴ werden de drie dienaren in 1587 in de ban gedaan. Ze werden gestraft als..

Voorganghers ende Autheurs deser beroerlijcker moeyte, ende voor onbehoorlijke wandelaars [hen; W.S.] te schouwen.

Later – in 1588 – vond men het verkeerd dat de veroordeling geschied was zonder dat de drie gehoord waren. Bovendien vond men toen de schuld van de drie dienaren geringer dan de schuld van hun aanhang.¹²⁵ Oudste Hans Busschaert stemde in met de ban over de drie mannen. Om duidelijk te maken, dat de posi-

121 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge*. Waaruit men opmaakt dat de drie met hun aanhang vergaderden in een kelder, of in een lagergelegen ruimte.

122 Met de onderliggende betekenis van: de ware gemeente Gods (een overtuiging overigens, die zij allen gemeen hadden).

123 Jacob Pietersz. van der Meulen in *Een cort ende warachtich verhael*. Bevestiging van dit gegeven in: 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeynthe Gods alhier, uwe mishandeling is voorgesteld', artikel 6.

124 Na 'diversche overleg en handelingen'; (hiervan wordt geen nadere specificatie gegeven).

125 *Een cort ende warachtich verhael*: 'Ende bewesen, dat die 3 mannen een mindere schult hadden, dan die broeders, die het met haer hielden, ende [de banniers; W.S.] waren nochtans met die broederen ende vrouwen lijtsaem geweest'. Zie ook: 'Noch wert er verthoont, dat die van Frenicker meer met die 3 mannen waren voorgedaen, dan met die menichte, verwerpende uwer broederen warschouwinge'.

ties op dat moment nog niet vast lagen, valt op te merken dat de Haarlemse oudste Jacob Pietersz. van der Meulen nog op 17 januari 1588 te Franeker verklaarde dat de ban over de drie een abuis was.¹²⁶

Kort nadat de ban was uitgesproken vond een vergadering over de zaak plaats te Harlingen. Daar ontkende Hans Busschaert voor de 'volle vergadering', tegen beter weten in dat de ban te Franeker gebruikt was. Ook ontkende hij dat men gedwongen werd om Jacob Keest te mijden.¹²⁷

De drie bleven met hun groep aanhangers ongeveer negen maanden voortgaan. Verkindert noemt een aantal kenmerken, waaruit volgens hem blijkt dat zij zich opstelden als aparte gemeente: 1) zij strafden onder elkaar met de ban; 2) zij gaven tot huwelijk buiten de gemeente; en 3) zij namen 'aen haer Testamentelycke begiftinge', dat wil zeggen, die aan de armen van Byntgens gemeente toebehoorden.

De buitenwacht nam echter geen genoegen met de aldus ontstane situatie. Opnieuw werd in 1587 een vergadering van leraars, dienaars en broeders belegd. Uit Amsterdam, Dordrecht, Haarlem, Vlissingen, Dokkum en de omliggende Friese plaatsen kwamen zij naar Franeker. De drie dienaren werden op de vergadering ter verantwoording geroepen. Daar werden ze door de gemeente en de buitenmannen vermaand om hun gedrag in zake Thomas en hun bediening. Hen werden aangezegd om tot de gemeente terug te keren. En ziedaar: de groep keerde tot de gemeente terug. De vrede leek hersteld. Nadat de Amsterdammers de Franeker gemeente hadden gediend met een preek, vertrokken de dienaren en buitenmannen.

We vergissen ons echter als we denken dat de kwestie hiermee tot een goed einde was gekomen. Jacob Berents, één van de drie mannen, bood 'handreiking' aan één van de vier dienaren en wilde de armen overdragen aan de gemeente te Franeker. Genoemde dienaar kon echter de handreiking niet aannemen, omdat de drie geen boete en 'reparatie' over de (buiten-)huwelijken hadden gedaan. Bovendien hielden Berents *cum socijs* de testamenten bij zich. Voor de drie was deze weigering reden om weer apart te gaan vergaderen. Deze keer gingen ze nog een stap verder, want zij lieten zich door een 'afvallighen van Boolswaert' tot de dienst bevestigen.¹²⁸

En nóg kwam er geen einde aan het conflict, nóch aan de pogingen om het geschil op te lossen. Van 9 tot en met 24 januari 1588 vergaderden de broeders uit Haarlem, Amsterdam, Jan Alberts en zijn gezelschap, de omliggende Friese ge-

126 *Een cort ende warachtich verhael*: 'Jacop Pyters zeijde, dat zijn verstant niet was, dat den ban van 3 mannen zoude blijven in forma: het was een abuis'. Later in het verhaal fungeert Jacob steeds als medestander van Busschaert.

127 *Een cort ende warachtich verhael*.

128 Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertelling*.

meenten en nog andere gemeenten opnieuw te Franeker. Uit het verslag vernemen we zelfs waar ze vergaderen: van 9 tot en met 11 en op 24 januari vergaderde het gezelschap ten huize van Thomas Byntgens; op 17 januari ten huize van Jan Frans en op 18 januari in het huis van Daniel de Potter¹²⁹. De aanwezige vertegenwoordigers waren naar de vergadering gekomen met de volgende verwachtingen: 1) Hans Busschaert had beloofd dat de zaak van Thomas werd uitgesteld, 'tot breder besprec'; 2) Thomas' zaak zou door de gemeente geproefd worden; 3) de bekommerden (Keest *cum socijs*) zouden eenzijdig, zonder bijwezen van hun aanhang, hun schuld bekennen voor de gemeente; 4) de over de drie mannen uitgesproken ban zou losgelaten worden. Van het eerste punt kwam niet veel terecht. Van 11 tot en met 13 januari 1588 deed Jacob Berents de hele kwestie nogmaals uit de doeken, waarbij alle aandacht uitging naar het foute handelen van Thomas. De aanklacht aan zijn adres luidde aldus.

- Thomas had het huis van een werelds persoon gekocht.¹³⁰ De man had schulden, en Thomas had hem daarop moeten wijzen. Door zonder meer tot koop over te gaan had hij de schuldeisers tekort gedaan.
- De koop was onrechtmatig, omdat Thomas hiermee zijn naaste tekort had gedaan.
- Ook met de huur in de koop had Thomas zijn naaste tekort gedaan.¹³¹
- Door meer te laten schrijven, dan hij betaalde had Thomas onwaarachtig gehandeld. Dit was in strijd met de Schrift: 'Uw ja zij uw ja, en uw nee neen'.¹³²
- Ook Thomas beroep op onwetendheid werd gezien als onwaarachtig.

Volgens het verslag werd Thomas op 16 januari daaraanvolgend ondervraagd door de Amsterdamse vertegenwoordigers. Zij hekelden zijn uitschakelen van de 'naderman' door het laten zetten van een extra honderd goudguldens in de koopbrief. Thomas bekende schuld, maar gaf tot zijn verdediging aan dat hij er nauwelijks aan verdiend had. De Amsterdamse vertegenwoordigers benadrukten dat de woorden van een christen betrouwbaar hoorden te zijn, en dat Thomas

129 Voluit Daniel Pietersz. de Potter. Volgens de totaallijst van 1590 woonde hij in het Oosterkwartier (kadastraalnummer 25) en in 1595 in het Noorderkwartier (nummer 27). In het Haarlemse notarieel archief vond ik de vermelding, dat ene Daniel Pietersz. de Potter, afkomstig van Roesselaar, op 22 november 1607 als getuige optrad van het testament van Andries Adriaens van Besoyen en Catelyne van den Berge. De Oud-Vlaamse leraar Philips van Casele was zijn medegetuige. AVK, Haarlem, NA 46, 103vo.

130 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeeynte Gods alhier, uwe mishandeling is voorgesteld', artikel 1.

131 'Om aen Thomas B. te kennen te geven, dat de Gemeeynte Gods alhier, uwe mishandeling is voorgesteld', artikel 3.

132 Math. 5; Spr. 22; 1 Cor. 10; 2 Cor. 3 en 6; Ef. 5; Phil. 2, 3 en 4; 1 Tim. 3 en Tit. 2.

hierin tekortgeschoten was. De aanwezigen verwachtten verder dat Thomas' zaak voor de gemeente gesteld zou worden. De gemeente was immers de eerst aangewezen om een dergelijke zaak te behandelen. Deze verwachting zou echter worden teleurgesteld. Want reeds op 10 en 11 januari kwam Jacob Pietersz. van der Meulen met de opmerking dat een klacht slechts voor de gemeente gesteld kon worden, nadat zij door een 'Timotheus' beproeft was, en..

Soo een broeder een clachte hadde op een diender of broeder, en die broeder begerde der saecke voor die gem[een]te te hebben twelck de dienders niet en verstonde, soo soude men den broeder die de clachte hadde onderwysen; ende hij hem niet en liet onderwysen, soo soude men dien broeders onvrede voor die gem[een]te stellen, ende niet die clachte, die de becommerden broeder hadde.¹³³

Busschaert, Roelants en Byntgens waren het met deze zienswijze eens. Op 18 januari werd verder ingegaan op de visie van Jacob Pieters. Hij beweerde, dat een zaak of klacht slechts voor de gemeente gebracht mocht worden, nadat de dienaars deze beproeft hadden. Christus had in Mattheüs 18 met 'Segget die Gem[een]te' bedoeld 'Secht die Dienders'. Gillis van Aken kwam als woordvoerder van de anderen tegen deze bewering in het verweer. Jacob Pieters moest eerst maar eens uit de Schrift bewijzen dat werkelijk waar was wat hij had beweerd. De Amsterdammers vroegen zich vertwijfeld af waarom zij naar Franeker waren gekomen, als de zaak nog ter beproefing door de dienaars stond? Eensgezind lieten de Amsterdammers blijken het niet eens te zijn met dit 'Vremt verstant uit Mat. 18 ende 1 Tim. 5'. Jacob Pieters dreigde hen: 'Willen dese lyden niet swygen, soo sal men daer over moeten handelen'. En zo kwam het er van, dat de gemeente haar recht om de zaak van Thomas te behandelen ontnomen werd. De oudsten Busschaert, Van der Meulen en Byntgens trokken de zaak naar zich toe, en plaatsten zich hiermee buiten elke verdenking.

Tot behandeling van het derde punt, namelijk de eenzijdige schuldbekentenis van Jacob Keest *cum socijs*, kwam het tijdens deze vergadering niet direct. Eerst moest nog gesproken worden over het opheffen van hun ban. Nog op 17 januari 1588 had Jacob Pietersz. van der Meulen verklaard dat de ban over de drie mannen een vergissing was. De Amsterdammers hadden met de drie gesproken, en deze bereid gevonden schuld te bekennen op voorwaarde dat de ban opgeheven zou worden. Op dit punt plaatste de Haarlemse oudste Van der Meulen zich aan de zijde van de Amsterdammers, Claes Cornelis, Thomas Claes en Jacques Teruwe,¹³⁴ en tegenover Byntgens, Busschaert en Jan Roelants.

Op 22 januari bekenden de drie hun afscheiding, waarop door de vertegen-

¹³³ Een cort ende warachtich verhael.

¹³⁴ Waarschijnlijk een vertegenwoordiger van Dordrecht. De herkomst van de andere twee personen is onbekend.

woordigers van Amsterdam aan Thomas verzocht werd hen tegemoet te komen en de ban op te heffen. Van der Meulen haalde zelfs Dirck Philips aan om duidelijk te maken 'dat men in tiden des twists geensins en behoorde den enen over de andere te bannen'. Op de 23ste hield Thomas met de Franeker broeders ruggespraak over de ban. Men was bereid om de bekommerden aan te horen, en kwam op 24 januari 1588 ten huize van Thomas bij elkaar. De bekommerden werd gevraagd of zij tevreden waren met de bekentenis van Byntgens. Deze had gezegd dat hij niets onrechtmatigs had gedaan, noch in de koop, noch in het op laten schrijven van een hoger geldbedrag. De respons liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

Soo seyden die 3 mannen en die geheele menichte van becommenren, dat zy Thomas bekentenis hylden voor een rechtveerdichmakinge, en costen hem derhalven niet onderwerpen om Thomas te hooren. Stonden hem oock genen dienst thoe.¹³⁵

Op 24 januari 1588 kwamen de Amsterdamse vertegenwoordigers tenslotte tot de conclusie, dat behandeling van de zaak van Byntgens door de boden van Haarlem tegengehouden werd. Zes van hun boden, onder wie twee dienaren, lieten weten zich voor God en mensen 'ontschuldigt' te houden. Van Jacob Pietersz. van der Meulen eisten zij afstand van 'eenige onwarachtige woorden' en Hans Buschaert beschuldigden zij van 'becommering'. Beide bleven 'ongeboet' en ongestraft. Uiteindelijk vroegen de Amsterdammers voor hun vertrek de Franeker gemeente de zaak te willen opschorten, omdat Thomas geen schuld had willen bekennen. Zij stelden voor meer oudsten, dienaren en vertegenwoordigers van andere gemeenten te ontbieden. De anderen wenden volgens de Amsterdammers voor dat ze 'die twistige saecke' zouden voorleggen aan de gemeente te Groningen, Emden of Keulen. Dit gebeurde echter niet.

Op 3 augustus 1589 werd te Amsterdam opnieuw een vergadering van gemeenten over de hele kwestie gehouden. De aanwezigen besloten 'verschryving te doen [hetgeen] opentlick voor velen gesproocken ende verdragen was'. De Groningse oudsten Brixius Gerrijs en Cornelis Pieters waren ook aanwezig op deze vergadering. Op de gevolgen voor de Groningers zullen we in de volgende paragraaf nog nader ingaan. Hier mag worden volstaan met de mededeling, dat het niet tot het uitschrijven van een vergadering kwam.

Was het schijn of welgemeend? Op 5 februari 1590 liet de gemeente van Thomas Byntgens een schriftelijke presentatie aan de gemeenten uitgaan. Zij nodigde anderen uit hen met Gods Woord te bewijzen dat zij verkeerd hadden gehandeld, en stelden daartoe de gemeente te Franeker voor iedereen open. Een aantal broeders uit Haarlem lieten aan de oudsten van Haarlem weten op deze uitnodiging in te willen gaan. Dit viel niet in goede aarde, want de oudsten stelden hen voor de gemeente. Ondanks waarschuwing van andere gemeenten dat

zij hierin niet konden bewilligen, ging Haarlem er toe over om Willem Jansz. Buis,¹³⁶ Laurens Verniers, Jacques Outerma, Cornelis de Cuper, Jaques Gerrits¹³⁷ te bannen. Ook de Amsterdammer Cornelis van Tongerlo behoorde tot de gebannen personen. Of de ban zich ook uitstreckte tot de andere vertegenwoordigers van Amsterdam wordt niet duidelijk. De ban werd uitgesproken tussen 5 februari en 13 mei 1590. Het is zeer waarschijnlijk dat kort hierna de volgende gebeurtenis plaatsvond.

Daer naer heeft men de aparte vergaderinge eerst voor afdeelinghe gaen uytspreeken, en[de] principael ten dien tijde doen Jaques de Klerck ende Pieter Ruyschout, de geheele Gemeynthe hebben laten aenseghen, om met malkander Goddelicken raet te leven, of het mogelijc waer geweest dat het seer onmatich bannen van Jacob Pieters en[de] Jan Roelantsen met haere hulpers, hadde moghen ghestuyt worden, daer door groot jammer ende herten-leydt in vele plaetsen, ende insonderheyt hier tot Haerlem, werdt aengherecht.

In plaetse datmen daer die Vrienden met een Christelicke sachtmoedigheyt ende Goddelicke voorsichtigheyt soude hebben soecken te onderwijsen, soo ismen als met een gealtereert ghemoet, daer ter plaetse ghekomen, hare daet ghelijckende by de daet van Corach, Num. 16. welcke reden by Jacob Pieters werdt ghedaen, seggende: hoewel de straffinge van Corach die tijdt lichamelijck gheschiedde, noch was de straffe des Nieuwen Testament al veel swaerder: daerom al wast dat God nu de Aerde niet en opent, so verslingt nochtans de eertsche gesintheit het volck. Dat waren Jacob Pieters reden. Ende wederom gekeert zijnde met sijn geselschap tot den haren, so hebbense dadelijck sonder vertreck, die twee Vrienden ghebannen: Waer by

136 Willem Jansz. Buys was afkomstig uit Zwolle. In 1586 werd hij poorter van Amsterdam, hoewel hij reeds het jaar ervoor in de 'capitale impositie' van Amsterdam aangeslagen werd. Buys was boekverkoper in 'den Lisveltschen Bybel' in de Warmoesstraat. In 1586 gaf hij uit: Thijs Joriaensz., *Een christelijcke sentbrief, van de sendinghe, inleydinghe, ende coemste Jesu Christi in deser werelt, de oorsake ende waerom dat hy ons van Godt ghemaecht is tot wijsheyt, tot gherechtigheyt ende tot heylichmakinghe; oock van synen wt-ganck ende voleyndinghe: een cort verhael*. Voor Jan de Witte gaf Buys uit: *Sommige spreucken oft redenen wt de H. Schrift fonteynewys bijeenvergadert; alwaer noch by ghevought is een schriftuerlycke epistel en drie schriftuerlycke liedekens; benevens nog drie schriftuerlyke liedekens* (Amsterdam, 1605). In welke hoedanigheid hij bij de Huiskopertwist betrokken was, is onbekend.

137 Jacques Gerrits was als vertegenwoordiger van de Vlaamse gemeente te Haarlem in 1578 aanwezig in het Groningse Humsterland om daar over de gesloten vrede tussen Vlamingen en Friezen (1574) te onderhandelen. Van deze onderhandelingen deed hij verslag op een vergadering van Vlaamse leiders te Amsterdam in 1605. Zie: Osewalt Hendricksz., *Nootwendige vertooringhe ofte Verclaringe uyt de Heylighe Schriftuyre dat het boeck soo Jaq. Out. met syne mede-hulpers van weghen de oude sake van Vr. ende Vla. anno 1609 door den druck aenden dach hebben ghegheven in des Heeren h. woort ongefondeert is ende dat sy in haer eyghen vertooringhe der oude lange gheledene sake tot verscheyden malen gants strydich bevonden worden; met een voor-reden seer dienstich om te lessen; alles uyt liefde der waerheydt ende tot dienste vande eenvoudighge godtversende herten uyt dringhende noot ghedaen* (s.l., 1613), 204-206.

wel klaerlijc blijktt, dat de afscheidinge ofte afdeylinge niet by den Onsen, maer by den uwen gemaect is.¹³⁸

De houding van Jacob Pietersz. van der Meulen *cum socijs* had dus tot gevolg dat de Haarlemse gemeente daadwerkelijk in twee delen uiteenviel.

Maar voordat het zover was reisden Amsterdamse en Haarlemse afgevaardigden op 13 mei 1590 naar Franeker, waarbij ze een tussenstop maakten te Harlingen.¹³⁹ Vanuit Harlingen zonden zij op dinsdag 15 mei twee ongebannen broeders naar Franeker. De boden moesten Byntgens verzoeken te Franeker te blijven. Toen de afgevaardigden te Franeker waren aangekomen zonden zij opnieuw twee boden met een briefje naar Byntgens. Deze weigerde hen te ontvangen, omdat de boden gebannen waren. Vervolgens werden twee nieuwe, ongebannen boden naar de Franeker oudste gezonden. Byntgens weigerde de brief te lezen, omdat deze door gebannen personen ondertekent was. Byntgens zou de inhoud van de brief aan de broeders 'verclaren', want zij moesten toch bij elkaar komen om te oordelen over de zaak van Jan Alberts, de oudste van Dokkum. Hiertoe had Byntgens al boden naar hem toegestuurd. Jan Alberts werd tot tweemaal toe voor de gemeente van Byntgens gedaagd. Alberts weigerde zich echter van zijn gezelschap te laten scheiden. Voor een derde maal verschenen op vrijdag 18 mei twee boden om Alberts voor hun gemeente te dagen. Hij zou geen 'afgedeelde' mee mogen nemen, alleen maar personen die nog broeders waren (terwijl toch de uitnodiging voor 'iedereen' bestemd was geweest). Alberts maakte duidelijk dat zij naar Franeker waren gekomen om de Franeker gemeente op haar fouten te wijzen. Pas nadat dit aan bod was geweest, was hij bereid naar opmerkingen over zijn persoon te luisteren.

Nog dezelfde dag verschenen weer twee boden van de gemeente van Byntgens bij de afgevaardigden. Na wat heen en weer gepraat kwam het hoge woord er uit: zij daagden Jan Alberts voor hun gemeente. Jan wenste niet van zijn gezelschap gescheiden te worden en ging niet in op de eis. Twee dagen later, op zondag 20 mei, verschenen opnieuw boden van Byntgens bij het gezelschap. De dienaren Jan Ottes, Joost Nesser en de broeder Pieter van Beulare deelden de Dokkumse oudste mee, dat de gemeente te Franeker hem had gebannen.¹⁴⁰ Met het afwijzen

138 *Hoe de Vlaminghen hebben gepresenteert omme met de Vriesen wederomme te vereenigen ende vrede te maken; anno 1578* (Haarlem, 1634).

139 Per schip duurde de reis van Amsterdam naar Harlingen achttien uren.

140 Jan Ottes was afkomstig uit Harderwijk. Deze schoenmaker werd op 25 september 1571 burger van Franeker. Op de belasting en inwonerslijsten komt hij niet voor. Pieter van Beulare is niet aangetroffen in het Franeker archief, maar wel ene Jacob van Bullart. Deze werd op 19 december 1586 ingeschreven als burger van Franeker. Ook te Haarlem treffen we personen met deze achternaam aan. Ene Saertgen Jacobs, weduwe van Daniel van Bullaert woonde in 1650 te Haarlem, en was daar lidmaat van de Oud-Vlaamse gemeente aan de Oude Gracht. AVK, Haarlem, NA 193, 12.

van voorstellen om samen te komen én het bannen van de Friese oudste was het onderhand duidelijk geworden dat Byntgens zijn uitnodiging niet nakwam. Nog eenmaal vroegen de afgevaardigden per brief aan Bijntgens om zijn belofte gestand te doen. Zo niet, dan meenden de aanwezige afgevaardigden zich van hun taak gekwet te hebben. Een positief antwoord van Byntgens bleef uit, waarna de boden vertrokken. Om de gebeurtenissen nog eens op een rij te zetten, stelden zij op 3 september 1590 te Amsterdam een geschrift op, getiteld: *Een cort en warachtich verhael van die geschiedenis tot Franeker, anno 1588, doen die van Amsterdam daer waren*.

Ik ben vrijwel aan het eind van het verhaal gekomen. Drie jaar nadat Jacob Keest en de zijnen in de ban waren gedaan, zetten zij dezelfde stap richting Thomas Byntgens. Op 9 september 1591 werd hem de banbrief van twaalf punten overhandigd. De scheiding tussen beide partijen was daarmee definitief geworden.

De gevolgen van de Huiskopertwist

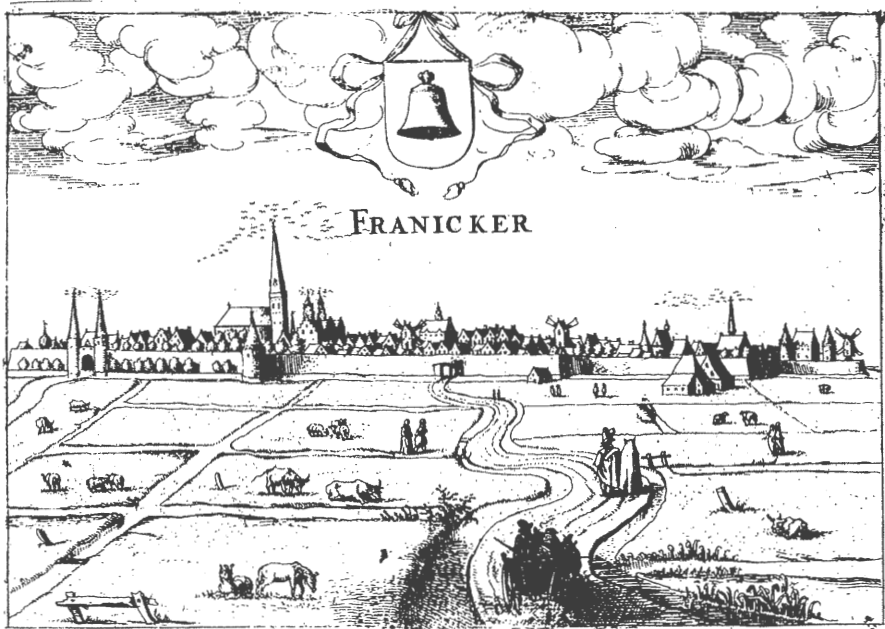
De twist te Franeker had gevolgen voor alle Vlaamse gemeenten, niet alleen in de Nederlanden maar tot ver daar buiten. Voortaan zouden Oude en Jonge Vlamingen gescheiden van elkaar leven. In de periode 1598 tot 1632 kunnen in Nederland minstens negenentwintig gemeenten tot de Oud-Vlaamse richting gerekend worden. Buiten Nederland behoorden een zestal gemeenten tot de Oude Vlamingen of Huiskopers.

Aan één gevolg wil ik uitgebreider aandacht schenken, namelijk de breuk met de noordelijke gemeenten. Zoals boven reeds vermeld waren de Groningse oudsten Brixtijs Gerrits en Cornelis Pieters aanwezig op de vergadering van 3 augustus 1589 te Amsterdam. Per briefje werden zij beiden door Haarlem gesommeerd ('ge-eijchst') om voor haar gemeente te komen. De beide oudsten lieten per boden weten dat de tijd daartoe te kort en dat Brixtijs bovendien onwel was. Ook wilden zij op de komst van Michiel Reijers wachten, wat een maand in beslag nam. De Groningers wilden samen de bovengenoemde uitnodiging aan alle gemeenten doen, want beide zijden moesten gehoord worden. De Haarlemmers echter wilden dat de Groningers hun kant zouden kiezen, en noemden het horen van beide zijden een menselijk werk.¹⁴¹ Omdat de beide oudsten niet aan de eis om te komen voldeden, stelden de Haarlemse oudsten hen beiden voor de gemeente. Naar de bede van de boden om dit niet te doen werd niet geluisterd. Twee getuigen verklaarden dat de Groningers niet hadden willen komen. Boven-

¹⁴¹ Brief van 3 november 1589: 'een menschelick goetduncken, plantinge van menschen, holtstapelen dat vyre verbranden sal'.

302

Franicker.

Gezicht op Franeker uit L. Guicciardini, *Beschijvinghe van alle de Neder-landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Utrecht, 1617).

dien hadden de Groningers zich, zo werd de Haarlemse gemeente voorgehouden, aangematigd 'rechters te willen wesen, sonder die gemeente het recht uit te spreeken'. Naar de tegenwerpingen van de Groningers werd niet geluisterd.

Het was eind oktober, begin november 1589 dat 'die van Emden en Emderlant, Groningen en Groningerlant', te weten Claes Ganglofs, Jan Alberts, Brixthus Gerits en Cornelis Pieters met andere gemeenteboden tenslotte te Haarlem verschenen. Ook Michiel Reijers was inmiddels gearriveerd. De Groningers kwamen met zending van 23 gemeenten. Zonder hun gezelschap traden de oudsten in gesprek met Hans de Wever, Jan Roelants, Thomas Byntgens en Michiel Reijers. Zij begeerden dat de zaak van Franeker, met belichting van beide zijden, voor een breder publiek gesteld zou worden. Het was Michiel Reijers, die de zending van de Groningers tegensprak.¹⁴² Voor de Groningers zat er niets anders op dan te vertrekken. Op 3 november 1589 schreven zij vanuit Amsterdam een brief aan de

¹⁴² En, zoals de Groningers noteerden, 'heeft dit onrecht mede helpen toedeecken'.

gemeente te Haarlem om hun teleurstelling te kennen te geven. Ook weerspraken zij de over hen in omloop zijnde 'leugens'.

Hoewel de Groningers de handelswijze van Byntgens bekritiseerden, traden zij op dat moment nog niet toe tot de partij van de Jonge-Vlamingen.¹⁴³ Brixtilus en Cornelis Pieters probeerden het bannen te stoppen, maar veel haalde dit niet uit. Meerdere malen werd gesproken met de Haarlemmers, maar zoals Verkindert opmerkt, 'de sake liep nochtans al verder van huys'.¹⁴⁴ De Haarlemmers, en met name hun oudste Jacob Pietersz. van der Meulen, waren niet te stuiten. Hij liet de zaak van de Groningers voor zijn gemeente komen, waarna op 19 juli 1592 een brief werd geschreven aan alle broeders en zusters in Groningen en het Groningerland. De brief was ondertekend door Hans Busschaert, Jacob Pietersz. en Joost de Haen. De Haarlemse boden Jan Roelantsz. en Albert de Goutsmit trokken naar Emden. Aldaar voegden zij een brief bij de sommatie om in Emden te verschijnen. Van de Groningers werd geëist dat ze binnen drie weken (ná 10 augustus 1592) daar voor de gemeente zouden verschijnen.¹⁴⁵ Op 24 augustus 1592 volgde een brief met een soortgelijke inhoud voor de gemeente te Leer.

De Groningse broeders en zusters verschenen niet, en ook die van Leer lieten verstek gaan. Een reactie volgde vrijwel onmiddellijk. Op 6 september werd de gemeente te Leer gebannen en op 8 september volgden de Groningse gemeenten. Tweeënveertig jaren later keek Verkindert als volgt terug op deze collectieve ban:

hebbe ick noodich gevonden uyt de begane fauten en abuysen U L[ieden] drie van de principaelste stücke[n] voor ooge[n] te stelle[n] [...] Dat sy te weten de oude Vlamingen, over den twist van Thomas Byntjes en[de] Jacob Keest, geheele Gemeenten met brieven hebben ghebannen, sonder de Broederen ende Susteren te voren gesproken te hebben.¹⁴⁶

143 Ook nadat de Groningers gebannen waren bleven er nog zogenaamde 'Neutralisten' (1600) over, die zich bij geen van beide partijen aansloten. Bisschop, *Antwoort-liedt*, voorrede. De bovengenoemde Claes Ganglofs trad overigens wél toe tot de Contra-Huiskopers. Zie: Pieter Verkindert, *Brief, dienende om te bewysen dat niemant in een ander behoort te straffen een daedt, die hy aen hem selven ofte aen den synen pooght te verschoonen* (Haarlem/ Amsterdam, 1634), 28: 'Die met hare Bodden, als Claes Gangelofs met de sijne, de afdeelingen van Jacob Keest en[de] Klerk niet hebben bevestigd, noch haer daer in niet en sijn nagevolgt'. Volgens Otto S. Knottnerus verbleef Claes Ganglofs in 1592 vermoedelijk nog in Holstein of Hamburg.

144 Verkindert, *Brief, dienende om te bewysen*, 27-28.

145 Verkindert, *Brief, dienende om te bewysen*, 29-30. De brief was ondertekend door Jan Roelantsz., Albert de Goutsmit (Haarlem), Hans van Deutecum, Wyert Harmans en Reynier van der Campe (Emden). Hans van Deutecum was reeds in 1578 aanwezig bij het Emder dispuut. Wiert Harmens 'met de grote neus' wordt in 1600 tot 1602 nog als doopsgezind inwoner van Emden genoemd. Vriendelijke mededeling van Otto S. Knottnerus.

146 Verkindert, *Brief, dienende om te bewysen*, 5.

En:

sulk dat welicht 't meerendeel van alle broederen en[de] susteren in Groeningen en[de] Groningerlant en[de] Oldamth, (bestaende doe[n] ter tijt wel in tien ofte elf Gemeenten) van hare brieven en[de] noodinghe niet geweten en hebbe[n], behalven dat ooc de kraemvrouwen, oude en[de] krancke personen, ooc die ander ongelegentheyt hebbe ghehad, niet hebben konnen kome[n].¹⁴⁷

De Groningse gemeenten zouden zich nog proberen aan te sluiten bij de Jonge Vlamingen, maar gingen uiteindelijk hun eigen weg. Zij ontwikkelden zich tot een eigen richting: die der Groninger Oude Vlamingen. In leer en leven verschilden zij vrijwel niet van de (Dantziger) Oude Vlamingen. Toch zouden de twee richtingen, zowel in de Nederlanden als in Pruisen, steeds gescheiden naast elkaar voortbestaan.

Conclusie

Welke conclusies kunnen worden getrokken uit bovenstaand overzicht? Hoewel de koop van het huis een aantal vragen oproept, vormde het niet meer dan de aanleiding tot het conflict. Uit de bronnen blijkt dat er onderhuids reeds lange tijd spanningen waren tussen de Franeker voorgangers Byntgens en Keest. Het persoonlijke element in de ruzie moet daarom meer waarde worden toegekend dan tot nu toe is gebeurd. Een ander onderbelicht gegeven is de weifelachtige houding van Hans Busschaert. Nét als zijn grote voorganger, Dirck Philips tijdens de Vlaams-Friese ruzie, toonde hij zich geen echte bemiddelaar. Hans bleek gevoelig voor de meningen van anderen en hij probeerde zich in te dekken tegen kritiek. Met deze houding verzwakte hij uiteindelijk zijn invloed en gezag als oudste. Het verminderde gezag van Busschaert schiep ruimte voor de 'overheersende' houding van de Haarlemse oudste Jacob Pietersz. van der Meulen. Hij was het die poogde de beoordeling van het conflict te onttrekken aan de gemeente en in handen van de oudsten te stellen. Verschillende historici hebben hierin een typerend kenmerk van de Oud-Vlaamse richting gezien, maar ik meen in mijn beschrijving duidelijk te hebben gemaakt dat deze noviteit (en mijns inziens rareiteit) geheel voor rekening van de Haarlemse oudste komt. Tijdens de Huiskopertwist stond voor het eerst de Amsterdamse gemeente tegenover die van Haarlem. Het zuurdesem van dit conflict zou nog doorwerken tot aan de vereniging van Jonge en Oude Vlamingen in 1632.

Overduidelijk is dat het merendeel van de personen in de Huiskopertwist afkomstig was uit Vlaanderen. Aan deze constatering mogen we echter niet de conclusie verbinden dat de zuidelijke Nederlanders strenger in de leer waren dan

147 Verkindert, *Brief, dienende om te beuysen*, 39 en 41.

hun noordelijke tegenhangers. In een ander verband heeft Van Deursen zich reeds uitgesproken tegen een dergelijk Noord-Nederlands vooroordeel.¹⁴⁸ Bovendien is deze gedachte niet bruikbaar omdat de meeste hoofdrolspelers – aan beider zijden – van origine afkomstig waren uit de Zuidelijke Nederlanden. Tenslotte kunnen we Kühler en Van der Zijpp niet volgen in hun stelling dat in het conflict de gematigde Vlamingen tegenover de strengere Oude Vlamingen zouden hebben gestaan. Het was immers niet de toepassing van de tucht die ter discussie stond. Bovendien zou het nog minstens vijftientig jaar – het ‘echtmijden’ uitgezonderd – duren alvorens de Jonge Vlamingen gematigder in hun tuchtuitoefening werden.

148 A.Th. van Deursen, ‘De dominee’, in: H.M. Beliën et al., *Gestalten van de Gouden Eeuw; een Hollands groepsportret* (Amsterdam, 1995), 139.

Bijlage 1 – fragment-genealogie Verkindert (Van der Kindert)**1) N. Verkindert**

Kinderen:

2.1) Joost Verkindert zie 2.1

2.2) Willem Verkindert zie 2.2

2.3) Michiel Verkindert

Getrouwd met Tanneken. Met onderstaande persoon genoemd in de *Martelaers spiegel*.¹⁴⁹

2.4) Pleun Verkindert

2.1) Joost Verkindert

Getrouwd met R.¹⁵⁰ Van hem zijn negenentwintig brieven bekend; geschreven vanuit de gevangenis. De meeste zijn gericht aan zijn vrouw. Vijf schreef hij aan zijn broer W. Verder schreef Joost een brief aan de gemeente te Antwerpen, en op 1 juli 1570 aan de gemeenten te Franeker en Harlingen.

Deze doopsgezinde martelaar werd op 13 september 1570 te Antwerpen terechtgesteld.

Kinderen:

1) J. Verkindert¹⁵¹

2) Mayken Verkindert

De kinderen waren ongedoopt.¹⁵²

2.2) Willem Verkindert

De verwantschap met Joost blijkt uit het volgende: Joost schreef in 1570 vanuit de gevangenis vijf brieven aan zijn broer W. Over deze W. schrijft hij dat deze zich bevindt 'in die vrye Landen'. Verder had Willem zelf een zoon genaamd Joost. Uit de brieven van Joost blijkt ook dat W. getrouwd was met J. (= Janneken, vergelijk de naam van Verkinderts dochter).¹⁵³ Op 2 juli 1570 sprak Joost in een brief aan zijn vrouw uit 'dat my seer verwondert dat W. mijn B. niet een Brief en schrijft, want soo hy, oft yemand, yet oft wat aen ons wilde schrijven, gy soudet ons wel kunnen senden, soo gy ook doet, want het gaet wel stillekens toe'.¹⁵⁴ In 1595 woonde Willem op Kleijenburg in het Noorderkwartier van Franeker. Dit huis werd later bewoond door zijn dochter Janneken.

Kinderen:

1) Hans Verkindert zie 3.1

2) Joost Verkindert zie 3.2

3) Janneken Verkindert

¹⁴⁹ Thieleman Jansz. van Braght, *Het bloedig toneel, of Martelaers spiegel der doops-gesinde of weereeloose christenen, die om 't getuygenis van Jesus haren salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd af tot desen tijd toe* (Amsterdam, 1685), II, 524-526.

¹⁵⁰ Van Braght, *Het bloedig toneel, of Martelaers spiegel*, II, 514, 527.

¹⁵¹ Voor de namen van zijn kinderen: B.S. Gregory, *The forgotten writings of the mennonite martyrs* (Boston/Leiden, 2002), 208.

¹⁵² Van Braght, *Het bloedig toneel, of Martelaers spiegel*, II, 510.

¹⁵³ Gregory, *The forgotten writings of the mennonite martyrs*, 217.

¹⁵⁴ Gregory, *The forgotten writings of the mennonite martyrs*, 217-222, 222-228 en 234-236. Van Braght, *Het bloedig toneel, of Martelaers spiegel*, II, 515.

Woonde in 1597 nog te Franeker. Uit het Haarlemse notarieel archief vernemen we, dat de Franeker schipper Cornelis Jansz. in 1596 voor Janneken of haar moeder lijnwaat aan Lodewijk van Dalen in Haarlem leverde.¹⁵⁵ In 1611 woonde Janneken in het rechte armenhuis op Kleijenburg in het Noorderkwartier van Franeker.¹⁵⁶ Later trouwde zij met Laurens van Petkum en woonde te Haarlem. Aldaar was zij lidmaat van de Oud-Vlaamse gemeente op de Oude Gracht.¹⁵⁷

4) Maria (Maaïke) Verkindert

Maria was getrouwd met Paulus van Ghemmenich, zoon van Hendrik Ghemmenich, organist van de Martinikerk te Franeker. Zij woonde in 1599 aan de Voorstraat te Franeker naast de waag. Maria ligt begraven in graf nr. 88 in de Martinikerk te Franeker.¹⁵⁸

3.1) *Hans Verkindert*

Getrouwd met Janneken Fortgens. In 1595 woonde Hans Willemsz. Verkindert in het Westerkwartier te Franeker. Twee jaar later woonde hij er nog steeds, om later naar Haarlem te verhuizen. Met zijn vrouw woonde Hans in 1627 in de Jacobijnestraat te Haarlem. Na zijn overlijden hertrouwde Janneken met Pieter Ketelingh, leraar aldaar van de Oud-Vlaamse gemeente aan de Oude Gracht.

Kinderen:

1) Pieter Verkindert

zie 4.1

3.2) *Joost Verkindert*

Geboren in 1580, waarschijnlijk te Franeker. Hij was getrouwd met Anneken Thyssen. Joost en zijn vrouw waren in 1625 waard en waardin van de Halve Maan buiten de Kruispoort in Haarlem. Daarnaast verkocht Joost ook tabak.¹⁵⁹

4.1) *Pieter Verkindert*

Te Franeker geboren. Getrouwd met Maria Vlammingh, weduwe van Cornelis van Meeckeren. In 1641 woonde Pieter aan de Scheepmakerdijk te Haarlem. Vanaf 1620 tot zijn overlijden was Pieter leraar van de Vlaamse doopsgezinde gemeente De Block te Haarlem. Pieter disputeerde schriftelijk met de Waalse predikant Petrus Bontemps en de remonstrantse predikant Passchier de Fyne. In 1649 fungeerde Verkindert als scriba van de Grote vergadering van Vlaamse oudsten en leraren te Haarlem.

¹⁵⁵ AVK, Haarlem, NA 12.

¹⁵⁶ Volgens de kadastrale kaart van 1831 betrof het nummer 16 (zie pagina 39).

¹⁵⁷ AVK, Haarlem, NA 120. en NA 136, 195.

¹⁵⁸ *Register van de grafzerken in de Martinikerk te Franeker*. Vriendelijke mededeling van de heer G. van der Heide te Franeker.

¹⁵⁹ AVK, Haarlem, NA 155, 249; NA 164, 53 en NA 126, 119vo.

Over de Waterlands doopsgezinde schilder Abraham de Verwer van Burchstraete,

over zijn vrouw Barbara van Sillevoirt, en iets over zijn vroegste werken

Abraham de Verwer (ca.1585-1650) heeft vooral naam gemaakt als schilder van maritieme taferelen. Zijn leven en werk zijn door verschillende auteurs beknopt beschreven.¹ Zij baseerden zich daarbij in belangrijke mate op het grondig archiefonderzoek verricht door de kunsthistoricus Abraham Bredius, dat te raadplegen is op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (hierna: RKD). Dat Bredius' werk ook voor mij in belangrijke mate uitgangspunt is geweest, komt tot uiting in de voetnoten bij dit artikel.² Doel van dit artikel is, aandacht te vestigen op de religieuze gezindheid van De Verwer en van zijn vrouw Barbara van Sillevoirt, beiden Waterlandse doopsgezinden – iets wat in eerdere publicaties onderbelicht is gebleven – en om hun levensloop beknopt weer te geven. Ik bespreek enkele van zijn bekendste schilderijen inclusief één dat zoek schijnt te zijn, vraag aandacht voor een merkwaardig, wat karikaturaal, element in drie van zijn weinig bekende, vroegste werken, van omstreeks 1615 (De Verwer moet toen dus al circa dertig jaar oud zijn geweest), en ga tenslotte wat dieper in op een mogelijke interpretatie van één daarvan. Het aanvankelijk raadselachtige

1 Ik verwijs in het bijzonder naar Laurens J. Bol, *Die holländische Marinemalerei des 17. Jahrhunderts* (Braunschweig, 1973), 84-88, 330-331. Voorts zijn er J. Giltay's toelichting op pagina 133 van de tentoonstellingsuitgave *Praise of ships and the sea; Dutch marine painters of the 17th century* (Rotterdam/Berlijn, 1996) (uitgave van Museum Boymans van Beuningen en *Gemäldegalerie Staatliche Museen Berlin*; ook verschenen als *Lof der zeevaart*) en het lemma 'Abraham de Verwer' in J.G.C.A. Briels, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630* (Antwerpen, 1997).

2 De door mij benutte literatuurverwijzingen die afgeleid zijn van de door Bredius gegeven literatuur zijn in de voetnoten bij dit artikel gemerkt met 'Ref. Bredius'. Ze zijn door mij maar ten dele geverifieerd; ik heb daar soms van afgezien als het mij nodig leek naast de door het Archief geboden fotografische reproductie ook de oorspronkelijke notariële akten, die deels in slechte staat verkeren, op te vragen.

element in dat schilderij (het betreft Kapucijner monniken op een beurtschip in Hollandse wateren omstreeks het jaar 1615!) vormde in feite de aanleiding voor mij om te proberen iets meer te weten te komen over leven en werk van deze schilder. Het leek mij goed aandacht voor hem te vragen in de *Doopsgezinde Bijdragen*, omdat kennis van de rol van de doopsgezinden in de ontwikkeling van de zeventiende-eeuwse kunst immers nog gebrekkig is. En ik neem daarom deze gelegenheid tevens te baat om een andere – weinig bekende – doopsgezinde Amsterdamse zeeschilder te signaleren: Jan Borritsz Smit (1598-ca.1644), over wie bijzonderheden zijn meegedeeld door H.F. Wijnman,³ en aan wie Laurens Bol eveneens aandacht heeft besteed.⁴

De Verwers schilderijen vinden wij in diverse musea. In het buitenland onder andere in Duitsland (*Reiss-Museum* te Mannheim), Engeland (*Maritime Museum* te Greenwich), en Frankrijk (*Musée Carnavalet* te Parijs). We vinden ze eveneens in drie Amsterdamse musea, maar voor zover ik weet niet elders in Nederland. Het Amsterdams Scheepvaartmuseum bezit het bekende, nogal eens zowel in maritieme als in andersoortige literatuur weergegeven *De Engelse vloot op de ree van La Rochelle*; het Amsterdams Historisch Museum bezit twee werken: *De slag bij de slaak* (een schoorsteenstuk) en *Schepen op de Amstel*; en het Rijksmuseum *De slag op de Zuiderzee, Een Oost-Indiëvaarder*, en *Zeeslag onder bevel van Bossu*. De kunsthistoricus Bob Haak, die de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderkunst onderscheidt naar enkele ontwikkelingsstadia (rond 1600, van 1625 tot 1650 en van 1650 tot 1680) merkt op dat De Verwer, na zijn aanvankelijk kleurrijke schilderijen, in zijn late werk een minder kleurrijk, monotoon palet verkoos en daarmee de trend volgde van zijn jongere tijdgenoten.⁵

Vlaamse herkomst

Onbekend is nog waar en wanneer De Verwer is geboren. Zijn geboortjaar zal niet ver van 1585 af liggen, als hij in zijn twintiger jaren was toen hij trouwde. Vermoedelijk gebeurde dat in 1607, het jaar waarin Barbara van Sillevoirt bij notaris M. van Woerden te Haarlem haar testament opmaakte. Uit de betreffende akte

3 H.F. Wijnman, in: *Oud-Holland* 44 (1927), 209-210. Wijnman deelt onder andere mede dat blijkens het *Memoriael* van Reynier Wybrandtsz, 'Jan Berritsen schilder op boomsloot' gedoopt werd op 13 december 1620 en dat hij op 20 maart 1620 trouwde met Marritgen Jacobs, geboren circa 1598, die van doopsgezinde huize was.

4 Zie Bol, *Die holländische Marinemalerei*, 83-84.

5 B. Haak, *Das goldene Zeitalter der Holländischen Malerei* (DuMont/ Keulen 1984, 1996), 202-203.

blijkt dat Barbara omstreeks 1586 in Delft werd geboren⁶ en dat zij en Abraham in 1607, toen de akte werd gepasseerd, gehuwd waren en in Haarlem woonden.⁷ Dit laatste verleide Bredius tot de opmerking: 'dus bij Vroom heeft De Verwer geleerd',⁸ maar Bredius lijkt daar géén andere grond voor te hebben dan het feit dat Haarlem tevens de woonplaats was van Hendrick Cornelisz Vroom (1566-1640), de nestor van de Nederlandse marine schilderkunst. De Verwers voorliefde voor het schilderen van zeegezichten zou hiermee echter wel sporen. Abraham werd in de akte van 1607 nog als schrijnwerker geregistreerd en het is niet onwaarschijnlijk dat hij in de eerste jaren van zijn huwelijk als zodanig nog in zijn levensonderhoud voorzag, maar later wordt daar niet meer van gerept.

Barbara stamde van Vlaamse voorouders; zeker van de kant van haar vader, Engelbrecht Sillevoirs, en vermoedelijk ook van die van haar moeder. Eén van haar grootvaders – vermoedelijk die van moeders kant – was Adam Maroos, in leven 'Pasteybacker' te Leuven, na wiens overlijden Abraham (op 9 januari 1617) optreedt als man en voogd van Barbara om haar erfenis te regelen en zekere Jean Haackuys, een goudsmid te Brussel, te machtigen de erfenis in ontvangst te nemen.⁹ Eén van Barbara's grootmoeders – vermoedelijk die van vaders kant – was Catharina Mijs, dochter van Hendrick Mijs en Johanna Falithans. Op 26 september 1629 compareert Abraham inzake een door Barbara uit deze voorouderlijke tak te ontvangen erfenis, teneinde iemand te machtigen om hiervoor te procederen..

voor den Hove van Brussel in Brabant jegens de Stadthouder ende Leenmannen vande leenhoven s'lants van Mechelen.¹⁰

Het Vlaams karakter wordt onderstreept door de mede procuratiehebbende Jelis de Hondecoeter en Abraham Brenarts ten bate van Lijntje de Hondecoeter. Hebben wij hier te doen met de schilder Gillis Claesz d'Hondecoeter (geboren te Mechelen of Antwerpen in 1580, overleden te Amsterdam in 1638), ook een Zuid-Nederlander die om het geloof naar Noord Nederland uitweek, en die bekend werd door zijn landschapsschilderijen?

Vlaams georiënteerd voorouderschap van Abraham blijkt uit een akte van 22 juni 1644 waarin Abraham compareert, tezamen met enkele verwanten die mede-erfgenamen zijn van Juliaentje van Eechoute, 'haer meuij en outmeuij'. Juliaentje was weduwe van mr. Pieter Vranczensz van Scharpenbrau d'Oude.¹¹ Maar het

6 Voor dit geboortjaar, zie ook Gemeente Archief Amsterdam (hierna: GAA), notaris J. van Loosdrecht, akte 13 februari 1657. (Ref. Bredius).

7 Gemeente Archief Haarlem, notaris M. van Woerden, Not. 21, f.83.

8 Archief Bredius, RKD.

9 GAA: NA, notaris W. Benninck, akte 9 januari 1617. (Ref. Bredius).

10 GAA: NA, notaris Fr. Van Banchem, akte 26 september 1629. (Ref. Bredius).

11 Gemeentearchief Leiden, notaris J. Scherpelingh, akte 22 juni 1644. (Ref. Bredius).

zijn vooral Abrahams Zuid-Nederlandse activiteiten die naar Vlaanderen wijzen. Het moet in 1619, of misschien al in 1618 zijn geweest dat Abraham enige maanden in de Kempen (in Belgisch Brabant) verbleef ten dienste van baron Philips van Merode, heer van Pietershem, te Westerloo. Dit blijkt uit het proces dat Abraham tegen de baron aanspant als de door deze toegezegde betaling uitblijft.¹² Abraham was voorts kennelijk zo zeer vertrouwd met de havens van Duinkerken en Oostende dat hij in 1623 en 1624 meende de Staten Generaal een voorstel te kunnen voorleggen voor de blokkade van deze havens tegen de vijandelijke (piraten) scheepvaart. Het beruste op een uitvinding van de technisch vindingrijke De Verwer waarvoor hij een aanzienlijke vergoeding vroeg, maar die door de autoriteiten toch niet werd gehonoreerd.¹³ Het voorgaande verklaart waarom de kunsthistoricus Briels in zijn eerdergenoemd werk Abraham De Verwer rekent tot hen die rond de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw de Noordelijke Nederlanden verrijkten met het Vlaams cultuurgoed.¹⁴ Werd De Verwer misschien in Vlaanderen geboren en leerde hij daar zijn vrouw kennen?¹⁵

Verhuisd naar Amsterdam; lid van de Waterlandse gemeente

Acht jaar na hun vermoedelijke huwelijksjaar 1607 treffen wij Abraham en Barbara aan in Amsterdam. Op 2 september 1615 noteert namelijk de vermaner Reynier Wybrandts te Amsterdam in zijn *Memoriael*:

zijn metten doope opgenomen door R:

1. Abraham de Verwer een schilder woonend int backhuijs met
2. Barbartie Silvers zijn wijff

¹² Nationaal Archief, Resolutie Boek Heren van Holland, 1 juli 1619. (Ref. Bredius).

¹³ Zie bijvoorbeeld J. Giltays eerdergenoemde toelichting in *Praise of ships*, 136.

¹⁴ Jan Briels, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630* (Antwerpen, 1997), lemma 'Verwer, Abraham de'.

¹⁵ Ik waag het hier een speculatie toe te voegen ten aanzien van Abrahams geboorteplaats, namelijk Antwerpen. In een laat stadium van zijn leven voegt hij aan zijn naam de woorden 'van Burghstraete' toe. In het toenmalig taalgebruik zou dit slaan op een bepaalde landstreek, zoals Hooghstraete in Vlaanderen en het verbasterde Langstraat in Nederlands Brabant. Ik heb zo'n streeknaam echter (nog) niet gevonden. Er was echter wel een volksliedje waarin de Borghstraete in Antwerpen ten tonele gevoerd wordt, zie *Het Antwerps liedboek*, (teksteditie D.E. van der Poel) besproken in *NRC-Handelsblad* (23 december 2004), 21. Ook Abrahams zoon Justus noemde zich soms De Verwer van Burghstraete, zie bijvoorbeeld GAA: NA, notaris Staffmaker, akte 14 november 1684; (Ref. Bredius).

waarmee Abraham en Barbara dus worden gedoopt en opgenomen in de Waterlandse gemeente te Amsterdam.¹⁶ Zij zijn dan rond de dertig jaar oud, en Abraham wordt blijkbaar niet meer als schrijnwerker, maar als schilder gezien. Er is bij de toetreding tot de Waterlandse gemeente géén verwijzing naar een eerder lidmaatschap van een Waterlandse doopsgezinde gemeenschap elders. Abraham en Barbara blijven in Amsterdam wonen, zij het misschien met een onderbreking in de loop van de jaren 1630 (waarop ik nog terugkom). Abraham wordt er op 19 augustus 1650 begraven in de Oude Kerk;¹⁷ Barbara volgt op 7 februari 1658, en wordt eveneens in de Oude Kerk begraven.¹⁸

Hun doopsgezindheid blijkt opnieuw als Abraham vermeld wordt in het *Memoriael* van 29 november 1641, in het kader van wat een lijst van lidmaten van de Waterlandse gemeente lijkt te zijn, en daarna nogmaals – nadrukkelijk – als zij in juni 1644 bij testament de wens te kennen geven dat, mocht de familie na hun kinderen uitsterven, een geldsom aan de armen van de Vlaamse en de Waterlandse gemeenten zal worden gelegateerd, voor ieder de helft.¹⁹ De executeurs voor dat legaat worden zelfs al vermeld, het zijn Bartholomeus Louwen, vermaner bij de Vlaamse gemeente²⁰ en Jan de la Noye, vermaner bij de Waterlandse gemeente. Abraham en Barbara kregen een dochter, Catharina, en een zoon Justus de Verwer die omstreeks 1625 werd geboren.²¹ Catharina huwde de schilder Christiaan Dusart.²² Dusart was geboren omstreeks 1618.²³ Justus, die evenals zijn vader naam zou maken als schilder, verbleef in de periode 1651²⁴ tot medio 1656,²⁵ dus op de leeftijd van 25 tot 30 jaar – dat is vanaf kort na zijn vaders overlijden tot kort voor de dood van zijn moeder – in dienst van de Oost-Indische Compagnie te Nederlands-Oost-Indië en overleed tussen 1684 en 1690.²⁶ Hij huwde in januari 1659, na zijn terugkeer uit Oost-Indië, de in 1637 geboren Feijte Caspers²⁷ en werd naast

16 *Memoriael* Reynier Wybrants, fol.18; afdeling Mennonitica van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

17 Archief Bredius, RKD.

18 Archief Bredius, RKD.

19 GAA: NA, notaris J.C. Hogheboom. (Ref. Bredius).

20 Ons ook bekend van zijn optreden in november 1657 bij de huwelijksvoltrekking van Juriaan de Vos, zie I.H. van Eeghen, 'De familie De Vos; kerk, kunst en zaken', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 6 (1980), 124.

21 GAA: NA, notaris C. van Poelenburgh, akte 24 oktober 1674. (Ref. Bredius).

22 GAA: NA, notaris J. Hellerius, akte 4 augustus 1651. (Ref. Bredius); notaris I. van Hell, akte 21 juni 1662. (Ref. Bredius).

23 GAA: NA, notaris C. van Poelenburgh, akte 24 oktober 1674. (Ref. Bredius).

24 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 4 Augustus 1651. (Ref. Bredius).

25 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 22 September 1656. (Ref. Bredius).

26 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 26 december 1684; notaris Backer, akte 5 juli 1690. (Ref. Bredius).

27 GAA: NA, notaris Backer, akte 5 juli 1690. (Ref. Bredius).

schilder ook herbergier. Ik heb Catharina en Justus niet aangetroffen in de doopregisters van de Amsterdamse doopsgezinden.

Na de vermelding in het *Meniste Memoriael* van 1615 met het adres 'int back-huijs' vermeldt het *Memoriael* van november 1641 Abraham de Verwer nogmaals, nu met twee nieuwe adressen. Deze nieuwe vermelding is verwonderlijk, zij wekt de indruk dat De Verwer nogmaals, nu tegelijk met de anderen in de lijst, tot de Waterlandse gemeente is toegetreden. Ik kom daar nog op terug. Hier stond in het *Memoriael* oorspronkelijk 'in de teerketelsteeg', maar dat is doorgehaald en vervangen door 'boersteegie bij de Suijderkerck'. Een verhuizing rond het jaar 1641? Het zijn twee adressen die we ook nu nog op de plattegrond van Amsterdam goed kunnen vinden.²⁸ Deze straatnamen suggereren geen welstand, al moeten wij natuurlijk bedenken dat het tegenwoordige 'steeg' een andere kwaliteit suggereert dan het toenmalige.

Niettemin verwondert het ons dat De Verwer in datzelfde jaar (1641) een woning op heel voornamen stand verwierf: het 'huijs en erve' *De vergulde fontein* op de Prinsengracht westzijde, inclusief een achterhuis aan de zuidzijde van dit erf met uitgang aan de Roozestraat, het geheel voor 6500 gulden.²⁹ Hij heeft dan een, vermoedelijk jarenlang, verblijf in Frankrijk achter de rug. Is het hem, mede daardoor, financieel zo goed gegaan? De Prinsengracht is onderdeel van de dan nog maar enkele decennia oude, grootse uitbreiding van Amsterdam, deel van de Derde Uitleg die de imposante grachtengordel schiep. (De Prinsengracht was gegraven in 1614, het jaar waarin Abraham en Barbara naar Amsterdam trokken, de Keizersgracht in 1615, de Herengracht al eerder).³⁰ Verkoper van het huis is Gideon Cruijdenier, met wie de koop pas in 1642 wordt afgerond, waarna De Verwer het huis kon betrekken.³¹ Hij blijkt dan bovendien het huis *De craenvogel* in de Warmoesstraat te bezitten, waar het echtpaar in maart 1642 eerst nog woonde, maar in januari 1644 stond dat weer te huur³² en in juni 1644 signaleren wij hen inderdaad in *De vergulde fontein* op de Prinsengracht.³³ In mei 1650, kort voor het overlijden van Abraham (in augustus van dat jaar) ging het echtpaar weer in de Warmoesstraat wonen.³⁴ Er is dan ook nog sprake van Abrahams verblijf in het

28 De Teerketelsteeg ligt tussen – en loopt parallel aan – het Singel en de Spuistraat, uitlopend op het Kattengat en niet ver van de voormalige Lutherse Kerk. De Boersteeg, ook wel Onkel Boerensteeg genoemd, ligt vlak ten westen van de Zuiderkerk.

29 GAA: NA, notaris J. van der Ven, akte 29 november 1641. (Ref. Bredius).

30 B. Bakker, 'De zichtbare stad 1578-1813', in: W. Frijhoff & M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam II, 1 Centrum van de wereld: 1578-1650* (Amsterdam, 2004), 35.

31 GAA: NA, notaris J. van der Ven, akte 26 maart 1642. (Ref. Bredius).

32 GAA: NA, notaris C. Vliet, akte 6 januari 1644. (Ref. Bredius).

33 GAA: NA, notaris J.C. Hogheboom, akte 2 juni 1644. (Ref. Bredius).

34 GAA: NA, notaris J. Steur, akte september 1650. (Ref. Bredius).

huis *In de santlooper*, 'bij de Niesel' in de Warmoesstraat.³⁵ Wij weten dat Justus de Verwer in juli 1650 in dit huis woonde.³⁶ Verbleef Abraham zijn laatste levensdagen bij zijn zoon? In februari 1651 woonde Barbara nog in de Warmoesstraat³⁷ maar op 4 augustus van dat jaar woonde zij – ziek weliswaar – weer in het achterhuis van *De vergulde fontein*.³⁸ Daar vinden wij haar ook in 1654,³⁹ en eveneens 'omtrent 71 jarens' nog in januari 1657.⁴⁰ Zij was toen voornemens het huis in de Warmoesstraat te verkopen, en overleed in februari van het volgende jaar.

De hier geschetste gebeurtenissen roepen enkele vragen op. De zoon Justus werd geboren in 1625, achttien jaar na het veronderstelde huwelijksjaar 1607. Van dochter Catharina is het geboortejaar niet bekend, maar wel dat van haar man Christiaan Dusart, namelijk 1618. Als dat ook ongeveer het geboortejaar was van Catharina, is dat elf jaar na de huwelijksdatum. De vraag rijst: zijn er niet al eerder kinderen geweest? Zijn die vroeg overleden?

Het oeuvre van Abraham de Verwer

Zoals van vele vooraanstaande schilders uit zijn tijd, bestond het oeuvre van De Verwer deels uit opdrachten en deels uit werken die op eigen initiatief gemaakt waren. Maar er waren onder die laatste werken ongetwijfeld schilderijen die werden aangevat met het oog op een illuster afzetgebied: hoogmogende heren of bestuurlijke instanties die belangrijke gebeurtenissen vereeuwigd wilden zien. Tot de categorie 'op eigen initiatief' mogen wij vermoedelijk wel de werken rekenen, die na Abrahams dood nog in handen waren van zijn weduwe. Barbara vermeldde ze in haar codicil van 18 december 1654:

een groote schildery vande Belegeringe van Rochelle, nogh een schildery vande Slagh in Duijns, een schildery van Walcheren, Vlissingen en Middelburgh, een schildery van een Slagh van galeien

Barbara vermaakte ze aan haar kleinkinderen Catharina en Maria Dusart, kinderen van haar dochter Catharina.⁴¹ Deels zijn de lotgevallen en locaties van deze nagelaten schilderijen ons nu nog bekend. Wij herkennen er De Verwers voorkeur voor het landschap en het zeegezicht in.

35 Archief Bredius, RKD. De Niesel is een zijstraat van de Warmoesstraat ten noorden van de Oude Kerk.

36 GAA: NA, notaris J. Cocq, akte juli 1650. Bredius noteert: 'onleesbare akte'.

37 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 6 februari 1651. (Ref. Bredius).

38 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 4 augustus 1651. (Ref. Bredius).

39 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 17 november 1654. (Ref. Bredius).

40 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 26 januari 1657. (Ref. Bredius).

41 GAA: NA, notaris J. Hellerus, akte 18 december 1654. (Ref. Bredius).

De slag op de Zuiderzee van 1573 (afbeelding 3.1)

Dit relatief vroege, grote doek van 1621 is naar alle waarschijnlijkheid in opdracht gemaakt. Het meet 153 bij 340 cm, is gesigeneerd en maakt deel uit van de collectie van het Rijksmuseum. In zijn bij de aanvang van dit artikel al genoemde standaardwerk *Die Holländische Marine Malerei*, schrijft Laurens J. Bol over De Verwer:

Seine frühen Werke haben die lebendige Farbigkeit und die panoramische Präsentation, die mit Vroom und [Aert; A.B.] Antum verwandt ist. Ein Beispiel dieser Art ist die *Schlacht auf der Zuiderzee*⁴²

Het betreft een episode uit de tachtigjarige oorlog en natuurlijk één waar de Hollanders in 1621 met trots op terugzagen. In 1573 had Alva het plan opgevat het weerbarstige West-Friesland van de zeezijde aan te vallen, dat wil zeggen vanuit de Zuiderzee. Ik citeer de beschrijving van de krijgsverrichtingen uit H. Brugmans' *Geschiedenis van Amsterdam* (hoofdstuk 21), verschenen in 1930, een werk dat – opmerkelijk voor dat jaar – al een kleurenafbeelding van dit schilderij toont! Brugmans schrijft:

De vloot [van Alva; A.B.] bestond uit twaalf schepen en zes jachten [...]. Het admiraalschip was een galjoen, zooals men te Amsterdam nog nooit had gezien. Het was zwaar versterkt en zwaar bemand en bewapend: het voerde de uitdagende naam van de Inquisitie en werd gekommandeerd evenals de geheele vloot door den stadhouder Bossu. [...] het werd den 3 October, voordat Bossu werkelijk uitzeilde. [...] Reeds twee dagen daarna kwam de Noordhollandsche vloot in het zicht; zij was 25 schepen sterk en werd gekommandeerd door den Monnikendamschen burgemeester Cornelis Dircksz. Bossu, die niet veel hoop op den goeden uitslag had, werd nog ontmoedigd door het bericht, dat het beleg van Alkmaar was opgebroken. [...] drie dagen na de victorie van Alkmaar vond hij de Westfriesche vloot tusschen Hoorn en Marken tegenover zich. Na een fellen strijd behaalde Cornelis Dircksz. een schitterende overwinning; de Spaansche vloot werd voor de helft vernield, voor de andere helft teruggejaagd in het IJ; Bossu werd gevangen binnen Hoorn gebracht. De geus triomfeerde te water en te land.

Aldus Brugmans. Een toelichting op de voorstelling – waar bevindt zich bijvoorbeeld het admiraalschip van Bossu – heb ik nog niet gevonden, en evenmin iets over de opdracht tot de levering van dit schilderij.

42 Bol, *Die holländische Marinemalerei*, 85.

(afb. 3.2) *Gezicht op het Louvre vanaf de Pont Royal in de richting van de Pont-Neuf, ca.1639* (Musée Carnavalet, Parijs; Photothèque des musées de la ville de Paris/cliché Habouzit)

Waar is *De slag bij Gibraltar*?

Op 26 april 1607 behaalde de vloot van de Zeven Provinciën onder Heemskerck een indrukwekkende overwinning op de Spaanse vloot. Een wapenfeit dat natuurlijk op passende wijze gememoreerd diende te worden. Een schilderij van forse afmetingen van deze zeeslag van de hand van De Verwers – *nog* beroemder geworden – tijdgenoot Cornelis Claesz van Wieringen (1580-1635), nu in het Scheepvaart Museum te Amsterdam, was het resultaat van een opdracht hem daartoe in 1621 verleend door de Admiraliteit van Amsterdam, ter plaatsing in het paleis van Prins Maurits. Het werd in januari 1623 afgeleverd. Echter, waarschijnlijk terzelfder tijd was ook aan De Verwer zulk een opdracht gegeven, maar die moest de opdrachtgever wel overreden ook van *hem*, na Van Wieringen, het schilderij af te nemen en – natuurlijk – hem te honoreren. In de ochtend van donderdag 11 mei 1628 kwamen de daartoe geëngageerde heren Lanschot, van Neck, en Schoonenburch het schilderij bij De Verwer bekijken en over de prijs praten, en al diezelfde middag konden zij de gelukkige afloop rapporteren. Het schilderij viel in de smaak en zou 2400 guldens mogen kosten, te betalen in vier termijnen. Twee dagen later, op zaterdag 13 mei verklaarde De Verwer zich akkoord en ontving hij de eerste 600 gulden. Deze gebeurtenissen zijn beschreven door H.E. van Gelder.⁴³ Blijkens de *Inventaris van het huis in het Noordeinde te*

⁴³ Zie *Oud-Holland* 62 (1947), 211-213.

's *Gravenhage*, opgesteld in 1632, hing het schilderij op dat moment in de eetzaal aldaar.⁴⁴ Maar waar is het nu? Is het misschien, zoals ook met andere bezittingen der Oranjes geschiedde, bij Duitse erfgenamen terechtgekomen?

De Verwer behoorde tot de hoogst gehonoreerde schilders van zijn tijd. In de door Chong gepubliceerde opsomming van prijzen van landschapsschilderijen (inclusief marines) vinden wij Abraham de Verwer aan de top in gezelschap van Hendrick Vroom (in 1610), Roeland Saverij (1626), Moyses van Wtenbrouck (1646) en Ludolf Bakhuizen (1665).⁴⁵ Chong wijst erop dat marines het leeuwendeel vormden van de in overheidsopdracht gemaakte schilderijen en dat de daarvoor betaalde prijzen aanzienlijk hoger lagen dan voor opdrachten in de particuliere sector.

Het verblijf in Frankrijk

De Verwer werkte in de jaren 1630, dus omstreeks zijn vijfzigste levensjaar, geruime tijd in Frankrijk. Daarvan getuigen onder andere zijn stadsgezichten van Parijs. Het *Musée Caranavalet* te Parijs bezit vier werken van zijn hand, die dateren van 1637 of daaromtrent. Een drietal ervan is beschreven door Georges Pascal in de *Gazette des beaux-arts* van 1926,⁴⁶ waaronder één werk dat zich al in 1876 in de collectie van het museum bevond, terwijl de twee anderen werden verworven in 1891. Alle drie stellen een gezicht op het Louvre voor, gezien vanaf de Pont-Royal in de richting van de Pont-Neuf, dus naar het oosten. Vermoedelijk de vroegste van de drie is een schetsmatige, verkennende voorstelling, en de tweede een voltooide versie, waarvan de wijze waarop de hemel en water zijn uitgewerkt sterk de visie van de Hollandse marineschilder verraden. De derde doet meer recht aan *la fine lumière de notre ciel d'Ile de France* (Pascal); dit is het werk dat zich reeds in 1876 in de collectie Baur van het museum bevond (zie afbeelding 3.2). Het is in de negentiende eeuw in Frankrijk wel eens toegeschreven aan Johannes Vermeer. Pascal merkt op dat De Verwer in het eerstgenoemde werk dit hoekje van Parijs weergeeft met:

un réalisme impitoyable. Il note une foule de détails que nous retrouverons dans les tableaux suivants: les carreaux de plâtre qui remplacent les vitres de certaines fenêtres de la Galerie, le linge tendu sur des cordes, tout le long du quai.

⁴⁴ S.W.A. Drossaers in: *Oud-Holland* 47 (1930), 193-211.

⁴⁵ A. Chong, 'The market for landscape painting in seventeenth century Holland', in P.C. Sutton (red.), *Masters of 17th-century Dutch landscape painting* (Boston Mass., 1987), 104-120. Zie voor een discussie over prijzen ook: A. van der Woude, 'The volume and value of paintings in Holland at the time of the Dutch Republic', in: D. Freedberg & J. de Vries (reds.), *Art in history/History in art* (Santa Monica, Californie, 1991), 285-329.

⁴⁶ *Gazette des beaux-arts* 68:2 (Parijs, 1926).

Het vierde schilderij werd in 1949 beschreven door Madeleine Chargeat.⁴⁷ Het is getiteld *Vue du Louvre et de l'Hotel de Nevers*, gesigneerd en gedateerd 1637, en werd het museum in 1948 geschonken door de *Société des Amis de Carnavalet* (zie afbeelding 3.3). Hierop zien wij op de achtergrond dezelfde (zuid)wand van het Louvre maar dan vanuit het oosten, en prominent op de zuidelijke oever van de Seine het *Hotel de Nevers* – een gebouwencomplex dat enige jaren na De Verwers verblijf afgebroken zou worden. Dit schilderij is voorts één van een viertal met dezelfde titel waarvan de overige drie zich ten tijde van Chargeat's publicatie op plaatsen elders ter wereld (door haar vermeld)⁴⁸ bevonden. Deze zeven schilderijen zijn van bijzondere topografische waarde gebleken voor de studie van de stadsgeschiedenis van Parijs.

Wat De Verwer ertoe bracht in en rond Parijs te schilderen wordt duidelijk uit een brief die hij op 19 april 1639 richtte tot stadhouder Frederik Hendrik. Die blijkt hem opdrachten te hebben verleend tot het schilderen van Franse stadsgesichten. De brief rept van voltooide gezichten op Boulogne, Calais, Gravelines en Montreuil, allen gelegen aan of nabij de Noordzeekust (was Frederik Hendrik hierin speciaal geïnteresseerd uit militaire overwegingen?), en van andere onderwerpen waaronder gezichten op het Louvre waaraan De Verwer twee jaar eerder begon – inderdaad dus in 1637. Chargeat beschouwt De Verwer als één van de besten onder de vroege schilders van het Parijse landschap:

il se distingue non seulement par la qualité de son oeuvre, mais aussi par la façon dont il plante son chevalet, affirmant ainsi son tempérament de pur Hollandais.

Toen Chargeat haar artikel schreef was die brief aan Frederik Hendrik, blijkens een voetnoot bij haar artikel, eigendom van de verzamelaar Frits Lugt te Den Haag. Ook Bredius maakt melding van De Verwers gezichten op Parijs.⁴⁹ De Verwer ontving voor deze werken 400 gulden van Frederik Hendrik.

De Verwer was dus in elk geval in Frankrijk in 1637 en de daarop volgende jaren. Maar was hij er niet al jaren eerder? Het valt mij op dat, als wij Bredius' archiefnotities chronologisch rangschikken, er tot en met het jaar 1630 haast elk jaar wel één- of meermalen wat te melden valt, daarna in de periode 1631 tot 1639 slechts één keer iets (in 1636, een brief aan Constantijn Huijgens⁵⁰) en daarna elk jaar wel weer twee of drie keer. Het heeft er alle schijn van dat De Verwer vrijwel het gehele decennium (de jaren dertig van de zeventiende eeuw) afwezig was in

⁴⁷ *Bulletin du Musée Carnavalet* II (1949), 3-6.

⁴⁸ Het waren: een antiquariaat te Londen, de collectie Frits Lugt te Den Haag, en het *Württembergischer Schlossbesitz* te Stuttgart

⁴⁹ A. Bredius, 'Het schildersregister van Jan Sysmus', in: *Oud-Holland* 8 (1890), 218.

⁵⁰ Bredius geeft in RKD de volgende referentie: '1887 B no. 14: Brief van de historieschilder Abraham de Verwer aan Constantijn Huijgens d.d. Amsterdam 9 januari 1636'.

Nederland, en de gedachten gaan dan uiteraard allereerst uit naar een langdurig verblijf in Frankrijk. Terugkeer na zo'n langdurige afwezigheid zou dan misschien ook die merkwaardige tweede inschrijving in het *Memoriael* van 1641 verklaren.

Het Frankrijk waar De Verwer in die jaren reisde was het land van koning Lodewijk XIII en kardinaal De Richelieu. Laatstgenoemde had in 1624 zijn machtige ministerspositie verworven. Het werden jaren van strenge vervolging van de protestanten, met name van de Hugenoten. Een dieptepunt daarvan was Richelieu's strijd tegen hun hardnekkige bolwerk, de havenplaats La Rochelle aan Frankrijks westkust (gelegen tussen Nantes en Bordeaux). La Rochelle had al eens eerder naam gemaakt bij de opkomst van het protestantisme in Frankrijk: hier was in juli 1573 de (voorlopige) godsdienstvrede getekend nadat in augustus 1572, in de Bartholomeusnacht te Parijs massaal Hugenoten waren vermoord. Nu, ruim vijftig jaar later, met belegeringen in de jaren 1627 en 1628, richtte De Richelieu's toorn zich op deze intussen tot bastion van het protestantisme geworden havenstad. Hulp voor de Hugenoten leek van de zeezijde te komen in de gedaante van de vloot van het toentertijd Frankrijk vijandig gezinde, protestante Engeland. Het mocht niet baten. La Rochelle moest in 1628 capituleren.

De Engelse vloot voor de ree van La Rochelle (afbeelding 3.4)

Het lot van La Rochelle zal op de protestanten in Frankrijk diepe indruk hebben gemaakt en ook de Waterlandse doopsgezinde De Verwer tijdens zijn verblijf daar in de dertiger jaren – nog maar kort na de belegering – geraakt hebben. Zijn grote doek de *Belegering van La Rochelle*, ook bekend als *De Engelse vloot voor de ree van La Rochelle* (155 bij 387 cm) dat – zoals hiervoor vermeld – na Abrahams overlijden nog onderdeel uitmaakte van de inboedel van Barbara en zich nu bevindt in het Scheepvaart Museum in Amsterdam, moet wellicht mede in dit licht gezien worden. Het doek is onduidelijk gesigneerd 1637, dat is de tijd waaruit ook De Verwers andere Franse schilderijen stammen. Het schilderij toont De Verwers uitzonderlijke vaardigheid in de weergave van maritieme gebeurtenissen.

Geschiedenis en interpretatie van dit doek zijn uitvoerig beschreven door Prud'homme van Reine ter gelegenheid van de overgang van het schilderij van de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam naar het Scheepvaart Museum aldaar.⁵¹ De geschiedenis gaat terug tot 5 december 1785, toen de regenten van het Willige Rasphuis het doek schonken aan de commissarissen van het Vaderlands Fonds. Ik citeer uit Prud'homme's beschrijving:

⁵¹ R.B. Prud'homme van Reine et al., *Ter Navolging: maritieme kunst en curiosa uit de Kweekschool voor de Zeevaart* (Jaarboek van de Vereniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum) (Amsterdam/Zutphen, 1992), 58-62.

Rechts op de voorgrond vaart de *St. George*, het vlaggeschip van admiraal Robert Bertie, Earl of Lindsey. Geheel links is de *Swiftsure* afgebeeld, het vlaggeschip van vice-admiraal Lord Morton. [...] Een groot aantal Fransche schepen onder opperbevel van Sieur De Valançay ligt gereed om de aanval af te slaan.

In de eerste fase van de strijd werden de Fransen nog gesteund door de Nederlandse Republiek, hun toenmalige bondgenoot tegen de Engelsen, in het latere stadium niet meer. De Verwer beeldde een late fase in de strijd af, de mislukte aanval van de Engelsen op 3 en 4 oktober 1628.

De Verwer was kennelijk goed op de hoogte van bijzonderheden betreffende de Engelse vloot. Wat hem ertoe bracht het doek te schilderen is onderwerp geweest van diverse speculaties, zie daarvoor Prud'homme's commentaar en het eerder genoemde van Giltay in de tentoonstellingscatalogus *Praise of ships and the sea*. Daarbij is ook sprake van verwijzing naar De Verwers eerder genoemde (afgewezen!) voorstel aan de Staten Generaal voor blokkade van de havens van Duinkerken en Oostende met dien verstande, dat het Richelieu kennelijk gelukt was de maritieme belegeraars te weren door een palissade in de haventoeegang. Ik voeg mij even bij deze commentatoren en wijs erop dat volgens de *Larousse encyclopedia of modern history*⁵² de Fransen er in slaagden de vijand te weren door in de zee rond de haveningang van La Rochelle gigantische, hoge houten bewapende bouwsels neer te zetten zoals afgebeeld in de *encyclopedia*. Is dit het misschien wat De Verwer eerder voor ogen had?

Drie opmerkelijke, vroege schilderijen

Ik besluit met de bespreking van drie opmerkelijke schilderijen waarvan twee zeker, en het derde waarschijnlijk, tot de vroegste in het oeuvre van De Verwer horen. Zij zijn van bescheiden formaat. Over twee ervan is niet eerder gepubliceerd. In alledrie heeft De Verwer het zich veroorloofd – en hij schijnt er plezier in te hebben gehad – een karikaturaal element in te lassen; iets dat mij van zijn latere werken niet bekend is. De drie werken zijn: om te beginnen een schilderij dat ik zal aanduiden als *De boot met de Kapucijnen*, vervolgens een werk dat ik zal aanduiden als *Kaartspelers op het Spaarne*, en tenslotte het eerder genoemde *Scheepvaart op de Amstel*, van het Amsterdams Historisch Museum.

⁵² M. Dunan et al. (red.), *Larousse encyclopedia of modern history, from 1500 tot the present day* (Felt-ham, Hamlyn, 1972), 93.

De boot met de Kapucijnen (afbeelding 3.6 en 3.7)

Dit schilderij (34 bij 53,5 cm) dook nog niet zo lang geleden op in de kunsthandel.⁵³ Het is thans in particulier bezit. Het minutieus geschilderde tafereel geeft op het eerste gezicht niet meer weer dan montere bedrijvigheid in een vroeg zeventiende-eeuwse haven. Het is mij nog niet gelukt de locatie te identificeren. Het is natuurlijk niet zeker of dat zinvol is, maar de realistische topologie van de twee hierna te bespreken schilderijen lijkt mij verder naspeuren te rechtvaardigen. Zekere aanwijzingen gaan in de richting van de Zeeuwse wateren.⁵⁴

Wij staan aan de oever van een binnenzee die toegankelijk is voor de kustvaart, getuige de links het tafereel binnenvarende gewapende driemaster. Aan de overzijde van het water staan woningen en bedrijfsgebouwen. De schilder heeft niet nagelaten enkele ervan, hoog aan de gevel, te voorzien van rode spreuwenpoten. Er wordt gelost en geladen, voorbijgangers slaan het geheel gade en maken een praatje. Hier en daar, zoals geheel rechts waar op de voorgrond beurtscheepjes afgemeerd liggen, houden zich reizigers op, wachtend op de kade of al aan boord van het schip dat hen aanstonds zal vervoeren. Sommige van de vrouwen zijn in 'zondagse kledij'; zij lijken een dagje uit te zijn. Op grond van deze zorgvuldig weergegeven kostuums was het mogelijk het schilderij te dateren tussen 1610 en 1615; op zijn hoogst 1620.⁵⁵ Prominent in het centrum komt een beurtschip aangevaren, de zeilen strijkend (of hijsend?) met aan boord reizigers van diverse pluimage. Maar hier is iets bijzonders aan de hand! Het zijn de twee in pij met puntnuts geklede monniken die langs het naar ons toegekeerde boord staan. Twee raadselachtige, wat karikaturale, verschijningen. Bovendien lijkt het wel of de schilder ook de andere passagiers op deze boot iets ongewoon houderigs heeft willen meegeven. Misschien moeten we er niet meer achter zoeken dan een grapje van de artiest? Bij nader onderzoek bleek mij echter dat er wel degelijk meer over valt te zeggen.

Ongetwijfeld hebben wij hier te doen met twee Kapucijner monniken, herkenbaar aan hun karakteristieke verschijning: de grijsbruine pij met aangenaaide puntnuts, de uitbundige baardgroei, en het van het middel afhangend koord

53 Het schilderij kwam voor in de veilingcatalogus *Important and fine paintings* van 10/11 december 1996, no. 40, pagina 63, van veilinghuis Philips te Londen. Dit is tevens de vroegste mij bekende vermelding ervan. In het jaar 2001 was het in handen van de kunsthandel Johnny van Haeften te Londen. In 2002 ging het over in particuliere handen.

54 Ten eerste: wij weten dat De Verwer vertrouwd was met plaatsen op het eiland Walcheren, getuige zijn nagelaten schilderijen. Ten tweede: de opvallende rood-blauw-rood-blauw-rode vlag gevoerd door twee van de schepen op het schilderij heb ik nog niet thuis gebracht, ik heb hem echter wel prominent aangetroffen op een schilderij *Several ships sailing near the Bastion of Rammekens in Zeeland*, van de schilder Aert van Anthonisz (1579-1620), gedateerd circa 1610.

55 Ik ben doctor Constance Scholten van het RKD erkentelijk voor haar hulp in dezen.

met knopen voor de zelfkastijding. De orde der Kapucijnen en de geschiedenis van hun missie (met name voor de Zuidelijke Nederlanden) zijn uitvoerig beschreven door P. Hildebrand.⁵⁶ Een kort Nederlands overzicht leverde J. W. Scheffers.⁵⁷ Als in het jaar 1585, met de val van Antwerpen, de verbreiding van het protestantisme in Vlaanderen een halt wordt toegeroepen en Rome weer terrein tracht te herwinnen, treffen we de Kapucijnen aan onder de ijverigste missionarissen. Zij waren in Antwerpen een opvallende verschijning. Van missie in de Noordelijke Nederlanden kwam in de eerstvolgende jaren echter nog niets, door de gespannen relatie tussen noord en zuid. Het streven ging echter *wel* al snel uit naar Ierland. Aan de Ierse missie heeft Hildebrand in het jaar 1938 aandacht besteed in zijn artikel *Franciscus Nugent en de oorsprong der Iersche Kapucijnen* in het maandblad *Franciscaansch leven*.⁵⁸ Hij beschrijft (aldaar op pagina 308) hoe het, na vele jaren van stug streven door de Kapucijn Franciscus Nugent, eindelijk zo ver kwam dat eerste stappen naar de Ierse missie gezet konden worden, en..

wat Rome niet toestond, zou P. Cypriaan Crousers, provinciaal van België, spoedig verwezenlijken. Reeds in Maart 1615 liet deze P[ater; A.B.] Stephanus naar Ierland, zijn vaderland, vertrekken. [...] Hij reisde af over Middelburg, waar de Engelsche handel met onze gewesten toen zijn middelpunt had. Een maand lang moest hij er wachten en ondertusschen arbeidde hij er onder de weinige Katholieken die er verbleven

Dit gebeurde tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), en juist omstreeks de tijd waarin De Verwer het schilderij maakte. Hij was vertrouwd met Middelburg en omgeving, zoals wel blijkt uit de eerder genoemde, nagelaten schilderijen. Zouden de opvallende verschijning van de Kapucijnen te Antwerpen en pater Stephanus' aanwezigheid in Middelburg hem – de Waterlandse doopsgezinde – tot die karikaturale presentatie hebben verleid?

⁵⁶ P. Hildebrand, *De kapucijnen in de Nederlanden en het prinsdom Luik*, 10 dln. (Antwerpen, 1945-1956). Het archief van de Kapucijner orde bevindt zich thans in de *Bibliothèque Franciscaine des Capucins* te Parijs. Ik ben de bibliothecaresse, madame C. de Cacqueray, erkentelijk voor afschriften daaruit.

⁵⁷ Jan W. Scheffers, *De kapucijnen; een kennismaking met hun historie* (Utrecht, 1979).

⁵⁸ *Franciscaansch leven; maandschrift van Franciscaansche ascese, geschiedenis en kunst* (1938), 301-312. Hildebrand baseerde zijn artikel op het verslag (in het Latijn) van de Ierse missie in de eerste helft van de zeventiende eeuw, dat in het jaar 1654 door Robertus Hybernus is neergelegd in de *Commentarii de missione Hybernica capucinatorum*, die te raadplegen zijn in het genoemde archief der Kapucijner orde. Hildebrand verwijst naar dezelfde episode, enigszins anders verwoord, in: *De kapucijnen in de Nederlanden*, VI, 265.

Kaartspelers op het Spaarne (afbeelding 3.8 en 3.9)

Op dit schilderijtje (circa 35 bij 45 cm) werd ik onlangs geattendeerd door een gerenommeerde Amsterdamse kunsthandel; het gaat om een recente acquisitie. Het kunstwerk ademt een grimmiger, winterse sfeer. Wij staan voor het Spaarne met op de achtergrond de stad Haarlem en dichterbij Spaarndam. Vergelijking met contemporaine stadsgezichten van Haarlem laten daarover geen twijfel. Bijvoorbeeld die met *Gezicht op Haarlem*, een houtsnede boven Karel van Manders' *Beeld van Haarlem* uit 1596.⁵⁹ Er waait een frisse bries, getuige de enthousiast wapperende scheepsvlaggen. Het scheepvaartverkeer lijkt rustig zijn gang te gaan inclusief het beurtschip rechts op de voorgrond dat – ongewoon verschijnsel – een houtvlot op sleeptouw heeft. Maar dan valt het oog op de ‘bemanning’ van het vlot. Twee clowneske figuren die in deze kille omgeving een spelletje kaart spelen en ons hun kaarten uitdrukkelijk lijken te willen tonen. Ook hier een onverwacht, karikaturaal element. En hebben de motieven op de vlaggen ons ook nog iets te zeggen? In de vlag in de mast van het beurtschip, rafelig en bijna tot de mast afgesleten, heeft de schilder tussen twee vreemde banen nog net even het wapen van Amsterdam ingelast, en de top van de spriet lijkt de dubbele adelaar te voeren. Symboliek? Steekt er meer achter dan een grapje?

Scheepvaart op de Amstel (afbeelding 3.10 en 3.11)

Over dit schilderijtje (32,5 bij 42 cm), sinds 1987 eigendom van het Amsterdams Historisch Museum, schrijft Laurens Bol:⁶⁰

Die kleine, vergnügliche, Szenerie bezaubert durch ihre heitere Darbietung. Grosse, lustig flatternde Fahnen und Wimpel mit Blau, Weis und Rot bieten einen festlichen Anblick. Vergnügungsboote und Handelsschiffe beleben die Amstel [...] Unbeschwertes Leben zu Wasser, zu Land und in der Luft.

Bol dateerde het schilderij op circa 1615; op grond van de kledij. Qua datering, sfeer en opzet toont dit schilderij opmerkelijke overeenkomst met *De boot met de Kapucijnen*. Het Amsterdams Historisch Museum verschaft mij informatie met betrekking tot de topografie van de voorstelling.⁶¹ Wij zien hier de Buiten-Amstel te Amsterdam in zuidoostelijke richting, vanaf de locatie waar zich momenteel de Blauwbrug bevindt. De identificatie berust hoofdzakelijk op de palengording in de voorgrond met terzijde daarvan het houten huisje van de boomwachter. Een opening in de gording maakte het kleine schepen mogelijk de stad overdag in en

⁵⁹ Geraadpleegd op het RKD, afdeling Topografie.

⁶⁰ Bol, *Die holländische Marinemalerei*, 88.

⁶¹ Met mijn dank aan de heer Frans Oehlen van het museum.

(afb. 3.3) *Gezicht op het Louvre vanuit het oosten, met links het Hotel de Nevers, ca.1639*
(Musée Carnavalet, Parijs; Photothèque des musées de la ville de Paris/cliché Lifermann)

uit te varen. Hij werd 's avonds afgesloten door de boomwachter, die tevens de accijnzen op ingevoerde goederen inde. Op contemporaine stadsplattegronden van Amsterdam is die topografie, inclusief het boomwachtershuisje, goed te herkennen, bijvoorbeeld op de kaart van Nicolaas Visscher die de situatie in 1612 weergeeft en werd uitgegeven in 1660.⁶² Niet duidelijk is, in hoeverre de presentatie van de huizen langs de kade op de achtergrond ook met de (toenmalige) werkelijkheid overeenstemde. Die huizen werden niet lang daarna afgebroken om plaats te maken voor de doorgetrokken grachtengordel. Alles lijkt in goede harmonie en proportie weergegeven inclusief het roeibootje op de voorgrond – maar dan treft ons ineens het gebeuren rechts daarvan. Hier ligt een beurtschip, of een stadsjacht, afgemeerd met aan boord enige deftige geklede damespassagiers. Zij zijn in nauwkeurig detail, maar buiten proportioneel, veel te groot, weergegeven. Is het niet alsof de schilder even met de dames – en met ons – de draak wilde steken?

62 Zie bijvoorbeeld de atlas: W.F. Heinemeijer & M.F. Wagenaar et al. (red.), *Amsterdam in kaarten; verandering van de stad in vier eeuwen cartografie* (Ede/Antwerpen, 1987), 38.

(afb. 3.5) Detail van *De Engelse vloot*, met het vlaggenschip St George. (Scheepvaartmuseum Amsterdam)

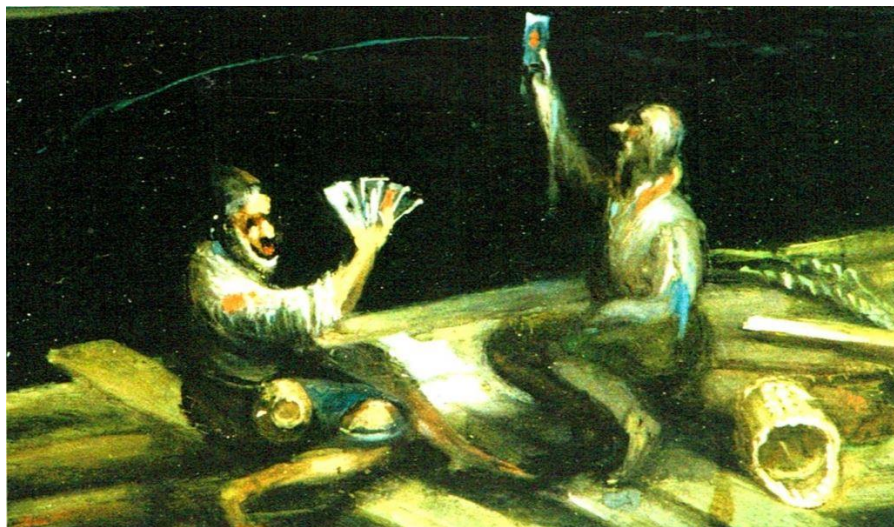
(afb. 3.6) *De boot met de Kapucijnen*, ca.1615. (Particuliere collectie; foto: de auteur)

(afb. 3.7) *De boot met de Kapucijnen*, detail (Particuliere collectie; foto: de auteur)

(afb. 3.8) *Kaartspelers op het Spaarne*, ca.1620? (Gebr. Douwes Fine Art, Amsterdam)

(afb. 3.9) *Kaartspelers op het Spaarne*, detail (Gebr. Douwes Fine Art, Amsterdam)

(afb. 3.1) *De Slag op de Zuiderzee van 1573*, gedateerd 1621 (Rijksmuseum Amsterdam)

(afb. 3.4) *De Engelse vloot voor de ree van La Rochelle in 1628*, ca.1637? (Scheepvaartmuseum Amsterdam)

(afb. 3.10) *Scheepvaart op de Amstel*, (Gezicht vanaf de Blauwbrug over de Amstel, in zuidoostelijke richting) ca.1615 (Amsterdams Historisch Museum, SA 40438)

(afb. 3.11) *Scheepvaart op de Amstel*, detail (Amsterdams Historisch Museum, SA 40438)

RUUD LAMBOUR

De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)

Doctor Galenus Abrahamsz. door N.N. (Iconografie nr. 1b; foto Rijksprentenkabinet, inv.nr. RP-P-1892-A-17397).

De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)

Inleiding

In maart 1682 maakten de dienaren van de Amsterdamse doopsgezinde gemeente 'bij 't Lam en de Toren' aan haar leden bekend, dat er bezwarende geruchten over Galenus Abrahamsz en David Rutgers de ronde deden. Door mislukte pogingen om op alchemistische wijze goud te maken zouden zij een broeder van de gemeente financieel hebben gedupeerd.¹ Dat het om een groot bedrag ging, was al eerder uitgelekt. Over de goudmakerij, die van juni 1678 tot mei 1680 had geduurd, circuleerden kopieën van een gedetailleerd verslag, gedateerd 16 november 1680. Het gedupeerde lidmaat, de edelsmid annex juwelier Samuel Spruyt,² beschuldigt Galenus hierin ronduit van bedrog. De gemeente, die Galenus al sinds 1648 als leraar diende, was uiteraard diep geschokt, ook al voerde Galenus tot zijn verschoning aan dat hij de kunst van het goudmaken gezocht had om de armen te kunnen helpen.³ Zijn mededienaren twijfelden niet aan zijn goede trouw. Zij verklaarden dat er slechts sprake was van onvoorzichtig handelen en dat het financiële geschil in der minne zou worden geschikt.

Op het eerste gezicht lijkt deze weinig verheffende affaire een ondankbaar uitgangspunt voor historisch onderzoek. Wanneer men zich echter in de achtergronden verdiept, blijkt de goudmakerij meer te zijn dan alleen de geschiedenis van een onvermijdelijke mislukking. Onze scheidslijnen tussen wetenschap en pseudo-wetenschap kunnen immers niet zomaar op het verleden worden geprojecteerd. Sinds Paracelsus (1493-1541) maakte de alchemie deel uit van een magische natuurfilosofie. De hoeksteen hiervan was het vermogen om evenals de

1 H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706; strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954), 149-150 en 165. David Rutgers (Amsterdam, 1629-1707) was van 1674 tot 1678, van 1685 tot 1689 en van 1695 tot 1699 diaken van de gemeente 'bij 't Lam en de Toren'.

2 Samuel Spruyt (Amsterdam, 1649-1698), was op 26 juli 1671 getrouwd met Alida van Halmael, en op 4 oktober van datzelfde jaar gedoopt 'bij 't Lam'. Hij werd op 20 oktober van dat jaar geregistreerd in het eedregister van goud- en zilversmeden. Zie Gemeentearchief Amsterdam (hierna: GAA), arch. 366, inv. nr. 340.

3 J.S. van Nijeveen, *Fondament-boeck* (Amsterdam, 1683), eerste aanhangsel, 27 en 30.

apostelen wonderdaden te verrichten.⁴ De vraag naar de rol van mystieke denkpatronen, die in de recente geschiedschrijving van de natuurwetenschap een vaste plaats heeft verworven,⁵ kan ook ten aanzien van Galenus Abrahamsz als alchemist worden gesteld.

De religieuze tolerantie die Galenus in zijn gemeente voorstond en daar aanleiding gaf tot een felle richtingenstrijd, kwam onder meer voort uit mystiek-chiliastische motieven. Ik zal betogen dat dezelfde motieven ook een rol gespeeld kunnen hebben bij zijn poging tot goudmakerij. De chiliastische verwachting van de wederkomst van Christus en de vestiging van diens duizendjarig rijk op aarde impliceert dat zijn discipelen hersteld zullen worden in het vermogen wonderen te verrichten, dat na de apostolische tijd verloren was gegaan. Dit mystieke chiasme blijkt kenmerkend te zijn voor diverse andere deelnemers aan de goudmakerij. Naar ik zal aantonen had Galenus het alchemistisch procédé bij een bezoek aan Hamburg in mei 1678 gekocht van de Duitse chiliasten Christian Werner, Matthias Cetner en Jacobus Burghart. Werner en Cetner identificeer ik als aanhangers van de chiliastische profeet Quirinus Kuhlmann (1651-1689). Werner, bij wie Kuhlmann een jaar in huis woonde, heeft in Amsterdam aan de goudmakerij zelf meegewerkt.

Ook de oudste sporen van Galenus als alchemist hebben raakvlakken met een chiliastisch milieu. Mystieke chiliasten verwachtten als voorbode van het duizendjarig rijk een periode van spirituele vernieuwing en intellectuele vooruitgang. Dit utopisch vooruitgangskoncept vond een vruchtbare voedingsbodem in de filosofie van Sir Francis Bacon (1561-1626), die een vernieuwende blauwdruk voor experimenteel natuuronderzoek had ontwikkeld. Hierin kenden chiliasten een speciale betekenis aan de alchemie toe, wat ik zal toelichten aan de hand van de Hartlib-kring. Tot dit Engels-Nederlandse netwerk behoorde Galenus' goede vriend Adam Boreel, die behalve theoloog ook alchemist was. Galenus zelf stond in deze kring als een ervaren chemicus bekend. Opvallend is ook, dat een lidmaat van zijn gemeente, Remeus Francken, acht maanden lang in Londen voor de Hartlib-kring als laborant heeft gewerkt. Dit gebeurde op instigatie van de met Boreel bevriende medicus en theoloog Johann Moriaen, die tevens de promotor was van de alchemist Johann Rudolph Glauber. Een kwart eeuw eerder dan Galenus heeft ook Moriaen geprobeerd goud te maken. Het experiment werd volgens

4 Zie: W.J. Hanegraaff et al. (eds.), *Dictionary of gnosis and western esotericism*, 2 dln. (Leiden, 2005), II, 921, 926 en 929.

5 Voor de rol van mystieke denkpatronen in de natuurwetenschap bij vroege dopers, zie: G.K. Waite, 'Demonische kwellung of goddelijke kastijding? Opvattingen over ziekte en genezing bij Hollandse spiritualisten en mennisten, circa 1530-1630', in: M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Op zoek naar genezing; medische geschiedenis van Nederland vanaf de zestiende eeuw* (Amsterdam, 1995), 11-24. Voor de alchemie, zie aldaar, 16-17 en 22-23.

een procédé van Glauber uitgevoerd door de Amsterdamse zilversmid Anthonie Grill in een speciaal daarvoor gebouwd laboratoriumcomplex aan de Looiersgracht. Met niet eerder bekende archivalia zal ik aantonen, dat in 1660 Glauber zijn laboratorium in dit complex vestigde en in 1671, een jaar na diens dood, Galenus Abrahamz een zeepziederij.

Evenals bij Glauber tekent zich bij de Duitse medicus, chemicus en mathematicus Johann Joachim Becher het begin af van de grens tussen alchemie en de empirisch-analytische scheikunde van de toekomst. Zijn economische missies als agent van Duitse vorsten en de Oostenrijkse keizer brachten hem meermaals in Nederland, waar hij niet alleen Glauber maar ook Galenus bezocht. Over hun contacten en de alchemistische experimenten die zij in 1671 samen uitvoerden, presenteer ik nog niet eerder gepubliceerd materiaal. In Nederland is Becher vooral bekend geworden door het contract dat hij met de Staten van Holland sloot, om goud uit duinzand te winnen. Even opmerkelijk is de zijderederij die hij in het Haarlemse Zijdehuis oprichtte, onder anderen in compagnie met Galenus Abrahamz en Johann Daniel Crafft, een correspondent van Leibniz. Deze bekende filosoof, die in Becher een rivaal voor zijn eigen ambities zag, liet zich over diens projecten nauwkeurig informeren. Naast de inlichtingen van Crafft hebben we ook die van de medicus en alchemist Georg Hermann Schuller, die behalve met Spinoza en Leibniz ook met Becher en Crafft bevriend was.

De chiliastische motieven van Galenus en de Hartlib-kring

Voor de directe oorzaak van de poging tot goudmakerij refereert Meihuizen in zijn biografie van Galenus Abrahamz aan de schulden van diens tweede zoon, de losbandige Galenus Abrahamz junior. Zowel over de financiële achtergrond als over de getroffen schikking zal ik in dit artikel nieuwe gegevens presenteren. De financiële kant van het verhaal gaat echter voorbij aan het feit dat zijn preoccupatie met alchemie van veel oudere datum is. Reeds in 1655 was het een publiek geheim dat Galenus zich hiermee bezighield. In het schotschrift *Sociniaanse hooftpijn* wordt hij door de anonieme auteur voorgesteld als een alchemist, die de magische steen der wijzen zoekt om door middel van wonderdaden voor een ware profeet van het duizendjarig rijk door te kunnen gaan.⁶ Het schotschrift verscheen aan het begin van de zogenaamde Lammerenkrijg, een conflict tussen de confessionalistische en spiritualistische richting in de gemeente 'bij 't Lam'. De confessionalisten eisten onderwerping aan het gezag van de belijdenisschriften. Galenus hield daarentegen een vrijspreekcollege, waarin een ieder het

6 Zie: K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring; historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* ('s-Gravenhage, 1896; reprint: Utrecht, 1980), 106-109.

recht had om naar de Geest hem ingaf van zijn godsdienstige inzichten te getuigen. Na een jarenlange polemiek culmineerde de controverse in de beschuldiging van socinianisme, die orthodoxe gemeenteleden tegen hem bij het Hof van Holland inbrachten. Doordat het Hof hem op 14 september 1663 volledig vrij-sprak, was hij ontsnapt aan het gevaar dat hij uit Holland zou worden verbannen. Hoe groot dit gevaar leek, blijkt uit zijn bezoek aan Johan de Witt, de raadpensionaris van Holland, en de introductiebrief die Pieter de Groot, pensionaris van Amsterdam, op 23 augustus 1663 voor Galenus schreef:⁷

Brenger deses is doctor Galenus, een vermaert leraer onder de Mennonyten, burger ende inwoonder van dese stad, alwaer hy by de considerabelste regenten nyet qualick gesien en is, so om sijn ervarentheit in de medicine als om syne vreedsame leringhe ende exemplair leven; edoch gelijck hy daerdoor sich verscheyden vrienden heeft geacquireert, so en heeft hy oock de viantschap van verscheyde andere nyet konnen ontgaen, ende voornaemelick nyet van diegene, die so in syne als in onse kerck gelycke bedieninghe waernemen, als UWelEd. uut syne ende specialick uut den mond van de heer van Maesdam⁸ sal kennen verstaen. De proceduren, die teghen hem schynen aengewent te willen worden ende die mijns oordeels van seer quade consequentie soudensijn, hebben hem oorsaek gegeven, om my daerover te comen spreecken, ende my bewoghen hem tot UWelEd. wijs advijs te renvoyeren, nyet twijffelende, ofte UWelEd. sal daerdoor occasie vinden, om in sijn persoon de gemene vryheit tot wering van alle dangereuse inquisitiën te handhaven.⁹

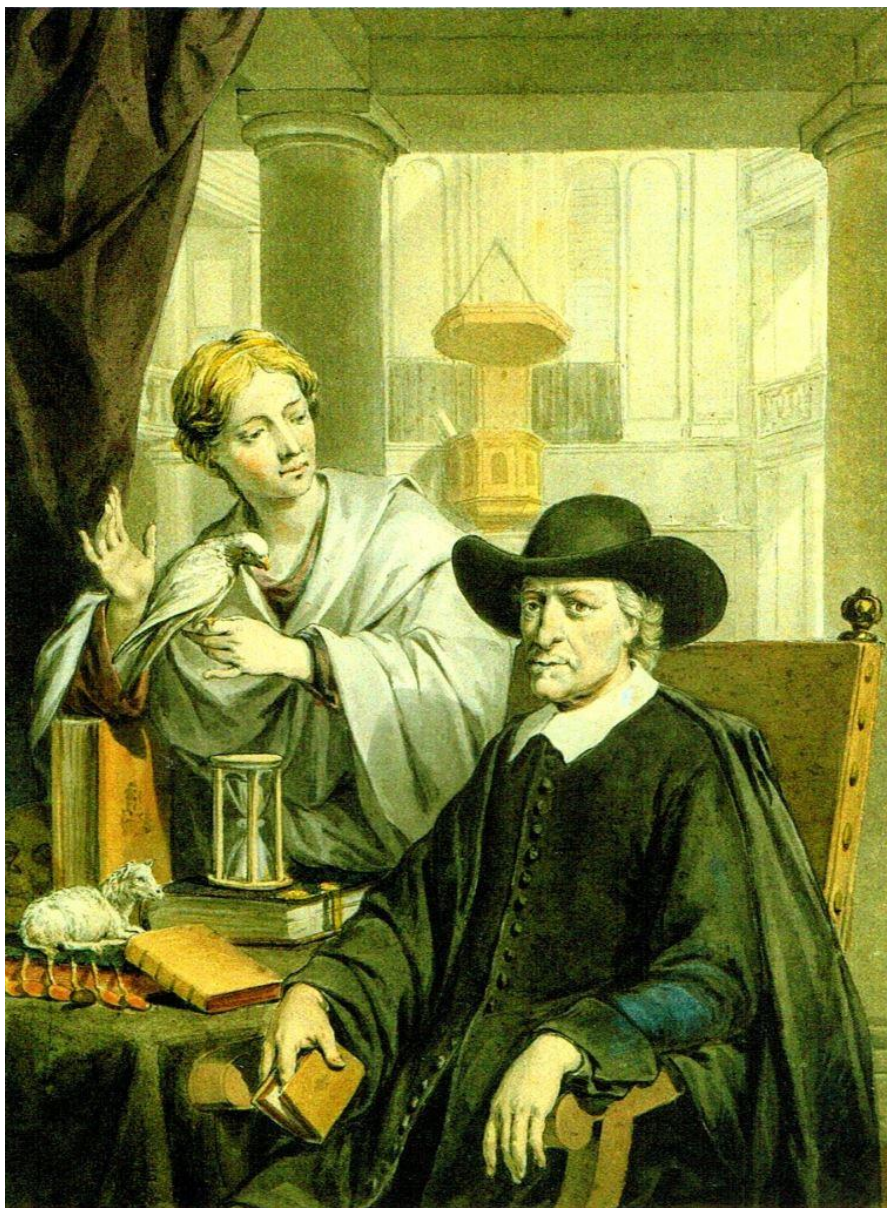
Conform een bestaande traditie combineerde Galenus zijn, al of niet vermeende, sociniaanse opvattingen met een chiliastische toekomstverwachting.¹⁰ Volgens hem had het bindend gezag van kerkelijke ambtsdragers na het tijdperk der apostelen in wezen geen enkele legitimatie meer. De zichtbare kerk is vervallen en door niets vervangen. Niemand kan immers geacht worden een afgezant van Christus te zijn, tenzij hij zijn leer evenals de apostelen met wonderdaden bekrachtigt. Het optreden van zo'n wonderen verrichtende hervormer knoopte Ga-

7 Zie: R. Fruin & N. Japikse (reds.), *Brieven aan Johan de Witt, tweede deel 1660-1672* (Amsterdam, 1922), 149. Op deze brief werd ik gewezen door Jaap van der Veen (Museum Het Rembrandthuis), die ik hiervoor hartelijk dank zeg. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*, 90-91.

8 Frederik van Dorp (1612-1679), heer van Maesdam: raadsheer van het Hof van Holland. Zie P.C. Molhuysen & P.J. Blok (reds.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln. (Leiden 1914-1937), I, kol. 745-746.

9 Of De Witt inderdaad zijn invloed op het Hof heeft aangewend, blijkt niet. De brief maakt in elk geval duidelijk, dat De Groot de vrijspraak van Galenus beschouwde als een zaak van het hoogste staatsbelang.

10 Zie H. Hotson, 'Arianism and millenarianism; the link between two heresies from Servetus to Socinus', in: J.C. Laursen & R.H. Popkin (reds.), *Millenarianism and messianism in early modern European culture IV Continental millenarians: protestants, catholics, heretics* (Dordrecht enz., 2001), 9-35.

Doctor Galenus Abrahamsz met een allegorische vrouwenfiguur; aquarel met Chinese inkt door Nicolaas Verkolje, eind zeventiende eeuw (Iconografie nr. 1d; foto part. coll.)

lenus in een van zijn belangrijkste geschriften expliciet vast aan de komst van het duizendjarig rijk.¹¹ In zijn preken maakte hij evenmin een geheim van zijn chiliastische visie.¹² Het was dan ook het eerste geschilpunt waarop zijn orthodoxe tegenstanders hun aanval richtten.¹³ De handschoen werd opgenomen door de chiliast Petrus Serrarius, die als woordvoerder van de collegianten in 1659 voor zijn geestverwant in de bres sprong.¹⁴ Evenals Galenus postuleerde hij de presentie van buitengewone gaven (van de Geest) als voorwaarde voor het herstel van de vervallen kerk. Dit heterodoxe standpunt over de legitimatie van een kerkleider door de bijzondere gave van wonderdaden verdedigde Galenus nog in 1677 tijdens een debat met de quaker-leider William Penn.¹⁵

Dat Galenus zijn hoop stelde op 'openbaringen, mirakulen en extraordinaire goddelijke commissiën', wakkerde bij sommige leden van zijn college opzienbarende uitingen van occulte magie aan, die door Boreel als ziekelijk maar door Galenus zelf als bovennatuurlijk werden beschouwd.¹⁶ Zijn interesse in openbaringen en mirakelen is voor zijn poging tot goudmakerij niet zonder belang. Sinds Paracelsus maakte de alchemistische transmutatie van onedele metalen in zilver en goud onverbrekelijk deel uit van een alchemistische cultuur waarin het chemische, medische en mystieke domein sterk met elkaar verweven waren.¹⁷ Vanouds was transmutatie gebaseerd op het axioma dat zoals alles in de natuur naar perfectie streeft, de onedele metalen willen uitgroeien tot zuiver goud. De taak van de alchemist was dit natuurlijke proces te versnellen met verschillende methoden van zuivering. Onder invloed van de mystieke theologie van Paracelsus, Böhme en anderen die tussen macro- en microkosmos een actieve relatie aannemen, werd de alchemistische vervolmaking van de materie in verband gebracht

11 Voor Galenus' *Nadere verklaring van de XIX Artikelen*, zie A.C. Fix, *Prophecy and reason; the Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991), 99-100.

12 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 412.

13 Zie: C.B. Hylkema, *Reformateurs; geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw*, 2 dln. (Haarlem, 1900-1902; reprint: Groningen/Amsterdam, 1978), II, 195-196.

14 Zie: E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Leiden, 1987), 205-211.

15 W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912; reprint: Leeuwarden, 1980), 151; W.I. Hull, *William Penn and the Dutch Quaker migration to Pennsylvania* (Swarthmore, 1935), 88-92.

16 *Lammerenkrijgh; anders, Mennonisten kercken-twist* (s.l., 1663), C3-C3v. Vergelijk Hylkema, *Reformateurs*, II, 331-336; A. Fix, 'Angels, devils, and evil spirits in seventeenth-century thought; Balthasar Bekker and the Collegiants', in: *Journal of the history of ideas* 50 (1989), 527-547, aldaar 538. Voor hetzelfde verschijnsel bij de quakers uit die tijd, zie A.P. Coudert, *The impact of the Kabbalah in the seventeenth century; the life and thought of Francis Mercury van Helmont (1614-1698)* (Leiden enz., 1999), 184.

met de transmutatie van de alchemist zelf. Zijn spirituele wedergeboorte was de voorwaarde voor het herstel van zijn harmonie met de schepping. Deze mystieke strategie, die de barrières tussen het natuurlijke, menselijke en goddelijke domein opheft, zou de adept in staat stellen de schepping te doorgronden. Zijn bovennatuurlijke kennis van de geheimen der natuur leidde hem naar de 'steen der wijzen' of 'universele tinctuur', waarmee de transmutatie verricht kon worden, of in medicinale vorm het 'levenselixir'.

Als collegiant was Galenus de intellectuele erfgenaam van de theoloog en hebraïcus Adam Boreel (1602-1665), die in 1646 in Amsterdam met de chiliaat Daniel de Breen (1594-1664) een vrijspreekcollege had opgericht. Volgens een anonieme pamflettist was Boreel ook alchemist en zocht hij het levenselixir om als dank van de groten der aarde bescherming te verkrijgen voor zijn antikerkelijke religie van individuele bijbelinterpretatie.¹⁸ In Engeland, waar Boreel onder meer van 1655 tot 1660 leefde, zou hij daarom gewoond hebben bij Walter Strickland (ca.1598-1671), een politicus die inderdaad veel invloed op Cromwell had en vroeger Hartlib begunstigd had.¹⁹ Doordat zijn alchemistische experimenten uitzichtloos bleken, zou Boreel op het maken van telescopen zijn overgegaan. Hoe dit ook zij, zijn telescopen of 'optische buizen' komen al in 1646 voor in zijn brieven aan de Hartlib-kring. Boreel behoorde tot de intimi van dit internationale netwerk van geleerden, medici, alchemisten, uitgevers, drukkers en uitvinders, waarvan Londen het centrum en Amsterdam de belangrijkste tak was.²⁰ De drijvende krachten waren de utopisten en mystieke chiliasten Samuel Hartlib (ca.1600-1662), John Dury (1596-1680) en Jan Amos Comenius (1592-1670).²¹ Als primaire voorwaarden voor de vestiging van het duizendjarig rijk keken zij uit naar de val van Rome, de unificatie van de protestantse kerken, de bekering der

17 Zie : C. Maillard, 'Alchimie et hétérodoxie; critiques et mises en cause du "christianisme chymique" dans l'espace Germanique au XVIIe siècle', in: *Aries; journal for the study of western esotericism* 3:1 (2003), 1-24.

18 Zie: *'t Gescheurde schaaps-kleedt* (Leiden, 1663), A2v-A3.

19 Op voorspraak van Strickland ontving Hartlib sinds 1645 een jaarlijks pensioen van het Engelse parlement; zie G.H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius* (Londen, 1947; reprint: Farnborough, 1968), 25-26. Voor Strickland, zie ook H.C.G. Matthew & B. Harrison (eds.), *Oxford dictionary of national biography*, 60 dln. (hierna afgekort: *ODNB*) (Oxford, 2004), LIII, 82-83; O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810* (Den Haag, 1983), 67-69.

20 Zie: Van der Wall, *Serrarius*, 87-120, 257-267, 286-297. Vergelijk: J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker, 1996), I, 652-656: 'Het Boreelisme en de "Derde Macht"'; W. Frijthoff & M. Spies, *1650; bevochten eendracht* (Den Haag, 1999), 289 en 431.

21 Voor Hartlib en Dury, zie *ODNB*, XXV, 623-626; idem, XVII, 426-429. Voor Comenius, zie M. Blekastad, *Comenius; Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky* (Oslo en Praag, 1969); en Hanegraaff, *Dictionary*, I, 269-271.

Jakob Toorenvliet, *Een alchemist aan het werk* (1676) (foto RKD 54665; part. coll.)

joden, alsmede de nederlaag en bekering der Turken. De bijbelse voorspelling (Daniël 12:4) dat de wederkomst van de Messias vooraf zou worden gegaan door een periode waarin velen onderzoek zullen doen en de kennis zal vermeerderen, bewees voor hen ook de noodzaak van natuurwetenschappelijk onderzoek. Zij schaarden zich achter Bacons filosofische programma van de *instauratio magna* (groot herstel), het terugwinnen van de heerschappij over de natuur, die bij de zondeval verloren was gegaan.²² Zoals de mens door de zondeval een spiritueel verlies geleden had en herboren moest worden, zo moest ook de natuur in haar paradijselijke staat hersteld worden. In alchemistische experimenten verwachtten zij de sleutel te zullen vinden tot deze restauratie van Eden.²³ Volgens Hartlib *cum suis* was vooruitgang in kennis alleen te bereiken als resultaat van een collectieve inspanning, die op grote schaal de vrije uitwisseling van wetenschappelijke informatie vereiste. Zijn bijnaam, *the great intelligencer of Europe*, dankt hij aan zijn omvangrijke informatienetwerk, dat zich uitstreckte van Transsylvanië tot Noord-Amerika. Honderden correspondenten van allerlei slag committeerden zich aan zijn idee van samenwerking en informeerden Hartlib over de nieuwste ontwikkelingen op elk denkbaar terrein.²⁴ Zijn organisatorische contributie aan de wetenschap vormt een van de pijlers waarop in 1660 de *Royal Society* werd gesticht.

De Amsterdamse tak van de Hartlib-kring

Een te weinig bekend voorbeeld van Boreels contacten in de Amsterdamse tak van de Hartlib-kring vinden we in het reisdagboek van de Deense medicus en alchemist Ole Borch (1622-1690).²⁵ Op 13 januari 1662 woonde Borch op het Kartuizerkerkhof de begrafenis bij van zijn landgenoot Nikolaus Chronich.²⁶ Deze

²² C. Webster, *The great instauration: science, medicine and reform 1626-1660* (Londen, 1975), 19-31; K. Thomas, 'The utopian impulse in seventeenth-century England', in: D. Baker-Smith & C.C. Barfoot (eds.), *Between dream and nature: essays on utopia and dystopia* (Amsterdam, 1987), 20-47.

²³ Webster, *Instauration*, 9-12, 86-87; B.J.T. Dobbs, *The foundations of Newton's alchemy* (Cambridge, 1975), 62-80: 'The Hartlibians and their chemical alchemy'; P. Harrison, *The bible, protestantism, and the rise of natural science* (Cambridge, 1998), 226-232.

²⁴ *The Hartlib papers; a complete text and image database of the papers of Samuel Hartlib (c. 1600-1662) held in Sheffield University Library, Sheffield, UK*, 2nd ed., 2 CD-ROM's (Sheffield, 2002). Hierna afgekort: *HP*.

²⁵ H.D. Schepelern (ed.), *Olai Borrichii Itinerarium 1660-1665; the journal of the Danish polyhistor Ole Borch*, 4 dln. (Kopenhagen/ Londen, 1983). Voor de hierna te noemen data 13 januari 1662, 19 maart 1662 en 10 april 1662; zie II, 48-49, 77-78 en 98.

²⁶ Zie GAA, Doop-, trouw- en begraafboeken (hierna: DTB) 1154, 7; Dr. Nicolaus Cronius, op de Egelantiersgracht aan de zuidzijde bij de derde brug; laat drie (minderjarige) kinderen na.

in Denemarken vervolgde böhmistisch-chiliastische theoloog had met zijn gezin dankzij de bemoeienis van de Hartlib-kring een toevlucht gevonden ten huize van Comenius op de Egelantiersgracht.²⁷ Behalve Comenius zelf, de chiliast en hebraïcus Hermann Jungius, luthers predikant te Monnikendam, en de spil van de Amsterdamse chiliasten, Petrus Serrarius, bewees ook Adam Boreel de overleden böhmist de laatste eer. Zijn aanwezigheid hoeft ons niet te verbazen; volgens Dury was Boreel namelijk een böhmist en beslist geen sociniaan.²⁸

I never knew Mr Boreel to bee a Socinian, nor did I believe him to bee one although I knew him to bee as much for Moderation as any; but hee *that* doth admit of Jacob Bohemae his Principles which I believed him to doe, can not bee guiltie of Socianisme; [...] & in his conversation last *with* me at Amsterdam, hee tooke occasion to let me know his sense of the Doctrine of the Trinitie *which* had no affinity to *what* the Socinians hold of *that* Myserie; for hee did explaine his conception so as to confesse plainly the Myserie *which* they do denye.

Dezelfde dag bezocht Borch een bijeenkomst van de collegianten in een hoekhuis op de Herengracht, waar De Zwaan uithing. Op dit college preekte Boreel over de twintig stadia van boetedoening. Op 19 maart van dat jaar hoorde Borch daar ook een preek van zowel Boreel als Galenus over II Corinthhe 11: 7-29. Op 10 april preekten behalve Boreel ook Serrarius en Cornelis Moorman (1600-1670), een doopsgezinde collegiant van het eerste uur.

Ook wanneer Boreel op zijn sterfbed ligt, blijkt zijn verbondenheid met de Hartlib-kring. Volgens de notaris aan wie hij op 30 en 31 mei 1665 kort voor zijn dood zijn laatste wil dicteert, woont hij dan op de Prinsengracht tegenover de Reebrug.²⁹ Vanaf dit adres, waar zoals straks zal blijken eerder Galenus zelf had gewoond, zou Boreel op zijn uitdrukkelijk verzoek begraven worden in het graf van Galenus in de Petruskerk te Sloterdijk.³⁰ Getuigen bij het passeren van de notariële akte op 30 mei waren David Spruyt en Abraham Warnaerts, respectievelijk leraar en diaken van de gemeente 'bij 't Lam'. Zijn bibliotheek droeg Boreel voor

²⁷ Blekastad, *Comenius*, 570.

²⁸ Dury aan Hartlib, Zürich, 9 december 1654, in *HP* 4/3/65A.

²⁹ Voor de huiseigenaar, zie GAA, Huisverkopingen Weesmeesters, inv. nr. 930, fol. 88, transport 22 januari 1655 aan Sylvester van Beeckhoven van een huis op de westzijde van de Prinsengracht, tegenover de Reebrug, waar De witte Roos uithangt en Het witte Hart in de gevel staat. Van Beeckhoven werd in 1667 diaken 'bij 't Lam'.

³⁰ GAA, DTB Sloterdijk 74, 18: begraven 20 juni 1665 in graf nr. 97, 'zijnde het graft van Doct. Galleenis'. Vergelijk: W. Schneider, *Adam Boreel; sein Leben und seine Schriften* (Giessen, 1911), 71, die wel het verzoek om in Sloterdijk begraven te worden documenteert, maar niet het graf van Galenus vermeldt. Voor de uiterst sobere sterfhuisinventaris van Boreel, zie GAA, NA 2967, 270-273, notaris J. de Vos, 7 juni 1665.

500 gulden over aan Moorman.³¹ Met nadruk sloot hij zijn familie en ieder ander uit van het gebruik of de navorsing van zijn manuscripten aangaande 'sijne studien' buiten degene aan wie hij deze ter hand heeft gesteld.³² Aangenomen mag worden dat het hier gaat het om zijn onvoltooid gebleven apologie van het christelijk geloof, waaraan hij enkele jaren eerder op dringend verzoek van de Hartlibkring begonnen was. De natuurfilosoof Robert Boyle (1627-1691), die eerder tot de Hartlib-kring had behoord en nu lid van de *Royal Society* was, regelde via Henry Oldenburg, de secretaris van de *Royal Society*, dat Serrarius op zijn kosten een transcriptie van de manuscripten zou laten maken.³³ Het resultaat, zo'n duizend pagina's groot, bevindt zich nog steeds in het archief van de *Royal Society*.³⁴

Uit christelijke bekeringsijver had Boreel ook meegewerkt aan een met 'punten' (klinkertekens) gevocaliseerde editie van de *Mishna*, die onder meer beschrijft welke offerdiensten en ceremonieën in de tempel te Jerusalem in gebruik waren en dus ook weer opgeld zouden doen na de komst c.q. wederkomst van de Messias.³⁵ Voor de vocalisering tekende Jacob Jehuda Leon, terwijl de met hem bevriende Boreel het geleerde commentaar bij de tekst schreef. Hartlib en Dury verwelkomden dit project uit chiliastische motieven. Deze editie, die in 1646 in een oplage van niet minder dan 4000 exemplaren van de pers kwam, bleek echter onverkoopbaar te zijn. Men heeft zich daarom afgevraagd waar die duizenden exemplaren gebleven zijn. Uit het testament dat Boreel op 31 mei 1665 liet opmaken, blijkt nu dat hij zelf nog zeshonderd exemplaren in huis had liggen.³⁶ In presentie van Galenus en Moorman verklaarde hij dat deze zeshonderd Hebreeuwse boeken in octavo, genaamd 'Misnajoth met punten', eigendom waren van respectievelijk Angenieta Leeuw³⁷ (tweehonderd stuks), Jacob Linnigh junior³⁸

31 GAA, NA 2967, 208-209, notaris J. de Vos, akte van transport 30 mei 1665.

32 GAA, NA 2967, 206-207, notaris J. de Vos, 30 mei 1665. Vermoedelijk is bedoeld Galenus, die in zijn testament van 2 september 1704 (notaris J. Backer, NA 4636, 889-897) de manuscripten legateerde aan onder andere doctor Isaac Galenus, doctor Willem van Maurik en Herman ten Cate, om eventueel door hen uitgegeven te worden.

33 M. Hunter, A. Clericuzio & L.M. Principe (eds.), *The correspondence of Robert Boyle*, 6 dln. (Londen, 2000-2001) (hierna: *Boyle*), II, 481, 484, 531. Vergelijk: A.R. Hall & M.B. Hall (eds.), *The correspondence of Henry Oldenburg*, 13 dln. (Amsterdam enz., 1965-1986) (hierna: *Oldenburg*), I, 406; II, 404-405, 408, 509, 534, 545, 556, 570, 603; III, 18.

34 Zie: R. Iliffe, 'Jesus Nazarene legislator'; Adam Boreel's defence of Christianity', in: S. Berti, F. Charles-Daubert & R.H. Popkin (eds.), *Heterodoxy, Spinozism and free thought in early-eighteenth-century Europe* (Dordrecht enz., 1996), 375-396. Vergelijk: Van der Wall, *Serrarius*, 266-267.

35 Zie: E.G.E. van der Wall, 'Adam Boreel and the Mishnah project', in: *Lias* 16 (1989), 239-263.

36 GAA, NA 2967, 210-213, notaris J. de Vos, testament 31 mei 1665.

37 Angenieta Leeuw (1629/ 1630-1694), doopsgezind gedoopt 'bij de Toren' op 13 december 1648, werd in 1674 aangeslagen naar een vermogen van 100.000 gulden (GAA, Kohier 1674, fol. 41v.: weduwe Dirck Block). Haar vader Ameldonck Leeuw (1604-1647) en Arent Dircksz

(tweehonderd stuks), David Spruyt³⁹ (honderd stuks) en Robert Stiles⁴⁰ (honderd stuks), mits Stiles alsnog naar verhouding dezelfde prijs zou betalen als de anderen al hadden gedaan. Een koffer met uitgediende papieren, rekeningen en brieven moest worden vernietigd. De vijf koffers van Dury, die op dit moment in Genève of elders in Zwitserland woonde, moesten worden overgebracht naar de woning van Petrus Serrarius op de Prinsengracht bij de brouwerij Het Rode Hart, die ook de sleutels in bezit had. De lenzen, zowel geslepen als ongeslepen, moesten door een brillenmaker zorgvuldig worden schoongemaakt, geordend, ingepakt en beschreven, om tezamen met het slijpbekken te worden verkocht. Diezelfde dag trof Boreel nog de allerlaatste regelingen. In dit codicil komt onder meer de intrigerende zin voor dat een stenen oventje dat in huis stond, evenals de grote ijzeren kachel in de kamer waar hij lag, niet van hemzelf was maar van Galenus, die het daar bij zijn verhuizing had laten staan!⁴¹ Hieruit blijkt dat Galenus op dit adres ook zelf de beschikking had over de essentiële alchemistische *hardware*.

Alchemie in de Amsterdamse tak van de Hartib-kring

Tot de naaste vriendenkring van Boreel behoorde ook de non-conformistische theoloog, medicus en alchemist Johann Moriaen (Nürnberg, 1590/1591 tot Muiden, 1667).⁴² In 1638 had hij zich in Amsterdam gevestigd, waar hij de belang-

Bosch (1580-1658), beiden doopsgezind, hadden namens hun compagnie Menasseh ben Israel de opdracht gegeven tot het drukken van de Mishnayot. Zie M.M. Kleerkoper & W.P. van Stokum, *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17e eeuw*, 2 dln. (Den Haag, 1914-1916), I, 410-412.

38 De koopman Jacob Linnigh junior (1634-1691), doopsgezind gedoopt 'bij de Toren' op 25 februari 1652, werd in 1674 aangeslagen naar een vermogen van 27.500 gulden (GAA, Kohier 1674, fol. 470). Hij was een zoon van Jacob Linnigh senior (ca.1610-1689), die leraar van de gemeente 'bij de Toren' was.

39 David Spruyt (ca.1616-1678), sinds 1637 juwelier-goudsmid van beroep, poorter sedert 28 mei 1641 als juwelier, leraar 'bij 't Lam' van 1648 tot 1678, was een goede vriend van Galenus. In 1674 werd hij aangeslagen naar een vermogen van 54.000 gulden (GAA, Kohier 1674, fol. 324v.). Hij was de vader van Samuel Spruyt (zie noot 2).

40 Wantage (Oxfordshire) 1625 tot Amsterdam 1680, ongehuwd overleden. Lakenkoopman op de Singel, in 1674 aangeslagen naar een vermogen van 100.000 gulden (GAA, Kohier 1674, fol. 198). Vermoedelijk baptist.

41 GAA, NA 2967, 214, notaris J. de Vos, codicil 31 mei 1665.

42 Het begraafregister van Muiden uit die tijd is niet bewaard gebleven. Plaats en jaar van overlijden blijken uit de veiling van zijn bibliotheek, die in zijn sterfhuis te Muiden werd gehouden. Zie de advertenties in de *Oprechte Haerlemse courant* van 29 september 1667 en 11 oktober 1667. In januari 1662 had hij Hartlib aangekondigd (HP 31/16A), van Hulkesteijn bij Arnhem, waar hij omstreeks 1654 was gaan wonen, weer naar Holland te verhuizen. Inderdaad wordt Muiden

rijkste correspondent werd van de Hartlib-kring over nieuwe ontwikkelingen in het natuuronderzoek. Een van de alchemistische talenten die hij ontdekte, was de doopsgezinde Remeus Francken, een broer van de rijke Amsterdamse koopman en latere Bourignon-volgeling Frederick Francken.⁴³ In 1645 had Remeus Francken als Haarlemse distillateur een boekje gepubliceerd over zijn 'panacee-water', dat hij al vijftientwintig jaar als 'elixer' verkocht.⁴⁴ Een latere publicatie over zijn chirurgische wondzalf werd in het Engels vertaald door William Rand, een prominent lid van de Hartlib-kring.⁴⁵ Vervolgens is Francken, die intussen de laborant van Moriaen geworden was, in 1654 op verzoek van Clodius, de schoonzoon van Hartlib, naar Londen gestuurd.⁴⁶ Hij woonde bij Hartlib in huis, waar hij ruim acht maanden in het laboratorium van Clodius heeft gewerkt.⁴⁷ Zowel aan Hartlib als aan Boyle heeft hij alchemistische recepten gedictieerd.⁴⁸ Later woonde Remeus in Amsterdam, waar hij zich een actief lidmaat van de gemeente 'bij 't Lam' toonde.⁴⁹ Bij

24 juli 1662 als zijn woonplaats vermeld in *Borrichii itinerarium*, II, 164: 'Eo die excurri [...] *Moydam* ad Dn. Morian Noribergensem'. Niet vermeld in J.T. Young, *Faith, medical alchemy and natural philosophy; Johann Moriaen, reformed intelligencer and the Hartlib circle* (Aldershot, 1998), 25 en 37.

⁴³ Voor zijn doopsgezindheid, zie hierna. Dat hij een broer van Frederick Francken was, blijkt uit brieven van Moriaen aan Hartlib in 1657 tot 1658, zie *HP* 31/18/6A-7A en *HP* 42/2/5A. Voor Frederick Francken, zie M. de Baar, *'Ik moet spreken'; het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon* (Zutphen, 2004), *passim* en bijlage D.

⁴⁴ Remeus Francken, *Boeckx van 't rechte ghebruyck, ende die wonderlijcke krachten van den elixir, dat ghenoeemt is panacee-water [...]. Eerst [...] gepractiseert door doctor Johannes Fontanus; ende is nu by my, Remeus Francken [...] over de vijfen-twintigh jaren al ghemaect ende verkocht* (s.l., s.a. [1645]).

⁴⁵ Young, *Moriaen*, 51-52; Webster, *Instauration*, 304. Voor Rand, zie aldaar, 301-307 en 533-534.

⁴⁶ Hartlib aan Boyle, 8 mei 1654, in Boyle, I, 175-176: 'He [= Clodius; RL] has written for an expert ancient old laborant, which hath lived with Mr. Morian, who is like to be here very shortly [...]. The laborant also is very much commended for his minerall skill in divers respects'. Moriaen aan Hartlib, 24 april 1654, in *HP* 31/13A: 'Remeum werd ich Ihnen fürderlich zuesenden, mit den balsamis chirurgicis *geliebt es Gott*.'

⁴⁷ Voor de verblijfsduur, zie Moriaen aan Hartlib, Hulkesteyn, 30 november 1657, in *HP* 42/2/26A: 'Dabey erinnert Sr. Remeus wie Er auch vor diesem offft gethan das ihm noch 2 Monat von seinem salario und 25 st für ein Kleyd restieren dieweil Er über 8 Monat gedient und nur 50 gulden 8 st empfangen habe.'

⁴⁸ Zie Hartlibs aantekeningenboek *Ephemerides* 1654, part 3 (augustus tot december), in *HP* 29/4/24A-B; *Ephemerides* 1655, part 3 (april tot augustus), in *HP* 29/5/37A; Hartlib-fragment 'Experimenta Remei Anabaptistae', in *HP* 30/1/2B-3B. Voor de recepten van 'Mr. Remeus / Mr. Remé' in Boyle's *workdiary* XII, zie *Royal Society*, Boyle Papers 8, fols. 143 (nr. 40), 146 (nr. 73) en 147v (nr. 96). Ook te vinden op internet.

⁴⁹ Zie GAA, Particulier Archief (hierna: PA) 1120, inv. nr. 4, afschrift nr. 1 van het verzoekschrift van Pieter Eysen, maart 1663: de zevende ondertekenaar in de rechterkolom: 'Remeijus Francke', en zie GAA, NA 2967, notaris J. de Vos, 1 februari 1665, presentielijst van de ledenvergadering 'bij 't Lam': de 71ste naam.

de verkiezing in 1664 van twee financiële administrateurs, waarvan de uitslag de definitieve splijtzwam in de gemeente werd, behoorde hij tot de meerderheid die op de kandidaten van Galenus stemde.⁵⁰ In 1670 is hij in de Noorderkerk begraven.⁵¹

In 1659 werd Hartlib op Galenus Abrahamz attent gemaakt. Oldenburg schrijft:

I came to know lately that at Amsterdam liveth a doctor called Galenus Abrahams excellent in Physick and Chymistry, and having no ordinary Arcanas that hath also Volatised Sal Tartari, and send it hither to a Friend of his, who shewed it unto us.

Comenius' schoonzoon, Peter Figulus, die sinds medio 1658 met zijn gezin in Amsterdam woonde, bericht:

I have spoken myself with Galenus Abrahams, who salutes you very heartily but says hee has not yet had the *Spiritus Salis Tartari Volatilis* but is still endeavouring for it. And assoone as hee has made any you shall be acquainted with it.⁵²

De Leidse hoogleraar geschiedenis Georg Horn weet te melden, dat Galenus door zijn bijzondere ervaring in de chemie een goede naam heeft en zich zo professioneel met distillaties bezighoudt dat de meeste medici in Holland om de *spiritus* uit zijn werkplaats vragen.⁵³ Onder *spiritus* (geesten) verstond men de vluchtige (vluchtige) produkten, die uit metalen, mineralen, dierlijke en plantaardige stoffen (zoals *sal tartari* of potassiumcarbonaat) als heilzame essentie werden gedistilleerd. Het moge duidelijk zijn dat Galenus tot de iatrochemische school be-

⁵⁰ De verkiezing werd stem voor stem notarieel geregistreerd. Zie GAA, NA 1148, fol. 65-79, notaris J. van de Ven, 22 januari 1664. Voor Remeus Francken, zie aldaar fol. 70, de vierde naam. Aanwezig waren 551 manlijke lidmaten, volgens het protocol bijna het complete aantal stemgerechtigden. Vergelijk Meihuizen, *Galenus*, 95.

⁵¹ GAA, DTB 1074, 33v.: begraven 13 november 1670 van de Goudsbloemgracht bij de Baan-gracht. Zoals bekend, waren zowel doopsgezinden als katholieken verplicht hun doden in de publieke kerk te begraven.

⁵² Oldenburg aan Hartlib, Parijs 25 maart 1659, in HP 60/4/24A (niet in *Oldenburg*); Figulus aan Hartlib, kopie / extract Amsterdam [8?] augustus 1659, in HP 8/9/7B. Voor Figulus, zie M. Blekastad (ed.), *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641-1661* (Ratingen, 1976), 95-96.

⁵³ Hornius aan Hartlib, 1 september 1659, in HP 16/2/14A: 'Galenus Abrahama celebratur ob peritiam rerum chemicarum singularem et in distillationibus fere occupatur ita ut plerique medici Bataviae suos spiritus ex eius officina petant.' De chiliast Georg Horn (1620-1670) correspondeerde met Hartlib frequent over onderwerpen variërend van alchemie tot universele geschiedenis. Zie: J. Bennet & S. Mandelbrote, *The garden, the ark, the tower, the temple; biblical metaphors of knowledge in early modern Europe* (Oxford, 1998), 196-198. Horn onderhield ook banden met Hartlibs vriend Walter Strickland, in wiens huis te Londen hij begin 1652 werd aange-troffen door Lodewijk Huygens, die bevriend was met Stricklands stiefzoon John Morgan. Zie A.G.H. Bachrach & R.G. Collmer (eds.), *Lodewijk Huygens; the English journal 1651-1652* (Leiden, 1982), 63.

hoorde, de richting in de geneeskunde die fysiologische verschijnselen als chemische processen benaderde en daarom ziektes met chemische in plaats van natuurlijke stoffen probeerde te genezen.

Een correspondent die een minder gunstige indruk van Galenus had, is de arts-alchemist Joachim Polemann. Hij was een intimus van Hartlib en vertrok na enkele jaren in Amsterdam gewoond te hebben in 1660 naar Londen. In 1659 publiceerde hij bij Hendrik Beets, de bekende Amsterdamse uitgever van spiritualistische literatuur, zijn *Novum lumen medicum*, waarin hij de leer van Böhme met de theorieën van de natuurfilosoof Joan Baptista van Helmont (1579-1644) combineerde.⁵⁴ In de Hartlib-kring werd het onmiddellijk erkend als een originele bijdrage aan de iatrochemie. Ook genoot hij veel aanzien doordat hij de vrouw van Figulus had weten te genezen, waarin alle anderen hadden gefaald.⁵⁵ Hoewel hij Galenus als een goede vriend beschouwde, bleek deze niet bereid zijn exclusieve kennis van *arcana* (alchemistische geheimen) met hem te delen⁵⁶:

[125A] Wegen Dr. Kettij *Medicin* contra Calculum [= niersteen; R.L.] hoffe es in kurzen zu haben von Dr. Galenus, massen Er mihr diese tage gesagt dass alle MS. des Knöfelii von seinem Amanuensi bekommen, hoffe es also von Ihnen in kurzen zu bekommen den[n] Er mein sehr gutter freundt ist, welche Ich alsdan gar bald *Meinem Herrn* wieder communiciren werde. [135B] Das Recept contra Calculum von H. Dr. Kettio werde ich von ihm wohl schwerlich erlangen können. Ich habe ihm schon etwas darin verständiget, aber er helt es gar hoch; und solchs ist allezeit die weise dieser leute, welche nur eins und anders besitzen, die allezeit ihre dingen so gross achten, dass sie es schier ein piaculum [zonde; R.L.] achten, solche zu communiciren. Ursach ist diese, weil sie wohl wissen, dass wen sie ihre wenige arcana haben communicirt, so seyn sie gantz bloss, und haben hernach nichts mehr. [...] [125A] Solches schleges ist auch der Dr. Galenus, welcher so geheim ist mit seinen sachen, dass er auch nicht [vis] à vis mention machen will, dass er eins und anders wisse, es seyn den[n] dass man solche confession gleichsam heraus presse durch allerhand discursus. Er ist sonst zimlich familiar mit mihr, aber in seynen dingen so tenax [bezieterig; R.L.] als iemand seyn kan. Er hat mir unterschiedliche dingen versprochen zu communiciren, und es wirdt doch nichts darauss, und solches fürchte ich auch von

54 Voor Beets ('Beet', 'Beeth' of 'Peet' in de *HP*), zie W. Heijting, 'Hendrik Beets (1625?-1708), publisher to the German adherents of Jacob Böhme in Amsterdam', in: *Quaerendo* 3 (1973), 250-280. Voor Polemann, zie Blekastad, *Comenius*, 595; Coudert, *F.M. van Helmont*, 172; A. Clerecuzio, 'From van Helmont to Boyle; a study of the transmission of Helmontian chemical and medical theories in seventeenth-century England', in: *British journal for the history of science* 26 (1993), 303-334, aldaar 321-322.

55 Hartlib's Ephemerides 1659, in *HP* 29/8/3A.

56 Polemann aan Hartlib, extract/kopie nr. 12, 17 oktober 1659, in *HP* 60/4/125A; Polemann aan Hartlib, extract/kopie nr. 16, 21 november 1659, in *HP* 60/4/135B; Polemann aan Hartlib, extract/kopie nr. 16, 21 november 1659, in *HP* 60/4/125A-B (met verwijzing naar pagina 135B: 'Vid. Tit. *Kettiis* sub hoc lemmacui addendum').

des Manuscriptis Knöfelianis, so mag ich auch so kühn nicht seyn, dass ich die sache so man proprio motu verspricht, offters [eischen?; R.L.] und begehren soll. Den[n] so die liebe rechtschaffen, das ist, brenned und hitzig ist gegen seynen mitbrüder, so treibt sie den menschen wohl selbst zur hertzlischen communication. Einen [125B] solchen trieb aber befinde ich gantz und gar nicht im Galeno, sondern eine von ausen angenommene, langsahme, und gleichsam scheinheilige sanftmuth, liebe und demuth. Kan ihn also nicht in meinem hertzen dafür halten, dafür er von vielen hier gehalten wirdt, wiewohl auch viele seyn hier, die mit mir eines sinns seyn.

Een nieuwe teleurstelling wachtte Polemann nadat de mystieke alchemist en kabbalist Franciscus Mercurius Helmont (1614-1698), de zoon van Joan Baptista, in oktober 1659 in Amsterdam was gearriveerd.⁵⁷ Galenus vertelt hem, dat hij Van Helmont twee maanden te logeren heeft.⁵⁸ Polemann komt echter niet te weten waarmee zij zich bezighouden. Verbitterd wijt hij hun geheimzinnigheid aan een overdreven wantrouwen, waardoor zij de oprechte enkeling niet meer van de onbetrouwbare massa kunnen onderscheiden.⁵⁹ Een meer principiële verklaring geeft Van Helmont zelf in een gesprek met Oldenburg. Conform de hermetische visie van de mens als de goddelijke microkosmos stelt hij dat een ernstig zelfonderzoek de sleutel tot alle fundamentele kennis is.⁶⁰

In his discourses with us he fell constantly from philosophical or medical matters to divinity, recommending extreemely a severe scrutiny of oneselefe, as being persuaded, that the best and most solid knowledge comes from within a man and dissuading us from the toy (as his frase was) of books, whereby he thought there was but another mans image and contrefait imposed upon us, and we detained from ever knowing ourselves, and those things, that lye hid in us, man being esteemed by him the abridgement of the upper and lower world.

De alchemistische kennis die volgens dit mystieke concept uit de interactie tussen micro- en makrokosmos ontstond, werd traditioneel in een verholde vorm beschreven, die alleen voor ingewijden met dezelfde spirituele ervaring begrijpelijk was. Het revolutionaire van Hartlib, zelf afkomstig uit de hermetische school, is nu juist dat hij de vrije communicatie van alle wetenschappelijke kennis propageerde. In diens geest onderbouwde Robert Boyle dit in 1649 als lid van de Hartlib-kring aldus:⁶¹

57 Voor vader en zoon Van Helmont, zie Hanegraaff, *Dictionary*, 464-474.

58 Polemann aan Hartlib, extract/kopie nr. 12, 17 oktober 1659, in *HP* 60/4/125A.

59 Polemann aan Hartlib, extract/kopie nr. 17, 5 december 1659, in *HP* 60/4/154A.

60 Oldenburg aan Boyle, Frankfort 10 september 1658, in Boyle, I, 289, en in *Oldenburg*, I, 177.

61 L.M. Principe, *The aspiring adept; Robert Boyle and his alchemical quest* (Princeton, 1998), 148-149; W. Eamon, *Science and the secrets of nature; books of secrets in medieval and early modern culture* (Princeton, 1994), 330-332 en 341-342; Dobbs, *Newton's alchemy*, 68-69; Webster, *Instauratation*, 303-304.

Indien [...] het Elixir een geheim is dat wij te danken hebben aan de openbaring van onze Maker en niet aan onze eigen ijver, ben ik van mening dat wij niet met zo veel tegenzin dienen mede te delen, wat wij niet met eigen inspanning hebben verkregen, daar het voorschrift van onze Heiland in dergelijke gevallen luidde: 'Vrij hebt ge ontvangen, geef dus vrijuit'.

Een belangrijke rol in de popularisering van alchemistische kennis had de Amsterdamse apotheker en laboratoriumvirtuoos Johann Rudolph Glauber (1604-1670). Met zijn *Furni novi philosophici oder Beschreibung eine new-erfundenen Distillir-Kunst* (1646-1649), waarin hij de bereiding van chemicaliën beschrijft, werd hij de wegbereider van de chemische industrie en technologie.⁶² Moriaen wierp zich op als zijn promotor in de Hartlib-kring.

Zoals iedere paracelsistische alchemist was Glauber overtuigd van de mogelijkheid onedele metalen te doen veranderen in goud. In mei 1660 vertelde hij een Franse bezoeker binnen drie weken in het openbaar hiervan een demonstratie te willen geven.⁶³ Glauber had de Duitse vorsten en hun afgezanten al uitgenodigd om circa juni 1660 in zijn laboratorium als getuigen hierbij aanwezig te zijn. Na enig uitstel is tenslotte het hele plan naar zijn zeggen verhinderd, doordat zijn huis, dat hij sinds 1656 aan de Keizersgracht huurde, in de zomer van 1660 werd verkocht en hij met zijn laboratorium naar elders moest verhuizen.⁶⁴ Op de nieuwe locatie aan de Looiersgracht kom ik zo dadelijk terug. Het was niet de eerste keer dat Glauber de pretentie had alchemistisch goud te kunnen maken. Tien jaar eerder beweerde hij een methode te kennen om het slak van tin in goud te transmuteren. Daar hij financieel niet in staat was het procédé verder te ontwikkelen, verkocht hij het aan Moriaen. Voor deze goudmakerij ging Moriaen een compagnie aan met de welgestelde Amsterdamse zilversmid en essayeur Anthonie Grill (Augsburg, 1607 tot Stockholm, 1675), die met andere transmutatie-

⁶² Webster, *Instauration*, 384-387 en 394-395; A.G. Debus, *The chemical philosophy; Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries*, 2 dln. (New York, 1977), II, 425-442.

⁶³ S. Sorbière, *Relations, lettres et discours sur divers matières curieuses* (Parijs, 1660), 179-180: '[...] y ayant plusieurs mois qu'il estoit occupé à un grand dessein, qu'il executeroit dans trois semaines; car il se proposoit en ce temps là de faire publiquement une transmutation; et vous avés entendu ce que Monsieur de Claux vous a assuré, qu'il l'avoit faite par galanterie, & sans aucun profit; mais seulement pour faire voire la possibilité de la chose' (brief van 13 juli over zijn bezoek aan Glauber, vermoedelijk in mei 1660, want op 2 juni woonde hij in Scheveningen het vertrek bij van de op zijn troon herstelde Karel II, en op 24 juni was hij in Parijs terug).

⁶⁴ Glauber, *Pharmacopoeae Spagyricae Vierter Theil* (Amsterdam, 1661), 67-68. Vergelijk D.A. Wit-top Koning, 'J.R. Glauber in Amsterdam', in: *Jaarboek Amstelodamum* 44 (1950), 2. Ik vermoed, dat het ging om Keizersgracht 109, dat op 7 mei 1660 door de Erven Brayne getransporteerd werd aan Sophia Felicitas Wolzogen, echtgenote van Hendrik Carlof, zie GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 51, fol. 94. Een van de medecomparanten, die voor de Erven Brayne borg stond, was namelijk Johannes Janssonius, de uitgever van Glauber.

Matthaeus van Helmont, *Alchemist met assistenten in werkplaats* (1650-1680) (foto RKD 15226; part. coll.)

proeven een goede indruk op de Hartlib-kring had gemaakt.⁶⁵ Speciaal voor dit goud-uit-tin-project liet Grill in 1651 niet minder dan zes laboratoriumruimten bouwen.⁶⁶ Blijkens de overgeleverde koop- en transportakten was dit aan de zuidzijde van de Looiersgracht, waar hij, even ten oosten van de Eerste Passeerdersdwarsstraat, een groot perceel met een aanzienlijk huis en een tuin had gekocht.⁶⁷ De eerste proeven schenen zo bemoedigend, dat Anthonie Grill op zijn

⁶⁵ Young, *Moriaen*, 226-227, 230-232; Dobbs, *Newton's alchemy*, 72-73. Voor de biografische data van Anthony Grill, zie I.H. van Eeghen, 'Het Grill's hofje', *Jaarboek Amstelodamum* 62 (1970), 49-50. Hij was getrouwd in 1634 te Amsterdam en werd in 1638 poorter van Amsterdam als zilversmid.

⁶⁶ Young, *Moriaen*, 231.

⁶⁷ GAA, NA 1096, fol. 17-18, notaris J. van de Ven, 6 januari 1651: verkoop door Hans Schrijver, wijnkoper, aan Anthony Grill, goud- en zilversmid. Voor het transport door Schrijver aan Grill, zie GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 44, fol. 155, 21 maart 1651. Niet vermeld in Young, *Moriaen*, 231.

beurt in 1653 een levenslange compagnie aanging met zijn broer Andries Grill, goud- en zilversmid te Den Haag. Hij beloofde zijn Haagse broer de kunst te zullen leren van het scheiden van zilver en goud uit diverse materialen als zand, steen en metaalslak.⁶⁸ Wat hiervan terecht is gekomen, weten we dankzij de Haagse hofarts Johann Friedrich Helvetius (Schweitzer). In diens beroemde *Vitulus aureus* (Het gouden kalf) bespot hij zijn stadgenoot Andries Grill als 'een ervaren beoefenaar van de alchemie, maar overeenkomstig de aard van deze kunst een arme sloeber'.⁶⁹ Anthonie Grill heeft zich van zijn fiasco in Amsterdam niet meer hersteld en vertrok in 1659 met zijn gezin naar Zweden.⁷⁰

Het *Laboratorium Glauberianum* aan de Looiersgracht

In de zomer van 1660 verhuurde Grills zaakwaarnemer Cornelis le Blon het verlaten Grill-complex aan de Looiersgracht aan Glauber. De door Grill gebouwde laboratoria beschrijft Glauber als zes stenen bijgebouwen met enorme schoorstenen, waar met gemak een volgeladen hooiwagen doorheen kon rijden. Met deze schromelijke overdrijving wilde Glauber kennelijk het brandgevaar bagatelliseren, waar zijn burens naar zijn zeggen veel ophef over maakten. Voor het kapitale pand betaalde hij niet minder dan 1.000 gulden huur per jaar.⁷¹ Een jaar later werd het gehele complex, zoals Glauber ook zelf beschrijft, in vier delen gesplitst,

68 GAA, NA 1104, fol. 152-153v., notaris J. van de Ven, 9 juli 1653. Niet vermeld in Young, *Moriaen*, 231.

69 J.F. Helvetius, *Vitulus aureus* (Amsterdam, 1667), 24-26. In zijn inleiding vertelt Helvetius onder meer hoe de Haagse zilversmid Grill in 1664 zilver en goud uit lood maakte met een zoutzuur, dat de lakenverver Johan Caspar Knöttner bereid had. Doordat diens hele gezin door de pest weggerukt en Grill verdronken is, weet niemand meer hoe het zat. Hierna beschrijft Helvetius hoe hij zelf goud uit lood maakte met een miniem partikelkje van de steen der wijzen. Dit had hij gekregen van een vreemdeling, die hem eind 1666 onverwacht bezocht en daarna spoorloos verdween. Helvetius geeft zijn mysterieuze bezoeker, die vrome betogen houdt over de mystieke alchemie, het weinig respectabele imago van een als mennist geklede geelgieter uit Noord-Holland. Door hem 'Elias Artista' te noemen, een chiliastisch-messianistisch concept uit de traditie van het Paracelsisme, associeert Helvetius hem nadrukkelijk met de in zijn ogen verwerpelijke esoterie van de mystieke alchemie. Die negatieve associatie blijkt ook uit zijn citaat van Seneca: 'Ik verlang te weten, zodat ik anderen kan leren; indien mij kennis wordt aangeboden onder de restrictie van geheimhouding, zou ik deze weigeren'. Zie H. Breger, "Elias Artista", a precursor of the Messiah in natural science', in: E. Mendelsohn & H. Nowotny (eds.), *Nineteen eighty-four; science between utopia and dystopia* (Dordrecht enz., 1984), 63 en 71 (noot 66).

70 GAA, NA 1129, fol. 230, notaris J. van de Ven, 10 juni 1659: Anthonie Grill, gereedstaande om naar het buitenland te vertrekken, geeft een algemene procuratie op Cornelis le Blon.

71 J.R. Glauber, *De tribus lapidibus ignium secretorum* (Amsterdam, 1667), 9-10.

die door Grills crediteuren afzonderlijk werden verkocht.⁷² Onverstandig genoeg had Glauber al zijn ovens, ketels, bakken en een molen 'aard- en nagelvast' in het laboratorium geïnstalleerd. Hierdoor schenen zijn belangrijkste requisieten nu juridisch deel uit te maken van het onroerend goed en werden zij door de nieuwe eigenaren, waarschijnlijk uit angst voor brandgevaar, in beslag genomen en verwijderd. Tevergeefs eiste Glauber in 1661 zowel van zijn verhuurder, de voornoemde Cornelis le Blon, als van Benjamin Minuict, een van Grills crediteuren, een schadevergoeding. Bij monde van zijn notaris verweet hij hen, dat hij zijn werk ten dienste van het land niet kon voortzetten en dat hierdoor de schepen voor de oorlog tegen de niet-christenen, met name tegen de Turken, er dit seizoen niet meer mee konden worden voorzien.⁷³ Le Blon antwoordde dat hij de verhuurtijd had gepresteerd en dat de rest hem niet aanging. Minuict riposteerde dat de makelaar hem van te voren nog zo had gewaarschuwd, wat Glauber in zijn eigen relaas ten stelligste ontkent.⁷⁴

Zijn curieuze anti-Turkse argument, dat juridisch volstrekt niet terzake deed, verraadt Glaubers chiliastische motieven. Met het oog op het herleven van de Turkse militaire expansie in Europa had hij een chemisch wapen ontwikkeld, dat hij 'nat vuur' of 'vurig water' noemde. Hij beschrijft het als een giftige, in aanraking met lucht vanzelf tot ontbranding komende nevel, waardoor de tegenstander niet gedood werd maar wel verblind en gevangen genomen kon worden.⁷⁵ Bij nader inzien vond Glauber zijn 'Wunderfeuer' minder onschuldig dan het lijkt. Uit vrees voor misbruik heeft hij het geheim ervan niet willen prijsgeven. Ondanks dit besef dat de vrije communicatie van wetenschappelijke informatie niet zonder gevaar is, wogen zijn utopische verwachtingen van nieuwe ontdekkingen toch zwaarder. Dit vooruitgangsoptimisme verwoordt hij in messianistische termen als

⁷² Glauber, *De tribus lapidibus*, 11. Zie GAA, NA 1136, fol. 21, notaris J. van de Ven, 4 januari 1661: François van der Voort, Quirijn Spranger en Benjamin Minuict, crediteuren van Anthoine Grill, geven procuratie aan de makelaar Jeronimus de la Croix om het Grill-complex aan de Looiersgracht zuidzijde bij executie te laten verkopen. Voor de verkoop op 22 januari 1661 van deze afzonderlijke percelen nrs. 1-4, zie hierna noot 79.

⁷³ GAA, NA 1137, fol. 175, notaris J. van de Ven, 10 mei 1661: insinuatie namens Glauber tegen Cornelis le Blon, en ibidem, fol. 201-201v, insinuatie 17 mei 1661 namens Glauber tegen Benjamin Minuict. Deze akten zijn niet bekend in Young, *Moriaen*, die daardoor op pagina 187 en 191 de volgende vergissingen maakt. Het huis met de zes laboratoria localiseert hij ten onrechte aan de Elandsgracht, waar Glauber van 1640 tot en met 1646 woonde. Voor de inbeslagname van Glaubers laboratoriumuitrusting, incorrect gedateerd in 1648, verwijst Young ten onrechte naar *Glauberus redivivus* uit 1656 in plaats van *De tribus lapidibus* uit 1667.

⁷⁴ Glauber, *De tribus lapidibus*, 12. Vergelijk E. Pietsch, 'Johann Rudolph Glauber: der Mensch, sein Werk und seine Zeit', in: *Abhandlungen und Berichte des Deutschen Museums* 24 (1956), 18-19.

⁷⁵ J.R. Glauber, *Teutschlandes Wohlfahrt, sechster Theil* (Amsterdam, 1661), 24-25, 50-55 en 62.

de komst van 'Elias Artista', die dankzij nieuwe uitvindingen in de gelegenheid wordt gesteld het kwaad te verdrijven en het chiliastische 'vijfde rijk' op te richten:

Wann aber Elias Artista kommen wird, derselbe wird es thun dörffen durch dieses Wunderfeuer eine grosse Veränderung in der Welt zu machen. Er wird viel guthes anstellen und das böse vertreiben.⁷⁶ [...] Darauff merckt, dann die zeit ist vorhanden, dess der vorlängst Propheceyte Elias Artista bald für den tag kommen werde. [...] Zu solcher zeit möchte vielleicht wohl eine grosse veränderung in Europa kommen, und sonderlich in Römischen Deutschen Reich, Frankreich und Schweden. Dann Elias Artista, wann er kompt, vielleicht auch Militarisch unbekandte inventiones mit sich bringen, und durch seinen grossen gewalt und Macht leichtlich eine Fünfte Monarchiam auffrichten möchte.⁷⁷

Om zijn ovens en verdere instrumenten terug te krijgen, heeft Glauber naar zijn zeggen twee jaar tegen de nieuwe eigenaren van zijn woning geprocedeerd.⁷⁸ Er is slechts één huis van het voormalige Grill-complex dat aan het kenmerk van meerdere eigenaren voldoet: het derde huis aan de Looiersgracht ten oosten van de Eerste Passeerdersdwarstraat. Het waren de timmerman Gerrit Jacobsz, de metselaar Gillis Henricksz en de makelaar Pieter Stoffelsz van Swoll, die tezamen dit huis als perceel nummer één van het in vier delen gesplitste complex begin 1661 hadden gekocht.⁷⁹ Hoewel Glauber zijn proces tenslotte won, waren de zaken die hij terugkreeg zo sterk beschadigd dat zij onbruikbaar waren geworden. Een Franse bezoer-

⁷⁶ Glauber, *De tribus lapidibus*, 61.

⁷⁷ J.R. Glauber, *Kurtze Erklärung oder die höllische Göttin Proserpinam* (Amsterdam, 1667), 56. Vergelijk Breger, 'Elias Artista', 63-64; A. Faivre, 'Elie Artiste, ou le messie des philosophes de la nature (Partie 1)', in: *Aries; journal for the study of western esotericism* 2:2 (2002), 140.

⁷⁸ Glauber, *De tribus lapidibus*, 13. Dit deel van het rechterlijk archief is niet overgeleverd.

⁷⁹ Voor de verkoop van de vier delen, zie GAA, RA 2121, fol. 16-17v., 22 januari 1661: Nr. 1 (fol. 16), het westelijk deel van het huis voor 7.420 gulden aan Gillis Henricksz, Pieter Stoffelsz van Zwoll en Gerrit Jacobsz tezamen. Nr. 2 (fol. 16v.), het middendeel, voor 5.000 gulden aan Pieter Thijmensen Burgh, deken van het St. Jozefsgilde. Nr. 3 (fol. 17), het oostelijk deel, voor 5.860 gulden aan de metselaar Stoffel Jansz van den Bergh. Nr. 4 (fol. 17v.), een achter het oostelijke buurhuis van perceel nr. 3 gelegen grote tuin met een huisje, dat toegankelijk was via een gang in de Passeerdersstraat (een parallelstraat ten zuiden van de Looiersgracht), voor 2.600 gulden aan de koopvrouw Jacomina Denijs. Na de verbouwingen, die in de aktes precies worden omschreven, ontstonden uit de nrs. 1-3 respectievelijk het derde, vierde en vijfde huis ten oosten van de Eerste Passeerdersdwarstraat, in de huidige huisnummering Looiersgracht 35, 33 en 31 (nu deel van een appartementencomplex). Dit blijkt onder andere uit latere transportaktes van perceel nr. 3. Dit werd op 19 november 1674 door de voornoemde Stoffel Jansz van den Bergh bij willig decreet verkocht aan Isaac Verduijff (GAA, Willige verkopen, inv. nr. 32, fol. 46). Door de Erven Verduijff werd het 17 december 1732 aan Willem de Raat getransporteerd als het vijfde huis beoosten de Eerste Passeerdersdwarstraat, genaamd Het Wapen van Rome (GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 106, fol. 197v.).

ker bevestigt dat Glauber in 1663 inderdaad geen ovens had en niet meer werkte.⁸⁰ Naast de ziekte die hem bedlegerig maakte, noemt Glauber deze schadepost de reden dat hij de praktische chemie vaarwel zei en zich voortaan aan de spirituele alchemie zou wijden. Voor de goudmakerij had hij geen goed woord meer over.⁸¹ Omdat hij jarenlang toch geen voet meer in zijn laboratorium had kunnen zetten, besloot hij bovendien naar een kleinere woning te verhuizen.⁸² Het adres vanwaar hij in 1670 in de Westerkerk zou worden begraven, staat omschreven als 'de zuidzijde van de Looiersgracht bij de eerste brug'.⁸³ Aangezien een dode normaliter vanuit zijn sterfhuis werd begraven, mogen we aannemen dat Glauber in een van de drie andere huizen van het Grill-complex is gaan wonen. Dit gebeurde hetzij in 1667, het verschijningsjaar van het boek waarin hij deze laatste verhuizing beschrijft, hetzij in 1668, het jaar waarin hij zijn *Glauberus concentratus oder Laboratorium Glauberianum* publiceerde, een catalogus van al zijn te verkopen boeken, instrumenten en chemische preparaten. Een jaar na zijn dood zou zijn voorlaatste woonhuis annex laboratorium eigendom worden van Galenus Abrahamsz.

De zeepziederij van Galenus aan de Looiersgracht

In 1663 werd het derde huis aan de Looiersgracht ten oosten van de eerste Passeerdersdwarsstraat, waarin Glauber toen nog woonde, door de eerder genoemde drie eigenaren voor 10.000 gulden verkocht aan Roeland van Hall en Jacob Otto van Halmael.⁸⁴ Van Hall was een doopsgezinde vleeshouwer, Van Halmael een welgestelde collegiant van doopsgezinde huize, die met Galenus goed bevriend was.⁸⁵ Op zijn beurt kocht Galenus dit huis en erf, 'wezende een gedeelte van 't per-

⁸⁰ B. Monconys, *Journal des voyages, seconde partie* (Lyon, 1666), 179, d.d. 28 augustus 1663.

⁸¹ Glauber, *De tribus lapidibus*, 14-20.

⁸² Glauber, *De tribus lapidibus*, 16-17.

⁸³ GAA, arch. 378.WK (begraafjournaal Westerkerk), inv. nr. 39, d.d. 10 maart 1670: begraven van de Looiersgracht zuidzijde bij de eerste brug (de brug naar de Eerste Looiersdwarsstraat), nalatend zes (minderjarige) kinderen. Dit begraafjournaal wordt niet vermeld in Wittop Koning, 'Glauber in Amsterdam', 1.

⁸⁴ GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 54, fol. 157-157v., transport 29 mei 1663 door Gillis Henricksz, Pieter Stoffelsz van Zwoll en Gerrit Jacobsz van het huis met tuin en het getimmerde daarop, aan de zuidzijde van de Looiersgracht, aan Jacob Otto van Halmael en Roeland van Hall tezamen. Belend aan de oostzijde: Pieter Thijmensz Burgh, en aan de westzijde tezamen: vooraan eertijds Joost Joosten, smid, en achteraan de huizen voor dezen toebehoord hebbende aan Joris Joris, huistimmerman.

⁸⁵ Roeland van Hall, geboren Weesp ca.1627, werd 8 maart 1648 gedoopt 'bij de Toren'. Voor J.O. van Halmael, zie R. Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 25 (1999), 150.

ceel toebehoord hebbende Anthonie Grill', zoals het in 1671 nog steeds in de transportakte omschreven staat, voor 9.250 gulden van Van Halmael en van Van Halls weduwe, de vleeshouster Trijntje de Wijn.⁸⁶ Het pand was blijkens het navolgende contract bestemd als werkhuis voor de produktie van Spaanse zeep, een harde zeep, gemaakt van olijfolie en soda. Hiervoor ging Galenus Abrahamsz voor vijftien jaar een compagnie aan met zijn oudste zoon, Abraham Galenus (1648/9-1673), apotheker op de Nieuwendijk bij de Engelse steeg, alsmede met een zekere John White.⁸⁷ Aangezien wonen en werken in de zeventiende eeuw meestal nog niet gescheiden waren, mogen we aannemen dat de verhuizing naar de Looiersgracht spoedig zal hebben plaatsgehad. Het belastingkohier van 1674 laat althans zien dat de Looiersgracht zuidzijde in dat jaar ook zijn woonadres was.⁸⁸

Het oude adres van Galenus Abrahamsz kennen we door de begraafinschrijving op 13 april 1671 van een naamloos dochttertje.⁸⁹ Dit blijkt aan de oostzijde van de Keizersgracht te zijn, namelijk het tweede huis vanaf de Herenstraat.⁹⁰ Van alle Amsterdamse adressen waarop hij in de loop van zijn leven gewoond heeft, kennen we nu: Driekoningenstraat in 1648 (bij zijn ondertrouw), Brouwersgracht circa 1655/1656,⁹¹ Lauriergracht in 1663 (bij de begrafenis van een dochter),⁹² Prinsengracht bij de Reesluis circa 1664, Keizersgracht oostzijde bij de Herenstraat begin 1671, Looiersgracht zuidzijde van medio 1671 tot uiterlijk 1677,

86 GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 56, fol. 120, transport 2 maart 1671. Een derde van de koopprijs zou Galenus direct voldoen, een derde binnen een half jaar en de rest binnen een jaar, zie GAA, Schepenkennissen, inv. nr. 52, fol. 80v., d.d. 2 maart 1671.

87 GAA, NA 2972, 161-168, notaris J. de Vos, 19 februari 1671. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*.

88 GAA, Kohier 1674, wijk 34, fol. 334v. Op de hoogte van de belastingaanslag kom ik later nog terug.

89 Zie GAA, DTB Sloterdijk 74, 93, begraven 13 april 1671. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*, 148.

90 Of dit ten zuiden van de Herenstraat (Keizersgracht 97) was of ten noorden (Keizersgracht 93), is niet na te gaan, daar het Verpondingsregister van 1671 niet is overgeleverd.

91 GAA, NA 1972, fol. 257v-258, notaris J. van Loosdrecht, 9 december 1655: testament Rutger ter Hiel, wonend op de zuidzijde van de Brouwersgracht tegenover de Herenmarkt ten huize van doctor Galenus Abrahamsz. Zie ook GAA, NA 1996, 603-606, notaris J. van Loosdrecht, 24 maart 1656: sterfhuisinventaris van Rutger ter Hiel, overleden te Amsterdam op de Brouwersgracht.

92 GAA, DTB 1100B, 197: begraven in de Westerkerk 21 mei 1663. Haar voornaam is te vinden in een testament van zijn schoonmoeder, zie GAA, NA 1971, fol. 301v, notaris J. van Loosdrecht, 19 juli 1650, testament van Jacomijntje Abrahams [= Jacomijntje Jacobs Boox], weduwe van Abraham Dircksz Bierens, die een zilveren beker en zilveren lepels prelegateert aan haar kleindochter 'Jacomijntgen Galenus, dogter van Saertgen Abrahams', die circa 1649/ 1650 geboren moet zijn. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*.

opnieuw Brouwersgracht circa 1681⁹³, en tenslotte sinds 1687 het huis in de Bergstraat zuidzijde, dat hij van de doopsgezinde gemeente huurde.

De directie van de zeepmakerij zou op basis van consensus worden gevoerd, terwijl White de dagelijkse leiding kreeg en Abraham Galenus belast werd met de in- en verkoop. Vader en zoon Galenus verplichtten zich tegenover White om het nodige materiaal te leveren voor de produktie van minimaal 200.000 pond zeep per jaar, op voorwaarde dat op iedere 100 pond een winst van twee gulden werd behaald en er geen voorraad van 15.000 pond of meer zou ontstaan. Winst en verlies zou door hen in gelijke mate worden gedeeld, maar bij verlies zou White bovendien vier percent rente per jaar moeten betalen over zijn nog niet ingelegde derde deel in het gezamenlijke kapitaal van 6.000 gulden. Voor gemene rekening waren de gereedschappen, voor rekening van vader en zoon Galenus waren het werkhuis en het arbeidsloon van de knechten. De volgende stap in de oprichting van de zeepziederij was het akkoord dat de drie compagnons sloten met Cornelis Borst te Overmeer. Hij verplichtte zich hen volledig in te wijden in de kunst om de zeep te harden en te marmeren en het procédé verder geheim te houden. Bovendien beloofde hij de onkosten van het eerste kooksel te zullen dragen.⁹⁴ De zeepziederij was echter geen lang leven beschoren. In december 1673 overleden vrijwel tegelijkertijd Abraham Galenus⁹⁵ en de enige broer van Galenus Abrahamsz, de distillateur Gillis Abrahamsz.⁹⁶ Aangezien Gillis vanaf de Looiersgracht werd begraven, is het denkbaar dat hij in hetzelfde huis woonde waar de fabriek was gevestigd en daar als distillateur voor Galenus heeft gewerkt. Als plaatsvervanger van de overleden zoon Abraham Galenus schijnt Adriaan van Heuven, een lidmaat 'bij 't Lam', nog in de zeepmakerij te zijn opgenomen.⁹⁷ Maar vol-

⁹³ Meihuizen, *Galenus*, 132.

⁹⁴ GAA, NA 4003, fol. 101-102v, notaris C. Akerboom Doedensz, 20 maart 1671.

⁹⁵ GAA, DTB 1056, 91, begraven 15 december 1673 in de Nieuwe Kerk. Bij zijn vrouw Catalijntje van Dijck (1646-1714) had hij twee dochters: Anna Galenus (1670/ 1671-1728) en Sara Galenus (1672/ 1673-1704). Anna wordt ten onrechte een dochter van Galenus Abrahamsz genoemd in Meihuizen, *Galenus*, 148.

⁹⁶ GAA, DTB Sloterdijk 74, 129: begraven 18 december 1673. Eerder was hij rietmaker van beroep. Distillateur noemt hij zich bij zijn huwelijk in 1669 te Amsterdam met Sijtte Jans. Zij hadden een dochter, Catharina Gillis (1670/ 1671-1723). De weduwe hertrouwde in 1675 met Reynier van Beeckhoven en was binnenmoeder van het doopsgezind weeshuis van 1676 tot 1680 en regentes van het collegianten weeshuis van 1680 tot haar dood in 1681.

⁹⁷ Het Utrechts Archief, NA Utrecht, inv. nr. U80a4, akte nr. 45, notaris W. Zwaerdecroon, 7 juni 1674. Adriaan van Heuven, wonend te Amsterdam, verklaart dat de goederen en koopmanschappen die hij onder zich heeft, voor wat betreft de wijnkoopmanschap en de zeepmakerij, toebehoren aan doctor Galenus Abrahamsz en aan Lijntje van Dijck, de weduwe van Abraham Galenus. Hij was een zoon van Arent Jansz van Heuven, doopsgezind leraar (1646-1674) te Utrecht, en werd 5 september 1668 lidmaat met attestatie van Utrecht. Voor de wijn zie de volgende noot.

gens Johann Joachim Becher, een Duitse alchemist die hierna volgt, is Galenus Abrahamsz door 'lichtzinnige lieden' opgelicht. Naar aanleiding van 'Dr. Galeni Spanisches Seiffmachen mit dem Colonel Weyd [= White] und sein Wein- und Essigmachen' schreef Becher:

Es hat den guten Mann viel tausend gekost, und ist durch leichtfertige Leuth hinter das Licht geführet worden, nicht dass die Sache nährisch oder böss war, die er vor hatte, sonder dass er untreue Leut hatt, die es nicht wol menagirten.⁹⁸

Johann Joachim Becher in Nederland

In de zeventiende eeuw was het niet ongewoon dat een geleerde zich op zeer uiteenlopende terreinen bewoog. De populaire metafoor dat het boek der natuur (*Liber Naturae*) een tweede openbaring was naast de bijbel (*Liber Scripturae*), overbrugde nog het verschil tussen de humaniora en de natuurwetenschappen. In een recente interdisciplinaire studie over de katholieke Duitse natuurfilosoof Johann Joachim Becher (Speyer, 1635 tot Londen, 1682) komen niet minder dan twaalf specialisten aan bod om aan zijn veelzijdigheid recht te doen.⁹⁹ Hij publiceerde over medicijnen, chemie, metallurgie, mechanica, handel, economie, politiek, moraalfilosofie, godsdienst, pedagogie en de universele taal.

In januari 1660 was Becher in Nederland in opdracht van de keurvorst van Mainz. In Amsterdam sprak hij diverse ambachtslieden en vereerde hij de klokkengieter François Hemony met de opdracht een klokkenspel voor de keurvorst te maken.¹⁰⁰ Theodoor Matham liet hij twee ontwerptekeningen voor zijn *perpetuum mobile* graveren.¹⁰¹ Hieronder verstond men een apparaat, dat eenmaal in beweging gebracht, zonder toevoeging van nieuwe kracht, eeuwig in beweging

98 J.J. Becher, *Nährische Weisheit und weise Narrheit; oder ein hundert so politische als physicalische, mechanische und mercantilische Concepten und Propositionen, deren etliche gut gethan, etliche zu nichts worden* (Frankfurt am Main, 1682), 175-176. Becher schreef het in 1680 te Londen. Over Galenus als producent van wijn en azijn heb ik geen akten gevonden. De invoer van wijn en azijn uit Frankrijk werd in Holland in november 1671 verboden. Aangezien de invoerwaarde respectievelijk vijf en twee miljoen gulden per jaar bedroeg, was de productie in eigen land *big business* geworden. Bovendien had de *Royal Society* in 1670 de tot dan toe geheime produktiewijze van Franse azijn onthuld in de *Philosophical transactions*, vol. 5, nr. 61, d.d. 18 juli 1670.

99 Zie G. Frühsorge & G.F. Strasser (eds.), *Johann Joachim Becher (1635-1682)* (Wiesbaden, 1993).

100 Universitätsbibliothek (hierna: UB) Rostock: Becher, *Nachlass*, Ms. var. 1(3), fol. 195-195v.: afschrift akte notaris V. Swanenburgh, 26 januari 1660.

101 UB Rostock: Becher, *Nachlass*, Ms. var. 1(3), fol. 197, en GAA, NA 905, notaris J. van Zwieten, 2 februari 1660.

Johann Joachim Becher (1635-1682)

zou blijven. Comenius, de belangrijkste wetenschapstheoreticus van de Hartlib-kring, beschouwde het bij uitstek als de sleutel tot de natuur, waarop hij levenslang heeft gestudeerd.¹⁰² Het wetenschappelijk debat hierover, dat in de republiek der letteren tot in de vroege achttiende eeuw gevoerd zou worden, raakte fundamentele problemen van godsdienst-, natuur- en staatsopvattingen.¹⁰³ Becher beschrijft zijn model, waaraan hij sinds 1656 werkte, als een verbeterde versie van het thermoscopische klokwerk van Cornelis Drebbel.¹⁰⁴ Henry Oldenburg, die het prototype in 1658 in Mainz met eigen ogen gezien had, probeerde hem over te halen het geheim ervan aan de Hartlib-kring prijs te geven.¹⁰⁵ Bechers benoeming op 28 juni 1660 tot lijfarts en mathematicus van de keurvorst van Mainz maakte aan hun onderhandeling een einde. In de hoop een financier te vinden heeft hij daarna alsnog een miniatuurmodel vervaardigd.¹⁰⁶ In 1666 moet hij echter tot inzicht gekomen zijn, want aan het eind van zijn leven constateert hij: 'Zehn Jar bin ich mit dieser Narretey umgangen, viel Zeit, Geld und reputation darüber verlohren'.¹⁰⁷

Zijn relatie tot de alchemie is tamelijk complex. Voor contemporaine auteurs waren de termen chemie en alchemie meestal inwisselbaar.¹⁰⁸ In *Oedipus chemicus* maakt Becher echter een onderscheid tussen alchemie (het maken van goud en elixir) en chemie, terwijl de spagyriek voor beide de hulpwetenschap is om stoffen niet alleen te scheiden en te delen, maar ook te zuiveren, te verbeteren en te doen veranderen.¹⁰⁹ Naast historisch bekende gevallen van transmutatie met behulp van de 'steen der wijzen' verdedigde hij op theoretische gronden ook andere methoden van transmutatie.¹¹⁰ Het was zijn overtuiging, dat metalen niet al-

102 Blekastad, *Comenius*, 251, 303-4 en 657.

103 Zie S. Schaffer, 'The show that never ends: perpetual motion in the early eighteenth century', in: *British journal for the history of science* 28 (1995), 157-189.

104 J.J. Becher, *Theoria et experientia de nova temporis dimetiendi ratione et accurata horologium constructione*, ongepagineerd aanhangsel bij: idem, *Experimentum novum ac curiosum de minera arenaria perpetua* (Frankfurt am Main, 1680), fol. L4r-4v. Er verscheen ook een afzonderlijke uitgave (Londen, 1680).

105 Oldenburg aan Hartlib, Lyons 28 oktober 1658, in *Oldenburg*, I, 186-188; Oldenburg aan Hartlib, Paris 13 maart 1660, in *Oldenburg*, XIII, 393-395 (= HP8/41A).

106 Becher aan Oldenburg, Mainz, 17 september 1660, in *Oldenburg*, I, 393.

107 Becher, *Närrische Weisheit*, 160.

108 Zie Young, *Moriaen*, 164-165. Zie ook B.T. Moran, *Distilling knowledge: alchemy, chemistry and the scientific revolution* (Cambridge, Massachusetts/Londen, 2005), 113-114, 118.

109 J.J. Becher, *Institutiones chimicae prodromae i.e. Oedipus Chemicus* (Frankfurt am Main, 1664), 126, 184; en in de Amsterdamsche editie uit hetzelfde jaar, 134, 194-195.

110 Zie J.J. Becher, *Chymischer Glücks-Hafen oder grosse chymische Concordanz und Collection von funffzehen hundert chymische Prozessen* (Frankfurt am Main, 1682), 63-64, 73, 87-88, 90-94; vergelijk P.H. Smith, *The business of alchemy: science and culture in the Holy Roman Empire* (Princeton, 1994), 174-176.

leen in bergen en gesteentes groeien, maar dat ook zand en leem een matrix voor metalen zijn. We zullen verderop zien dat hij zijn proeven met de extractie van goud uit zand en met de transmutatie van leem in ijzer en goud niet als alchemie zag maar als 'scheyde-werck' (spagyriek). De kunst om goud te maken is in zijn visie noch te koop noch door louter studie en arbeid te verkrijgen. Alles hangt af van goddelijke inspiratie, die slechts ten deel valt aan wie vrij is van 'Geiz, Hochmuth, Wollust, Unterdruckung der Armen, unnöthigen Krieg, Beherrschung anderer'. Daarom acht hij deze kunst moreel superieur aan de gewetenloze manier waarop men in de wereld zijn rijkdom ten koste van anderen verovert.¹¹¹ Afgezien van de metaaltransmutatie en de traditionele bereiding van medicamenten en chemicaliën, zag hij in de (al-)chemie nieuwe industriële mogelijkheden door technologische verbeteringen en staatsondernemingen. Met dit economisch model wilde hij de Duitse vorsten overtuigen dat zij door hun patronage van de (al-)chemie de welvaart van hun land konden bevorderen.¹¹²

In 1660 bezocht hij in Amsterdam ook Glauber, die hem zijn beroemde *sal mirabile* (natriumsulfaat, het Glauber-zout) meegaf en het procédé voor salpeter (kaliumnitraat). Met het oog op de industriële toepassing van salpeter contracteerde Becher direct de Amsterdamse medicus en alchemist Johann Gottfried von Gersdorff, om van hem de kunst te leren het op grote schaal te produceren.¹¹³ Daarnaast vertrouwde Glauber hem een procédé toe om met *spiritus salis* (zoutzuur) en *spiritus urinae* (een oplossing van ammoniak en ammoniumcarbonaat in water) goud en zilver uit koper te scheiden.¹¹⁴ De agressieve manier waarop deze twee corrosieve chemicaliën op metaal reageerden, gaf alchemisten de overtuiging dat zij de sleutel vormden tot de transmutatie van metalen. Tijdens Bechers tweede missie naar Nederland in 1664, ditmaal in dienst van de keurvorst van Beieren, sprak hij Glauber opnieuw.¹¹⁵ Zijn *Oedipus chemicus*, dat dit jaar zowel in Frankfort als in Amsterdam verscheen, droeg hij op aan een intimus van Glauber, de Leidse hoogleraar medicijnen François dele Boë Sylvius (1614-1672), de voorman van de iatrochemische school in Nederland.

In 1669 bezocht Becher Amsterdam voor de derde keer, nu namens graaf Fried-

111 Becher, *Glücks-Hafen*, 25-63: 'Philosophisches Gutachten über die Philosophische Tinctur', aldaar 26-28.

112 Zie Smith, *The business of alchemy*, 209-217 en 241-244.

113 UB Rostock: Becher, *Nachlass*, Ms. var. 1 (3), fol. 201v., sub 9, en fol. 193-193v. (notarieel afschrift van de akte). Vergelijk J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, derde deel: 1633-1672* (Den Haag, 1974), 677, nr. 1440.

114 UB Rostock: Becher, *Nachlass*, Ms. var. 1 (3), fol. 201, sub 7. Vergelijk Smith, *The business of alchemy*, 73, met incorrecte transcriptie van '*spiritus salis et urinae*'.

115 Smith, *The business of alchemy*, 74. Voor het economische doel van deze tweede missie, zie A. Hulshof, 'Een Duitsch econoom in en over ons land omstreeks 1670', in: *Onze eeuw* 10:4 (1910), 69-72.

rich Casimir van het minivorstendom Hanau. Daar de vorst een voorstander was geworden van Bechers plan een Duitse kolonie in Amerika te stichten, nam Becher hier contact op met de bewindhebbers van de West-Indische Compagnie.¹¹⁶ Na zijn aankomst op 1 juli bezocht hij eerst Abraham Cohen in de St. Anthoniesbreestraat, een Portugees-joodse hoofdparticipant in de West-Indische Compagnie, die bij de bewindhebbers in hoog aanzien stond. Becher toonde hem een aanbevelingsbrief van zijn goede vriend Johann Daniel Crafft, een Duits medicus en alchemist¹¹⁷, die Cohen in de West had gekend. Dankzij Cohens voorspraak kon Becher zijn zaak bij de bewindhebbers gaan bepleiten. Het gunstige resultaat was dat de vorst van Hanau met goedkeuring van de Staten Generaal een kleine kolonie in het tegenwoordige Frans Guyana kreeg. Het feestelijke slotbanket met de bewindhebbers, die onder de invloed van krachtige wijn en aangename muziek met elkaar een vrolijk dansje maakten, is een van de mooiste scènes die Becher beschrijft. Op 8 augustus 1669 verliet hij Amsterdam om via Utrecht de terugreis te aanvaarden. In de trekschuit werd hij op dit traject – een reis van ruim zeven uur – vergezeld door twee vrienden: Isaac Telgens, zijn Amsterdamse bankier, en Galenus Abrahamsz, die hem al eerder op 27 juli had bezocht.¹¹⁸

Het is goed denkbaar dat hij Galenus via hun gemeenschappelijke vriend Franciscus Mercurius van Helmont heeft leren kennen. Sinds 1650 was Van Helmont de adviseur van paltsgraaf Christian August in Sulzbach, waar Becher hem in 1667 heeft ontmoet. Van Helmont vertelde hem in grote hoeveelheden ijzer uit leem en zwavel te kunnen maken.¹¹⁹ Nadat Becher het procédé ook zelf ontdekt had, maakte hij met dit *experimentum ferri ferum* in 1669 grote indruk op de keurvorst van Mainz alsook op Leibniz, die toen aan diens hof verbonden was.¹²⁰ Naar straks zal blijken, demonstreerde Becher het in 1671 aan Galenus. De relatie tus-

116 J.J. Becher, *Politische Discurs von den eigentlichen Ursachen des Auff- und Abnehmens der Städt, Länder und Republicken*, 3e ed. (Frankfort am Main, 1688; facsimile-uitgave: Glashütten im Taunus, 1972), 1082-1102, 1139-1164, en 1197-1221. Zie ook F.M. Jaeger, *Over Johan Joachim Becher en zijn relaties met de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1919; overdruk uit het *Economisch-Historisch Jaarboek* 1919), 16-34.

117 J.J. Becher, *Physica subterranea* (Frankfort an Main, 1669), 157-158: '[...] sedulus naturae indagator (ijverig natuuronderzoeker), Amicus noster charissimus (onze zeer dierbare vriend) D. Joann. Daniel Krafft [...]', en 197: 'charissimus meus amicus, & sedulus naturae indagator D. Krafft [...]' Zie ook R. Forberger, 'Johann Daniel Crafft: Notizen zu einer Biographie (1624-1697)', in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2-3 (1964), 63-79. We zullen hem leren kennen als compagnon van Galenus en correspondent van Leibniz.

118 Becher, *Politische Discurs*, 1096 (bezoek van Galenus aan Becher op 27 juli) en 1102 (trekschuit naar Utrecht op 8 augustus). Vergelijk Smith, *The business of alchemy*, 161. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*.

119 Becher, *Physica subterranea*, 196.

120 H. Breger, 'Becher, Leibniz und die Rationalität', in: 'Frühsorge en Strasser', in: *Becher*, 69-84, aldaar 72. Vergelijk Smith, *The business of alchemy*, 222.

sen Van Helmont en Galenus, die zoals we zagen in de jaren vijftig al bestond, blijkt zeer hecht gebleven te zijn. In augustus of september 1670 vertelde Galenus aan een Duitse bezoeker, Daniel Georg Morhof (1639-1691), hoogleraar retorica te Kiel en liefhebber van de experimentele filosofie, dat hij zijn bloeiende medische praktijk wilde opgeven om met Van Helmont laboratoriumwerk te gaan doen. Morhof schrijft dit eind oktober 1671 aan Ericus Mauritius, rechter te Spier, in een passage over Van Helmont, die hij in Londen tijdens een van zijn bezoeken aan een zitting van de *Royal Society* had leren kennen¹²¹:

Damals war eben der junge Helmontius darinnen, den ich gesprochen habe. Dieser hat viel mit dem Printzen Rupert zu thun, welche gar heimlich zusammen laboriren. Er ist sonst ein seltsamer Heiliger. Zu Amsterdam hat er viel conversation mit einem Menistischen Medico, D. Galeno. Dieser sagte zu mir, dass er seine überaus starcke praxin angeben, und mit dem Herren Helmont laboriren wolle. Diese müssen gewiss was sonderlichs vorhaben.

In Engeland werd Van Helmont echter op verzoek van de filosoof Henry More (1614-1687) de huisarts van Anne, Viscountess Conway, een ontwikkelde, in filosofie en kabbalistische mystiek geïnteresseerde vrouw, die aan zware migraine leed. Als kabbalisten traden zij gezamenlijk toe tot de quakers. Afgezien van enkele korte reizen naar het vasteland is Van Helmont tot haar dood in 1679 bij haar gebleven, waarna hij zich voortaan Seeker noemde.¹²²

De chemie tussen Becher en Galenus

Van 1670 tot 1677 werkte Becher als *Kommerzienrat* voor het Weense hof, waar keizer Leopold I omwille van de hervorming van de Oostenrijkse economie grote belangstelling toonde voor zijn projecten. In 1671 kwam Becher naar Amsterdam om de handel tussen de Republiek en de Habsburgse landen te bevorderen en op de belangrijkste kapitaalmarkt van Europa een miljoenenkrediet voor de keizer los te krijgen.¹²³ In het ongepubliceerde journaal dat hij over zijn bezoek

121 'Excerpta ex literis D.G. Morhofii, [...] ad Ericum Mauritium, Camerae Spirensis Adsesoriorum datis [...] et de iterato itinere suo Belgico et Anglicano', in: J.D. Gruber (ed.), *Commercii epistolici Leibnitiana*, 2 dln. (Hannover/ Göttingen, 1745), II, 1341-1364; aldaar 1363-1364. Morhof reisde in de zomer van 1670 via Amsterdam naar Londen, waar hij oktober 1670 Oldenburg sprak, die dit 8 november 1670 O.S. aan Christiaan Huygens schreef. Blijkens de *Conway letters*, ed. M.H. Nicolson (1930), rev. ed. S. Hutton (Oxford, 1992), 323, dacht Van Helmont, die sinds oktober 1670 in Londen was, slechts een maand te blijven.

122 Hanegraaff, *Dictionary*, I, 466-467; *ODNB*, 26, 265. Seeker is vergelijkbaar met collegiant.

123 Zie Becher, *Politische Discurs*, 658-763. Vergelijk H. Hassinger, *Johann Joachim Becher 1635-1682: ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus* (Wien, 1951), 168-170.

schreef, wordt Galenus veelvuldig genoemd.¹²⁴ In de twee maanden tussen zijn aankomst in Amsterdam op 14 juni en zijn terugreis vanuit Utrecht op 16 augustus¹²⁵ ontmoette Becher meermalen: doctor Galenus (32x), Isaac Telgens (32x), Herman Cappelen (koopman in Neurenbergse waren, 24x), Hendrik Staats (makelaar in kapitaal, 15x), de Engelsman Thomas Gee¹²⁶ (zijdekousenfabrikant, 11x), Gerard Goris (Rotterdams koopman, 10x), David le Conte (koopman, 9x), Frans Custor (makelaar in Spaanse wol, 8x), Johannes Grill¹²⁷ (essayeur, 8x), Cornelis le Blon (koopman, 7x), de hertog van Mecklenburg¹²⁸ (7x), de landgraaf van Homburg¹²⁹ (5x), Adriaan van de Kieboom (makelaar, 5x), Jean Pelt (5x), Arent Tollenaer (doopsgezind¹³⁰ koopman en econoom, 4x), Daniël Johann Kramprich von Kronenfeldt (resident van de Keizer te Den Haag, 4x), François Paul Baron de Lisola (gezant van de keizer te Den Haag, 4x), de graaf van Rantzow¹³¹ (4x), Eberhard Wassenberg (historicus, 3x), Daniel Elsevier (uitgever, 3x), Joan Blaeu (uitgever, 2x), Govert Outvorst (koopman, 2x), Coenraad van Beuningen (diplomaat, 2x), Joannes Georgius Graevius (cartesiaans hoogleraar retorica en geschiedenis te Utrecht, 2x). Voor Graevius had hij uit Mainz een brief van Leibniz meegenomen, die Becher hierin omschrijft als 'een man die hoog ontwikkeld is in elke soort van uitgelezen wetenswaardigheid'.¹³²

Maandag 15 juni, dit is de dag na zijn aankomst, komt Galenus bij Becher op bezoek, vervolgens weer 's-avonds de 16^e en 17^e. De 18^e is hij bij Galenus te gast, de 19^e komt Galenus weer bij Becher. Zondag de 21^e gaat hij na de biecht ter com-

124 UB Rostock: Becher, *Nachlass*, Ms. var. 1 (3), fol. 532-539v. Zie Bijlage I.

125 Smith, *The business of alchemy*, 136, stelt het verblijf van Becher in Holland ten onrechte op vier maanden.

126 Door Becher gespeld als Gy. Met hem deed hij ook zaken in 1669. Zie Van Dillen, *Bronnen*, 806, nr. 1696.

127 Zoon van Johannes Grill (1614-1670) en neef (oomzegger) van de naar Zweden vertrokken Anthony Grill. Hij overleed in 1673. Zie Van Eeghen, 'Het Grill's hofje', 51.

128 Mogelijk de in 1661 tot het katholicisme bekeerde vorst Christian Ludwig Hertog van Mecklenburg-Schwerin (Schwerin, 1623 tot Den Haag, 1692).

129 De tot het katholicisme bekeerde vorst Georg Christian landgraaf van Hessen-Homburg (1626-1677), sinds 1669 in eigen land *persona non grata*. Zie Smith, *The business of alchemy*, 144-145 en 164 (noot 32).

130 Geboren Doetinchem 1616/ 1617, doopsgezind gedoopt Amsterdam ('bij 't Lam') in september 1637.

131 Mogelijk Christoph Graf von Rantzow (1625-1699), van het graafschap Rantzow of Rantzaun in Holstein.

132 Leibniz aan Graevius, Mainz 7 juni 1671, in G.W. Leibniz, *Sämtliche Schriften und Briefe*, herausg. Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin (Darmstadt enz., 1923 e.v.; hierna: *Leibniz*), 1e serie, deel 1, brief nr. 90, pagina 154: 'vir in omnia exquisitae curiositatis genere perpolitus'. Voor het bezoek van Leibniz aan Becher tijdens zijn verblijf in Mainz, zie ook bijlage I, d.d. 7 juni 1671.

munie en 's middags naar de vespers. De 23^e bezoekt hij Galenus weer, de 25^e blijft hij bij Galenus eten en vertelt hij hem een alchemistisch proces met leisteent, de 27^e vertrekt hij vroeg naar Galenus, waar hij een oven bouwt¹³³ en (van hem?) een proces van Le Blon¹³⁴ krijgt. De 28^e en nogmaals op de feestdag van St. Petrus en Paulus hoort hij de vroegmis, de 30^e is Galenus bij hem op bezoek. De 2^e juli bezoekt Becher Galenus en spreekt hij de weduwe van Glauber, die kennelijk ook bij Galenus op bezoek is. Vrijdag de 3^e een wandeling met de landgraaf en Galenus. Dezelfde dag demonstreert hij Galenus het *experimentum ferriferum*. Zondag de 5^e naar de mis. Maandag de 6^e is Galenus bij hem op bezoek, en als Galenus hem op de 7^e opnieuw bezoekt, geeft hij hem 'chymische' informatie. De 9^e gaat Becher naar Galenus, de 10^e komt Galenus bij hem. Gezamenlijk gaan zij 's middags naar Utrecht, waar Becher de Hertog spreekt. Woensdag de 15^e komt Becher bij Galenus op bezoek in gezelschap van de Hertog. De 18^e komt Galenus weer bij Becher en gaan zij samen op bezoek bij de essayeur Grill. Dezelfde dag nog bezoekt Becher Galenus, de 20^e is Galenus weer bij hem en vervolgens 'laboreren' zij bij Grill. Galenus ziet hij daarna de 22^e weer. De 25^e doen Becher en Galenus in het laboratorium van Grill zilver- en goudproeven op dezelfde basis als in het *experimentum ferriferum*. Dezelfde dag spreekt hij ook de hertog. Zondag de 26^e weer naar de mis. De 27^e komt Grill bij hem en heeft Galenus 'het proces gecommuniceerd'. De 29^e, 30^e, 31^e juli en 1^e augustus komt Galenus op bezoek. Zondag de 2^e vanwege duizeligheid niet naar de mis. Galenus komt pas de 5^e weer. De 6^e onthaalt Becher hem op een gastmaal. Maandagavond de 10^e is Becher tot in de nacht te gast bij de Oostenrijkse gezant in Den Haag. Galenus is Becher de 10^e nagereisd en wordt door hem de 11^e met andere bezoekers uit Amsterdam op een gastmaal onthaald. Op 12 augustus keert Galenus terug naar Amsterdam, nadat Becher hem de *experimenta* heeft gedictieerd en afscheid van hem genomen heeft.

Volgens Thomas Sprat, die in zijn *History of the Royal Society* (1667) de experimentele beoefening van de natuurwetenschap beschrijft als het herstel van de oorspronkelijke religie van Adam, was Gods aanwezigheid daarbij nooit veraf. In de sectie *Experiments useful for the cure of men's minds* prijst hij de experimenteerlust verder als een zinnelijk genot zonder enig gevaar van wroeging en een heilzaam tegengif voor gefrustreerde ambities en duistere hartstochten.¹³⁵ Behalve hun

133 Vermoedelijk het door hem uitgevonden draagbare model, dat uit ijzeren onderdelen werd geassembleerd. Zie Smith, *The business of alchemy*, 274-275: figuur 28-9.

134 Of Cornelis le Blon (1615/ 1616-1686), ooit zaakwaarnemer van Anthony Grill, of zijn broer, de medicus doctor Johannes le Blon (1631-1705). Beiden waren zonen van de bekende böhmist Michel le Blon (1587-1658).

135 T. Sprat, *The history of the Royal Society of London for the improving of natural knowledge* (Londen, 1667; reprint: J.I. Cope & H. Whitmore Jones (eds.), St. Louis, 1958), 64 en 344-345.

lust tot experimenteren hadden de beide alchemisten ook religieuze opvattingen gemeen. Hoewel Becher, de zoon van een luthers predikant, op jeugdige leeftijd tot het katholicisme was overgegaan, was hij verre van orthodox. Zijn *Commentatio orationis* (1677) getuigt van een mystieke theosofie, onder meer gebaseerd op het paracelsisme, waaruit hij ook voor zijn natuurfilosofie putte. In zijn *Psychosophia* bepleit hij een onpartijdig, ascetisch christendom met volledige geloofsvrijheid. Als christenen die zijns inziens het ideaal van evangelische perfectie in de praktijk het dichtst benaderen, noemt hij de mennisten, quakers, labadisten en Hutterse broeders.¹³⁶ Galenus op zijn beurt was, zoals hij nog onlangs de irenische theoloog Johann Fabricius (1644-1729) uit Altdorf had verzekerd, wars van theologische haarkloverijen en meende dat iedere gelovige die in zijn leven het pad der deugd bewandelt, zalig kan worden.¹³⁷ Becher heeft van zijn vriendschap met Galenus geen geheim gemaakt:

Dieser Dr. Galenus ist mein sehr guter Freund und Bekandter, ein gelehrter Mann, guter Medicus, trefflicher Chymicus, unter den Ministern der vornehmste Theologus und beredeste Prediger und Orator der beynah in Holland ist.¹³⁸

136 J.J. Becher, *Psychosophia oder Seelen-Weisheit* (Güstrow, 1678; geciteerd naar de 3e druk: Hamburg, 1705), 47. Vergelijk H. Rudolph, 'Kirchengeschichtliche Beobachtungen zu J.J. Becher', in: 'Frühsorge en Strasser', *Becher*, 173-196, aldaar 188; Smith, *The business of alchemy*, 273.

137 'Excerpta ex literis Jo. Fabricii, Joannis filii, [...] Hamburgi d.d. 10 augustus 1670', in: Gruber (ed.), *Commercii epistolici Leibnitiana*, II, 1314-1320, aldaar 1317: 'Amstelodami [...]. Ibi ego collocutus sum non modo cum Zwickero et Felwingero, Socinianis; sed et cum Arrianis D. Galeno et Sandio. [...] Galenus vehementer doluit, theologiam hodie tam prolixae et intricate proponi, quae tamen hisce contenta sit, si credatur, deum esse, eumque iustum esse, omnipotentem, veracem, fidelem in servandis promissis ac minis, et Iesum esse Christum. Quibus si homo addat vitae probitatem, iam certum esse de salute sua.' (Mijn vertaling [R.L.]: 'Te Amsterdam [...]. Daar heb ik niet alleen gesproken met de Sociniani Zwicker en Felwinger [= Felbinger], maar ook met de Arianen Dr. Galenus en Sandius. [...] Galenus betreunde het in hoge mate dat de theologie tegenwoordig zo omstandig en ingewikkeld wordt voorgesteld. Hoofdzaak voor hen is te geloven dat er een God is, dat hij rechtvaardig, almachtig en oprecht is en trouw in het waarmaken van zijn beloften en waarschuwingen, en dat Jezus de Christus is. En dat, als een mens bovendien een deugdzaam leven leidt, hij zeker is van zijn heil.')

138 Becher, *Närrische Weisheit*, 175-176. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*. In plaats van 'Ministen' [= Menisten] staat gedrukt 'Ministern', wat stellig een drukfout is. Vergelijk 140, waar Becher wijlen doctor [François] van der Schagen (1617-1673, promotie Leiden 1639, diaken 'bij de Toren' 1650 tot 1654 en 1665 tot 1669) omschrijft als: 'Prediger unter den Ministern, und ein trefflicher Medicus, ein sehr auffrichtiger Mann, und mein sehr lieber Freund'. Van der Schagen was ook bevriend met Sylvius, wiens medewerker hij geweest was; zie E.D. Baumann, *François dele Boë Sylvius* (Leiden, 1949), 8, 14-15.

Egbert Lievensz. van der Poel, *Een alchemist met een assistent in zijn werkplaats* (1650)
(foto RKD 6371; part. coll.)

De chemie tussen Becher, Crafft, Leibniz en Schuller

In oktober 1677 vestigde Becher zich voor langere tijd in Amsterdam. In Wenen, waar hij uit de gratie van zijn superieuren aan het hof was geraakt, zou hij niet meer terugkeren. Uit een brief aan Henry Oldenburg, nu de secretaris van de *Royal Society*, vernemen we zijn nieuwe adres.¹³⁹ Hij schreef op bezoek te zijn bij vrienden en daar een maand te zullen blijven. Brieven konden geadresseerd worden aan de apotheker Jacobus Omphalius 'op het huck van den kolck in den rosenboom', waarmee diens huis aan de Nieuwezijds Kolk bedoeld is.¹⁴⁰ Deze doopsgezinde apotheker (1641/1642-1686), een lid van de gemeente 'bij 't Lam', was een aangetrouwde neef (oomzegger) van Galenus.¹⁴¹

In Amsterdam trof Becher ook zijn oude vriend doctor Johann Daniel Crafft (Wertheim 1624 tot Amsterdam 1697), die als adviseur van de keurvorst van Saksen hier sinds eind mei 1677 nieuwe mogelijkheden voor handel en nijverheid zocht. Uit zijn correspondentie met de filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), sinds kort bibliothecaris en raadsheer van de Hertog van Braunschweig in Hannover, blijkt dat zijn chemische proeven met kleurstoffen voor de katoenververij zo succesvol verliepen, dat hij overwoog zijn fortuin als lakenverver te zoeken.¹⁴² Daarnaast was Crafft in de ban geraakt van het fosfor, waarvan de ontdekker, de Hamburgse alchemist Hennig Brandt, het geheim echter niet aan hem

¹³⁹ Becher aan Oldenburg, Amsterdam 26 oktober 1677, in *Oldenburg*, VIII, 303. De datum van deze brief is door de bezorgers van de correspondentie incorrect gelezen als 1671 i.p.v. 1677. Ik dank Professor Michael Hunter (Birbeck College, University of London), de bezorger van Boyle's correspondentie, die op mijn verzoek de microfilm van de brief in het archief van de *Royal Society* (Boyle Letters I, nr. 57) heeft nagezien. Hij is *pretty sure* dat niet 1671 maar 1677 gelezen moet worden. De feiten spreken verder voor zichzelf. Becher, die na een reis van 37 dagen op 20 september 1671 in Wenen was teruggekeerd, had direct weer op reis gemoeten, om op 26 oktober 1671, in 35 dagen dus, terug in Amsterdam te kunnen zijn. Ook de inhoud van de brief levert het bewijs. Becher herinnert Oldenburg aan hun ontmoeting 'twintig jaar' eerder in Mainz. Het staat vast dat dit in 1658 was, zodat 'twintig jaar' een plausibele afronding is voor negentien jaar.

¹⁴⁰ GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 56, fol. 143, 4 december 1671: transport aan Jacob Omphali. Hij woont er reeds. Gekocht voor 9.500 gulden, waarvan 1.583 contant, 1.583 over een jaar, voor de rest 500 gulden per jaar.

¹⁴¹ GAA, PA 1120, inv. nr. 11, 62, sub 4: gedoopt 2 juli 1664. Meesterproef als apotheker 10 oktober 1662 (GAA, Collegium Medicum, inv. nr. 18, 39). Gepromoveerd te Utrecht tot doctor in de medicijnen 22 juni 1682 (GAA, Coll. Medicum, inv. nr. 20: naamlijst doctoren). Zijn vrouw Susanna Hamer was een dochter uit het huwelijk van goudleermaker Jacob Hamer met Hester Abrams, schoonzuster van Galenus Abrahamsz.

¹⁴² Crafft aan Leibniz, Amsterdam 19 juni 1677, in: *Leibniz* 3:2, nr. 49, 163-164; Crafft aan Leibniz, Amsterdam, 2 augustus 1677, ibidem, nr. 69, 205; Crafft aan Leibniz, Amsterdam, 15 februari 1678, ibidem, nr. 139.

wilde verkopen. Op 12 mei 1677 had Crafft een specimen dat Brandt hem gaf aan Leibniz laten zien, die hierover Oldenburg in Londen informeerde.¹⁴³ Op diens verzoek reisde Crafft later naar Londen, waar hij ten huize van Robert Boyle op 15 en 22 september 1677 de werking van het fosfor aan de *Royal Society* demonstreerde.¹⁴⁴ Deze spectaculaire show zou hem een blijvende plaats bezorgen in de geschiedenis van het fosfor als chemisch element.¹⁴⁵ Het was echter Leibniz die Brandt namens de Hertog van Braunschweig aan een exclusief verdrag wist te binden, waarmee hij Becher, die namens de hertog van Mecklenburg-Güstrow intussen hetzelfde doel nastreefde, te slim af was.¹⁴⁶ Terwijl Becher in de ogen van Leibniz een concurrent voor zijn eigen ambities was, heeft Crafft jarenlang met Becher samengewerkt. In Amsterdam besloot hij een gezamenlijke huishouding met Becher op te zetten, zodat zij niet meer bij vrienden hoefden in te wonen. In december 1677 huurde Crafft ergens in de stad een huis, waarin hij tot zijn terugkeer eind juli 1679 naar Dresden met Becher heeft samengewoond.¹⁴⁷

Crafft en Becher stonden hier in nauw contact met de medicus en alchemist Georg Hermann Schuller (1651-1679). Schuller is vooral belangrijk als een van de bezorgers van Spinoza's begin 1678 verschenen *Ethica*.¹⁴⁸ Daar Becher zich al in 1678 tegen Spinoza's *Ethica* uitsprak, lijkt alchemie niet zijn enige onderwerp van gesprek met Schuller geweest te zijn.¹⁴⁹ Zeker voor Leibniz was Schuller, die hij in 1676 in Amsterdam had leren kennen, een belangrijke informant over het Spinozisme. Als wederdienst had Leibniz zich bereid verklaard Schullers experimenten te helpen financieren om naar het procédé van een zekere Portje goud uit zilver te maken. Hoewel Leibniz sceptisch was ten aanzien van berichten over alchemis-

143 Leibniz aan Oldenburg, Hannover 3/13 mei 1677, in *Leibniz* 3:2, nr. 39, 116-118, en *Oldenburg*, XIII, 270-272.

144 Voor Boyle's verslag, zie R.E.W. Maddison, 'Studies in the life of Robert Boyle, F.R.S. Part I: Robert Boyle and some of his foreign visitors', in: *Notes and records of the Royal Society of London* 9:1 (1951), 30-32.

145 Zie M.E. Weeks, *Discovery of the elements* (6th ed.; Easton, Pennsylvania, 1956), 122-123.

146 Breger, 'Becher, Leibniz und die Rationalität', 73-74. Vergelijk Smith, *The business of alchemy*, 248-251.

147 Crafft aan Leibniz, Amsterdam 7 december 1677, in: *Leibniz* 3:2, nr. 115, 289; Crafft aan Leibniz, Amsterdam, 25 juli 1678, *ibidem*, nr. 188, 474-475.

148 Voor Schullers rol, zie P.M.L. Steenbakkers, *Spinoza's Ethica from manuscript to print: studies on text, form and related topics* (dissertatie RUG, Utrecht, 1994), 50-63.

149 Zie Becher, *Psychosophia*, 80: 'Über dieses hat auch die Metaphysik viel Böses in der Welt gebracht und der Menschen Gedancken in dieser Art von philosophiren so verwirrt, dass von Gott, der Seel und andern geistliche entien [= entiteiten, R.L.], sehr verkehrte Meynungen vor den Tag kommen, und viel unnöthige Sachen ans Licht gebracht werden, welche besser wäre, nicht gewusst zu seyn, wie dann des Cartesii Philosophia und des Spinosae Ethica nicht weniger darzu contribuiert.'

tisch goud,¹⁵⁰ wees hij de theoretische mogelijkheid ervan niet *a priori* af. Hij bleef Schuller echter met kritische vragen bestoken en aarzelde om hem meer dan een voorschot van vijftig rijksdaalders te geven. Tegenover Becher pochte Schuller, dat hij zijn procédé wel voor 100.000 gulden aan een zekere doctor Craan kon verkopen. Crafft waarschuwde Leibniz voor deze grootspraak: volgens hem was Schuller nog erger verzot op geld dan de duivel op zielen.¹⁵¹ De thematiek van Schullers briefwisseling met Leibniz versmalde steeds meer tot zijn goudmakerij, die voor hem een obsessie geworden was.¹⁵² Op 10 oktober 1678 wilde hij nog niet de mogelijkheid uitsluiten dat het bewuste procédé vals was, 'wie nit ohne uhrsach bey den kunsten der Alchymie zu furchten stehet'. In zijn laatste brief aan Leibniz van 31 januari 1679 blies hij echter hoog van de toren. Hij vond het kwalijk dat Leibniz mathematische zekerheid vooraf wilde hebben en hem over een kam scheerde met gewone alchemisten, die doorgaans veel beloven en niets presteren.

Nadat Schuller eind augustus 1679 onverwacht was overleden, werd uit zijn kortstondig huwelijk met Catharina van de Poll alsnog een dochtertje geboren.¹⁵³ Schullers vader beklagde zich over de schulden die zijn zoon had nagelaten.¹⁵⁴ De boedelinventarisatie vond pas plaats nadat de weduwe Schuller opnieuw was getrouwd.¹⁵⁵ Met instemming van het gerecht¹⁵⁶ werd deze taak toevertrouwd aan haar tweede echtgenoot Hendrik Noijen, die we hierna zullen leren kennen als compagnon van zowel Becher als Galenus. De inventaris is bedroevend: van het weinige dat enige waarde had, vallen naast een koperen distilleerhelm en verdere distilleerinstrumenten vooral de boeken op, '36 folianten, 92 quartijnen, 368 soo in octavo als minder formaet, en eenige ingenaeijde boeken'. Zij waren nog maar 63 gulden waard, want zij bleken 'seer beschadigt en voort merendeel van de ratten gebeeten'.¹⁵⁷

150 Leibniz aan Christian Philip, Hannover 23 oktober (3 december) 1680, in: *Leibniz* 1:3, nr. 366, 448: 'P.S. J'ay de la peine à croire les *projections* de Sulzbach, et en general je doute qu'il en ait jamais eu, dumsins *le veau d'or* d'Helvetius me paroist fabuleux'.

151 Crafft aan Leibniz, Dresden 3 januari 1679, in: *Leibniz* 3:2, nr. 253, 590. Met 'Dr. Craan' is vermoedelijk bedoeld Theodoor Craanen of Kranen (1620-1690), hoogleraar aan de medische faculteit van Leiden, een vriend van Becher. Zie Bijlage I, d.d. 4 augustus 1671.

152 Voor Schullers desbetreffende brieven in 1678 en begin 1679, zie: *Leibniz* 3:2, nrs. 187, 196, 198, 204, 206, 211, 216, 223, 227, 230, 231, 240, 248, 264.

153 Catharina Hermana Schuller, remonstrants in huis gedoopt 17 mei 1680 door dominee Bysterus (GAA, DTB 301, 159) als 'craemdochtertje van wijlen Dr. Georgius Schuller en Catharina van de Poll'. Vergelijk *De Nederlandsche leeuw* 53 (1935), kol. 117.

154 Crafft aan Leibniz, Dresden 19 december 1679, in: *Leibniz* 3:2, nr. 367, 913. Voor zijn vader, doctor Abraham Schuller, hofmedicus te Oost-Friesland, zie *De Nederlandsche leeuw* 53 (1935), kol. 117.

155 GAA, DTB 694, 277, ondertrouw 16 februari 1685 met de weduwnaar Hendrik Noijen.

156 GAA, RA 762, 137 (schepenen minuutregister), 25 april 1686 (appointment op rekest).

157 GAA, NA 5103, 178-182, notaris Jac. van den Ende, 29 april 1686.

De financiële situatie van Galenus

In het Kohier van 1674 was de aanslag van Galenus slechts vijftig gulden. Aangezien deze belasting een half procent van het vermogen aan effecten en onroerend goed bedroeg, betekent dit dat zijn vermogen op niet meer dan 10.000 gulden werd getaxeerd. Voorzover bekend, bezat Galenus alleen onroerend goed: het in 1671 voor 9.250 gulden gekochte perceel aan de Looiersgracht, en een huis aan de Brouwersgracht, nu nr. 43, waar 'Judith en Holofernes' in de gevel stonden. Dit huis had zijn vrouw geërfd van haar vader, aan wie het vlak voor zijn dood in 1644 voor 7.000 gulden was getransporteerd.¹⁵⁸ Uiteindelijk was de taxatie van 1674 toch zo gek nog niet: door de erfgenamen van Galenus zouden deze panden voor 5.000 gulden per stuk worden verkocht.¹⁵⁹ Uit zijn sterfhuisinventaris blijkt dat het huis aan de Brouwersgracht verhuurd was voor 350 gulden per jaar, het perceel aan de Looiersgracht voor 550 gulden per jaar.¹⁶⁰ Het was zijn enige inkomen uit vermogen. In 1678 zal de situatie niet veel anders zijn geweest. Naast zijn inkomen als arts leverden misschien zijn distillatieprodukten nog een kleine bijverdienste op. In dat jaar had hij nog vier opgroeiende kinderen: Catharina (1662/1663-vóór 1696), Jacomina (1664-1708), Hester (1670/1671-1706) en Isaac Galenus (1672-1697). Drie van de acht kinderen waren reeds overleden: Abraham Galenus (1648/1649-1673), Jacomijntje Galenus (1649/1650-1663) en een naamloos kind (1671).

Zijn gelijknamige oudste zoon, de karmozijnverver Galenus Abrahamsz de Jonge (1654-na 1688), die in 1676 getrouwd was, vormt een verhaal apart. Hij werkte aanvankelijk als compagnon van de doopsgezinde collegiant Michiel Comans de Oude (Rotterdam, circa 1615 tot Noordwijk, 1687). Dit blijkt uit een akte waarin Comans, die in 1676 een kostschool in Noordwijk was begonnen, zijn compagnon Galenus Abrahamsz de Jonge tot zaakwaarnemer in de lakenververij benoemde.¹⁶¹ In 1677 vestigde Galenus junior een eigen lakenververij aan de zuidzijde van de Looiersgracht in 'De Hoop', zoals de voormalige zeepfabriek nu heette. Van dit adres droeg hij dat jaar zijn eerstgeboren kind in de Noorderkerk ten grave.¹⁶² Zijn inschrijving als lid van het lakenverversgilde gold voor de duur

¹⁵⁸ GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 40, fol. 165v, transport 21 juli 1644 aan Abraham Dircksz, rietmaker.

¹⁵⁹ Voor het huis aan de Looiersgracht, zie GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 80, fol. 45v, transport 5 november 1706 aan Anthony van Maurik. Voor het huis aan de Brouwersgracht, zie GAA, Kwijtscheldingen, inv. nr. 84, fol. 294, transport 5 juli 1710 aan Neeltje van der Gaag, weduwe van Hendrik de Graaf. De verkoop aan deze laatste in GAA, NA 5423, akte nr. 584, notaris L. Meijer, 18 december 1709.

¹⁶⁰ GAA, NA 4643, 453-464, notaris J. Backer, sterfhuisinventaris 26 april 1706.

¹⁶¹ GAA, NA 2975, 893, notaris J. de Vos, 13 juni 1676.

¹⁶² GAA, DTB 1074, 49, 10 september 1677.

van twee jaar. Omdat hij zijn nering onder protectie van de doopsgezinde lakenkoopman Pieter van der Vecht uitoefende, beloofde hij deze te zullen vrijwaren van alle door hem veroorzaakte schade.¹⁶³ David Rutgers stond voor de jonge Galenus borg. Eind 1677 zien we het eerste teken aan de wand: de doopsgezinde gemeente, waarvan Galenus junior sinds 1676 lid was, berispte hem wegens loszinnig gedrag.¹⁶⁴ Dat het ook financieel niet goed ging, blijkt uit een op 28 april 1678 tussen vader en zoon Galenus gesloten overeenkomst, waarbij Galenus junior tot zekerheid voor een schuld van 4.000 gulden al zijn huisraad, meubelen, inboedel, verfstoffen, gereedschappen, effecten, alsmede vorderingen, zowel tegenwoordige als toekomstige, aan Galenus senior in fiduciaire eigendom overdroeg en slechts in bruikleen onder zich hield.¹⁶⁵ Hoe hij zijn geld er doorheen heeft gejaagd, horen we van zijn vrouw, Maria van Bonevael, die in 1679 haar beklagenswaardige situatie aan de schepenrechtbank voorlegde:

Dat [...] in januarij 1676 wettelijck getrouwt sijnde, alles in den beginne sich redelijck wel geschick heeft, doch dat haer man daerna van tijt tot tijt seer dissoluut en ongebonden heeft beginnen te leven, blijvende soo wel des nachts als des daegs dickmaels uijt sijn huijse, sonder order op sijn affaires te stellen, en dat selffs met verspilling van sijn middelen ende het contraheren van schulden bij herbergiers ende andere ergerlijke personen [...]. Hebbende haer man sich verder oock so verre vergeten dat hij sijn huijs ende gelegentheijt eenige malen verlaten ende sich van hier buitenslants geretireert heeft, mede nemende telckens een somme van seven, acht à negen hondert guldens ende meerder soms. Dat deselve in die staet van Godt de Here met krankheijt ende andere disgracie besocht sijnde, wel tot eenige inkeer is gecoomen ende sich voor sijne ouders ende de suppliante met openbare schultbekening vernedert heeft, edoch dat des suppliantes man die besoecking ende swaricheijt boven gecomen sijnde, al wederom sijn oude ende slimme gangen gegaen heeft tot so verre dat hij eijndelijck dagelijcx noch van quaet tot erger komt te vervallen, selffs is overtuygt geworden dat hij niet machtigh was sich selven nae behoren te gouverneren ende sich vrijwillichlijck op een affgesonderde plaetse onder het bedwangh van een ander gestelt heeft, om soo lange aldaer te verblijven ende bewaert te werden, ter tijt ende wijle hij van het quaet geselschap affgewent ende tot besadigde sinnen soude wesen gebracht, gelijck alle hetselve uijt d'eijgen missive ende ondertekeninge van haer man aen dese gehecht voort meerendeel can const[at]eren. [...] Dat deselve nu wederom den ouden en verkeerden wegh van dissoluut leven ingeslagen, ende voor eenige tijt met een goede somme van gerede penningen, die hij arglistiglijck heeft weten te become, opnieuw geaufugieert is, sonder dat de suppliante weet off bericht heeft waer hij gebleven soude mogen sijn.

163 GAA, NA 4522, 368, notaris J. Backer, 6/8 maart 1677.

164 GAA, PA 1120, inv. nr. 125, fol. 33. Zie ook GAA, PA 1120, inv. nr. 174, 69, 23 en 26 december 1677. Vergelijk Meihuizen, *Galenus*, 148.

165 GAA, NA 3673, fol. 143v-144, notaris A. van den Ende, 28 april 1678. Niet in Meihuizen, *Galenus*.

In igne succus omnium, arte, corporum Volgens fit vnda, limpida et potissima.

‘Distillatio’ van Joannes Stradanus (Jan van der Straet; 1523-1605) uit *Nova reperta* (1580)

Op grond van deze klachten honoreerden schepenen haar rekest en verklaarden zij Galenus Abrahamz de Jonge handelingsonbekwaam door hem de bevoegdheid te onzeggen verdere schulden aan te gaan of anderszins over zijn goederen te disponeren.¹⁶⁶ Met het oog op haar verlangen ‘om haar kost met eere te winnen ende haar familie in goeden standt te houden’, werd Maria van Bonevael door schepenen gemachtigd haar ‘hantering’ onder financieel toezicht van haar schoonvader voort te zetten. Vervolgens nam ook de kerkenraad haar verantwoordelijkheid en werd Galenus Abrahamz de Jonge, ‘doende dingen om welkx wille den mensche, daerin volherdende, buiten het koninkrijke der hemelen in de Heilige Schrift word uijtgesloten’, van de doopsgezinde gemeente afgesneden.¹⁶⁷

¹⁶⁶ GAA, RA 744, fol. 246v, apostille op rekest 5 september 1679. Niet in Meihuizen, *Galenus*. Voor hun scheiding van tafel en bed, zie GAA, NA 5103, 222, notaris J. van den Ende, 28 mei 1686. In 1688 is Galenus Abrahamz junior voorgoed met de noorderzon vertrokken.

¹⁶⁷ GAA, PA 1120, inv. nr. 174, 169, 14 september 1679.

Becher en Galenus als ondernemers

In december 1677 kon Schuller, die Leibniz ook zou informeren over belangrijke innovaties in wetenschap, techniek en nijverheid, over Becher melden:¹⁶⁸

Dr. Becher en de heer Krafft wonen tot aan de maand mei met z'n tweeën tezamen in een huurhuis; zij schijnen grootse plannen te hebben en verwachten hoge jaarlijkse inkomsten te verwerven uit de zijderederij, door handig gebruik te maken van een arbeidsbesparende machine om bombazijn af te winden, alsook (als ik mij niet vergis) uit zekere deugdelijk bevonden experimenten met de transmutatie van metalen. Dit duo schijnt van plan te zijn de Hollandse lucht voor de Duitse te verwisselen, en zich bovendien te associëren met vier kooplieden, met wiens vermogen zij des te voorspoediger aan hun inspanning een uitgeleide zouden kunnen geven; dit zij U echter in vertrouwen verteld.

Inderdaad hadden Becher en Crafft begin 1678 met medewerking van onder anderen Galenus een compagnie opgericht, die in een door de stad Haarlem te stichten zijdehuis de ruwe zijde zou afwinden met behulp van een door Becher ontwikkelde, kostenbesparende machine.¹⁶⁹ Door deelname van Nederlandse investeerders was Crafft er zeker van dat "durch Herr Dr. Bechers invention vor uns beyde ein vergnugliche fortun und subsistenz Gott lob stabilirt und ausser unserer gegenwart fortgānging ist".¹⁷⁰ De vier financiers die Schuller noemde, blijken er in werkelijkheid vijf te zijn: de vier doopsgezinden Galenus Abrahamsz, David Rutgers, Jacobus Omphalius en Isaack van Nickelen,¹⁷¹ alsmede de toen nog remonstrantse makelaar in zijde Hendrik Noijen (1645/1646-1710). Deze laatste was de vroegere winkelknecht van Gerrit van Maarloop, een bekende re-

168 De vertaling is van R.L.; Schuller aan Leibniz, Amsterdam 31 december 1677, in: *Leibniz* 3:2, nr. 124, 304: 'Dr. Beccherus et Dominus Kraft cohabitans soli in aedibus ad Mensem Majum usque locatis; Magna moliri videntur, magnosque redditus annuos sibi promittunt ex Manufacturis Tibialium, ex artificio lanae bombycinae per compendiosa fabrilium instrumenta devolvendae (abzuwinden), atque ni fallor ex Experimentis aliquot circa Transmutationem Metallorum probatis, acquirendos. Animus huic Duumviratui esse videtur Belgicum Aërem cum Germanico mutandi, sibi in super quatuor mercatores associandi, quorum ope suum intentum eo felicius prosequi possint; atque haec Tibi in aurem dicta sunt.'

169 Hulshof, 'Een Duitsch econoom', 92; Jaeger, in: *Becher*, 49; S. Muller Fz., 'Zijdebalen', in: *Bouwkunst* 4 (1912), 1-2; J. Hovy, 'Een biografie over Johann Joachim Becher', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 65 (1952), 366. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*.

170 Crafft aan Leibniz, Amsterdam 15 februari 1678, in *Leibniz* 3:2, nr. 139, 344.

171 Rutgers, ook compagnon in de goudmakerij, was koopman en fabrikant van exclusieve stoffen. Naar eigen zeggen werkte hij 'omtrent met 150 getouwen van bouratten, greynen ende syde laackenen'. Zie Fruin en Japikse, *Brieven aan Johan de Witt, tweede deel*, 383-384 (brief van 7 april 1667). Voor de Haarlemse doopsgezinde Isaak van Nickelen, zie Becher, *Närrische Weisheit*, 142-143; Jaeger, *Becher*, 49 (noot 1); C.W. Bruinvis, 'Isaac van Nickelen, schilder en zijdeweaver', in: *Oud Holland* (1909), 241-244.

monstrantse collegiant.¹⁷² Noijens eerste vrouw Maria van Thoor, dochter van Nicolaes van Thoor en Anne van Bebber, was een nicht van haar moeders zuster Elisabeth van Bebber. Doordat deze in 1672 getrouwd was met Michiel ten Hove (1640-1689), advocaat van de West-Indische Compagnie en sinds 1672 pensionaris van Haarlem, was Noijen een aangetrouwde neef (oomzegger) van de pensionaris.¹⁷³

Op 26 februari 1678 tekenden Crafft, Galenus, Rutgers en Omphalius gezamenlijk een volmacht, waarin zij Becher, Van Nickelen en Noijen toestemming gaven om mede namens hen het reeds geprojecteerde contract met de regering van Haarlem aan te gaan over de bouw en exploitatie van de benodigde fabriek.¹⁷⁴

om niet alleen in haer eygen naeme maer ook voor ende vanwege de heren comparanten aen te gaen ende te voltrekken zeeker accoort met d'Edele Grootachtbare Heeren Burgemeesters ende Regeerders van Haerlem nopende het winden van fijne zijde op de bolognese maniere, mitsgaders het bouwen ofte stellen van een huijs te Haerlem tot het voorschreven werck geappropriert, het procureren van octroy van de Edele Groot Mogende Heren Saten van Holland ende de volvoering van alle 't zelve, ten dien fine het reets geprojecteerde contract in haer ider comparants naemen te onderteken ende te perfectioneren

De stad Haarlem verplichtte zich tot de bouw van de fabriek en de daarbij behorende woningen in de nieuwe stadsuitleg, waarvan de kosten op 25.000 à 30.000 gulden beraamd werden. De fabriek werd aan de compagnons voor een periode van vijftien jaar verhuurd tegen een jaarlijkse huurprijs van vier percent van de bouwkosten. Voor de eerste vijf jaar werd geen huur in rekening gebracht. De stad zou in de fabriek haar armhuiskinderen te werk stellen. De zeven compagnons beloofden dat de afwinding alleen Italiaanse zijde betrof en dat zij dat nergens anders zouden laten doen.¹⁷⁵ Dankzij Bechers machine zou het werk van

172 GAA, PA 612, nr. 295 (lidmaten), 116; ibidem nr. 302 (communicanten), d.d. 2 maart 1667: 'Hendrick Noije, winckelknecht tot Gerrit van Maerloop op de Nieuwendijck'. Voor Van Maarloop, zie R.C. Lambour, 'De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710)', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1997), 80 en 86.

173 Voor de ondertrouw Noijen-Van Thoor, zie GAA, DTB 492, 192, d.d. 19 juli 1668. Voor Ten Hove-Van Bebber, zie J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 dln. (Haarlem, 1903-1905), II, 929.

174 GAA, NA 3673, fol. 67, notaris A. van den Ende, procuratie 26 februari 1678. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*. Over het bedrijfskapitaal en de deelname van de individuele participanten, heb ik geen gegevens gevonden.

175 Voor de Haarlemse overeenkomst, zie Jaeger, *Becher*, 72-76. Deze is gedateerd 21 februari 1678, zodat de procuratie vermoedelijk eerst onderhands gegeven is en later notarieel bekrachtigd. Op de verdere geschiedenis van deze zijderederij, waarin Galenus tot 1703 medefirmant was, kan ik in het kader van dit artikel niet ingaan.

minstens twintig man door één persoon gedaan kunnen worden.¹⁷⁶

In hetzelfde jaar wist Becher bovendien door bemiddeling van pensionaris Ten Hove de Staten van Holland te interesseren voor zijn plan om goud uit duinzand te winnen! Hierover sloten zij met Becher op 27 april 1678 een principeakkoord. Omdat de Staten echter twijfelden aan de haalbaarheid, stelden zij niet meer dan 3.000 gulden beschikbaar voor experimenten op zeer kleine schaal. Tot rapporteurs benoemden zij Michiel ten Hove zelf en de wiskundige Johannes Hudde, toen thesaurier en meermalen burgemeester van Amsterdam.¹⁷⁷ Bechers procédé bestond uit het versmelten van zand met zilver tot een glasachtige massa. Door deze langere tijd in gesmolten toestand te houden ging het zilver een legering aan met het goud, waarna het afgescheiden kon worden. Half Europa zou dit verbazingwekkende project met gespannen aandacht volgen. In de brochure die Becher over zijn Hollandse projecten schreef, distantieert hij zich nadrukkelijk van de opvatting dat het goud-uit-zand-project alchemie zou zijn.¹⁷⁸ In zijn *Psychosophia* noemt hij alchemie zelfs een pest en verklaart hij:

Aufs Gold machen hab ich mich wol mein Lebenlang nicht eine Stunde begeben, sondern soll mir ein Stück Brod, so ich mit meiner Kunst aus der Mechanic oder Handwerks-sachen geniesse, zehn mahl lieber seyn, als alles Gold machen.¹⁷⁹

De goudmakerij van Galenus

Volgens het verslag van Samuel Spruyt bezocht Galenus Abrahamsz op 16 april 1678 zijn vriend en medeleraar David Spruyt en deed hij het volgende voorstel:¹⁸⁰

176 Schuller aan Leibniz, Amsterdam 19/29 maart 1678, in: *Leibniz* 3:2, nr. 150, 358-359.

177 Jaeger, *Becher*, 54-56. Zie ook H.A.M. Snelders, 'Johann Joachim Becher und sein Gold-aus-Sand-project', in: Frühsorge en Strasser, *Becher*, 103-114.

178 J.J. Becher, *Trifolium Becherianum Hollandicum; of [...] Dr. Johan Joachim Bechers drie nieuwe inventien; eerst in Holland geproponeert en gepractiseert* (Amsterdam, 1679) [Knuttel 11691]. Zie pagina 3: 'indien sulx nu gout maken is, soo moeten alle Berg-luyden en Smelters Gout-makers sijn' (waarbij Becher zich beroept op zijn goud-uit-leem-proeven met de essayeur Grill [zie het journaal d.d. 25 juli 1671]), zie pagina 10: 'dat die oock geen Alchymisterye is, maer een Berghwerck, Smelt- en Scheyde-werck', en zie pagina 15: 'groot-spreekers in de Smelt-konst, Alchymisten en Gout maeckers'. Vergelijk Smith, *The business of alchemy*, 223 (noot 151).

179 Becher, *Psychosophia*, 134.

180 GAA, PA 1120, inv. nr. 204: twee manuscripten (zie De Hoop Scheffer: B1185 en B1186), niet-identieke kopieën van een onbekend origineel, getiteld 'Perfect verhael welcke de reden en oorsaek sijn waerdoor ick ben bewoogen geworden omme mijn negotie te quitteren en tot de chimisse goutmakerij over te gaen, neffens een oprecht verhael van al het geene tusschen Doct. Galenus Abrahamsz, Davidt Rutgers, mijn en andere vrienden sijn gepasseert', hierna ge-

Wij hebben menighmael tegens den anderen geseijt als den een off den anderen alchimist ons t'vooren quam, die ons fraije wetenschap voor een somme gelts wilde leeren, dat wij sulckx niet en moesten geloven, omdat daer soo veel bedriegerije onder schuijldte, maer indien wij tegens malkanderen seijden nu communiceer ick ul[ieden] een kunst die ick seecker weet dat goet is en selff heb gedaen, dan soudens wij malkanderen gelooven konnen en daer t'eenemaal in gerust sijn, omdat wij om de heele werelt niet en soudens seggen, hier heb ick een profitabele kunst [fol. 2v.] ingevale sulcx niet volcoomen waer was, en nu segh ick dat ick door godts goetheyt een profitable en seer heerlijcke wetenschap heb gegregen, soo dat ick buijten godt de heere niemant nodigh en hebbe omdat ick mijn kost seer rijckelijck, gemackelijck en seer vermaackelijck kan winnen en mijn in de Beverwijck off elders kan nederslaen, om daer seer gerust en gemackelijck dese profitable const voort te setten, en off vrede off oorloch was datter met de negotie veel off weijnigh te winnen was, men konde hier altijt gerust en vejiligh groote winst uijt trecken. [...] Omdat gij mij altijt een trouw en waert vrient sijt geweest en wij van jonghs op van malkander veel wercq hebben gemaect, en ick oock grootelijckx liefde tot u soon heb, omdat hij een trouw en deuchtsaem man is, soo ben ick hier gecoomen om uijt tweederleij oorsaekes u en u soon dese voortreffelijke wetenschap te communiceren. De eerste is uijt liefde en genegentheijt tot u en u soon, en d'andere uijt eijgen intrest, dat is dat ick met intrestgelden en andere lasten beswaert ben door de verwerij van mijn soon Galenus, daer ick mij meerder om heb moeten beswaeren, en andere lasten meer, soo dat ick mij nu t'eenemaelen door dese wetenschap van alle mijne lasten moet ontlasten. En aengaende de kunst, t'is nu sulckx dat ick die selver heb uijtgewerckt en goet gevonden. [fol. 3] En het bestaet in een aenwas van gout, soo dat ick selver in 2 mark¹⁸¹ fijn gout in de tijt van 2 maenden dat ick dat bewerckt heb, ruim 2 oncen fijn gout daerin heb geavanceert, en andere slechte materialen die ick hiermede gebruijckt, die waren oock merckelijck verbeterd, soo datter met een capitael alle jaren ontrent een capitael can gewonnen worden. En één persoon can wel een capitael van 50.000 guldens gemackelijck waernemen, soo dat het een seer heerlijcke en waardige konst is die ick aen ul[ieden] beijde op dese naervolgende conditie wil communiceren.

Galenus bood vader en zoon Spruyt een compagniescontract aan, mits zij bereid waren gezamenlijk 25.000 gulden te fourneren. Tijdens de onderhandelingen haakte David Spruyt af, omdat de compagnon van Galenus, David Rutgers, als voorwaarde had gesteld dat Spruyt niet privé met het procédé mocht gaan experimenteren. Zoon Samuel was daarentegen bereid zijn eigen bedrijf op te geven

citeerd als 'Perfect verhael'. Ik volg B1185, gecorrigeerd en aangevuld door B1186. Voor het geciteerde fragment, zie B1185, fol. [2-3]. N.B.: onjuist is de concordantie met inv. nr. 205, vermeld in E.M. Lavooij-Janzen, *Indexen op de Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J.G. de Hoop Scheffer* (Amsterdam/Hilversum, 2004).

181 Een mark (= 246,08 gr) bestond uit 8 ons. Een ons (= 30,76 gr.) bestond uit 20 engels (1 engels = 1,54 gr.). Zie J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam, 1982), 127.

om zich volledig voor de goudmakerscompagnie in te zetten. Galenus kondigde bovendien aan binnenkort naar Hamburg te zullen gaan om daar met de auctor intellectualis van het procédé te spreken, van wie hij een nog winstgevender wetenschap hoopte te verkrijgen.¹⁸²

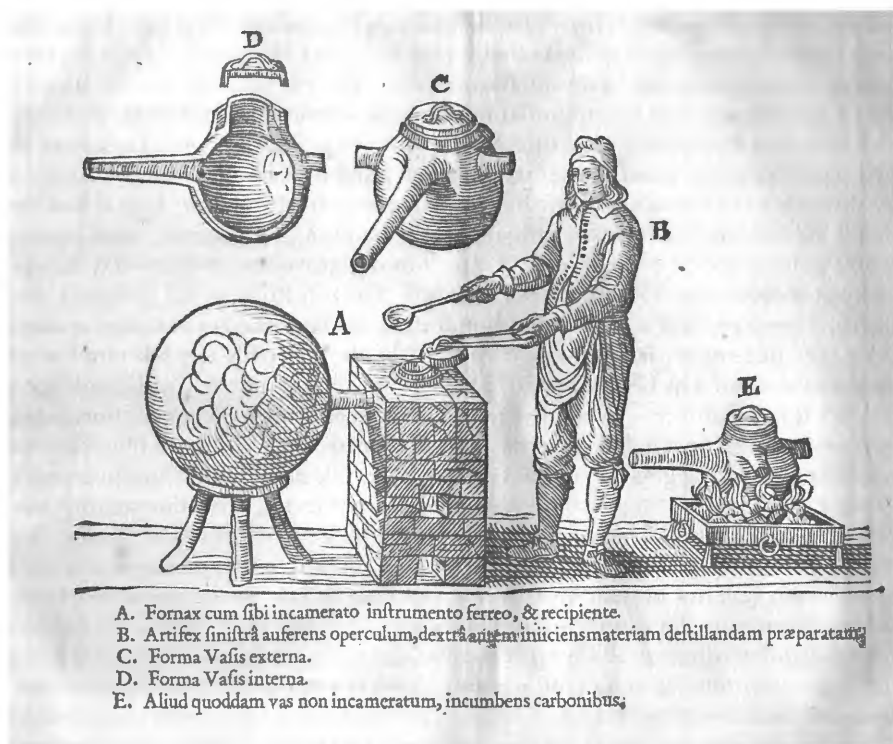
Het contract dat Samuel Spruyt op 29 april 1678 met Galenus en David Rutgers sloot, kwam op het volgende neer:¹⁸³ Spruyt betaalt Galenus aanstonds 6.000 gulden voor de openbaring van de kunst. Indien de winst na een jaar 50 percent is, krijgt Galenus 6.000 gulden extra en krijgt David Rutgers 12.000 gulden uitbetaald. Deze uitkering zal Rutgers als bedrijfskapitaal in de compagnie laten. Indien na acht à twaalf weken duidelijk blijkt dat de winstmarge van 25 percent zeker gehaald zal worden, zal deze tweede termijn van 6.000 gulden direct aan Galenus uitgekeerd worden. De uitkering aan Rutgers komt te vervallen indien de de winst na een jaar slechts 25 percent bedraagt. Blijkt de winst na een jaar minder dan 25 percent, dan is Galenus verplicht de tweede termijn van 6.000 gulden vermeerderd met vier percent rente terug te betalen, waarvoor Rutgers zich als borg verbindt. Bedraagt de winst 100 percent, dan zal Spruyt nog eens 3.000 gulden aan zowel Galenus als Rutgers betalen. De kosten van de proef worden begroot op 33.000 à 34.000 gulden, die door Spruyt opgebracht zullen worden. Als salaris zal Spruyt 1150 gulden per jaar uit de winst genieten. Hij zal het werk in zijn eigen huis onder toezicht van Galenus moeten verrichten. De hoogte van het bedrag dat Galenus voor zijn toezicht zal krijgen, is ter discretie van Spruyt en Rutgers tezamen. De compagnie wordt aangegaan voor de duur van acht jaar. Gedurende die tijd mag hij het procédé aan niemand openbaren. Op instigatie van Galenus was besloten dat Spruyt het laboratorium niet zou vestigen in zijn huurhuis op het Spui bij de Lutherse kerk, maar in een huis dat zijn vader op de Oudezijds Achterburgwal bezat.¹⁸⁴ Aangezien dit huis verhuurd was aan de Engelse bruinist Jacob Larwood, werd afgesproken dat Larwood per 1 mei 1678 naar het Spui zou verhuizen en Spruyt naar de Achterburgwal. Nadat Spruyt de nodige materialen en gereedschappen had gekocht en in de voor- en achterkamer de ovens had geïnstalleerd, toog hij half juni aan het werk.

Galenus was toen al weer terug van zijn reis naar Lübeck en Hamburg. In Hamburg had zijn bezoek op 6 mei 1678 aan de behoudende Verenigde Fries-Vlaams-

182 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [6]. Niet vermeld in Meihuizen, *Galenus*.

183 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [7-9v.].

184 Zijn vader David Spruyt woonde van 1665 tot en met 1678 in een eigen huis aan de oostzijde van de Keizersgracht (nu nr. 393) bij de Leidsegracht. Zie E. van Houten, *Grachtenboek naar de oorspronkelijke tekeningen van Caspar Philips Jacobszoon met geschied-bouwkundige beschrijving* (Amsterdam 1962), 39. Volgens GAA, Verpondingsregister, inv. nr. 259, fol. 106, en inv. nr. 263, fol. 125, bezat hij sinds 1667 ook een huis aan de westzijde van de Oudezijds Achterburgwal, nu nr. 142, het zevende huis benoorden de Oude Doelenstraat.

Illustratie uit Johannes Rudolphus Glauber, *Furni philosophici, oder Philosophischer Oefen*, 5 delen (Amsterdam, 1647-1649)

doopsgezinde gemeente voor een complete verrassing gezorgd.¹⁸⁵ Nadat hem zorgvuldig de nieren waren geproefd, kreeg Galenus toestemming de gemeente met een prediking te stichten. Dat de ware reden van zijn komst een felbegeerd alchemistisch procédé was, had niemand kunnen bevroeden. Rutgers en hij hadden er de Duitse vrienden 6.000 gulden voor betaald.¹⁸⁶ Bovendien hadden zij beloofd naar gelang de resultaten ervan nog enige duizenden rijksdaalders extra te

185 B.C. Roosen, *Geschichte der Mennoniten-Gemeinde zu Hamburg und Altona* (Hamburg, 1886), 51. Vergelijk M. Driedger, 'Spaltung und Führungsstreit in der Flämischen Mennonitengemeinde zu Hamburg und Altona während des späten 17. Jahrhunderts', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 51 (1994), 31: 'Denkt man [...] an die Unterschiede in den Auffassungen von der Leitung der Gemeinde bei Galenus und Gerrit Roosen, mag es überraschen dass Galenus der flämischen Gemeinde 1678 überhaupt einen Besuch in Altona abstattete.'

186 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [10].

zullen geven. Dit grote nieuws vertelde Galenus pas nadat Spruyt twee maanden lang aan de eerste proef gewerkt had en tot zijn grote teleurstelling slechts zeer weinig aanwas van goud in de smeltkroes vond. Volgens Galenus was het nieuwe procédé oneindig veel beter, omdat het de deur opende naar de *prima materia*¹⁸⁷ zelf. Met een fractie van deze tinctuur veranderden 70 à 80 delen kwikzilver in een ogenblik in fijn goud zonder dat men zelf goud nodig had. Spruyt liet zich op 27 augustus 1678 overhalen tot het uitproberen van de nieuwe kunst. Van de 6.000 gulden die Galenus en Rutgers hierin hadden geïnvesteerd, nam Spruyt 2.000 gulden voor zijn rekening.¹⁸⁸ Zou binnen zes weken blijken dat de opbrengst minder dan 25 percent per jaar was, dan zou Rutgers het geld met vier percent rente per jaar restitueren. In onderling overleg zou dan besloten worden of verder het eerste dan wel het tweede of beide procédés tegelijk uitgevoerd moesten worden. Op 17 oktober 1678 was Spruyt gereed met de voorbereidingen van het tweede procédé, terwijl het werk aan het eerste procédé werd voortgezet. Van de nieuwe kunst echter leverde een eerste proef met zes mark fijn zilver na zes weken zo weinig goud op dat het zelfs niet de onkosten dekte. Op zijn verzoek kreeg hij van David Rutgers zijn 2.000 gulden weer terug. Zijn compagnons bleven intussen overtuigd van de juistheid van het procédé en weten de mislukking aan de een of andere verkeerde handgreep. Zij zouden Spruyt de kunst nog eens goed leren. Galenus bracht Spruyt ertoe een huis aan de Keizergracht te huren, omdat hij vreesde dat zijn frequente bezoek aan het laboratorium op de Achterburgwal andere doopsgezinden teveel opviel en de hele zaak daardoor ruchtbaar dreigde te worden. De extra kosten zouden voor rekening van de compagnie zijn. Intussen bleek de proef volgens het oude procédé ook al geen winst opgeleverd te hebben. Hierop besloten Galenus en Rutgers de Duitse vrienden te ontbieden, die Spruyt de kunst zelf zouden komen leren. Een van hen, Christian Werner, blijkt in het heterodoxe milieu geen onbekende te zijn.

Werner en Quirinus Kuhlmann

Kort na nieuwjaar 1679 arriveerde Christian Werner uit Lübeck.¹⁸⁹ In zijn woonplaats was hij als passementmaker een gerespecteerd *Meister im Schnurmacher Ambt*.¹⁹⁰ Dit gilde was kort voor 1650 door zijn schoonvader, de doopsgezinde

187 De grondstof waarop het te gebruiken uitgangsmateriaal eerst moest worden teruggevoerd, om in een reeks van verdere bewerkingen omgevormd te worden tot de steen der wijzen.

188 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [11v].

189 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [13-13v.]. Spruyt verholandst Werner tot: Warnaer.

190 *Staatsarchiv Hamburg*, arch. 521-5 (*Mennonitengemeinde*), inv. nr. 227: attestatie 26 januari 1661 door twee burgers van de stad Lübeck.

Isaak von Eken, met drie andere Hollanders opgericht.¹⁹¹ Sinds hij in 1653 het burgerrecht van Lübeck had gekocht, was het hem zozeer voor de wind gegaan, dat hij op meerdere plaatsen in de stad huizen en grond bezat.¹⁹² In zijn woonhuis, aldus Galenus, hielden de doopsgezinden van Lübeck hun vergadering. Hij noemde hem een ordelijk en godsdienstig man en zijn vrouw een toonbeeld van nederigheid. Na aankomst in Amsterdam nam Werner zijn intrek bij zijn neef Hendrik van Vreede.¹⁹³ Op Spruyt en zijn vrouw, bij wie Werner dagelijks de maaltijd gebruikte, wekten zijn deftigheid en vroomheid de indruk van ware godzaligheid. Jacob Burghart, die wegens een armbreuk zijn vertrek uit Hamburg had uitgesteld en eerst op 11 maart arriveerde, nam zijn logement ten huize van Spruyt zelf, waar het laboratorium was.¹⁹⁴ De derde Duitser in de goudmakerscompagnie met Galenus, Matthias Cetner (Zetner), was in Hamburg achtergebleven. Waar deze alchemist in de correspondentie tussen Leibniz en Crafft opduikt, beperken zij zich helaas tot vage toespelingen.¹⁹⁵

Werner en Cetner leren we beter kennen dankzij Quirinus Kuhlmann (1651-1689), een in Nederland, Duitsland, Engeland en Rusland agerende chiliastische profeet, die als begaafd dichter van religieuze lyriek een plaats heeft gekregen in de canon van de Duitse barokliteratuur. Aanvankelijk meende Kuhlmann in Werner een financier gevonden te hebben voor de uitgave van zijn propagandaschriften. Met zijn *Neubegeisterter Böhme* (1674) had hij de basis gelegd voor zijn latere *Kühlmonarchie*, een versie van het duizendjarig rijk waarin Christus de vader is van Jesuel, de *Kühlmonarch* die met God een nieuw verbond gesloten heeft. Deze Böhme-interpretatie effende voor hem het pad naar chiliastische sektes in binnen- en buitenland, om uiteindelijk in Moskou als ketter levend te worden verbrand. Galenus, die Kuhlmann goed kende en wist hoe de dichter zich door

191 R. Dollinger, *Geschichte der Mennoniten in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck* (Neumünster i. H., 1930), 197.

192 W. Dietze, *Quirinus Kuhlmann, Ketzer und Poet: Versuch einer monographischen Darstellung von Leben und Werk* (Berlin, 1963), 406 (noot 59).

193 Hendrik van Vreede, geboren Hamburg 1648/ 1649, koopman in de Warmoesstraat, trouwde (ondertr. 1 maart 1675 in GAA, DTB 690, 28) Catharina van der Meersch, dochter van Pieter van der Meersch en Maria van Blenckvliet. Beiden waren lidmaten 'bij 't Lam': hij was gedoopt 4 oktober 1671 en zij op 14 december 1677.

194 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [13v.-14]. Vermoedelijk dezelfde als de graveur van die naam, die in 1683 het fraaie portret van Menno Simons maakte. Zie: P. Visser et al., *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie enz., 1996), 80.

195 Christian Philipp aan Leibniz, augustus 1678, in: *Leibniz* 1:2, nr. 341; Crafft aan Leibniz, Dresden 13 september 1678, ibidem, 3:2, nr. 202, 493; Crafft aan Leibniz, Dresden 28 oktober 1678, ibidem, 3:2, nr. 217, 525.

196 Galenus in gesprek met Stolle op 18 juni 1703, zie Bijlage II, fol. 312.

zijn fantasie kon laten meeslepen, heeft hem, naar hij later de Duitse reiziger Gottlieb Stolle vertelde, voor zijn noodlot gewaarschuwd.¹⁹⁶ In Kuhlmanns eerste Amsterdamse periode kwam het door de vermeende exclusiviteit van zijn roeping al spoedig tot een breuk met de chiliastische profeten Antoinette Bourignon en Johannes Rothe, een schoonzoon van Samuel Hartlib.¹⁹⁷ In 1675 gaf Kuhlmann daarom gehoor aan een uitnodiging van Werner om naar Lübeck te komen, waar hij op Palmzondag arriveerde. Na een jaar bekoelde Werners enthousiasme en stakte diens geldstroom. In het op 5 maart 1676 te Hamburg geschreven achtste gezang van *Der Kühlpсалter*, zijn lyrisch-expressionistische hoofdwerk, verwijt Kuhlmann de *falsche Weltfigur* Werner dat goud de enige God was waaraan hij zijn hart verpand had.¹⁹⁸ Bij Kuhlmanns vertrek naar Londen op 23 maart 1676 zou Werner echter tot tranen toe bewogen zijn geweest. In zijn *Lutetierschreiben* beschrijft Kuhlmann zijn gladde en veranderlijke karakter aldus:¹⁹⁹

Es empfang mich in Lübeck ein Bürger, mit Nahmen Christian Werner, von Lutherum entsprossen nun ein Mennist [...]. Ich fand an ihm einen Mann, der mehr ein Statist als Mennist war, in dem Königreich Schweden, Denemark, Polen und andern Höfen genugsam durchtrieben, einen natürlichen Mercurialiten, der in alle Sattel geschickt, bei den guten gutt, bei den bösen böse war; der allerglatteste Zunge, des freigebigsten Gemüthes von aussen, dass ich seines gleichen vor ihm noch nicht geschauet hatte [...]. Es fand bei ihm mich gleich der wohlbekandte Polnische Edelman Matthias Cetner, des Schwedischen Königs gewesener Registrator (in der Hoffkantzlei zu Stockholm), der mir ein getreuer Registrator meiner Schrifften nochmals in denen örtern gewesen [...].

De enige vrienden die Kuhlmann tot het einde toe trouw bleven, waren Matthias Cetner, die hem nog in 1677 in Londen opzocht, en de uit Lübeck stammende Londense arts-chemist Albert Otto Faber senior (1612-1684), die eerder met Hartlib en Moriaen bevriend was.²⁰⁰

197 Voor Rothe, in 1660 gehuwd met Anna Hartlib, zie: K.H.D. Haley, 'Sir Johannes Rothe: English knight and Dutch Fifth Monarchist', in: D. Pennington & K. Thomas, *Puritans and revolutionaries; essays in seventeenth century history presented to Christopher Hill* (Oxford, 1978), 310-332. Voor Kuhlmann en Bourignon, zie De Baar, *Bourignon*, 117-118. De enige Amsterdamse doopsgezinde die Kuhlmann als aanhanger met name noemt, was Jacob Aertsz Tergou, koopman in lijnwaden in de Warmoesstraat, sinds 1665 lidmaat 'bij 't Lam'. Zie: Q. Kuhlmann (Robert Beare ed.), *Kühlpсалter*, 2 dln. (Tübingen, 1971), boek 4, 1e psalm, geschreven Amsterdam 6 mei 1679, regels 5833-5835, in margine: 'Meschman, von Galen, Tergou'.

198 Q. Kuhlmann (H.L. Arnold ed.), *Der Kühlpсалter* (Stuttgart, 1973), 41: 1.-15. und 73.-93. Psalm.

199 Q. Kuhlmann, *Lutetier- oder Pariserschreiben* (Londen, 1681), 33-34; Dietze, *Kuhlmann*, 117.

200 Dietze, *Kuhlmann*, 121. Voor Faber, die in 1660 op uitnodiging van Karel II naar Londen kwam, zie *ODNB*, XVIII, 870-871; De Baar, *Bourignon*, bijlage D. Voor zijn relatie met Moriaen, zie Young, *Moriaen*, 51, 62, 74, 172, 197 (met incorrecte leefjaren).

Werner, Robert Boyle en Benjamin Furly

In maart 1679 vertelde Galenus dat hij nog een andere compagnon had: de apotheker Jacob Omphalius, zijn neef en medecompanion in de zijderederij. Volgens Galenus had Omphalius reeds eerder een geslaagde test met Werners procédé gedaan. De aanwezigheid van de maestro zou voor zijn neef een goede gelegenheid om de kunst nog beter te leren.²⁰¹ Omdat het een compagnon van Galenus betrof, maakte Spruyt geen bezwaar tegen de medewerking van Omphalius in het laboratorium. Van Omphalius hoorde Spruyt dat Werner en hij het eerder geslaagde experiment samen hadden uitgevoerd. In het internationale alchemistenmilieu blijkt Werner geen goede naam te hebben. Crafft, compagnon van Omphalius in de Haarlemse zijderederij, had zich althans over deze samenwerking ongerust gemaakt. Vanuit Dresden schreef hij op 13 september 1678 aan Schuller:

Von Herr Werner so bey Herr Omphalius ist, habe ich von denen so ihn kennen soviel gehöret, dass ich Omphalium gern gewarnet sehen moge; denn ich glaube dass es nichts ist.²⁰²

Van de alchemistische pretenties van Werner krijgen we een uniek beeld door een brief, die hij vier dagen eerder uit Amsterdam aan Robert Boyle schreef. Brieven als van Werner laten zien dat intimi van Boyle van zijn alchemistische studies op de hoogte waren. Boyle zou mettertijd overtuigd raken van de mogelijkheid van de transmutatie van onedele metalen in goud.²⁰³ Van hun gemeenschappelijke vriend Benjamin Furly (1636-1714) had Werner gehoord dat Boyle de transmutatie van ijzer in koper in twijfel trok. Werner verzekert hem nu dat de transmutatie van metalen mogelijk is²⁰⁴:

Amsterdam, 9 september 1678.

Mijn heer, van onze vriend Benjamin Furly heb ik gehoord dat u de bereiding van Venus ex Marte [= koper uit ijzer; R.L.] in twijfel trekt. Daarom heb ik met [symbool voor:] kwikzilver en een beetje koperwater het ijzervijzel tot echt en goed koper gemaakt. Nadat het bedoelde [symbool voor:] kwikzilver in een retort gedistilleerd was, bleek het ijzervijzel nog ijzer te zijn, maar wij hebben het gesmolten en opnieuw gesmolten en veel beter bevonden dan ander koper. Het is alleen gedaan om u edelachtbare te verzekeren dat de verandering der metalen werkelijk te doen is. Dat ik dit ondernomen heb, terwijl ik hier ben, heeft geen ander doel dan zoals hiervoor gezegd, namelijk het bekrachtigen van deze mij welbekende devotie van u edelachtbare in een natuurlijke zaak. Met het oog op dat doel heb ik aan mijn vriend Furly

²⁰¹ Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [14].

²⁰² Crafft aan Schuller, extract/kopie brief, Dresden, 13 september 1678, in: *Leibniz* 3:2, nr. 203.

²⁰³ Principe, *Boyle*, 53, 77-90, 104-105, 138-180. Vergelijk Hanegraaff, *Dictionary*, I, 200.

²⁰⁴ Mijn modernisering (R.L.); voor de originele tekst, zie Boyle, V, 118-120.

een weinig witte zoetzoute materie overhandigd, die hij op mijn aanwijzingen in zijn gesloten kamer op een stenen schoteltje heeft geplaatst. Hoewel het erg heet weer was, heeft deze materie, die drie ducaten woog, in aanzienlijke mate een bloedrode olie tot zich getrokken, negen ducaten zwaar en scherp als een vuur, terwijl het magnetische zoete zout in stand bleef. Mijn heer, omwille van u heb ik dit in handen gelegd van onze vriend Furly, opdat hij zou zien wat velen nog niet hebben gezien. De materie is overal en gratis. Ik weet niet of mijn brief door mijn heer gelezen zal kunnen worden. Als ik daarvan zeker ben en het u aangenaam is, volgt er nog wel een briefje, totdat ik met Gods gratie zelf eens aankom. Nu is het te laat in het jaar en vertrek ik naar huis. Intussen is het mij een genoegen, uw devotie bekend te maken dat er werkelijk een goedkope materie is, bestaande uit zout, zwavel en kwikzilver, hetwelk een onbekend zoet zout is en zo'n sterke magneet dat het in een gesloten kamer en kast zonder enig vuur een bloedrode olie of *spiritus mundi*²⁰⁵ aantrekt en onderwerpt, die, indien gezuiverd, het goud als ijs doet smelten, evenals [symbool voor:] zilver enzovoort. Wat Gods liefde verder geven zal, wacht ik af, waarover ik u, als ik u eens zien mag, breder mondeling zal spreken. Gelieve intussen de goedheid te hebben, van mijnentwege Sir Clement Clerke²⁰⁶, die in Chanell Row in Westminster woont, te groeten. Ik wacht op een brief van zijne edele, en geniet intussen zijn vriendschap. In afwachting van uw antwoord, verblijf ik, mijn heer, uw dienstwillige Christian Werner.

Hun wederzijdse vriend Furly was een erudiete Engelse koopman te Rotterdam, die zich van quaker tot vrijdenker ontwikkelde.²⁰⁷ De verbindende schakel tussen Furly en Werner was misschien de met Furly bevriende piëtistische boekhandelaar Köneken te Lübeck.²⁰⁸ Nadat de van oorsprong Deense Jesper Baltzarsen Köneken (1629-1715) in 1663 wegens pacifistische agitatie uit zijn vaderland was verbannen, had hij een toevlucht in Amsterdam gevonden. Hier publiceerde hij onder meer zijn *Meditationes pacificae of Vreedwillende handelng* (1665). Dat hij nauwe betrekkingen met de doopsgezinden onderhield, blijkt uit een gedicht dat hij in 1671 schreef

205 De universele geest. In de Neoplatoonse kosmologie een half natuurlijke, half magische substantie, verspreid in het universum. Het werd beschouwd als de oorsprong van alle leven.

206 Sir Clement Clerke (†1693) veroorzaakte in Engeland de overgang van houtskool naar het gebruik van steenkool in smeltovens. Zie P.W. King, 'Sir Clement Clerke and the adoption of coal in metallurgy', in: *The transactions of the Newcomen Society for the study of history of engineering and technology* 73 (2001-2002), 33-52.

207 Zie *ODNB*, XXI, 183-185; A.C. Kors (ed.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, 4 dln. (Oxford, 2003), II, 97. Tot Furly's vriendenkring behoorden de Engelse aristocraat Algernon Sidney (republikeins complotteur), de filosoof John Locke (lid *Royal Society*), Anthony Ashley Cooper, third Earl of Shaftesbury (vroegge verlichtingswoordvoerder) en de kabbalist Franciscus Mercurius van Helmont (bevriend met zowel Galenus als Leibniz).

208 Voor Furly's vriendenkring, zie J. Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw: verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Den Haag, 1999), 175-194; voor Köneken, zie aldaar 269, noot 30 en C.H. Starck, 'Kurtze Nachricht von dem fanatischen Auctionario zu Lübeck Iasper Könekenio', in: *Dänische Bibliothec oder Sammlung von alten und neuen gelehrten Sachen aus Dänne-march*, 9 dln. (Kopenhagen/ Leipzig, 1737-1747), VIII, [663]-674.

op het tweede huwelijk van de Waterlandse leraar Denys van der Schuere.²⁰⁹ Aangenomen mag worden dat ook Werner zijn heterodoxe stadgenoot goed kende. Dat Furly echter ook een goede vriend van Galenus geweest moet zijn, blijkt uit een brief die de quaker-leider William Penn in 1683 vanuit Philadelphia aan Furly schreef.²¹⁰ Hij laat Galenus en zijn vrienden groeten en bezweert Furly al zijn overtuigingskracht te gebruiken om Galenus de zegeningen van de 'nieuwe wereld' in te laten inzien: vrede en voorspoed, vrijheid en democratie voor de verworpenen der aarde, ver weg van leger en vloot, een land kortom waar hij eindelijk zijn principes kan realiseren, terwijl hij nu in een gevangenis leeft.

De bittere waarheid

De alchemie is een kuise hoer, die vele minnaars heeft maar allen teleurstelt en niemand haar omarming gunt. Zij verandert de trotsen in dwazen, de rijken in ellendigen, de filosofen in domoren, en de bedrogenen in eloquente bedriegers.

Johannes Trithemius (1462-1516)²¹¹

Met vereende krachten werkten Spruyt en Werner begin april 1679 aan een proef met vijftientig mark zilver en twee mark goud. Tot ieders vreugde werd na veertien dagen een 'heerlijke aanwas' van goud gevonden. Nadat op 1 mei de verhuizing naar de Keizersgracht had plaats gehad, werd het resultaat in het nieuwe laboratorium nog veertien dagen lang bewerkt. De zuivere aanwas van goud bedroeg die maand twee ons en zestien engels. Dat de ingezette twee mark goud niet was vermeerderd maar gelijk gebleven, verbaasde Galenus. Omdat hijzelf een aanmerkelijke aanwas had gehad, sprak hij als verwachting uit dat dit hier in de toekomst ook zou gebeuren. In elk geval was men opgetogen over het veelbelovende resultaat. Omdat de proef zo goed uitgevallen was, drong Werner nu aan op betaling van het toegezegde extra geld. Hij bood de vrienden aan de proef voor 6.000 rijksdaalders af te maken. Gingen zij met dit tijdelijke aanbod niet akkoord, dan zouden zij later het dubbele moeten betalen.²¹² Galenus zag hierin een bewijs van Werners ware vriendschap en adviseerde Spruyt, die geen geld meer kon missen, zijn aandeel van 5.000 gulden dan maar in juwelen te voldoen. Werner gaf echter Rutgers en Galenus te verstaan dat het onredelijk was Spruyt

²⁰⁹ UB Leiden, onder sign.: 4° Portef. 7 (sub 26): gedicht door 'Jasper Köncken [= drukfout voor Kōneken], vreemdeling uit Denemarken'. Denys van der Schuere (Haarlem 1600-1673), weduwnaar van Susanna Doling, hertrouwde 25 januari 1671 te Haarlem met de weduwe Mayke Noppen.

²¹⁰ J.Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere quakergemeenschap te Amsterdam: 1656 tot begin negentiende eeuw* (Amsterdam, 1971), 102 (noot 1).

²¹¹ J. Trithemius (J.G. Schlegel ed.), *Annalium Hirsaugiensium*, 2 dln. (St. Gallen, 1690), II, 225 (jaar 1354).

²¹² Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [14v-15].

zoveel te laten betalen. Bovendien vond hij het onchristelijk om Spruyt acht jaar lang te verplichten 'als een slaaf' voor hen te blijven werken. Hij stelde voor, Spruyt tegen betaling van 6.000 rijksdaalders van het contract te bevrijden en hem tot zijn eigen profijt over de kunst te laten disponeren. Dit vonden Galenus en Rutgers echter te ver gaan, vooral omdat Spruyt dan de kunst ook anderen zou kunnen verkopen. Toen zij Spruyt rechtstreeks de vraag stelden of hij inderdaad van het contract ontslagen wilde zijn, antwoordde deze ontkenkend.²¹³ Hierop keerde Rutgers zich tegen Werner en beschuldigde hij hem van bemoeizucht en 'spiegelvechterij'. Werner voer op zijn beurt tegen hem uit dat hij deze beschimpingen niet kon accepteren en liep kwaad weg. Spruyt sprak als zijn vermoeden uit dat Werner slechts uit eigenbelang op betaling aandrong. Galenus meende van niet, maar beloofde over Spruyts verdachtmaking van Werner het zwijgen te zullen bewaren. Volgens Spruyt zou Galenus deze belofte hebben verbroken. Omwille van diens kennis van tincturen zou Galenus het verkozen hebben om bij Werner in de gunst te komen door Spruyt bij hem zwart te maken. Teleurgesteld door de vermeende onbetrouwbaarheid van Galenus, nam Spruyt zich alsnog voor zo snel mogelijk onder het contract uit proberen te komen.

Werner dreigde vervolgens Galenus en Rutgers de vriendschap op te zeggen, als zij het contract met Spruyt niet zouden ontbinden. Tevens hield hij hen voor nog grotere zaken te kunnen leren. Desgevraagd bevestigde Spruyt zijn compagnons dat hij van het huidige contract ontslagen wenste te zijn. Afgesproken werd dat hij aan Werner 13.000 gulden zou betalen²¹⁴, waarna Galenus en Rutgers van Werner en Cetner²¹⁵ kwijtschelding zouden krijgen voor alle gelden die zij voor deze kunst beloofd hadden te zullen betalen. Bovendien moest Spruyt nog aan Galenus 2.000 gulden uitkeren, waaraan hij per assignatie aan Leonard van Halmael voldeed. Omdat hij niet genoeg contant geld had om de afgesproken 13.000 gulden op te brengen, mocht Spruyt voor 3.000 rijksdaalders aan juwelen geven en 200 rijksdaalders aan geld. Voor de resterende 2.000 rijksdaalders zou David Rutgers aan Werner zijde stoffen leveren, die Spruyt in twaalf maanden aan Rutgers moest afbetalen, waarmee hij van het contract bevrijd zou zijn.

Intussen werkte Spruyt in de zomer alleen in het laboratorium verder om te zien of de resultaten gunstig bleven. In absentie van de vrienden zag hij slechts aanwas van het goud in het zilver. Omdat hij er zich van wilde vergewissen of het ingezette goud zelf verminderd zou zijn, vroeg Spruyt uitstel van het tekenen van de kwitantie. Galenus hield hem echter voor dat de twee mark goud onmogelijk kon verminderen. Als Spruyt er werkelijk in slaagde het goud te doen verminde-

213 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [15v.-16].

214 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [16v.-17].

215 Hij wordt hier op fol. [17v.] vermeld als 'Mathijs Christeur, sijnde een Pools edelman'. In versie B1186, 19, heet hij 'Matthias [?]etner'. In een notariële akte uit 1682, die hierna ter sprake komt, wordt hij door Spruyt zelf correct genoemd: Matthias Cetner en Matthias Zetner.

Robert Boyle (1627-1691)
 door G. Vertue naar
 J. Kerseboom in: Thomas
 Birch, Jacobus Houbraken
 en G. Vertue, *The heads of
 illustrious persons of Great
 Britain*, 2 dln. (London,
 1747)

ren, zou hij een deur gevonden hebben naar de *lapis philosophorum* zelfe. Onder de indruk van zoveel chemische expertise besloot Spruyt tenslotte op 19 augustus 1679 tot tekening over te gaan.²¹⁶ Maar hoeveel nieuwe proeven met andere vrienden Spruyt nu ook deed, telkens zag hij dat het goud in de retort net zo veel verminderde als het in het zilver tot aanwas kwam. Galenus, die hem nog zo verzekerd had dat het goud in de retort niet kon verminderen, had hem dus bedrogen! Ontsteld eiste hij van Galenus al zijn geld terug. Deze riposteerde dat Spruyt

216 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [17v.-18]. De ondertekenaars waren Galenus, Rutgers en Spruyt. Galenus en Rutgers bevestigen door Spruyt voldaan te zijn, uitgezonderd de 5.000 gulden die Spruyt nog aan Rutgers verschuldigd is en die hij aanneemt in vijf maanden per assignatie te betalen. Het oude akkoord van 29 april 1678 wordt bij deze ontbonden verklaard. Kennelijk had Werner reeds zijn 13.000 gulden gekregen.

waarschijnlijk niet goed gewerkt had en dat hij zelf eerst nog proeven met Jacobus Omphalius zou doen. Mochten die niet het gewenste resultaat hebben, dan zou hij doen al wat redelijk was.²¹⁷ Tenslotte bleek in mei 1680²¹⁸, dat de proeven van Galenus en Omphalius even slecht waren uitgevallen. Nu besloot Spruyt publiek te maken, hoe lelijk hij naar zijn zeggen bedrogen en misleid was.

De schikking met Spruyt

Was man den Alchymisten und Huren gibt, ist einerley, in dem man es bey dem Richter nicht klagen noch ohne Verliehrung der Aestimation wiederumb fordern darff.

Johann Joachim Becher²¹⁹

Het duurde bijna twee jaar voordat Spruyt van Galenus en Rutgers genoegdoening kreeg. Zoals blijkt uit een vordering van 1.000 gulden die het rijke doopsgezinde echtpaar Anthony Block en Barbara Leeuw op de doopsgezinde voorman had, zat Galenus nogal krap bij kas.²²⁰ Rutgers en hij waren bovendien eensgezind van mening dat zij juridisch niet verplicht waren Spruyt ook maar iets terug te betalen. Door bemiddeling van twee voormalige diakenen, Adriaen van Hoeck en Herman ten Cate, die door beide partijen als arbiters waren aanvaard, kon echter een proces met Spruyt worden voorkomen. De uitslag van hun arbitrage was, dat Galenus en Rutgers de gelden die zij van Spruyt hadden ontvangen, zouden restitueren, namelijk Galenus 6.000 gulden en Rutgers 2.000 gulden. Hiervan zou Galenus 3.000 gulden direct per 1 mei van dat jaar voldoen. Voor de resterende 3.000 was een constructie bedacht waarmee Galenus in hoge mate ontzien werd. Spruyt zou de vordering die hij voor de resterende 3.000 gulden op Galenus had, aan David Rutgers overdragen in ruil voor de obligatie van 5.000 gulden die Spruyt ten behoeve van Rutgers had gepasseerd. Galenus beloofde de 3.000 nu aan Rutgers te zullen betalen, die als tegenprestatie accepteerde dat hiermee de schuld van Spruyt à 5.000 gulden geheel voldaan was. Impliciet restitueerde hij zo aan Spruyt 2.000 gulden. Alle akten die op de goudmakerscompagnie betrekking hadden, moesten ter vernietiging overhandigd worden aan Adriaen van Hoeck. Dit gold ook voor het originele schriftelijke verslag dat Spruyt over de goudmakerij had opgesteld.²²¹

217 Spruyt, 'Perfect verhael', fol. [18v.-19].

218 Deze datum wordt genoemd in de inleiding die door de kopiïsten aan het verslag van Spruyt is toegevoegd.

219 Becher, *Glücks-Hafen*, 92.

220 GAA, NA 4101, 374-442, notaris D. van der Groe, sterfhuisinventaris, 20 februari 1682, zie aldaar 403.

221 GAA, NA 3806, 691, notaris A. van Santen, 24 april 1682. Wat hierna volgt, staat aldaar op pagina 692-694.

Voor de 13.000 gulden die de in Lübeck wonende Christian Werner, mede namens Matthias Cetner²²² en Jacob Burghart in Hamburg, uit handen van Spruyt had ontvangen, voelden Galenus en Rutgers zich al helemaal niet verantwoordelijk. Toch waren zij door tussenkomst en in tegenwoordigheid van de remonstrantse advocaat Mr. Paulus Verrijn en de doopsgezinden Adriaen van Hoeck, Herman ten Cate, Abraham Rutgers (diaken) en Jacob Linnigh (leraar) ook hierover met Spruyt in onderhandeling gegaan. Om voorgoed van zijn aanspraken af te zijn, beloofden zij hem nog eens 4.500 gulden te betalen, namelijk Galenus 2.000 en Rutgers 2.500 gulden. Hiertegenover cedeerde Spruyt aan hen al zijn vorderingen op Werner, Cetner en Burghart terzake van de zijden stoffen ter waarde van 5.000 gulden die hij hen geleverd had, alsmede terzake van de 500 gulden die hij aan Werner in geld betaald had. Spruyt behield zich het recht voor van Werner nog de 7.500 gulden terug te vorderen die hij hem in juwelen had betaald. Verder verklaarde Spruyt dat zijn schriftelijk verhaal over de goudmakerij buiten zijn wil om onder de mensen verspreid was. De laster die hieruit ontstaan was, strookte absoluut niet met zijn bedoelingen. Hij erkende dat Galenus en Rutgers met het communiceren van de gepretendeerde kunst geen enkele opzet hadden om hem te misleiden, maar dat zij zich integendeel volkomen integer hebben gedragen. Op 26 juni kwiteerde hij tenslotte Galenus en Rutgers voor de ontvangst van alle overeengekomen betalingen.²²³ Die hadden op hun beurt nog een appeltje te schillen met Christian Werner. Dat zij werk hebben gemaakt van de gecedeerde vordering van 500 gulden op Werner, blijkt uit Spruyts attestatie ten behoeve van Galenus en Rutgers dat hij Werner voor de helft in geld en voor de andere helft met vijf ijzeren potten betaald had.²²⁴ Intussen vermaakte het Amsterdamse schouwburgpubliek zich in de lente van 1682 kostelijk. In *Jan Klaaz of gewaagde dienstmaagt* hekelt Thomas Asselijn op kluchtige wijze de fijne mennisten, die hun medebroeders uitpersen door het bedrog van goud te leren maken. Becher had het al eerder moeten ontgelden. In de komedie *De bekeerde alchimist* uit 1680 steekt David Lingelbach de draak met een alchimist, die beweert van duinzand met winst goud te kunnen maken.²²⁵

²²² In deze akte wordt zijn naam voor het eerst correct weergegeven. Werner is hier nog steeds verhollandst tot Warnaer, en Burghart tot Borcharts.

²²³ GAA, NA 3807, 1355, notaris A. van Santen, 26 juni 1682.

²²⁴ GAA, NA 3807, 1367, notaris A. van Santen, 26 juni 1682.

²²⁵ H.A.M. Snelders, 'De bekeerde alchimist', in: *Spiegel historiael* 7:2 (1972), 85-91. Lingelbach las het stuk op 1 november 1678 voor in het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum. Zie B.P.M. Dongelmans (ed.), *Nil Volentibus Arduum; documenten en bronnen* (Utrecht, 1982), 159-162 en 205. Omdat Becher in 1678 lange tijd uit Nederland afwezig was, deed toen reeds het gerucht de ronde dat het project mislukt was. De proeven werden hervat nadat hij in december 1678 eindelijk octrooi gekregen had op door hem ontworpen watermolens die de blaasbalgen voor de smeltovens moesten aandrijven.

Becher naar Engeland

In 1679 eisten de Staten, die nog maar weinig vertrouwen hadden in het project, telkens weer nieuwe proeven.²²⁶ Becher had zich daardoor in de schulden moeten steken, onder meer bij de Amsterdamse edelsmid en medailleur Christoffel Adolphi (1630/1631-1680), een neef van Jan Luyken.²²⁷ Naar aanleiding van Schullers nagelaten schulden schreef Adolphi aan Crafft:

soo gaet het hier oock met Becher die oock van alleman siet gelt te krijgen, ick ben oock in sijn netten geraeckt, vrees, sonder schade niet daervan sal geraeken, want het werck met de Staaten vertrouwe niet dat oijt sal voertgaen.²²⁸

Zijn vrees bleek terecht: in november 1679 hadden de Staten het project opgegeven en was Becher zijn geluk in Londen gaan zoeken. Om zich van elke schuld aan de mislukking vrij te pleiten, publiceerde hij nog een uitvoerige verdediging. Ter staving van zijn gelijk verwijst hij naar experimenten van bekende chemici die hij naar zijn zeggen persoonlijk gekend heeft. De eerste die hij noemt, is de Amsterdamse essayeur Grill, uit wiens manuscripten en dagboek hij een experiment uit 1657 citeert.²²⁹ Naar alle waarschijnlijkheid betreft het niet de in 1659 naar Zweden vertrokken Anthonie Grill, maar diens jongere broer, de essayeur Johannes Grill (ca.1614-1670), die in 1642 in het Amsterdamse goud- en zilversmids-gilde werd opgenomen.²³⁰ Becher kan zijn manuscripten verworven hebben via diens oudste zoon, de essayeur en zilversmid Johannes Grill junior (ca.1646-1673). Zoals uit Bechers journaal is gebleken, werkte Johannes Grill in de zomer van 1671 mee aan het *experimentum feriferum*. In het voorwoord van zijn *Trifolium* uit 1679 verwijst Becher nadrukkelijk naar deze proeven.²³¹

Typend voor hem is ook het boekje dat hij in Londen publiceerde over trans-

226 Voor bijzonderheden, zie Jaeger, *Becher*, 57-62.

227 Hij was de zoon van Reinier Adolphi en Margaretha Luyken, de zuster van Jans vader Casper Luyken. Zie I.H. van Eeghen, 'Jan Luyken en zijn bloedverwanten', in: *Dooftgezinde Bijdragen* 16 (1990), 70.

228 Adolphi aan Crafft, kopie brief, Amsterdam 22 december 1679, in: *Leibniz* 3:3, nr. 19, 67 (regel 1-3).

229 Zie J.J. Becher, *Experimentum novum ac curiosum de minera arenaria perpetua* (Frankfurt am Main, 1680), 81-82. In de index van het boek genoemd als het 'experimentum grillianum amstelodamense de anno 1657'.

230 J.R. de Lorm & D.J. Biemond, *Amsterdams goud en zilver* (Zwolle, 1999), 507, cat. nr. 12. Zie ook Van Eeghen, 'Het Grill's hofje', 50-51.

231 Becher, *Trifolium Becherianum*, A2: "Ten tweeden, ik hebbe al voor veel jaren in mijne *Physica Subterranea* en in specie in derselven Supplemento Primo geprooneert, dat uyt alle soort van Leem Yser worden kan. Eyndelijk hebbe ik het soo verre gebracht dat ik voor veele jaren ook goud-proeven daer uytgedaen, als den essayeur Grill, indien hy noch leefde, soude konnen betuygen."

Frans van Mieris, *Oude alchemist met zijn assistent in zijn werkplaats* (ca.1655) (foto RKD 47090; part. coll.)

mutaties in goud die zijn landgenoot Wenceslaus Seiler volgens ooggetuigen in de jaren zeventig aan het Weense hof zou hebben verricht.²³² Veelzeggend genoeg droeg hij het op aan Robert Boyle, met wie hij al voor zijn vertrek uit Nederland correspondeerde.²³³ De hofarts Edmund Dickinson, evenals Boyle overtuigd van de mogelijkheid onedele metalen in goud te transmuteren, introduceerde Becher aan het Engelse hof.²³⁴ Hier kwam hij in aanraking met een neef van de koning, prins Rupert van de Pfalz, een veelzijdig *virtuoso*, die hem bij zijn metallurgische research betrok. Het mocht allemaal niet meer baten; na zijn overlijden op 14 november 1682 bleven zijn vrouw en dochter in armoedige omstandigheden achter.

Besluit

Galenus Abrahamsz liet zijn alchemistische sporen na in Nederlandse archivalia, de *Hartlib Papers* en Bechers *Nachlass*. Door deze gegevens in hun historische context te presenteren kwam zijn goudmakerij in een nieuw licht te staan. Zijn diepste motieven heb ik proberen te verklaren aan de hand van de chiliastische utopieën van de Engels-Nederlandse Hartlib-kring. Ook de spreekwoordelijke chemie die tussen Galenus en de kabbalist Van Helmont en een theosoof als Becher bestond, wijst op zijn affiniteit met de mystieke alchemie. De wereld van het experimenteel natuuronderzoek transformeerde zich echter tot een open gemeenschap, waarin door pioniers als Boyle en Glauber het laboratorium-experiment op revolutionaire wijze werd gedemystificeerd. De mogelijkheid van transmutatie van onedele metalen in goud werd echter door hen niet uitgesloten – integendeel, zij toonden er een levendige belangstelling voor. Eerst de atoomhypothese van John Dalton aan het begin van de negentiende eeuw zou leiden tot de moderne voorstellingen van de opbouw der materie.

232 J.J. Becher, *Magnalia Naturae: or, the philosophers-stone lately expos'd to publick sight and sale. [...] Published at the request, and for the satisfaction of several curious and ingenious, especially of Mr. Boyl* (Londen, 1680). Zie: Smith, *The business of alchemy*, 181.

233 Becher, *De minera arenaria perpetua*, 25 en 27. Deze correspondentie is niet overgeleverd. Vergelijk Principe, Boyle, 96, 112-113, 173-174; Jaeger, Becher, 65.

234 Zie ODNB, 16, 90-91. Dickinson leidde het laboratorium van Karel II in diens paleis te Whitehall.

Bijlage I. UB Rostock: J.J. Becher, *Nachlass*, Mss. var. 1 (3), fol. 532-539v.): journaal van zijn verblijf in Amsterdam, in een amtsbericht aan Leopold I, keizer van Oostenrijk.²³⁵

[532] Anno 1671 reysete ich Johann Joachim Becher, röm[ischer] Kays[erlicher] M[ajestät]s Rhat, in Kays[erlicher] Commission von Wien nach Ambsterdamb laut folgende reysbeschreibung. Hab mitgenommen [doorgehaald: H. Christoph Appelshover, Kays. Hoff-b... undt Johann Gerhardt Mantzen vor einen schreiber] einen schreiber und jungen.

6 May von Wien gereyset [...]. [533]

30 May [...] nach Miltenberg kommen undt alda H. Crafft angetroffen.

31 May zu Miltenberg mess gehört undt [...] abends bey H. Crafft (zum mittagessen) geblieben und ausgeruht.

3 Juny Von Oberradt nach Fr[anck]fort kommen, [...] ist Simon le Blon kommen, undt hat mir brieff von Ambsterdamb gebracht. [...] abends nach Maintz kommen. H. Crafft ist von hoff wieder kommen, hat berichtet dass er mich bey ihro Churf[ürstliche] gn[ade] von Maintz angemeldet [...]. [533v.]

4 Juny [...] gegen abendt bin ich nach hoff zu ihro Churf[ürstliche] gn[ade] gerufen worden, welche mich sehr freundlich empfangen, alle Churf[ürstliche] gnad versprochen, abends allein bey der taffel behalten, in politicis mit mir diskurrirt, sich auf meine propositionen in bewuster sach favorable erklärt [...].

6 Juny [...] ihro Churf[ürstliche] gn[ade] haben meine *Experimentum ferri ferum* zu hoff probiren lassen undt gut befunden.

7 Juny früh mess gehört, hat mich H. Obrist Friesen und H. Dr. Leibnitz heimbgesucht, habe das schiff bestellt undt umb abschiedt zu nehmen zu ihro Churf[ürstliche] gn[ade] nach Hoff gangen, mit denselben zu nacht gessen, haben sich allen gnad undt guts erbatnen, und wiederumb nachts bis umb 11 uhr mit mir geredt, auch bey dem Abschiedt befohlen dass ich auf meiner Ruckreyss wiederumb zusprechen solle. [...] [534] [...]

12 Juny früh von Wesel und mittags auff Emmerich abends auff Arnheim.

13 Juny früh morgendts zu wagen, mittags auf Rhen, abends auf Utrecht, alda den H. Georg Gräkium [= Graevium] Historiar[um] Profess[or] gesprochen.

14 Juny von Utrecht zu wasser nach Ambsterd[amb] gangen und alda glücklich undt gesundt angelant, also diese hinreyss wohl vollendet, dafür gott lob und danck geseget sey, der gebe nun glückliche verrichtung und schleunige verlangen zu ruckreyss. In Ambsterd[amb] hab meinen Diener Christoph gesanden welcher mit den Weinen gereyset, der hat mir ein pacquet schreiben von Wien undt Augspurg gebracht. Ich hab nach Rotterdamb geschriben, und H. Goris meine ankunfft notifizirt, H. Telgens hat mich beneventirt.

15 Juny hab mich lassen barbiren, ist der Engels[che] strumpffstricker zu mir kommen Thoma Gy, habe ihm des H. Praesidentens strumpff gewiesen und wegen deren verhandlung geredt. Es ist auch zu mir kommen H. Dr. **Galenus**. Ich hab den wein conto anfang zu machen.

16 Juny hab geschriben die post, ist H. Goris [534v.] von Rotterdamb zu mir kommen, auch wiedrumb verreyset. Ich hab den Appelshover nach den Haag geschickt, den Elers und Obrist Reisner zu suchen. ist bey mir gewesen der strumpffstricker Gy, mit einem Kauffman le Conte, haben die strumpff besichtiget. Abends ist H. Dr. **Galenus** bey mir gewesen.

17 Juny bin frühe ausgangen zu dem Thoma Gy und le Conte, seynd auf die glashütte gewesen, habe den le Conte gastirt, bin darnach zum H. Telgens gangen, die wein visitirt, ge-

²³⁵ Het is geschreven door Bechers secretaris en door Becher eigenhandig gecorrigeerd.

kostet und visiren lassen. Abends ist H. Dr. **Galenus** bey mir gewesen und der Appelshover von Haag wiederumb kommen.

18 Juny mit H. le Conte zum Bleau und Elzevir buchhändler gangen, nachmals auf die börss, schreiben von Wien empfangen, H. Telgens gastirt, nachmittag ist H. le Blon und H. le Conte zu mir kommen, hab dem strumpffstricker Gy 793 paar seyden strumpff zu nähen, färben und zu bereiten gegen eine schein geben und von das paar 10 stüber entsprach. bin abends bey H. Dr. **Galenus** zu gast gewesen.

19 Juny nach Wien und Maintz geschriben, ist H. Dr. **Galenus** bey mir gewesen, item einer der Silbertrath hiesset, nachmittag zu H. Telgens gangen, ist H. Cappelain von Nürnberg dagewesen, hab mit ihm des wollwesens wegen geredt.

20 Juny [doorgehaald: früh meinen schreiber ... undt ...], zu Elzevir und auf die börss gangen, nachmittag zu Gy undt le Conte gangen.

21 Juny früh gebeicht und communicirt, nachmittags in die Vesper, darnach zu le Conte und Telgens, habe nachts le Conte gastirt.

22 Juny früh zu Elzevir gangen, einige raritäten gesehen, nachmittag ist H. Peltens und Dorville bey mir gewesen, und zwahr die erste [535] comparitien vonwegen meiner Affairen mit H. Telgens und Cappelain in d[er] Dol auf dem Zingel gehabt.

23 Juny post geschriben, auf die börss gangen, nachmittag sachen besehen, abends zu H. Dr. **Galenus** gangen, ist d[er] professor Graevius bey mir gewesen.

24 Juny H. Johannes, hab früh mess gehört, das aquafort brennen gesehen, bey Gy gewesen, wegen der strumpffen mit dem Portugisen Abensana undt H. Telgens geredtet.

25 Juny auf die börss gewesen, bey Dr. **Galenus** gessen, hab einen process von schiffersteinen erzehlt, in Comparitien [doorgehaald: mit Pelten kommen].

26 Juny auf die post geschriben, eine grosse Comparitie mit dem mackler Custor zu Overtoom gehalten.

27 Juny früh zu Dr. **Galenus**, alda ofen gebaudt, process von le Blon bekommen.

28 Juny früh mess gehört, nachmittags das schiff von Genua besehen, haben mit feuergeben complimentirt.

29 Juny früh mess in festo Petri et Pauli, Telgens und Custor da gewesen, Gy da gewesen, [doorgehaald: in die Comedie gangen].

30 Juny post geschriben, Cappelain da gewesen, Dr. **Galenus**, auf die börss, mit dem mackler von woll Custor, von gelt Stats, von silber Isaac Navarra geredt, nachmittag Comparitie bey H. Custor wegen d[er] wolle, in der Dol mit H. Stats, Telgens, Cappelain gehabt.

1 July auf die börss, H. Cappelain zu gast, raritäten besehen, zu H. Telgens, zu Cappelain.

2 July [doorgehaald: ist der landtgraff kommen und bey mir in mein logiament eingekehrt, freundschaft gemacht], mess [doorgehaald: mit mir] gehört, nachmittag auf d[ie] börss gewesen, juvelen besehen, brief bekommen, nach Rotterdamb und Leyden geschriben. Zu Dr. **Galenus** gangen, mit Glaubers wittwe geredtet. [535v.]

3 July post geschriben, mit [doorgehaald: dem landtgraff undt] Dr. **Galenus** [doorgehaald: spazieren] gangen, bey dem Dr. **Galenus** das *Experimentum ferri ferum* gemacht, H. Cappelain da gewesen, bin ubel auf gewesen *in catharro et culinlo*.

4 July auf die börss mit Stats, Telgens geredt, ist H. Goris kommen, mit ihm geredtet. Conferentz wegen der indischen sachen mit H. Peltens undt Dorville gehabt, le Conte ubel wegen der weinen geredet, [doorgehaald: mit dem hertzog von Mecklenburg zu nacht gessen], Comparitie gehalten.

5 July mess gehört, mittags bey [doorgehaald: dem hertzog von Mecklenburg²³⁶] **Galenus** zu

gast, nachmittags geschriben.

6 July Dr. **Galenus** da gewesen, D. Sylvius²³⁷ einen von Leyden an mich geschickt studio-su[um] medic[inae] Matthaeum Pauli²³⁸ v[on] Görlitz, nachmittag Comparitie gehabt mit Stats, Cappelain, Telgens.

7 July post geschriben, [doorgehaald: mit dem hertzog von Mecklenburg geredt], Dr. **Galenus** da gewesen, Chymische information geben.

8 July zu mittag zu gast gewesen, auf dem schiff tractirt mich H. Telgens, trank ihro M[ajestät]s gesundheit, waren wohl auss stucken auf die 100 phuss geschehen.

9 July auf die börss, nach H. Dr. **Galenus**, brieff bekommen.

10 July Dr. **Galenus** da gewesen, H. Appelshover nach Utrecht geschickt, nachmittags mit H. Dr. **Galenus** selbst nach Utrecht gangen, [doorgehaald: undt den hertzog von Mecklenburg gesprochen].

11 July wid[erumb] nach Ambsterd[amb] gangen [doorgehaald: mit dem hertzog von Mecklenburg undt landgraff von Homburg].

12 July zu Ambsterd[amb] [doorgehaald: ist der hertzog von Mecklenburg verreyst, hab ihn pa...ng geben zu erw....] Comparitie gehalten wegen des Mexicanischen siebers.

13 July auf die börss, Stats da gewesen, mit H. Telgens geredt, das Ostindisches hauss besehen, hab unserm wirth, weil Er [536] vals von ihro Kays[erlichen] M[ajestät]t geredt, ohrfeygen geben, wäre aber bald danach ein gross ungluck geschehen weil es in Amsterdam nicht richtig jemandt in seinem haus, zumahlen einen wirth, [zu] schlagen.

14 July *scripsi Viennam*, auf die börss, mit einem Kupferschmidt geredt, wegen d[er] negotien nach Veit am flam [= de havenstad Fiume in Istrië] H. Cappelain zu gast gehabt, er mich nachts tractirt.

15 July auf die börss, ein Engell[änder] da gewesen aus Engellandt welcher mich complementirt *nomine curiosorum*, nach H. **Galenus** (mit dem Fürsten).

16 July auf die börss, Stats bey mir, Conferentzen, schreiben von Wien bekommen.

17 July post geschriben, H. Telgens da gewesen, ein Engelländ[er] von Leyden Ionstonus da gewesen.

18 July den Engell[änder] abgefertigt, Dr. **Galenus** da gewesen, [doorgehaald: proponirt mit Dr. **Galenus** zu dem] mit ihme zu Gryll gangen, den particular in grosso gesehen, [doorgehaald: bey Dr. **Galenus** gewesen].

19 July mess gehört, geschriben, nach Pampus gefahren, viel geschriben.

20 July ubel geschlafen, Dr. **Galenus** da gewesen, bey Gryll laborirt, Stats da gewesen.

21 July post geschriben, brieff empfangen, H. Cappelain zu gast gehabt, Comparitie mit H. Stats gehabt.

22 July auf die börss gangen, mit Stats, Cappelain, Galeno gesprochen, H. Telgens bey mir zu gast gewesen, mit einem Italiäner wegen der weinen geredtet, [doorgehaald: das Experimentum gemacht von ... cochyno], ubel auf gewesen wegen des schwindels.

23 July keine schreiben von Wien empfangen, ubel auf gewesen, einen ostind[ischen] winckel besehen, Richardi [doorgehaald: ... der graff von ...] die Wein gecostet.

236 Doorgehaald en vervangen door Galenus. Ontmoetingen met andere vorsten van het Keizerrijk zouden bij de keizer twijfels kunnen oproepen aan Bechers loyaliteit.

237 François de le Boë Sylvius (1614-1672), hoogleraar aan de medische faculteit te Leiden.

238 Na zijn promotie te Leiden op 27 november 1671 vestigde hij zich voor enige tijd als arts te Amsterdam.

24 July post geschriben, mittags bey H. Stats gewesen, [doorgehaald: hab den ... gebracht], wohl tractirt mit H. Telgens, Cappelain da gewesen.

25 July H. Goris kommen, ihn gastirt, mit Dr. **Galenus** bey Grill probirt, ein silber undt [536v.] undt goldt prob von dem *Experimento ferri ferro* geschen, [doorgehaald: den hertzog von Mecklenburg gesprochen].

26 July mess gehört, [doorgehaald: spaziren mit dem graff von Homburg undt graff von T...], H. Telgens da gewesen, H. Goris abschiedt genommen.

27 July Gryll ist da gewesen, und Dr. **Galenus** hat den process communicirt, comparitie mit H. Stats, Gryll ein prob confirmirt.

28 July post geschriben, [doorgehaald: graff von Rantzow da gewesen], H. Stats zu gast gewesen, abents zu H. Telgens.

29 July Kühbom [= Kieboom], **Galenus**, le Blon da gewesen, comparitie mit H. Stats, [doorgehaald: d[en] final geschlossen] mit Custor, Gryll, Cappelain, Telgens gehabt.

30 July brieff empfangen, **Galenus** da gewesen, Comparitie mit Custor, Telgens, Cappelain gehalten, und den Endschluss wegen der spanischen woll gemacht.

31 July post geschriben, purgirt, nicht wohl gewesen, Dr. **Galenus** da gewesen.

1 Aug. Telgens, le Blon, **Galenus**, Gryll, Kühbom da gewesen, die Schmelzwercken beschen [doorgehaald: mit ...].

2 Aug. wegen schwindels kein mess gehört, [doorgehaald: neue obligatien an Telgens gegeben wegen bezahlung 250 rthl an Abraham van der Wielen wegen eines silbern kästleins von fildegran]. H. Cappelain da gewesen, die Mah[l]zeit auf morgen bestellt, mein diener Christoph [doorgehaald: geworffen worden von des landgraffs leuth] mit einem messer auf den Kopf durch den hut geworffen worden, comparitie gehalten wegen entschloss der milion, einen magnet auf silber gekaupht von 4 marck.

3 Aug. gastirt [doorgehaald: den Fürst von Homburg] Herrn Stats, [doorgehaald: graff von Rantzow] H. Blon, Cappelain, H. Blaw, Gryll, Telgens, Engels, Custor abschiedt genommen, ein Professor von Leyden da gewesen. [537]

4 Aug. Custor da gewesen, seine relation geben, H. Cappelain da gewesen, H. Telgens zu le Stephanon mit H. Cappelain, hab also nit mit ihme reden können, zu H. Wiquefort, Kühbom, Pelt und Dorville da gewesen, le Blon und der Professor Gran²⁹⁹ zu gast gewesen, Gy da gewesen.

5 Aug. von H. Telgens empfangen 464 rthl undt mit ihme verrechnet 1100 rthl, H. Cappelain, Stats ihre wexelbrieff geben, Gy, Dr. **Galenus** da gewesen, Telgens undt Cappelain gastirt.

6 Aug. Kühbom, **Galenus**, Cappelain da gewesen, brieff empfangen, bey Oudtforst gewesen, [doorgehaald: Dr. **Galenus** gastirt] in comparitie wegen negotie nach der stras [= Straat van Gibraltar].

7 Aug. post geschriben, den wirth bezahlt, bey Pelten gewesen, bey dem Oudtforst, Kühboom, Gy, mit H. Cappelain von Ambsterd[amb] nach Haerlem gangen.

8 Aug. in Haerlem geplieben, H. Cappelain nach Ambsterd[amb] gangen, bey H. Weins gewesen, hat einen kolerstein umb 50 rthl zulassen versprochen, [doorgehaald: hab eine bandtmühle kaufft undt 20 rthl darauf geben, auch einen gepelle bestellt, drauff geben 6 rthl, die contract mit Thoma Gy gemacht.]

9 Aug. nach dem Haag gereyst mit H. Telgen, H. Cappelain abschiedt genommen.

10 Aug. bey H. Gramprich zumittag gessen, ungar[isches] wein gecostet, mit H. Wasserberg

239 Vermoedelijk Theodor Craanen (1620-1690), hoogleraar aan de medische faculteit te Leiden, met wie hij bevriend was. Zie Becher, *Närrische Weisheit*, 156.

Portret van Robert Boyle door Johan Kerseboom (1689)

nach Schevelingen gewesen, abends zur nacht bey H. Baron L'isola Kays[erlichen] Abgesandten gessen, wohl tractirt, H. Dr. **Galenus** ankommen.

11 Aug. H. Telgens mittags mit mir bey H. Baron Isola gessen, der Kays[erlicher] Resident Grambrich bey mir gewesen, wegen des glases die glashütte besuchen, gläser gekauft, Dr. **Galenus**, Tollenar und H. Goris den ankommen gastirt, bey dem H. v[an] Beuningen in conferenz etliche stunden gewesen, I. Telgens verreyt. [537v.]

12 Aug. **Galenus** da gewesen, ihme die *Experimenta* dictirt, abschiedt von ihm genommen, [doorgehaald: vor ... rthl] porcellan gekauft, Wassberg da gewesen, H. Goris [...] gastirt, H. baron Lisola undt Grambrich Kays[erliche] Residenten mich heimbesucht, bey H. Baron Lisola zu gast gewesen, auf d[ie] glashütte gewesen.

13 Aug. H. v[an] Beuningen bey mir gewesen, abschiedt bey dem H. Baron Lisola undt H. Grambrich genommen, Wassenberg gelt geben, von dem Haag mit H. Tollenar nach Leyden gangen, Appelshover nach Ambsterdamb.

14 Aug. H. Sylvius bey mir gewesen, nachmittag nach Utrecht mit H. Tollenar, Goris undt Jonston gefahren, allda ankommen, (undt den gros voran gefunden).

15 Aug. Maria Himmelfarth H. mess gehört, mit Tollenar undt Goris das concept wegen Ostindien gemacht, [doorgehaald: der H. landtgraff, graff Rantzaw und Telgens kommen.]

16 Aug. [doorgehaald: der landtgraff und Rantzow] von mir abschiedt genommen, [doorgehaald: ingeleichen] H. Tollenar, H. Jonston, H. Goris, Stoffel, H. Telgens, der mir einen wexel p[ro] 200 rthl nach Cölln geben, von Utrecht nach Rhen undt also [doorgehaald: mit Appelshover und] die reyse wider nach Teutschlandt anfangen, gott gebe glück undt gesundtheit darzu sol ihn baldt zu vollenden. [...] [538-539v.] [...]

20 Sept. also diese reyse glücklich volbracht [...].

Bijlage II. Gottlieb Stolle²⁴⁰, *Eine Reise durch die Gelehrtenrepublik: Journal der Jahre 1703/4*. Hg. von Martin Mulsow unter Mitarbeit von Olaf Simons, Tübingen: Niemeyer (verschijnt begin 2006).²⁴¹ Bezoek aan Galenus Abrahamz te Amsterdam op 18 juni 1703 (Universiteitsbibliotheek Breslau/Wroclaw: Ms. Codex IV oct. 49, fol. 305-317).

Den 18 Junii sprachen wir den Herrn D. Galenus. Er empfing uns gar höfflich, und führte uns anfangs in ein Zimmer, da er des Herrn Pufendorffii Buch *de habitu Religionis ad Remp.*²⁴² ins Niederdeutsche übersetzt²⁴³ auf dem Tische hatte.²⁴⁴ Er lobte dieses Scriptum sehr, und approbirte nicht nur die fundamental hypothesin desselben: nempe quod Ecclesia mallus sit status²⁴⁵, sondern setzte auch noch dazu: daß dieses eben des Anti-Christi Hauptgrund sey, Ecclesiam esse statum, et quidem Hierarch.²⁴⁶ [306] Er sagte: es wären oft Hallenser bey ihm. Nechst hätte ihn auch der Superintendentens aus Braunschweig²⁴⁷ gesprochen, der ein gar höffli-

240 De theoloog en filosoof Gottlieb Stolle (1673-1744), leerling van Christian Thomasius en Johann Franz Budde te Halle, was een vertegenwoordiger van de vroege Duitse Verlichting, die door zijn compendia over recht, geschiedenis en filosofie grote invloed had. Van april 1703 tot Pasen 1704 maakte Stolle met twee reisgenoten, Von Halmenfeld en Hallmann, een studiereis vanuit Halle door een deel van Duitsland en Holland. Zowel Stolle als Hallman maakten dagboekantekeningen van hun gesprekken met geleerden, die zij naar hun mening over bepaalde thema's vroegen. Daarnaast gaven zij telkens hun indrukken weer van het uiterlijk en het karakter van hun gesprekspartner. Het hierna volgende fragment is van de hand van Stolle.

241 Met hartelijke dank aan doctor Martin Mulsow (*Universität München*), die mij dit fragment over Galenus ter voorpublicatie beschikbaar stelde. Door de wijze van binding is het Ms. op enkele plaatsen onleesbaar, wat is aangegeven met: [...]. De annotaties van M. Mulsow (noot M.M.) zijn door mij op enkele plaatsen ingekort. De vertalingen uit het Latijn zijn van mij [R.L.].

242 Het wezen van de (christelijke) religie met betrekking tot het (burgerlijke) leven in de staat. Zie ook de volgende noot. In dit werk beschrijft Samuel Pufendorf (1632-1694) de verhouding tussen kerk en staat en pleit hij voor een volstrekte scheiding tussen beide. Verder eist hij onderwerping van de kerk aan de staat en gewetensvrijheid voor allen. Het boek speelde een grote rol in de vroege Duitse Verlichting. Zie M. Mulsow, *Moderne aus dem Untergrund; radikale Frühaufklärung in Deutschland 1680-1720* (Hamburg, 2002), 225-227.

243 [Noot M.M.]: Samuel Pufendorf, *De habitu religionis christianæ ad vitam civilem, liber singularis: accedunt Animadversiones ad aliqua loca e Politicæ Adriani Houtuyn* (Bremæ: A.G. Schwerdfeffer, 1687). Vertaald door „A.G.“: *Tractaat van de christelyke religie, in vergelyking van het borgerlyke leeven* (Utrecht: A. Schouten, 1690). De Duitse vertaling was reeds een jaar na de eerste editie verschenen: *Von Natur und Eigenschafft Der Christl. Religion und Kirche in Ansehen des Bürgerlichen Lebens und Staats: Einigen Hohen Standes-Personen Zu Gefallen In Teutscher Sprache ausgefertiget Durch Immanuel Webern* (Leipzig: J.F. Gleditsch, 1688).

244 Of de initialen 'A.G.' voor Galenus Abrahamsz staan, blijkt niet. Er staat immers niet dat Galenus het boek vertaald heeft, maar dat hij het boek, vertaald in het Nederlands, op tafel had liggen.

245 Dat de kerk als staat een kwalijke zaak is. ('Mallus' incorrect voor 'malus').

246 Dat de kerk en met name haar ambtsdragers de staat zijn.

247 [Noot M.M.]: Christian Ludwig Ermisch, met wie Stolle reeds onderweg een ontmoeting had.

cher Mann sei. Er wusste von dem Waysenhouse in Halle, und daß man dasselbst Pietatem excolire.²⁴⁸

Als wir etwas mit einander gesch[...], führe er uns durch sein Haus in die Kirche²⁴⁹, worinnen sich die Menisten so es mit Galeno halten, zu versammeln pflegen. Ich habe zwischen dieser und der Remonstranten ihrer keinen grossen Unterschied gefunden. Diejenigen aber, so die andere Parthey der Mennisten hat, sol, wie er selbst sagte, grösser und besser sein.²⁵⁰ Wir sahen, daß die Biebel, welcher man sich hier bedient, [307] eine andre sey, als die Niederländische, so vom Dordrechtischen Synodo approbiret ist. Zu ihren Gesangbuche aber haben diese Mennisten des Kamphuyzens Lieder, so unter folgendem Titel gedruckt sind: *D. R. Kamphuyzens Stichtelycke Rymen, im te lezen of te zingen: Onderscheyden in IV. Deelen; geheel op Nooten, na de voysen van Dr. R. Rooleeuw. Tot Rotterdam voor Isaak Naeranus, Boekverkooper, op't Steyger 1698.12*. Diese Lieder sollen unvergleichlich sein, und sagte Herr Galenus, es habe ein gelehrter Mann aus Hollstein gegen ihn geurtheilet, man solle nur umb diese Getichte lesen zukönnen, niederteutsch lernen, [308] wenn man schon sonst keine Ursache habe, es zu wissen.

Nachdem wir die Kirche gesehen brachte uns der Herr Doctor [in] 4 Zimmer, in deren einem er erwachsne leuthe informiret, im andern die Eltesten der Gemeine nebst den Lehrern zusammen kommen, im dritten die Bibliothec und im 4ten der Ort war, wo die Diaconissen den Armen von ihrer Gemeine nach Nothdurfft leini[...] und andre Dinge austheilen. Als wir in dieses Zimmer kamen, so sagte er: dorte (nehmlich in den ersten) lernen wir was wir thun sollen, hier aber thun wir, was wir gelernet haben. Das ist das beßte Zimmer. In der Bibliothec hatte er etliche Mssta. liegen, die meistentheils [...] [309] in sich hielten, und die er ediren wollte. Der Catalogus seiner Bücher war dicke, aber weitläufftig geschrieben. Er hielt viel von Bibliis Polyglottis, und als ich bey erblickung der operum Grotii sagte: iste vir etiam multa vidit, sprach er: iste multa vidit, multa dixit, multa etiam scripsit.²⁵¹

Er verehrte uns eine gedruckte Epistel, von welcher er sagte: daß sie ihre Brüder aus Siebenbürgen an sie geschickt, der Titel davon ist dieser: *Epistola Ecclesiarum Transsylvania, qua Unitarii vocantur, ad Honor. ac Piiis. Viros, unum verum Deum per Dominum Jesum Christum in Spiritu S. profitentes, Fratres nobis in Christo* [310] *summè dilectos in Hollandiâ, Frisiâ etc.* 4.²⁵² Auf die Frage: ob sie denn in Ungarn auch Brüder von ihrer Gemeine hätten, sagte er: sie hätten zwar keine allda, die in allem mit ihnen einig wären, doch erkannten sie die, so sich Unitarios nennten, vor Brüder, und diese wären es auch, so diesen Brieff geschrieben.

Wie wir noch einmahl auf Pufendorffii Buch kamen, und ich ihm referirte; daß Thomasius des Pufendorffii Satz: quod Ecclesia non sit status²⁵³, noch besser deduciret und daß er in

248 De vroomheid opkweekt.

249 De schuilkerk 'bij de Toren' was in pandig gebouwd op de erven tussen Singel, Bergstraat zuidzijde (waar de achterzijde van Galenus' woning aan de kerk grensde) en de Herengracht.

250 Bedoeld is het grotere kerkgebouw van de doopsgezinden van De Zon, in pandig aan Singel 118.

251 Die man heeft veel gezien, veel gezegd en ook veel geschreven.

252 Brief van de kerken in Transsylvanië, die zich Unitariërs noemen, aan de zeer eerwaarde en vrome mannen in Holland en Friesland, die zich door de Here Jezus Christus in de Heilige Geest tot één ware God bekenen, onze zeer geliefde broeders in Christus. [Noot M.M.]: Het geschrift is tegenwoordig nergens meer te localiseren.

253 Dat de kerk niet de staat is.

Theologicis diese hypothesin hätte: daß diejenige Erkenntnis bloß ad fundamentum fidei gehöre, ohne welche [311] man nicht zur Heiligung des Willens gelangen könne; so antwortete er: daß dieses eben seine Meinung wäre, die wir auch in der Apologie²⁵⁴, so er unlängst drucken lassen, finden würden. Und erkenne er einen jeden, vor seinen Bruder in Christo, der nur die Heil. Schrift pro regulâ vitae et fidei²⁵⁵ erkennte, und das Symbolum Apostolicum, pro ut verba jacent²⁵⁶, annehme. Er bath darauf ihm Thomasii Nahmen aufzuschreiben, von dem er zuvor nicht viel gehört haben mochte. Diese seine Apologie, und was er sonst editet, bekomme man in Piter Arends Buchwinkel im Börsesteg, in dem 3 Raapen.

Ich hätte gerne jemanden gewußt, [312] der Menno Simonis Leben ganz beschrieben, it. wer von den Mennisten eine Kirchenhistorie verfertigt, der Herr Galenus aber meinte: jenes sey von niemanden geschrieben, und dieses, so wie er wisse, auch nicht.

Er erzählte: daß Kuhlmann oft bey ihm gewesen, und daß er ihm sein Unglück vorausgesagt. Seine grosse Gelehrsamkeit, und Geschicklichkeit in der Poesie habe man ihm lassen müssen. Aber er sey dabey heftig und nicht allezeit bey sich selbst gewesen. Item, nimum phantasiae, indulisse.²⁵⁷

Von den Centuriat. Magdeburg. urtheilte er: daß sie sehr ex amore sectae geschrieben. Ihre an-[313]dern Fehler excusire die Zeit, da sie gelebt. Wiewohl es schrieben alle Secten ex praepudicio. Mit den Conciliis wäre es ein ungewiß Ding, und sie wären ganz nicht fähig etwas zuschließen. Von ihrer Kirche sey noch niemand, der die gantze Biebel vertirt, aber vom Neuen Testament hätten sie eine Übersetzung.

Wer ihn sprechen wolle, müsse Montags umb 11. Uhr, die folgenden 3 Tage aber zu Mittag zu ihm kommen. Als wir ihm zuletzt vor die grosse Humanität, so er gegen uns erwiesen, Dank sagten, so antwortete er mit einer freundlichen Mine: Homines sumus, ergo nihil humanum à nobis alienum pute-[314]mus. Item.: Humanitatem ab ipse homine denominari.²⁵⁸ Als wir ihm aber ein langes Leben wünschten, ut scripta sua haud dubiè utilia publicare posset²⁵⁹, so sagte er mit einer gar gelassener Mine, prout deo placuerit²⁶⁰. Beim Abschiede ward noch einst des Menno Simonis gedacht, von dem er urtheilte: fuisse eum virum quidem pium et eruditum, sed vehementiorem, quam seculum istud requisiverit.²⁶¹

Der Herr D. Galenus ist ein Mann von nicht grosser Statur, aber ein wenig corpulent, und von einer visage, so mehr Nachdencken und Verstand, als Aufrichtigkeit andeutet. Gleichwohl kann ich [315] nicht sagen: daß die Physiognomie bey ihm die Warheit sage, weil die kurtze conversation uns nichts als Freundlichkeit mit einem seinen Character wohl anständigen Ernste vermischt an ihm finden lassen. Ungeacht er (seiner eignen Aussagen nach) 80 Jahr alt ist, und nicht anders als gar langsam gehen kann (weßwegen er sich auch zu denen

254 [Noot M.M.]: Galenus Abrahamz, *Apologie pour les Protestants, qui croient qu'on ne doit baptizer que ceux qui sont venus a un age de raison* (Amsterdam: G. Kuyper, 1704).

255 Als levens- en geloofsregel.

256 Al naar gelang de (betekenis van de) woorden voor de hand liggen (ligt).

257 Eveneens, dat hij teveel fantasie had en zich daaraan heeft overgegeven.

258 Wij zijn mensen, derhalve is naar onze mening niets menselijks ons vreemd. Eveneens: dat de beschaafdheid (humaniteit) zelve haar naam aan de mens dankt.

259 Opdat hij zijn zonder enige twijfel nuttige geschriften zou kunnen publiceren.

260 Al naar gelang het God behagen zou.

261 Hij is beslist een vroom en geleerd man geweest, maar heftiger (strenger) dan die eeuw vereiste.

patienten führen läßt) so ging er dennoch mit uns ohne Verdrus herumb und führte uns eine Stiege auf die andere ab. Er hört etwas übel, daher man ein wenig starck mit ihm reden mus. Er aber redet gar linde, und wie es ihm alles ansehen nach etwas schwer fällt, also [316] spricht er ein wenig langsam und redet nicht viel, was er aber sagt, ist entweder artig oder doch gut und solidè. Er ist von grossem ingenio, und von einer Sanfftmüt und toleranz so man bey ihm nicht vermuthen sollte. Sein Habit war schlecht und gut alt Holländisch, in seinem Hause ist alles nett und sauber, er observiret auch seiner Person gemäß alle Regeln der Höflichkeit. Seiner Religion nach ist er noch heterodoxer als Menno, und das Haupt derer von Anabaptisten in Amsterdam, welche in der Lehre de Trinitate es mit Ario halten, und die Socinianer vor [317] Brüder erkennen. Von seinen Schrifften habe ich nichts gelesen, aber ob er schon mit Thomasio einerley Hypothesin hat, so zweiffle ich doch sehr daß seine Theologie mit des Thomasii seiner gar genau übereintreffen werde.

De iconografie van doctor Galenus Abrahamsz (1622-1706)

Der Herr D. Galenus ist ein Mann von nicht grosser Statur [...] und von einer visage, so mehr Nachdencken und Verstand als Aufrichtigkeit andeutet.

Gottlieb Stolle (1673-1744)

Reisejournal 1703

1a. door N.N.

Techniek: gravure en ets.

Formaat: plaatrand (HxB) 280x192 mm.

Afbeelding: in een ovaal (170x131) boven een tekstveld (44x146): borstbeeld, naar links; de linkerhand geschoeid; de mantel volledig om; op het hoofd een hoed met een brede, golvende rand. Ongesigneerd.

Opschriften: in het ovaal het *randschrift* 'Galenus Abrahamsz. der Medicynen Doctor, en Leeraer der Vereenigde Vlaemsche en Waterlandsche Doopsgezinde tot Amsterdam.'; in het tekstveld een *onderschrift*, bestaande uit een eenregelige spreuk 'Micat Inter Omnes' en een zesregelig vers ('Galenus wezen leeft [...] kracht van reden'), ondertekend: J. Antonides (zie hierna: 'opmerking').

Impressum: [z.pl., z.n.], [z.j.].

Datering: vóór 1684. Hiervoor zijn twee argumenten. Johannes Antonides van der Goes (1647-1684) schreef zijn onderschrift voor een reeds bestaande gravure, vóórdat Michiel van Musscher na 1685 zijn zwartekunstprent (zie portret nr. 2b) vervaardigde. In de tweede plaats hekelde Sybrand Feitama vóór 1684 in diverse verzen 'Op het Afbeeldzel van Dr. Galenus Abrahamsz' (zie *Christelijke en stichtelijke rijmoeffeningen*, Amsterdam, 1684, 152-3), het gemis aan gelijkenis van een bestaande portretgravure. Bijv.: 'Zeer weinig ziet men, dat Galenus hier gelijk; / Doordien de plaat niet is gesneden na het leeven, / Zoo kan hem deeze prent zyn weesen niet regt geeven; / 't Is dan geen wonder, dat dit aan een ieder blykt.' Ik neem aan dat dit op deze gravure slaat.

Opmerking 1: Het vers van Johannes Antonides vertoont in vergelijking met de postume uitgave van zijn gedichten, afgezien van minieme spellingswijzigingen, enkele tekstafwijkingen in de regels 5 ('zietmen' i.p.v. 'vintmen', en 'welsprekentheit' i.p.v. 'welsprekenheit') en 6 ('vervolmaekt' i.p.v. 'bei volmaekt').

Opmerking 2: Voor een tegenzijdige kopie, zie nr. 1b. Voor een vereenvoudigde, verkleinde, evenzijdige kopie, zie nr. 1e. Voor identieke afbeeldingen van het gezicht met de hoed, zie nrs. 1c-d.

Exemplaren: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.): Bijz. Coll., prent K 1081; Rijksprentenkabinet (hierna: RPK).

Literatuur: F. Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders* (Amsterdam, 1853; reprint: Soest, 1972; hierna afgekort: *Muller*), nr. 1774.

1b. door N.N.

Techniek: gegraveerd in zwarte kunst (mezzotint).

Formaat: plaatrand en beeldrand (HxB) 220x178 mm.

Afbeelding: in een ovaal (170x130) boven een tekstveld: borstbeeld, naar rechts; de mantel volledig om, bijeengehouden door de geschoeide linkerhand; op het hoofd een hoed met een brede, golvende rand. Ongesigneerd. **Opmerking:** De afbeelding in het ovaal is een tegenzijdige kopie van nr. 1a.

Opschrift: In het tekstveld een eenregelig onderschrift in hoofdletters: 'Galenus Abrahamsz'.

Signatuur: geen.

Datering: onbekend.

Ex.: RPK, inv. nr. RP-P-1892-A-17397.

Provenance: Veiling Frederik Muller & Co (1892).

Literatuur: J.F. van Someren, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, 3 dln. (Amsterdam, 1888-1891; reprint Amsterdam, 1970; hierna: *Van Someren*), II: 1907.

1c. door JOANNA KOERTEN (Amsterdam 1650-1715)

Techniek: schaarknipsel.

Formaat: (HxB) 250x195 mm.

Afbeelding: borstbeeld, naar links; op het hoofd een hoed met een brede, golvende rand; een opengeslagen Grieks testament in de rechterhand; afgebeeld in een ovaal met randschrift ('Doctor Galenus Abrahamsz. Leeraar') boven een tweeregelig vers ('Zie hoe de Wijsheyd speelt in het doorzigtig Weezen/des schrand'ren Arts, die Ziel en Lighaam kan geneezen'); links onder het jaartal 1692, rechts onder de signatuur 'J. Koerte'.

Opmerking: zowel de hoed als het gezicht is identiek aan het portret onder nr. 1a.

Datering: 1692.

Locatie: Particuliere collectie.

Provenance: Stamboek van Joanna Koerten.

Literatuur: *Catalogus van een overheerlijk konstkabinet papiere snykonst, door wylen mej. Johanna Koerten [...] met de schaar in papier gesneden, [...], berustende by den Heer Pieter Testas de jonge* [Amsterdam, ca. 1750; hierna: *Cat. Testas*], 4, nr. 14; J.B. van IJs-

seldijk, 'Kunstgeschiedenis', *De navorscher* 37 (1887), 491; C. Molhuisen & J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln. (Leiden, 1914-'37, hierna *NNBW*), X, kol. 481; H.W. Meihuizen, 'Een verloren gewaand portret', *Algemeen doopsgezind weekblad* 11 (1956), nr. 28, 5 (met ill.); M. Plomp, 'De portretten uit het stamboek voor Joanna Koerten (1650-1715)', in: *Leids kunsthistorisch jaarboek* 8 (1989), 342 (noot 17).

1d. door NIKOLAAS VERKOLJE (Delft 1673-1746 Amsterdam)

Techniek: aquarel met Chinese inkt.

Formaat: (HxB) 230x185 mm.

Afbeelding: kniestuk, naar links; zittend in een stoel met hoge rug, de mantel half om; op het hoofd een hoed met brede, golvende rand; in de linkerhand een half open boek; links, achter een tafel met boeken, zandloper en het Lam Gods bovenop een met zeven zegels gesloten boek, staat een vrouwenfiguur, die haar blik zijwaarts richt op Galenus Abrahamsz, met haar ene hand een gesticulerend gebaar maakt en op de wijsvinger van haar andere hand een duif draagt; op de achtergrond: de preekstoel in het interieur van de kerk 'bij 't Lam'.

Opmerking: Volgens de dichter Antoni Jansen is de vrouwenfiguur een allegorische voorstelling van de door Bijbel en Heilige Geest geïnspireerde welsprekendheid van Galenus. Zie *Het stamboek op de papieren snijkunst van mej. Johanna Koerten* (Amsterdam, 1735), 212 (vers, ondertekend A.J.). Het portret van Galenus is vrij naar portret nr. 1a.

Datering: vóór 1699, het sterfjaar van de dichter Antoni Jansen.

Locatie: Particuliere collectie.

Provenance: Stamboek van Joanna Koerten.

Literatuur: Cat. Testas, 7, nr. 31; Th. Laurentius, J.W. Niemeijer & G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798); kunstverzamelaar en prentuitgever* (Assen, 1980), 364; Visser, *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie enz., 1996), 125, afb. nr. 29.

1e. door JAN CASPAR PHILIPS (±1700-1775)

Techniek: gravure en ets.

Prentafdruk: alleen A of (gedrukt van twee koperplaten) A met passe-partout B.

Formaat A: plaatrand (HxB) 137x83 mm, beeldrand 133x79 mm.

Afbeelding A: Vereenvoudigde, verkleinde, evenzijdige kopie van nr. 1a: borstbeeld naar links, de mantel volledig om, een hoed op met brede, golvende rand, afgebeeld in een ovaal (93x72) boven een tekstveld (32x73).

Opschriften A: in het tekstveld het *onderschrift* met één regel voor de naam 'Galenus Abrahamsz' en een vierregelig vers 'Dus heeft Galeen, [...] ter Godsvrucht aan', ondertekend door 'Adr. Spinniker', en rechts onder de *signatuur* 'J.C. Philips sculp.d.'.

Formaat B: plaatrand (HxB) 213x158 mm, beeldrand 207x150 mm.

Afbeelding B: rechthoekige omlijsting bestaande uit eenvoudige decoratieve elementen.

Opschriften B: *impressum* m.o. 'te Amsterdam uitgegeven by Kornelis de Wit, boekverkoper 1743.'; *signatuur* links onder 'J.C. Philips del. et fec.'; *bijbelverwijzing* l.m. 'Psalm. CXII vers 6'; r.m. 'Hebr. XIII vers 7'.

Datering: 1743 (*impressum*). Gepubliceerd in: *Verzaameling van de afbeeldingen van veele voornaame mannen en leeraaren [...]* (Amsterdam: Kornelis de Wit, 1743), 2°.

Exemplaren A met B: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), Bijz. Coll., prent K 457a, prent K 457b; RPK.

Exemplaren A: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), Bijz. Coll., prent K 456a (op papier met verticale kettlijnen), prent K 456b (op papier met horizontale kettlijnen), prent K 456c (afgesneden binnen de moet, zonder beeldverlies; door de prent is de weerdruk zichtbaar van boekdruk); RPK.

Opmerking: de prent komt ook voor in H. Schijn & G. Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, 3 dln, (Amsterdam: K. de Wit, 1743-1745), 8°, deel 2 (1744): *Uitvoeriger verhandeling van de geschiedenis der mennoniten*, bijgebonden tegenover 574; en in *Verzaameling van uytvoerige afbeeldingen der voorname doopsgezinde leeraaren [...]* (Amsterdam: J. Morterre, 1780), 8°.

Literatuur: afb. A met B: Muller 1776, *Van Someren* I: 177b; afb. A: Muller 1775, *Van Someren* II: Galenus.

2a. door MICHIEL VAN MUSSCHER (Rotterdam 1645-1705 Amsterdam)

Techniek: schilderij op doek.

Formaat: (HxB) 280x 225 mm.

Afbeelding: borstbeeld, 3/4 naar rechts, een kalot op het hoofd, de mantel volledig om; afgebeeld in een ovaal boven een onderstuk, waarin een distichon.

Opschriften: het *distichon* 'Dits d'Arts GALENUS die in 's menschen hoogste nood/Haar Ziel, en Lichaam, tracht te redden uyt de Dood', rechts onder gesigneerd 'Komans' en links onder de *signatuur* van de schilder 'Ml. van Musscher, per memori Pinxit, A^o 1685'.

Opmerking: 'Komans' is Michiel Komans III (Amsterdam. 1650 tot Noordwijk, 1702). Anders dan zijn vader Michiel Comans II (4-12-1687 te Noordwijk) spelde hij zijn naam altijd met een K. In gelegenheidsgedichten volstond hij altijd met zijn achternaam als signatuur.

Datering: 1685. Een op 1684 gedateerd portret van Galenus door M. van Musscher, dat op 27 mei 1818 geveild werd bij C.S. Roos, J. de Vries en A. Brondgeest te Amsterdam (*Catalogue des tableaux*, 16, nr. 37: 'M. de Musscher, 10x8,5 pouces, bois; portrait original du professeur Galenus, peint en 1684, connu par sa gravure'), wordt niet vermeld door Moes, die alleen het schilderij uit 1685 noemt. Het

identieke formaat wijst erop dat het in werkelijkheid om het schilderij uit 1685 gaat. Zie ook de omschrijving in de Cat. Houbakker: 'Galenus Abrahamsz door M. Musscher naar 't leven geschildert, in zijn beste tijd, zijnde het eenigste dat bekend is'.

Locatie: coll. Instituut Collectie Nederland, inv. nr. C1145 (in bruikleen bij particulier).

Provenance: coll. Joannes Houbakker (1715), verkocht te Amsterdam, 7 april 1716, voor f71 (Cat. Houbakker); coll. David Bierens (1827), verkocht te Amsterdam, 15 november 1881, voor f1150 (Cat. Bierens).

Opmerking: Voor Joannes Houbakker (1685-1715), een door Galenus Abrahamsz opgeleide prediker (1710-1715), zie NNBW, II, kol. 605, en Visser, *Sporen van Menno*, 126.

Literatuur: Cat. Bierens: *Catalogue du cabinet précieux de M. David Bierens, décédé à Amsterdam 1827* (Amsterdam, 1881), 13, nr. 14; Cat. Houbakker: *Catalogus insignium librorum [...], quibus usus est dum viveret Joannes Houbakker, V.D.M. apud Menonitas facundissimus [...], welke verkogt zullen worden [...]* t.h.v. de wed. J. Houbakker op de Keyzersgracht bij de Wolvenstraat, over 't Glashuys, t'Amsterdam, op dingsdag den 7 April 1716, 91, nr. 2; F. Lugt, *Repertoire des catalogues de ventes publiques interessant l'art ou la curiosité*, 4 dln. (Den Haag, 1953-'87), I, nr. 9398, en III, nr. 41366; E.W. Moes, *Iconographia Batava: beredeneerde lijst van geschilderde [...] portretten van Noord-Nederlanders in de vorige eeuwen*, 2 dln. (Amsterdam, 1897-1905), I, 367, nr. 3053; Rijksdienst Beeldende Kunst/Netherlands Office for Fine Arts, *Old master paintings: an illustrated summary catalogue* (Zwolle, 1992), 218, nr. 1861.

2b. door en naar MICHIEL VAN MUSSCHER (1645-1705)

Techniek: gegraveerd in zwarte kunst (mezzotint).

Formaat: plaatrand en beeldrand (HxB) 212x152 mm.

Afbeelding: borstbeeld, naar rechts; een kalot op het hoofd, de mantel volledig om; afgebeeld in een ovaal (174x148) boven een tekstveld (30x152).

Opschriften: in het tekstveld het distichon 'Dit's d'Artz Galenus, die in 's Menschen hoogste nood,/Haar Ziel en Lichaam zocht te redden voor de dood' en m.o. de signatuur 'Ml. v. Musscher pinxit et fecit'.

Opmerking: Op een afwijking in de tekst van het distichon na is de prent een evenzijdige kopie naar het schilderij onder nr. 2a. In het distichon wordt de verleden tijd 'zocht' gebruikt i.p.v. zoals op het schilderij 'zoekt'. Vermoedelijk is deze staat (met de tekst) vervaardigd met het oog op het te verwachten overlijden van Galenus, die reeds in 1705 bedlegerig was geworden.

Staten: 1e) vóór alle tekst; 2e) met alle opschriften.

Datering: 1705? In elk geval na 1685 en vóór 20 juni 1705 (sterfdatum graveur).

Exemplaren: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), Bijz. Coll., prent K 459a (1e staat); prent K 459b (2e staat).

Literatuur: Muller 1778 (1e staat); Muller 1777 (2e staat); F.W. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700* (Amsterdam, 1949 e.v.), XIV, 120, nr. 3.

2c. door JAN STOLKER? (1724-1784) naar M. van Musscher

Techniek: tekening in penseel in grijs en zwart.

Formaat: (HxB) 190x160 mm.

Afbeelding: een evenzijdige kopie naar het ovaal in het schilderij van Michiel van Musscher (zie nr. 2a)

Signatuur: geen. Toeschrijving door UB Amsterdam.

Datering: 2e helft achttiende eeuw. Jan Stolker werkte van 1748 tot 1756 in Amsterdam, daarna te Rotterdam.

Locatie: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), Bijz. Coll., prent K 460.

Opmerking: Eerder gepubliceerd in het portfolio 'Portrettengalerij van het Doopsgezind Seminarie' in *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985) met incorrect onderschrift: 'Heere Oosterbaan (1736-1807)'.

2d. door PIETER VAN GUNST (1658-1732) vrij naar M. van Musscher

Techniek: gravure en ets.

Formaat: plaatrand (HxB) 190x138 mm, beeldrand 185x130 mm.

Afbeelding: borstbeeld naar links, met kalot op, de mantel half om, afgebeeld in een ovaal (120x101) boven een tekstveld (40x130).

Opschriften: in het ovaal het *randschrift* 'Galenus Abrahamsz, Doctor inde Medicynen, en Leeraar der Doopsgezinden te Amsterdam'; links boven het ovaal de *geboortedatum* 'Natus 8. November 1622.' en rechts boven de *overlijdensdatum* 'Denatus 19. April 1706.'; links onder het ovaal de *signatuur* 'Ml. v. Musscher pinxit' en rechts onder de *signatuur* 'P. van Gunst sculpsit'; in het tekstveld een *onderschrift* met de eenregelige spreuk 'Micat Inter Omnes' en een zesregelig vers 'Galenus wezen leeft [...] kracht van reden', ondertekend 'J. Antonides', links onder het *impressum* 'C. vander Sys excudit'.

Staten: 1e) vóór alle letter, 2e) met alle opschriften.

Datering: 1706.

Exemplaren: UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), Bijz. Coll., prenten K 458a en K 458b (beide 1e staat), prent K 458c (2e staat), prent K 458d (2e staat, versleten af-druk), prent K 458e (2e staat); RPK.

Opmerking: De prent, in 2e staat, komt als bijgebonden prent ook voor in: Galenus Abrahamsz, *Eenige nagelaten schriften* (Amsterdam: wed. Arentsz en K. van der Sys, 1707), 4°, als frontispice of tegenover (((3r.

Literatuur: Muller 1780 (1e staat), Muller 1779 (2e staat).

2e. door CHRISTOFFEL LUBIENIETZKI (Stettin 1659-1729 Amsterdam) naar Van Gunst

Techniek: tekening in Oost-Indische inkt.

Formaat: onbekend.

Afbeelding: borstbeeld, naar rechts, met kalot op, de mantel half om, afgebeeld in een ovaal.

Opmerking: Het borstbeeld is een tegenzijdige, vrije kopie van nr. 2d.

Opschriften: in het ovaal het *randschrift* 'Galenus Abrahamsz. Medic: D^r: en Lee-raer der Doopsgezinden te Amsterdam'; onder het ovaal de *signatuur* 'C. Lubienietzki, del: 1706' (de letters C en L zijn verstrengeld).

Datering: 1706.

Locatie: Onbekend (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap ca.1904; aldaar zoek 9 juni 2005).

Literatuur: H.C. Rogge, *Het kerkelijk en godsdienstig leven te Amsterdam in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, s.a. [±1904]), 47 (afb.); Muller 1780*.

In het fotokatern en elders zijn de volgende afbeeldingen opgenomen:

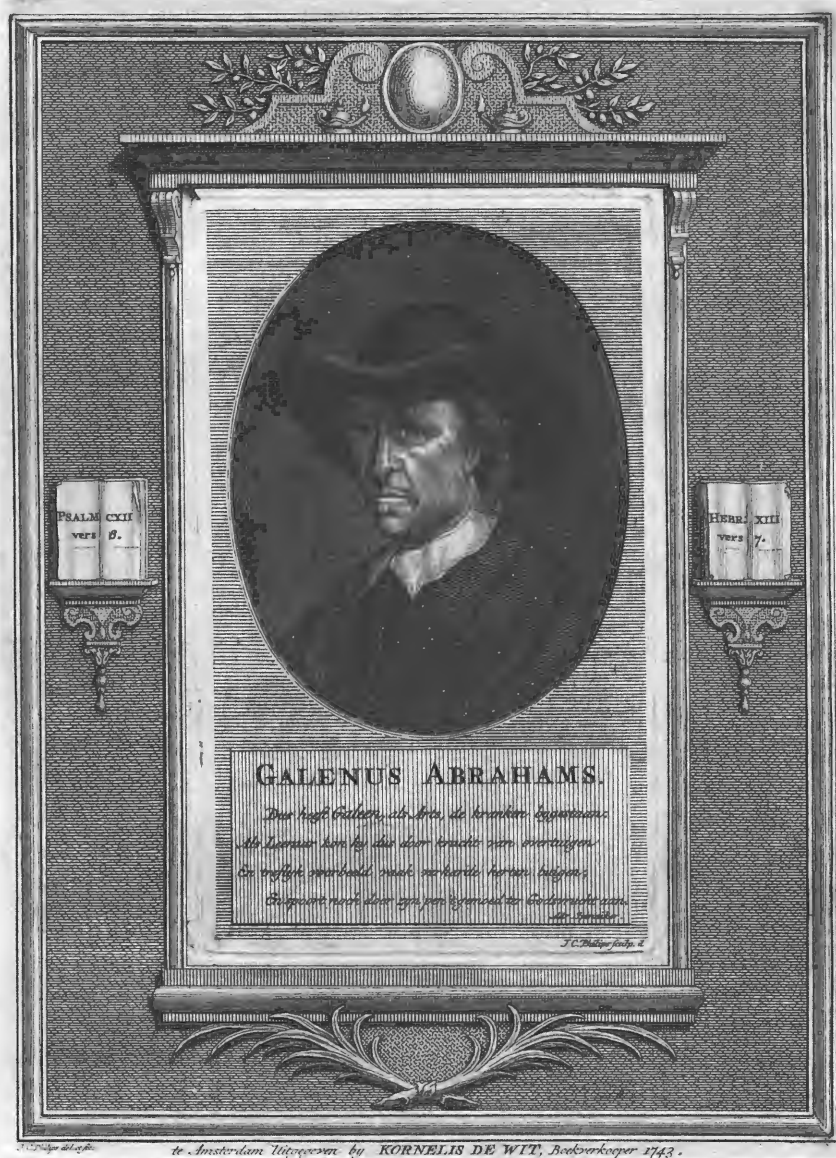
1. Iconografie nr. 1a: Foto UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), prent K 1081.
2. Iconografie nr. 1b: Foto Rijksprentenkabinet (p. 92).
3. Iconografie nr. 1c: Foto particuliere collectie.
4. Iconografie nr. 1e: Foto UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), prent K 457a.
5. Iconografie nr. 2a: Foto Instituut Collectie Nederland.
6. Iconografie nr. 2b: Foto UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), prent K 459b.
7. Iconografie nr. 2c: Foto UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), prent K 460.
8. Iconografie nr. 2d: Foto UB Amsterdam (Doopsgez. Bibl.), prent K 458e.

Doctor Galenus Abrahamsz door N.N. (voor 1684) (Iconografie nr. 1a; foto UBA, Doopsgez. Bibl., prent K 1081)

Doctor Galenus Abrahamz door Joanna Koerten (Amsterdam 1650-1714) (Iconografie nr. 1c; foto particuliere collectie)

Doctor Galenus Abrahamsz door Jan Caspar Philips (±1700-1775) (Iconografie nr. 1e; foto UBA, Doopsgez. Bibl., prent K 457a)

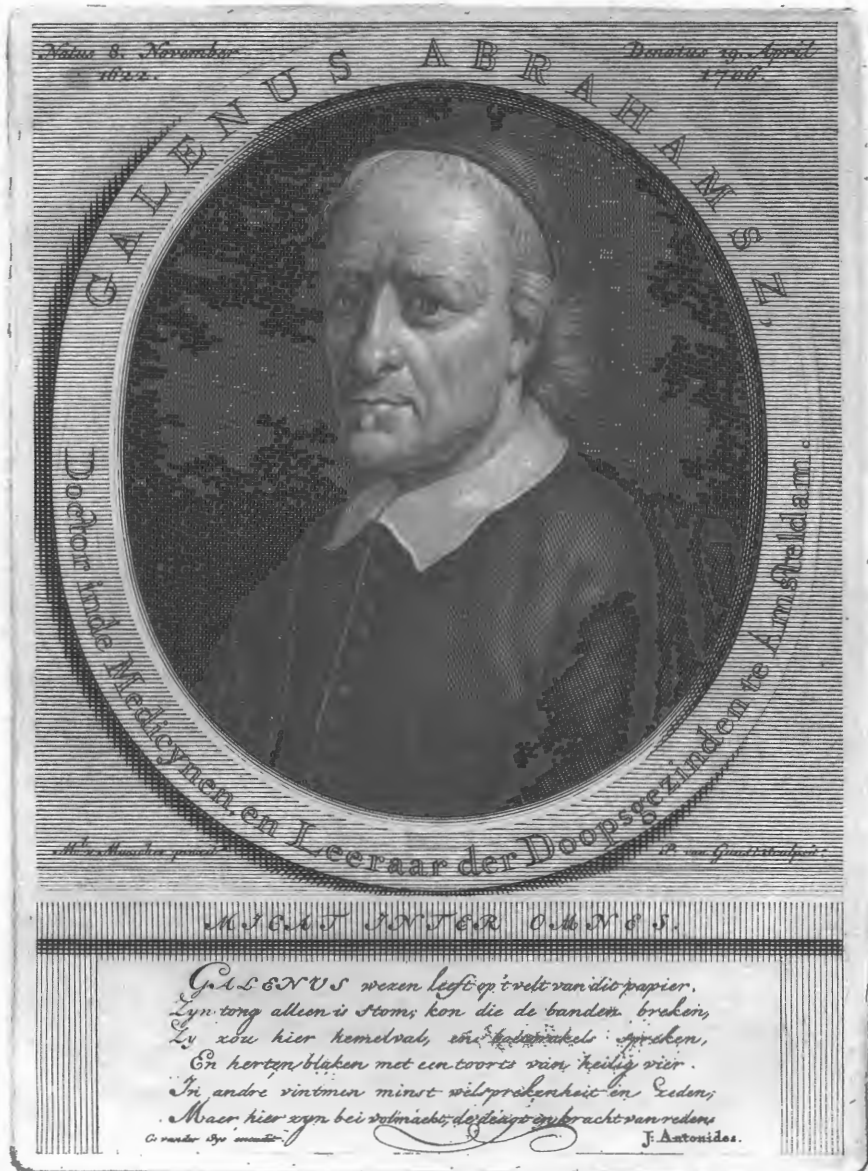
Doctor Galenus Abrahamz door Michiel van Musscher (Rotterdam, 1645 tot Amsterdam, 1705) (Iconografie nr. 2a; foto Instituut Collectie Nederland)

Doctor Galenus Abrahamsz door en naar Michiel van Musscher (1645-1705) (Iconografie nr. 2b; foto UBA, Doopsgez. Bibl., prent K 459b)

Doctor Galenus Abrahamz door Jan Stolker? (1724-1784) naar M. van Musscher (Iconografie nr. 2c; foto UBA, Doopsgez. Bibl., prent K 460)

Doctor Galenus Abrahamsz door Pieter van Gunst (1658-1732) vrij naar Michiel van Muscher (Iconografie nr. 2d; foto UBA, Doopsgez. Bibl., prent K 458e)

KEITH L. SPRUNGER

Frans Houttuyn, Amsterdams boekverkoper

Preken, uitgeven en de doopsgezinde Verlichting¹

Frans Houttuyn (ca.1719-1765), doopsgezind uitgever en voorganger, gaf zijn Amsterdamse uitgeverij een *touch of elegance* en intellectualisme. Hij noemde zijn zaak *In Isaäk Newton* ter ere van zijn wetenschappelijke held, Sir Isaac Newton, en hij voerde een gegraveerd drukkersmerk of embleem, waarin Newton en intellectueel succes een karakteristieke rol spelen. Dit drukkersmerk op zijn titelpagina's toont een timmerwerf (de letterlijke betekenis van zijn eigen naam: Houttuyn [tuin in de zin van omheinde of afgesloten ruimte; R.V.N.] waarboven een guirlande en medaillon met een portret van Sir Isaac Newton, aan de zijkanten afbeeldingen van een drukkerij en een boekwinkel, en eronder het inspirerende Latijnse motto: *Aedificando floret*.² Laat ontwikkeling en verlichting bloeien: door drukken, boeken en wetenschappelijk denken.

De achttiende eeuw was het tijdperk van de Verlichting, en Houttuyn bevorderde die in zijn boekwinkel en gemeente door rationalisme en wetenschap te stimuleren. Op zondagen diende Houttuyn als doopsgezind leraar. Hij geloofde dat hij de twee werelden van de doopsgezinde geloofsbeleving en de Verlichting harmonisch met elkaar in overeenstemming kon brengen. Nederlandse historici hebben het over een Nederlandse 'protestantse Verlichting' of 'christelijke Verlichting'. Op een vergelijkbare wijze bevonden Frans Houttuyn en meer in het algemeen zijn doopsgezinde familie Houttuyn, zich in het hart van de 'doopsgezinde Verlichting', die sterk leunde op Frans' vaardigheden in het uitgeven en verkopen van boeken, en die rationaliteit en geloof verenigde.

1 Vertaling van het oorspronkelijk Engelstalige artikel, eerder verschenen in *the Mennonite quarterly review* 78:2 (2004), 165-184: Rineke Verheus-Nieuwstraten.

2 Laat geestelijke opbouw bloeien. Het drukkersmerk werd ontworpen en gegraveerd door Jan Caspar Philips. Zie Anna E.C. Simoni, 'Newton in the timber yard: the device of Frans Houttuyn, Amsterdam', in: *British Library journal* 1 (1975), 84-89.

Houttuyns vroege jaren in Hoorn

De familie Houttuyn was een doopsgezinde familie die zowel in Hoorn als in Amsterdam woonde.³ Frans Houttuyn volgde in zijn leven eveneens die geografische koers. Geboren rond 1719 in Hoorn, ging hij uiteindelijk naar Amsterdam om er zijn fortuin te zoeken. Hij behoorde tot de Friese doopsgezinde familie van Pieter Adriaansz Houttuyn (1683-1736) en Aaltje Jacobs Vogel (1680-1757).⁴ Frans was één van vijf kinderen, geboren ergens in het midden in de rij van Jannetje, Jacob, Aaltje en Adriaan.⁵

Hoorn had twee doopsgezinde gemeentes. De familie van Pieter Houttuyn behoorde tot de Friese doopsgezinde gemeente, hoewel sommige leden van zijn uitgebreide familie tot de andere groepering behoorden: de Waterlandse doopsgezinden. In 1747 gingen de twee samen in één Verenigde Doopsgezinde gemeente. De vader van Frans (Pieter Adriaansz) had, zoals zovele Houttuyns, een leidende rol in zijn gemeente. Als Friese lekenprediker was hij een 'dienaar des woords'.⁶ Mettertijd werd ook Frans' broer Jacob (1711-1789) leraar, en een tweede broer, Adriaan (overleden in 1783) was diaken. Een neef, Adriaan Cornelisz Houttuyn (ca.1700-1777), was eveneens een van de doopsgezinde voorgangers in Hoorn.⁷ In die tijd had een doopsgezind leraar daaraan slechts deel-

3 *The Mennonite Encyclopedia* II (Scottsdale, Pennsylvania enz., 1956), 822.

4 De stichters van de familie waren Pieter Cornelis Houttuyn (overleden 1678) en Lysabeth Maartensdr. Zij waren Frans' overgrootouders. De volgende generatie bestond uit Cornelis (vader van voorganger Adriaan Cornelisz); Maarten (vader van Pieter Maartensz en doctor Willem Maartensz); Adriaan (de grootvader van Frans en vader van Pieter Adriaansz); en Jan. Adriaan had twee zoons: Pieters Adriaansz en Fop Adriaansz. Zie voor genealogische informatie betreffende deze nogal complexe familie: Luuc Kooijmans, *Onder regenten: de elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Amsterdam, 1985), 196, 266; C. Koeman, 'Nakomelingen van Cornelis Seylemaker', in: *Gens nostra* 25 (1970), 164-168; en de genealogische gegevens betreffende de familie Houttuyn (waaronder correspondentie over de familie) in de Archiefdienst Westfriese Gemeenten in Hoorn. Informatie over diverse leden van de uitgebreide familie Houttuyn is eveneens te vinden in A.J.A. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* X (Haarlem, 1878), en in J.P. de Bie & J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* IV ('s-Gravenhage, 1949), hierna aangeduid als BWPGN.

5 Voor de familie van Pieter Adriaansz – inclusief Frans – zie Kooijmans, *Onder regenten*, 196, 236, 266, en Archiefdienst Westfriese Gemeenten, Archieven Doopsgezinde Gemeente, no. 135 en 136.

6 In het lidmatenboek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente (no. 135, openingspagina) wordt Pieter Adriaansz in 1714 als gekozen dienaar vermeld.

7 Voor Jacob en Adriaan Houttuyn: Lidmatenboek Verenigde Doopsgezinde Gemeente, no. 135, openingspagina; voor Adriaan Cornelisz Houttuyn, BWPGN, IV, 337-338, en: E. Nauta & A. de Groot (reds.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, 5 dln. (Kampen, 1978-2001) III, 190. Pastor Adriaan Pietersz Houttuyn was een van de voorgangers, eerst van de Waterlandse gemeente, en later van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente.

tijdwerk. Hij was een leek die geroepen werd tot het ambt van voorganger, en verdiende daarnaast zijn brood met een 'echt' beroep. Jacob en Adriaan waren kooplieden, eigenaars van een grote kaashandel. Als geheel vormden de verschillende takken van de familie Houttuyn een stevige eenheid van respectabele en welvarende burgers, beslist een deel van de handels 'elite' te Hoorn, die kooplieden, artsen, en predikers telde en, zoals in het geval van Frans, een enkele boekverkoper-uitgever.⁸

De Houttuyns waren liberale, progressieve mensen, actief in vele hervormingsbewegingen in de Republiek der Zeven Provinciën. Hun opvattingen over godsdienst en het openbare leven waren in overeenstemming met de verlichtingsidealen van hun tijd. Kooijmans ging zelfs zover dat hij de Hoornse Houttuyns betitelde als de spil van de doopsgezinde Verlichting.⁹ Waar ook maar sprake was van goede werken en progressieve geloofsopvattingen; de Houttuyns waren er vermoedelijk bij. Vele jaren ondersteunden zij de vrijzinnig getinte beweging van de Rijnsburger collegianten, die in Hoorn sterk vertegenwoordigd was.¹⁰ De centrale ontmoetingsplaats van dit filosofisch-religieuze gezelschap was Rijnsburg, bij Leiden, maar ook elders ontstonden lokale kringen of *collegia* (colleges). Haar vrijdenkende opvattingen, die appelleerden aan veel ontwikkelde doopsgezinden, vereiste ruimdenkendheid, rationaliteit en tolerantie in religieuze zaken, alsmede de bereidheid te handelen voor het welzijn van de mensheid. De arts doctor Maarten Pietersz Houttuyn en pastor Adriaan Cornelisz Houttuyn, neven van Frans, bezochten de Rijnsburgse bijeenkomsten, en op Adriaan werd soms een beroep gedaan om te preken.¹¹ In zaken de letteren betreffende, participeerden doctor Maarten en pastor Adriaan in de beroemde literaire kring van Elisabeth (Betje) Wolff en Aagje Deken, die in De Rijk woonden.¹² De boeken van Wolff en Deken en hun literaire bijeenkomsten bevorderden vrije religieuze en maatschappelijke ideeën, de 'geest van de Nederlandse protestantse Verlichting' belichamend.¹³ Op een ander front steunden Frans' broers Jacob en

8 Kooijmans rekende in zijn studie over de Hoornse 'elite', *Onder regenten*, de familie Houttuyn prominent tot die groep.

9 Kooijmans, *Onder regenten*, 196.

10 J.N. Blaauw, 'De Zaanstreek en de Rijnsburger collegianten', in: *De zaende* 6 (1951), 147-153.

11 J.C. van Slee, *De Rijnsburger collegianten*, (1895; reprint: Utrecht, 1980), 193, 272.

12 Doctor Maarten Pietersz Houttuyn promoveerde aan de Universiteit van Leiden en was arts in Hoorn. Over de connecties tussen de Houttuyns en Wolff en Deken, zie: P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken; een biografie* (Leiden, 1984), 112; en P.J. Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken* (Utrecht, 1987), II, 1825-1826. Over de doopsgezinde connecties met Wolff en Deken, zie: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (2e dr.; Zutphen, 1981), 184-185.

13 J. van den Berg, *Religious currents and cross-currents; essays on Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment* (Leiden, 1999), 220.

Adriaan, de kaashandelaren, patriottische en humanitaire goede doelen. Dat deden ze door zich aan te sluiten bij Cornelis Ris (1717-1790), een medevoorman van de Hoornse doopsgezinden, in zijn Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel ter liefde van 't Gemeenebest, een vereniging ter bevordering van handel, verschepping, bedrijvigheid, en de ondersteuning van de armen (opgericht in 1777). De uitgeverij van de Houttuyns publiceerde het prospectus dat Ris bij het oprichten van de Maatschappij deed uitgaan.¹⁴

Hoewel de Houttuyns een prominente familie vormden waarover veel geschreven is, is specifieke informatie over geboorte en vroege jaren van Frans Houttuyn in Hoorn schaars. De achttiende-eeuwse registers van de doopsgezinde gemeente vermelden zijn geboorte niet. Zijn geboortedatum kan bij benadering afgeleid worden uit de registers van de Hoornse Latijnse school, waar Frans Houttuyn, elf jaar oud, in 1730 ingeschreven werd (hij moet dus rond 1719 geboren zijn).¹⁵ Hoewel zijn geboorte niet is vastgelegd, tonen de kerkelijke archieven aan dat hij gedoopt was in de Friese doopsgezinde gemeente op 8 maart 1739.¹⁶ In latere verklaringen gaf Frans aan dat hij het drukkersvak en de boekhandel begon te leren toen hij nog jong was en in Hoorn woonde.

De verhuizing naar Amsterdam; zaken, familie en gemeente

De volgende stap was om te verhuizen naar de grote stad Amsterdam.¹⁷ Omstreeks 1745 had hij daar zijn uitgeverij *In Isaäk Newton* gevestigd, en begon hij boeken te distribueren. Op de titelpagina's van zijn eerste boeken gaf hij dit adres:

Amsterdam, F. Houttuyn, Boekverkooper op den Nieuwen Dyk over de Baefjes-steeg, in Isaäk Newton.¹⁸

Rond 1748 had hij huis en zaak verplaatst naar het adres 'Op het Water, recht tegenover de Papenbrug'.¹⁹ Hiermee koos hij een zeer centrale locatie voor zijn

14 Kooijmans, *Onder regenten*, 196. Cornelis Ris, *Ontwerp ter proeve ter oprichtinge eener Vaderlandsche Maatschappij van Reedery* (Amsterdam: by de Erve Houttuyn/ Hoorn: F. Tjallingius, 1777).

15 Dossier Houttuyn in de Archiefdienst Westfriese Gemeenten (brief van P.A. Boon, 10 maart 1981).

16 Lidmatenboek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente, no. 135, pagina 13.

17 Voor specifieke biografische informatie over Frans Houttuyn zie het overigens niet erg bevredigende lemma in P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln. (1911-1937), II, 612.

18 Simeon Frederik Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden of mennonieten, in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, Frans Houttuyn, 1745).

19 Voor zover ik kan nagaan, is de vroegst vermelde datum van Houttuyns verhuizing naar 'Op 't Water' te vinden in deel I van de *Nederlandsche jaerboeken* (1748).

boekhandel. Het 'Water' wordt tegenwoordig Damrak genoemd, een hoofdstraat (en gedempte gracht), tegenwoordig leidend naar het Centraal Station. De Papenbrug zelf is inmiddels verdwenen. Op Houttuyns drukkersmerk is een duidelijke afbeelding van een hoge boogbrug te zien, mogelijk een afbeelding van de feitelijke brug, of anders alleen maar een symbolische. Hij schreef zich als poorter in op 24 maart 1745, zich noemend: 'Frans Houttuyn van Hoorn Boekverkoper',²⁰ en trad toe tot het boekverkopersgilde op 5 april van hetzelfde jaar. Hij verklaarde dat hij zijn kennis van de boekhandel in Hoorn had opgedaan.²¹ Houttuyns plannen en dromen waren ambitieus. In zijn eerste boek kondigde hij aan dat hij de 'beste en nieuwste werken op het gebied van de filosofie, filologie, geschiedenis, enzovoort uitgaf en dat hij boeken verhandelde in de Latijnse, Franse, Engelse en Nederlandse taal'.²² Hij stelde zich ten doel, naam te maken in de Amsterdamse uitgeverswereld.

Hij stichtte ook een eigen gezin, en huwde Geertruyd Olyslager, die eveneens uit Hoorn afkomstig was, op 16 april 1747. Hun kinderen waren: Elisabeth (1748-1774), Pieter (geboren 1749, als kind overleden), Alida (geboren 1750, als kind overleden), Cornelia (1753-1837), Cornelis geboren in 1756 en in hetzelfde jaar gestorven), en een zoon die eveneens Pieter genoemd werd (1758-1807). Een paar dagen na de geboorte van de (tweede) kleine Pieter overleed Geertruyd (op 20 juli 1758). In het volgende jaar hertrouwde Frans; nu met Eva van den Bosch, en wel op 6 april 1759. Zij hadden samen één kind, Eva (1760-1830).²³ Frans' vrouw Eva Houttuyn-Van den Bosch overleed in 1761 en liet Frans alleen achter met de zorg voor zijn kinderen.

Zoals gebruikelijk was in de Friese familietraditie traden Frans en Geertruyd toe tot de Friese doopsgezinde gemeente, de Arke Noach, een naam ontleend aan het huis waarin men samenkwam. Na een aantal jaren (in 1750) koos de gemeente Frans als een van zijn leraars; een onbetaalde baan, die hij de rest van zijn leven zou blijven vervullen.²⁴ Geertruyd werd in deze gemeente op 28 maart 1751

20 Gemeente Archief Amsterdam (hierna: GAA), archief 5033, Poorterboek no. 22, 227.

21 Register van nieuw ingeschreven gildeleden: GAA, P.A. 366, no. 65, pagina 76.

22 Rues, *Tegenwoordige staet*, 1745, 'By den Drukker', na pagina 330.

23 Deze genealogische gegevens van de familie Houttuyn berusten op de geboorte- (doop), huwelijks- en begraafregisters (DTB), nos. 297, 300 van het GAA; op het dossier Houttuyn en de registers van de Doopsgezinde Gemeente in Hoorn, no. 135 en 136; en op Kooijmans, *Onder regenten*, 266. De verschillende geboorteregisters tonen aan dat er zeven kinderen geboren werden (zie boven), waarvan vier de volwassen leeftijd bereikten. Afgaand op de begrafenisregisters moet er op z'n minst nog één naamloos kind begraven zijn.

24 Lijst van leraren van de Oud-Friese Gemeente (Lidmatenregister van de Arke Noach), GAA: P.A. 877, no. 245, 104-105. Bij Frans Houttuyn staat: 'gekozen 25 januari 1750, geïnstalleerd 8 maart 1750, en overleden 23 juli 1765'.

gedoopt.²⁵ Houttuyn drukte een belangrijk stempel op de geschiedenis van zijn gemeente. Hij was het brein achter het samengaan ervan met de doopsgezinde gemeente De Zon; dit ondanks aanzienlijke oppositie van verschillende medeleden. Omdat zowel het ledental als ook de financiële bronnen van de Arke Noach fors terugliepen, drong Houttuyn krachtig aan op een vereniging met een levenskrachtiger gemeente. Amsterdam kende verschillende doopsgezinde gemeenten. De Ark koos voor een samengaan met de congregatie van De Zon (zo genoemd naar de gevel van hun gebouw, die gedecoreerd was met een gevelsteen waarop een gele zon stond). De Zonisten, waren net als de Arke Noach iets conservatiever dan de andere doopsgezinde gemeenten in Amsterdam. In 1752, toen de definitieve regelingen getroffen werden en het eigendom werd overgedragen, was Houttuyn voorzitter van de kerkenraad van de Ark, en had de positie van *praeses* van de gemeente.²⁶ In die hoedanigheid heeft hij de juridische documenten voor de fusie getekend. Maar zijn naam komt ook voor als de gedagvaarde in een proces, dat door een paar morrende leden van de gemeente Arke Noach was aangespannen. Zij wilden de fusie juridisch aanvechten. De dagvaarding was gericht aan 'De Heer Frans Houttuyn woonende op het Waater over de Papen Brug binnen deese stad'.²⁷

Omdat de regelingen bij de vereniging bepaalden dat iedere voorganger van de twee fuserende gemeenten zijn ambt zou behouden, diende Houttuyn nu als één van de leraren van de Verenigde Gemeente De Zon. Hoewel de kerkelijke archieven laten zien dat hij regelmatig zijn preekbeurten waarnam, geven zijn godsdienstige activiteiten nauwelijks aanleiding tot commentaar. Er zijn geen mededelingen over hem te vinden, behalve dan de routineopmerkingen in de notulen van de kerkenraad. Met één uitzondering: in 1762 sprak hij over de extra preekbeurten die hij moest vervullen indien professor Petrus Smidt niet al zijn afgesproken beurten waarnam. Dit leidde tot onaangename discussies in de kerkenraad, waarbij Smidt Houttuyn 'zeer onvriendelijk' noemde.²⁸ Kennelijk was Houttuyn nogal terughoudend als het erom ging een stap meer voor de gemeente te zetten.

Hoewel Houttuyn niet uitzonderlijk opviel in zijn prediking en andere openbare uitingen in kerkelijk verband, leverden zijn vaardigheden in het uitgeversbedrijf een nuttige bijdrage tot de gemeente, en voorzagen ze hem tevens van een groter inkomen. Hij werkte met verschillende doopsgezinde auteurs afzon-

25 Lidmatenregister van de Arke Noach, P.A. 877, no. 245, onder de datum 28 maart 1751, door leraar Maarten Nieuwenhuyzen van Haarlem.

26 Het verhaal van de vereniging, en Houttuyns rol als woordvoerder van de Arke Noach is te vinden in de 'Acta Kerkeraad van de Zon', P.A. 877, no.6, pagina's 204-206; zie ook nos. 43-47.

27 Het stuk, gedateerd 21 januari 1752, was getekend door vijf leden van gemeente, en gericht tegen Houttuyn; het heeft de vereniging niet kunnen tegenhouden: P.A. 877, no. 46. Zie ook GAA, archief 5075, Notarieel archief Amsterdam, no.13046, doc. 10.

28 Acta kerkenraad, 21 december tot 28 december 1762, no. 6, 408-409.

Houttuyns drukkersmerk met Isaac Newton, afkomstig uit Simeon Frederik Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden* (UBA O 65-672)

derlijk en publiceerde zo een verscheidenheid aan boeken die bijdroegen tot het kerkelijk leven. Samenhangend met zijn nieuwe lidmaatschap van De Zon kreeg hij opdrachten voor het leveren van catechismusboekjes (vraagboekjes genoemd) en andere gedrukte artikelen, zoals beurtboekjes (aantekenboekjes voor de voorgangers). Ongetwijfeld vormde dit vast en profijtelijk werk voor hem. De overeenkomst gesloten bij de fusie schreef voor dat de verenigde gemeente zowel het traditionele Friese catechismusboek van de Ark, als het boek dat bij de Zonisten de voorkeur genoot zou gebruiken. Houttuyn herdrukte van tijd tot tijd het Zoniste *Kort onderwijs des christelyken geloofs, voor de jeugd geschikt na de belydenissen der doopsgezinden*. Eén keer zelfs in meer dan 1300 exemplaren.²⁹

De doopsgezinde gemeenten leverden een aanzienlijk portie werk voor drukkers en boekverkopers vanwege de jaarlijkse uitreiking van 'prijsboeken'. Elk jaar gaven de gemeenten de Arke Noach en De Zon een aardig prijsboek over een opbouwend religieus onderwerp aan één van de jeugdige catechisanten. Ze kozen een prijsboek dat attractief moest zijn, appelleerde aan de belangstelling van de

²⁹ *Kort onderwijs* (Springer & Klassen, no. 4656); Houttuyn herdrukte dit boek in 1753 (1335 exemplaren) en in 1755; Acta kerkeraad, no. 6, pagina 234 en Kasboek, no. 115, pagina 131r (voor betaling).

kinderen, en tegelijkertijd op moreel vlak instructief was. Een boekverkoper beval een titel aan en de kerkenraad moest die goedkeuren. Een boek met de pakken- de etsen van Jan Luyken als blikvangers was een populaire keuze. Doopsgezinde boekverkopers streden om deze orders, omdat de gemeenten goed voor de boeken betaalden en er doorgaans een behoorlijk aantal van aanschafte. Houttuyn slaagde erin deze orders vaak te verwerven (in 1751 van de Arke, en van De Zon veertien keer tussen 1746 en 1765).³⁰ Intussen nam hij af en toe, als hij gevraagd werd, zijn zondagse preekbeurten waar. Zijn laatste preek hield hij op 25 april 1764. Zijn laatste boekenverkoop aan de gemeente vond plaats op 16 januari 1765, maar de firma die de zijne voortzette verkocht nog jaren later boeken aan deze instelling. Hij overleed op 23 juli 1765.³¹ Al met al was voorganger Houttuyn, behalve in zijn boekondernemingen, niet heel bijzonder in zijn kerkelijk werk.

De kring rond Houttuyn

Frans Houttuyn vond zijn ware roeping in het boekverkoppen en uitgeven. Dat was de vreugde van zijn leven. Hij werkte niet met eigen drukpersen, maar vertrouwde anderen het feitelijke boekdrukken toe. Zijn thuisbasis was zijn goed bevoorradede boekwinkel: *In Isaäk Newton*. Deze zaak stond onder zijn beheer van 1745 tot 1765; na zijn dood werd zij tot 1783 voortgezet als 'Erven van Frans Houttuyn'.³²

Houttuyn was het middelpunt van een kleine kring uitgevers bestaande uit gelijkgestemde doopsgezinden. De belangrijkste daarvan was Kornelis van Tongerlo (1721-1765), eveneens uitgever-boekverkoper. Hoewel beide hun eigen winkel hadden, werkten ze vaak samen in verschillende grote projecten, waarin beider namen verschenen: 'By F. Houttuyn & K. van Tongerlo'. Het boekenbedrijf van Kornelis van Tongerlo liep van 1741 tot 1765. Na zijn dood – hij overleed twee maanden voor Houttuyn – hielden zijn weduwe, Geertruyd te Wierik, en zijn zoon, de jonge Kornelis van Tongerlo, de zaak van 1765 tot 1772 gaande. De boekwinkel van Van Tongerlo was gevestigd in de Kalverstraat bij de Sint Luciënsteeg; 'over de Keyzerskroon'.³³ De Tongerlo's waren lid van een andere doops-

³⁰ Journaal van de Arke Noach (no. 247) en kasboeken van De Zon (no. 115-116) P.A. 877.

³¹ Hoewel de datum van zijn overlijden bekend is (23 juli 1765), en wel gebaseerd op de kerkelijke archieven van De Zon en andere mededelingen, is er geen bewijs dat hij in Amsterdam ter aarde besteld werd. Het is daarom waarschijnlijk dat hij in zijn vaderstad Hoorn begraven is (Dossier Houttuyn, brief van P.A. Boon, 10 maart 1981, over betaling wegens begrafenis (op 27 juli 1765), in de Archiefdienst Westfriese Gemeenten.)

³² J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800; de Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers* (Nieuwkoop, 1989), 192.

³³ Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 176. De oude van Tongerlo overleed in april 1765 (hij werd begraven op 9 april 1765). De jonge van Tongerlo overleed in maart 1771 (en werd begraven op

gezinde gemeente, namelijk Het Lam en de Toren. Als zodanig hoorde Kornelis tot diegenen die dongen naar opdrachten van deze gemeente, zoals Frans Houttuyn dat voor de zijne deed. Hij sleepte verschillende keren profijtelijke orders voor prijsboeken binnen.³⁴

Nog een lid van de doopsgezinde kring was doctor Maarten (Martinus) Willemsz Houttuyn (1720-1798); Frans' achterneef uit Hoorn. Hij verhuisde naar Amsterdam om een medische praktijk op te zetten. Maarten, die een bijzondere belangstelling had voor biologie en natuurwetenschap, hielp met het redigeren en wellicht ook met het vertalen van boeken die uitkwamen bij de Houttuyns. Hij was de zoon van doctor Willem Maartensz Houttuyn en Aagje Gerritsdr Seylemaker uit Hoorn. Bij zijn vestiging in Amsterdam sloot hij zich aan bij Houttuyns gemeente: De Zon.³⁵ Als jonge arts diende hij tussen 1756 en 1777 als 'kerkdokter', en ontving betalingen voor de zorg voor leden van de gemeente, waarvoor hij in sommige jaren wel 357 huisbezoeken aflegde.³⁶ Door en door vrij in zijn opvat-

5 maart 1771). DTB, no. 1050, fol. 14r. (1765) en 1050, fol. 51v (1771). Geertruyd van Tongerlo-Te Wierik overleefde hen, maar gaf de zaak op. Ze verhuisde naar Utrecht en hertrouwde met Ch. van Bosch (Lidmatenregister van Lam en Toren, 1774, P.A. 1120, no. 220, kladlijst).

34 Een paar biografische feiten betreffende Kornelis van Tongerlo en zijn familie: Kornelis, geboren in 1721, was de zoon van Kornelis van Tongerlo, makelaar en Johanna Vermeersch. Hij huwde Geertruyd te Wierik uit Almelo op 24 augustus 1741. Zij hadden tenminste drie kinderen: Kornelis, geboren in 1745, overleed in 1747; Anne, geboren in 1746, overleed in 1749; en een tweede Kornelis, geboren in 1748, net als zijn vader boekverkoper, die in 1771 overleed. Zie voor de van Tongerlo's het Kinderboek van Het Lam en de Toren, P.A. 1120, no. 224; DTB: Archief 5001, pui 725, pagina 334 (het woordje pui verwijst naar het register waarin vermeldingen staan van de huwelijken die niet alleen in de kerk werden afgekondigd maar ook tegen de pui van het stadhuis werden geplakt); DTB: Archief 5001, no. 1050, fol. 14r; en ook het testament van Kornelis (1721-1765) gedateerd 27 november 1765, Archief 5075, Notarieel Archief Amsterdam, Isaac Pool, no. 12709, doc. 108, alle in het GAA.

35 Maarten (Martinus) Houttuyn en Frans Houttuyn waren achterneven. Hun grootvaders, Maarten Pietersz. Houttuyn en Adriaan Pietersz. Houttuyn waren broers. Doctor Maarten, geboren in 1720 en zoon van doctor Willem Maartensz. Houttuyn, studeerde medicijnen aan de universiteit van Leiden, en huwde Hester Hoorn in 1750. Zij verhuisden naar Amsterdam ongeveer in dezelfde tijd. Zij hadden één zoon (Willem), die in 1771 te Paramaribo overleed, in de kolonie Suriname. Maarten en Hester werden gedoopt in de gemeente De Zon op 9 augustus 1752, met neef Frans als een van hun getuigen. Over Maarten en Hester, zie de archieven van De Zon, P.A. 877, Acta Kerkeraad, no. 6, pagina 226 en lidmatenregister, no. 37. Zie over Maarten of Martinus tevens de recente monografie: M. Boeseman & W. de Ligny, *Martinus Houttuyn (1720-1798) and his contributions to the natural sciences, with emphasis on zoology* (Leiden, 2004) (*Zoölogische verhandelingen* 349).

36 De betalingen aan doctor Houttuyn van de gemeente voor de jaren tussen 1756 en 1777 zijn te vinden in de Kasboeken van De Zon, P.A. 877, nos. 115 en 116. Het jaar 1774 was zijn zwaarste jaar. Hij zond toen rekeningen aan de gemeente voor 357 bezoeken en 4 consulten.

tingen, combineerde hij zijn gewone geneeskundige werk met een passie voor het verzamelen van wetenschappelijke informatie en van specimina van over de hele wereld. Zijn meesterwerk was een meerdelige serie op biologisch gebied: *Natuurlyke historie*, gebaseerd op de methodologie van Carolus Linnaeus. De serie verscheen tussen 1761 en 1785 in zesendertig afleveringen, in totaal meer dan 21.500 pagina's. De vroege afleveringen werden gepubliceerd door neef Frans, en na 1765 werd de serie voortgezet door de Erven Houttuyn. Maarten Houttuyn ondersteunde lokale wetenschappelijke ondernemingen zeer krachtig. Dat gold met name de Amsterdamse Hortus Botanicus.³⁷

Thuis bouwde doctor Maarten een behoorlijk omvangrijke privé-collectie *naturalia* op, waardoor zijn huis tot een persoonlijk museum van natuurlijke zeldzaamheden werd. Er waren schatten in opgeslagen zoals een geologisch mineralenkabinet, een kast met 60 laden zoologische specimina bevattende, een aardige collectie tanden van zoogdieren en vissen, en hier en daar glazen flessen waarin specimina op sterk water zwommen.³⁸ De samenwerking tussen Martinus en Frans leverde wetenschappelijk prestige op voor de ondernemingen van Houttuyn en Van Tongerlo. Deze drie intellectuele, geleerde doopsgezinden rekruteerden een verscheidenheid aan andere schrijvers, vertalers en redacteurs, die boeken en tijdschriften produceerden met het imprint 'Houttuyn en Van Tongerlo'.

Frans Houttuyns lijst van uitgaven geeft een breed beeld van zijn werk en interesses. Zijn output was vrij groot. De Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam identificeerde in haar collectie tenminste veertig uitgaven met Houttuyns imprint als uitgever of boekverkoper (en twintig meer van zijn opvolgers, de Erven Houttuyn). En dit is geenszins het volledige corpus van zijn werk, dat over veel bibliotheken verspreid is. Doorgaans was hij de hoofduitgever, hoewel hij in sommige gevallen één van verschillende boekverkopers was die een boek slechts op voorraad hielden, zodat hij met andere boekhandelaren opgenomen werd in een lijst aan het einde van het werk: 'zyn te bekomen 't Amsterdam by F. Houttuyn'. De bibliografie van doopsgezinde publicaties van Springer en Klassen noemt tenminste twintig titels van Houttuyn, daarmee aangevend welke belangrijke rol hij had in de achttiende-eeuwse doopsgezinde uitgeverswereld.³⁹ In de belangrijkste titelpagina's van Houttuyn wordt zijn elegante, gegra-

37 D.O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen & J. Heniger, *Een sieraad voor de stad; de Amsterdamse Hortus Botanicus, 1638-1993* (Amsterdam, 1994), 123.

38 Maarten overleed in 1798. Zijn collectie werd beschreven in de boedelinventaris van Martinus Houttuyn en Hester van Hoorn, getekend 27 februari 1790, Archief van de commissarissen van de desolate boedelmaker, GAA, P.A. 5072, no. 980 (1790, no. 1841).

39 Nelson P. Springer & A.J. Klassen, *Mennonite bibliography 1631-1961* (Scottsdale, Pennsylvania/Kitchner, Ontario, 1977). Deze zeer uitgebreide doopsgezinde bibliografie kent aan ieder boek een nummer toe. Boeken in dit artikel genoemd worden aangegeven met hun Springer en Klassen (S&K) nummer.

veerde Isaac Newton boekdruckersmerk gebruikt, dat ontworpen en uitgevoerd werd door Jan Caspar Philips, een bekende Amsterdamse graveur. Op andere momenten paste Houttuyn een ruwere versie hiervan toe, in houtsnode. Voor eenvoudig drukwerk en voor traktaten liet hij het hij echter bij gewone formaten en heel weinig ornamentiek. De productie van Houttuyn bestond in hoofdzaak uit drie soorten publicaties:

1. godsdienstige werken, waarvan er veel, maar niet alle door doopsgezinde auteurs geschreven waren, en in het Nederlands vertaalde Engelse vroomheidsliteratuur
2. geleerde en politieke boeken van algemeen belang
3. 'Verlichtings'tijdschriften, waarin expliciet de idealen van vooruitgang en wetenschap uitgedragen werden.

In al deze categorieën zijn er werken die samen met Kornelis van Tongerlo werden uitgegeven. Een aantekening aan het eind van de publicatie bevatte vaak advertenties van boeken die Houttuyn in zijn boekwinkel verkocht.⁴⁰

Van de godsdienstige werken was de beroemdste de Nederlandse editie van Simeon Frederik Rues, *Tegenwoordige staat der doopsgezinden of mennoniten in de Vereenigde Nederlanden* (1745), vertaald en geredigeerd door Marten Schagen (de eerste uitgave van Houttuyn; S&K 2061). Rues was een Duitse reiziger die Holland bezocht en doopsgezinden observeerde. Zijn boek bood een van de beste beschrijvingen van het Nederlandse doopsgezinde leven in de achttiende eeuw. Andere belangrijke uitgaven gerelateerd aan doopsgezinden zijn: David van Eist, *Verzameling van enige uitgelezen predikatiën* (1749; S&K 5014), David van Eist, *Onderwijs nopens de voornaamste leerstukken van der christelijke godsdienst* (1753; S&K 5040), Cornelis Wagenmaker, *Onderwijzing aangaende het christelyk geloof* (1759; S&K 5071), Joannes Deknatel, *Naagelaatene predikatiën over verscheidene texten*, 2 delen (1760; S&K 5075), samen met Kornelis de Veer uitgegeven, en Gerrit Blauw, *Timotheus onderwerpen nopens het leeraar-ampt* (1764; S&K 5090). Voor gebruik in de gemeenten bracht hij twee catechismusboeken uit, *Kort onderwys des christelyke geloofs voor de jeugd*, 6^e editie (1753; S&K 4656), de catechismus die de voorkeur genoot bij de Zonisten, en de *Korte schets des onderwyse voor de aankomende jeugd*, 6^e editie (1753; S&K 4648). Hij publiceerde ook een gezangboek, *Gezangen op de christelyke feesttyden* (1762; S&K 6263).

Houttuyn produceerde nogal wat vertalingen uit het Engels van werken betreffende vroomheid en moraal, waaronder vertalingen van James Hervey, Thomas Green, John Sharp en Simon Patrick (inclusief twee edities van zijn beroem-

⁴⁰ Voor voorbeelden van deze advertenties en boeklijsten zie: Joannes Sharp, *Alle de predikatsien* (Amsterdam: Houttuyn, 1752-1753), deel 1, 'By den Drukker', en deel 2, 'By de Boekverkooper', en ook diverse delen van de *Uitgezogte verhandelingen*.

de *Parable of the pilgrim*, in 1746 en 1752).⁴¹ De markt voor uit het Engels in het Nederlands vertaalde godsdienstige boeken was aanzienlijk, en Houttuyn was een van de grote leveranciers. Houttuyn had een voorkeur voor niet-dogmatische, vrijzinnige schrijvers boven de harde puriteinen, die eveneens hun Nederlandse aanhangers hadden. Johannes van den Berg benadrukte de aantrekkingskracht op Nederlandse lezers van Simon Patrick en dergelijke stichtelijke en moralistische schrijvers, met hun 'mildere' godsbeeld en 'meer optimistische' blik op de mens.⁴² De omvang van deze Engelse rubriek suggereert dat dit een profijtelijke lijn voor Houttuyn was.

De categorie boeken van algemeen en wetenschappelijk belang omvatte veel actuele onderwerpen, inclusief economie, politieke en lopende zaken. Een bijzonder opmerkelijke prestatie van wetenschappelijke aard was de uitgave van de kerkgeschiedenis van Eusebius in Nederlandse vertaling: *Kerkelijke geschiedenissen*, uitgebracht met kopergravures (1749). Andere boeken van deze soort zijn Frans de Haes, *Het verheerlykte en vernederde Portugal* (1758), over de vreselijke aardbeving in Lissabon, en Albertus Ploos van Amstel, *Verhandeling over het recht van commercie* (1760), over internationaal handelsrecht.⁴³

De derde categorie uitgaven, de wekelijks en maandelijks verschijnende nieuwsbladen en tijdschriften, bevatten actuele wetenschappelijke, literaire, en culturele informatie over de leidende denkers van die tijd, zowel in Nederland als internationaal. Door het publiceren van deze bladen stond Houttuyn in de frontlinies van de Nederlandse Verlichting. Hij begon met de *Nederlandsche jaarboeken*, (1747-1765), geproduceerd in maandelijks afleveringen, en daarna gebonden in jaardelen. Hij kondigde zijn lezers een weergave aan:

van de wetenswaardige gebeurtenissen in ons Vaderland sinds het begin van het jaar 1747, maandelijks verschijnend voor slechts zes stuivers per aflevering.⁴⁴

Het voorwoord van het eerste deel zet het doel van het periodiek uiteen: jaarlijks

41 *Bisschop Simon Patricks Geschiedenis van den reiziger naar het hemelsche Jeruzalem*, uitgegeven door Frans Houttuyn in 1746 en 1752. De erven van F. Houttuyn gaven nog een editie uit in 1773.

42 J. van den Berg, 'Eighteenth century Dutch translations of the works of some British latitudinarian and enlightened theologians', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 59 (1978/1979), 198-200; Van den Berg, *Religious currents*, 133-147; dit is hoofdstuk 9 over Simon Patrick.

43 De twee laatste, De Haes en Ploos van Amstel, zijn gevonden in de *British Library* in Londen. Hoewel verreweg de grootste concentratie van Houttuyns uitgaven te vinden is in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, zijn toch veel van zijn werken opgedoken in diverse bibliotheken, inclusief doopsgezinde bibliotheken in de Verenigde Staten zoals *Eastern Mennonite University*, *Bethel College*, en *Goshen College*.

44 Advertentie in het *Naamregister der rentmeesters in Friesland* (Amsterdam: F. Houttuyn, 1748), 'By den drukker', 36.

als in een almanak een systematische weergave te bieden van Nederlandse gebeurtenissen en omstandigheden. Zond alstublieft informatie in, drong het eerste van de *Jaerboeken* aan, en...

stuur het naar Boekverkoper Houttuyn, die dit werk uitgeeft. We zullen alle geïnteresseerd zijn in uw rapporten en we zullen ze publiceren.⁴⁵

Houttuyn hield deze journalistieke arbeid de rest van zijn leven vol. Soms had hij tegelijkertijd wel twee of drie van dergelijke tijdschriften onder handen. Na de *Jaerboeken* hadden zijn later begonnen bladen meer literaire en culturele inhoud; ze behoorden tot het genre van de spectatoriale geschriften. Zijn modellen waren de befaamde Engelse literaire tijdschriften *The spectator* en *The tattler* van Joseph Addison en Richard Steele, vandaar de naam 'spectatoriaal' voor dit genre publicaties. Verschillende spectatoriale geschriften gingen aan die van Houttuyn en Van Tongerlo vooraf, met name de *Hollandse spectator* (1731-1734) bezorgd door Justus van Effen, de *Algemeene spectator* (1742-1746), en *De patriot* (1742-1743). Deze uitgaven verwierven in de Nederlanden grote populariteit; in de achttiende eeuw verschenen er meer dan honderd.⁴⁶ De Houttuyn-pers mikte erop de Nederlandse lezer te voorzien van een volledige lijn van 'spectatoriale' bladen, uitgaven 'zoals de Spectator, maar onder een andere titel'.⁴⁷

De meest ambitieuze onderneming op het gebied van de tijdschriften was de *Uitgezogte verhandelingen uit de nieuwste werken van de sociëteiten der wetenschappen in Europa en van andere geleerde mannen* (1757-1765), totaal tien jaarlijks uitkomende delen. Het betrof een soort *Reader's Digest* van nieuw wetenschappelijk denken. Deze jaarlijkse delen deden verslag van de opwindende wetenschappelijke ontwikkelingen van die tijd en verheerlijkten die, of ze nu kwamen uit de academies van Berlijn, Londen en Sint Petersburg of van Benjamin Franklin in Amerika. Gegrepen door de geest van de Verlichting, proclameerden Houttuyn en zijn medewerkers dat zij in grote tijden leefden. In de afgelopen honderd jaar was er op wetenschappelijk gebied meer bereikt dan in alle zestig eeuwen daarvoor. De wereld had lang geleden onder een wazige mist. Toen kwam het Licht: 'ja, de grote Newton'.⁴⁸ Iemand die in die tijd de *Verhandelingen* regelmatig las, ontving zo een uitvoerige wetenschappelijke vorming.

Vervolgens lanceerden Houttuyn en Van Tongerlo gezamenlijk drie wekelijks uitkomende spectatoriale tijdschriften, *De zeedemeester der kerkelijken* (1750-1752) waarin godsdienstige en kerkelijke onderwerpen besproken werden; *De philanthrope* (1756-1762); en *De denker*, een weekblad dat van 1763 tot 1775 verscheen (en na Kornelis' en Frans' dood voortgezet werd door de Erven Houttuyn). In latere

⁴⁵ *Nederlandsche jaerboeken*, deel 1, (1747), Voorreden, niet ondertekend.

⁴⁶ P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht, 1991), 104-110.

⁴⁷ Zie *De zeedemeester*, no.2 (1750), a.

⁴⁸ *Uitgezogte verhandelingen*, deel 1 (1757), Voorreden, niet ondertekend.

jaren brachten de weduwe Tongerlo en P. Meijer nog een wekelijks verschijnende spectator uit, *De filosoof* geheten, die liep van 1766 tot 1769. Deze spectatoriale tijdschriften verschenen iedere maandag, en waren te koop in Amsterdam in de boekwinkels van Houttuyn en van Tongerlo, en tevens in daartoe aangewezen boekverkopers in Dordrecht, Rotterdam, Delft, Den Haag, Leiden, Haarlem, Leeuwarden, Groningen en andere steden: 'Verkrijgbaar in alle Nederlandse steden bij de boekverkopers'. In zijn latere jaren had Frans Houttuyn als uitgever eveneens een enorm project onderhanden, de zesendertigdelige *Natuurlyke historie* van Martinus Houttuyn; deel één werd in 1760 aangekondigd als 'juist nu van de pers gekomen'. Wat was de impact van deze ondernemingen? Het is moeilijk te beoordelen hoe groot de omvang van de lezersgroep was van de tijdschriften die Houttuyn en Van Tongerlo uitbrachten, of zelfs hoe groot de oplage was. Hoe veel mensen lazen elke aflevering van de tijdschriften, en welke discussie kwam eruit voort? De bezorger van *De denker* speculeerde (of fantaseerde?) dat de invloed groot was, en dat 'een paar duizend mensen *De denker* elke maandagmorgen aan hun ontbijt lazen'.⁴⁹

De doopsgezinde Verlichting

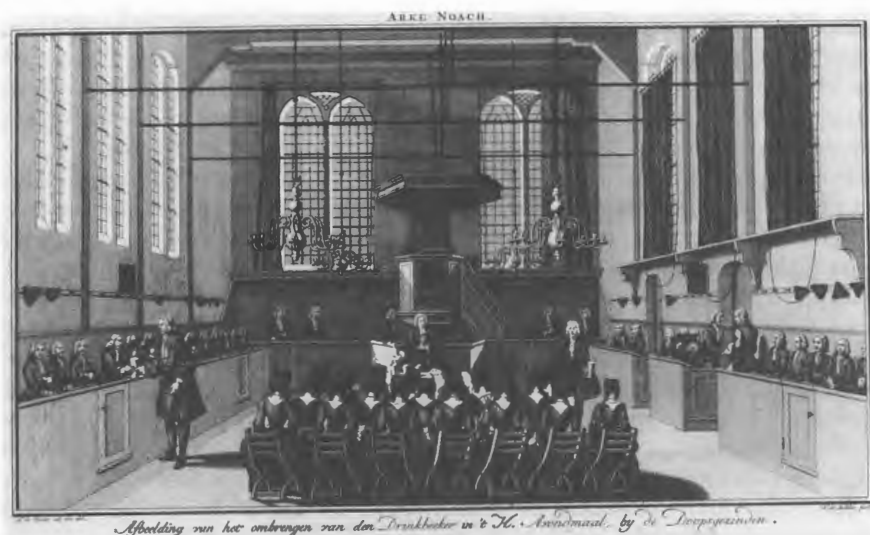
Volgens Pieter Gay's geschiedenis van de Europese Verlichting doordesemde de tijdgeest in de achttiende eeuw alle levensgebieden. De grote moderne waarheden waren wetenschap, rede, vrijheid en menslievendheid.⁵⁰ Frans Houttuyn sloot zich aan bij deze verlichtingsbeweging. Zijn bijdrage daaraan bestond uit het publiceren van het beste gedachtegoed van moderne filosofen en wetenschappers in boeken en tijdschriften. Bovendien genoot men in de Hollandse Republiek een aanzienlijke persvrijheid, waardoor Houttuyn en zijn medestanders weinig in de weg gelegd werd bij de uitvoering van hun werk. In Hoorn vormde de familie Houttuyn de spil of het knooppunt van een doopsgezinde Verlichting, en in Amsterdam speelden Frans Houttuyn en zijn intellectuele doopsgezinde vrienden een vergelijkbare rol.

Gay schreef de Nederlanders een bijzondere 'passie voor newtonianisme' toe,⁵¹ en dit is zeker een beschrijving die op Houttuyn van toepassing is. Gay's andere punt, namelijk dat de Verlichting 'de opkomst van het moderne heidenendom, en een campagne voor secularisme en atheïsme' betekende, is echter pro-

49 *De Denker*, deel 10, no. 626 (26 december 1774), 'Afscheid van den Denker', 409.

50 Peter Gay, *The Enlightenment; an interpretation* (New York, 1966-1969), II, 24-55.

51 Gay, *The Enlightenment*, II, 136; Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic; its rise, greatness and fall* (Oxford, 1998), 102-144, over Newtonianisme en de Engelse invloed in Holland.

Het interieur van de Arke Noach, waar Houttuyn preekte (Doopsgezinde Bibliotheek: UBA)

blematisch als ze toegepast wordt op de Nederlanden.⁵² Het gaat veel te ver de achttiende eeuw in Nederland te interpreteren als een tijd van onvermijdelijk secularisme en ongelof.⁵³ Hoewel er onder de Nederlanders ongetwijfeld vrijdenkende spinozisten, aanhangers van het socinianisme, unitariërs en mogelijk enkele atheïsten waren, pasten de kerken zich aan de nieuwe tijd aan. Veel christenen vonden wegen om zich erbij aan te sluiten, door die vrijzinnige thema's te selecteren en te kiezen die van toepassing waren op de religie. Nederlandse kerkhistorici zoals Johannes van den Berg maken melding van een 'Nederlandse protestantse Verlichting', of 'christelijke Verlichting', die de leerstellingen van de godsdienst in harmonie bracht met wetenschappelijk denken.⁵⁴ Frans Houttuyn vond als doopsgezind leraar en praktisch zakenman dat zijn geloof en de beste wetenschappelijke en rationalistische theorieën met elkaar verenigbaar waren. Hij bepleitte geen radicaal sceptisch standpunt, maar accommodatie van het nieuwe en het oude. Voor een orthodoxe religiositeit die al-

⁵² Deel 1 van Gay's geschiedenis draagt als ondertitel: *The rise of modern paganism*.

⁵³ Dorinda Outram, *The Enlightenment* (Cambridge, 1995), hoofdstuk 3, waarin de 'moderne heidendom'-these wordt bediscussieerd.

⁵⁴ Van den Berg, *Religious currents*, 255.

leen op de traditionele geloofsbelijdenissen gestoeld was had hij het geduld verloren. Zijn godsdienst moest met de wereld en met actuele situaties geëngageerd zijn. Omdat er zo weinig schriftelijke neerslag is van de inhoud van zijn preken, moeten we, om aanwijzingen te vinden voor Houttuyns morele, religieuze en sociale gezichtspunten, kijken naar de boeken en tijdschriften die hij uitgaf.

De spectatoriale tijdschriften van Houttuyn en Van Tongerlo waren een teken des tijds. Elk land in Europa kende zulke tijdschriften. Volgens Gay wendden ontwikkelde lezers zich tot deze periodieken vanwege hun boodschap van 'rede, menselijkheid en vlijt', en voor diegenen die religieus waren ingesteld, konden zulke opvattingen op hun christendom worden toegepast, waardoor het rationeler en respectabeler werd.⁵⁵ De tijdschriften waren erop gericht het beste uit de verlichte geschriften naar buiten te brengen. Het nadrukkelijk streven van deze drukactiviteit was het aanbieden van wetenschappelijke, filosofische en morele actuele onderwerpen aan progressieve mensen die 'wetenschappelijk', 'denkend', 'filantropisch', 'moreel' en 'filosofisch', waren, onafhankelijk van geloofsbelijdenis of religie, zo duiden de titels van de publicaties aan. Hoewel Houttuyn en Van Tongerlo het financiële risico droegen en de last van de afzet op zich hadden genomen, moesten zij zich verlaten op intellectuele vrienden; meestal mededooptsgezinden. Zij dienden als 'spectators': toeschouwers of waarnemers van kerk en maatschappij, en als schrijvers, redacteuren en vertalers. De namen van deze schrijvers (Houttuyn's *liefhebbers* of vrijwilligers)⁵⁶ zijn slechts gedeeltelijk bekend, omdat zij nogal anoniem, soms met slechts een initiaal, en doorgaans zonder naamsvermelding in de kop van een bijdrage werkten.

Jan Hartog, een negentiende-eeuwse doopsgezinde predikant, schreef een geschiedenis van de spectatoriale tijdschriften. Hij betoogde hierin dat doopsgezinden een buitenproportioneel grote rol in de Nederlandse Verlichting speelden, en dat hun speciale expressiemiddel in het spectatoriale schrijven en publiceren lag. Let eens, zo zei hij, op het grote aantal doopsgezinden dat betrokken is bij spectatoriale tijdschriften. Hij probeerde de auteurs en redacteuren die voor tijdschriften als *De denker*, *De philanthrope* en *De philosophe* (titels die de combinatie Houttuyn-Van Tongerlo uitgaf) te identificeren, en merkte toen dat velen doopsgezind waren of afkomstig waren uit andere kleine Nederlandse kerkgenootschappen zoals de remonstranten en lutheranen. 'Doopsgezinden hadden een speciale affectie voor de Spectators'.⁵⁷ Ik noem hier enkele schrijvers: Frans de Haes, Cornelis van Engelen, Petrus Loosjes, alle leraren van doopsgezinde gemeenten, Adriaan Verwer en Nicolaas Bondt, enkele uit andere minderheidsgroeperingen, zoals A.A. van der Meersch, hoogleraar aan het Remonstrants

55 Gay, *The Enlightenment*, II, 51.

56 *Uitgezogte verhandelingen*, deel 1 (1757), Voorreden.

57 J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800* (Utrecht, 1872), 24.

Seminarie, en Philippus Ludovicus Statius Muller, een radicale lutheraan.⁵⁸ Sommige medewerkers van Houttuyn werkten slechts mee aan een paar afleveringen of een deel. Marten Schagen, Maarten Nieuwenhuyzen en Jan Wagenaar, ook doopsgezinde schrijvers, werkten aan spectatoriale tijdschriften voor andere uitgevers.⁵⁹ In Haarlem gaven de doopsgezinde broers Cornelis en Petrus Loosjes hun eigen spectatoriale tijdschrift uit, de *Vaderlandsche letteroefeningen*.⁶⁰ Een sleutelfiguur mist in Hartogs lijst: doctor Maarten Houttuyn, de achterneef van Frans, die langer en harder dan elk ander aan de redactionele kant van de onderneming werkte.

Doopsgezinden zagen de spectatoriale tijdschriften als de weg voor vrije expressie en bevrijding voor non-conformisten, die anders vormalen zouden worden door de dominante gereformeerde cultuur. Hartog sympathiseerde met de doopsgezinde dissenters, en hun roep om vrijheid zoals ze die tot uiting brachten in hun spectators. 'Ongetwijfeld zitten we te midden van de dissenters'.⁶¹ Wetenschappers van jonger datum (Buijnsters, Evenhuis, Boheemen-Saaf en Verbeek)⁶² onderschrijven Hartogs standpunt dat er een herkenbare doopsgezinde connectie is met de ruimdenkende spectatoriale geschriften en met de Nederlandse verlichting als geheel. Christine van Boheemen-Saaf stelt dat doopsgezinden en andere dissenters in grote eenstemmigheid met de Verlichting leefden in hun aandacht voor praktisch christendom en morele filosofie, meer dan dat zij dogmatisch aan het systeem hingen. Ook ziet zij in die kringen een krachtig geloof in de inherente geschiktheid van de mensheid voor correctie en verbetering door educatie.⁶³

Hartog betoogde ook dat de spectatoriale tijdschriften de achttiende-eeuwse overtuigingen en daden nauwkeurig weerspiegelden.⁶⁴ Tot op zekere hoogte kan dezelfde benadering toegepast worden op Houttuyn om een persoonlijk beeld te krijgen. De nieuws- en culturele tijdschriften van Houttuyn en Van Tongerlo geven informatie prijs over de persoonlijke waarden van de uitgevers. 'We zijn het

58 Hartog, *De spectatoriale geschriften*, 23-24; Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 4-8.

59 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 105-109.

60 Annelies Verbeek, 'Een doopsgezind tijdschrift en haar gereformeerde tegenhanger', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 26 (2000), 138-139.

61 Hartog, *De spectatoriale geschriften*, 23.

62 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 28; Christine van Boheemen-Saaf, 'Literature and ideology in the Dutch republic', in: Margaret C. Jacobs & Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the eighteenth century*, (Ithaca, 1992), 245-246; Verbeek, 'Een doopsgezind tijdschrift', 137-139; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* (Baarn, 1965-1978), IV, 266. Evenhuis beweerde, ongetwijfeld met enige overdrijving, dat de meeste spectators doopsgezind waren.

63 Van Boheemen-Saaf, 'Literature and ideology', 245. Zie ook Van den Berg, *Religious currents*, 217-220.

64 Hartog, *De spectatoriale geschriften*, 4-8.

niet eens met alles wat we in druk brengen', zo gaven ze te kennen,⁶⁵ maar over de hele linie genomen was hun boodschap consistent. Hoewel niet elk artikel evenzeer in Houttuyns smaak gevallen zal zijn, kan hij zijn zware uitgeefprogramma toch nauwelijks hebben volgehouden als hij niet een persoonlijke affiniteit zou hebben gevoeld met de ruimere boodschap die erin besloten lag. Het was een zaak, om niet te zeggen een missie, die er voor hem persoonlijk toe deed. Wat Frans Houttuyn op zondagen preekte is in lucht opgegaan, maar veel van zijn standpunten blijven bewaard omdat zij gedrukt werden.

Dit is niet de plaats om een gedetailleerde samenvatting te geven van de inhoud van de verschillende tijdschriften. Niettemin komen een paar thema's in de spectatoriale geschriften naar voren als bijzonder relevant voor het begrijpen van Frans Houttuyn. De *Uitgezogte verhandelingen* brachten de wetenschappelijke artikelen over Newton en andere wetenschappers, die hem zo nauw aan het hart lagen. In *De zeedemeester der kerkelijken* werd het verlangen naar een moreel christendom zonder kwezelarij gestadig kracht bijgezet. Meteen in de eerste aflevering werd deze vraag gesteld:

waarom, onder een zoo groot aantal van Leeraaren in de Nederlandsche kerken, hendaagsch zoo weinig de waare godsdienstigheid bloeiende bevonden, veel min eene algemeene kerke vrede bevorderd wordt.

Waarom vinden we, met zoveel predikers in de Nederlandse kerken, zo'n kleine hoeveelheid werkelijke godsvrucht? Lag het aan te veel dominees en niet genoeg vroomheid? Redelijke christenen moesten tolerantie en eendracht zoeken tussen alle protestanten, zodat allen broederlijke harmonie konden ervaren:

Broederschap tussen Calvin en Luther, Menno Simons en Arminius, geen controverse tussen Coccius, Voetius of Lampe.

In deze verlichte tijden 'zullen allen broeders zijn'.⁶⁶ In de laatste aflevering van de krant verklaarde de schrijver dat het doel altijd was geweest 'verdraagzaamheid te planten en te voeden in de geesten van de mensen'.⁶⁷ Vrijheid was kostbaar. Vrijheid van meningsuiting en persvrijheid, zonder enige belemmering, dat was de steeds terugkerende boodschap van *De denker*, die Houttuyn en Van Tongerlo uitgaven. Dit was hun scherpste en meest controversiële publicatie. 'Vrijheid is de moeder van elke soort van kennis', sprak de 'Denger'.⁶⁸ Van aflevering tot aflevering werd het begrip vrijheid uitgebreid naar totale persvrijheid, vrijheid van ideeën, en politieke vrijheid; alle met elkaar in verband gebracht en es-

⁶⁵ *Uitgezogte verhandelingen*, deel 1 (1757), Voorreden.

⁶⁶ *De zeedemeester*, no. 1 (1750) fol. A3r.

⁶⁷ *De zeedemeester*, no. 120 (1751), 937.

⁶⁸ *De denker*, no. 20, (16 mei 1763), 154.

sentieel voor menselijke vrijheid en vooruitgang.⁶⁹ *De denker* waarschuwde voor gevaren in andere landen, en berichtte over de geruchtmakende affaire Calas in Frankrijk, en over John Wilkes en de zaak rond het tijdschrift *North Britain* in Engeland. 'We willen hier geen inquisitie'.⁷⁰ In de Nederlandse republiek van de rede, zoals *De denker* zich die voorstelde, was er een welkom voor:

Arminianen, Socinianen, Deïsten, atheïsten, doopsgezinden, mensen zonder enige godsdienst, en vrije geesten.⁷¹

Dit was een controversiële visie, zelfs gevaarlijk en anarchistisch, in de ogen van de orthodoxe pilaren van de dominante gereformeerde kerk, en zeker ook voor sommige traditionele doopsgezinden. Johannes Barueth, verdediger van de gereformeerde orthodoxie, publiceerde een traktaat getiteld:

*Letterkundige brieven ter verdediging van de leer en leeraars der gereformeerde kerk, tegen de heimeleke aanslagen in de schriften van den Denker, en in de Vaderlandsche letter-oefeningen.*⁷²

Critici van *De denker* en *De zeedemeester* keken, naar het schijnt, nogal verlangend terug naar de goede oude tijden van een sterke perscensuur. De spectatoriale geschriften gaven stem aan een vrij, niet doctrinair doperdom ('een verlicht christendom') in overeenstemming met de Verlichting. Zo'n godsdienstbeleving bevorderde moralisme en keek naar Jezus als de grote leraar en het grote voorbeeld. R.B. Evenhuis, een protestants wetenschapper die de geschiedenis van de achttiende-eeuwse kerken in Amsterdam beschreef, constateerde dat 'de geest van de Verlichting' bij de doopsgezinden meer binnenkwam, 'dan in enige andere kerk van die tijd'.⁷³ Bedoelde hij dat als een compliment of als kritiek? De Nederlandse doopsgezinde kerkhistoricus N. van der Zijpp was het er over eens dat doopsgezinden zeer actief waren in liberale bewegingen van de verlichte 'eeuw van de tolerantie'. Tegelijkertijd echter maakt van der Zijpp melding van 'twee stromingen' of 'twee vleugels' doopsgezinden, de liberale en de conservatieve, zelfs binnen de zogenaamd conservatieve Zonisten. Er bestond een orthodox deel dopers, dat, wantrouwig tegenover de nieuwe richting, haar stem in de Nederlandse gemeenten sterk liet horen en waarschuwde tegen de gevaren van

69 *De denker* (1763), nos. 24, 30, 33.

70 Zie *De denker*, no. 135 (29 juli 1765), 237-239. Houttuyn en Van Tongerlo brachten in 1735 een Nederlandse versie uit van John Wilkes' *North Britain* no. 45 en het antwoord van de Engelse koning daarop, de *Aanspraak van Zijne Groot Brittannische Majesteit*, (1763; Knuttel no. 18865). Deze zaak wordt beschouwd als buitengewoon belangrijk voor de Engelse rechts- en constitutionele geschiedenis, en het is inderdaad interessant dat Houttuyn en Van Tongerlo de betekenis ervan zo snel oppikten.

71 *De denker*, no. 135 (29 juli 1765), 237.

72 Hartog, *De spectatoriale geschriften*, 23-24; Boheemen-Saaf, 'Literature and ideology', 246.

73 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, 268.

toegevendheid en het verlies van wereldmijding. Dit waren de 'regtzinnige' en 'ware' doopsgezinden.⁷⁴ Veel historici die deze periode onderzochten, hebben de vrijdenkende kant van het doperdom dat Houttuyn hielp aan te voeren, erkend en benadrukt, ook al was dit slechts een deel van het doopsgezinde verhaal. Er was nog een pad, waarlangs traditie en afgescheidenheid werden bewaard. Of het volgen van de vrijzinnige weg binnen het doperdom (Houttuyns weg van doopsgezinde Verlichting) nu de beste weg is geweest, is sinds die periode altijd een onderwerp van discussie gebleven.

Omdat Houttuyn en Van Tongerlo met kopen en verkopen van boeken doorgaans achter de schermen werkten, meer dan in de frontlinie van het schrijven, zouden zij voor de toenmalige grote intellectuele bewegingen als marginaal aangemerkt kunnen worden. Historici zouden er goed aan doen om meer aandacht te besteden aan drukkers, uitgevers en boekverkopers. Zij waren degenen die op grote schaal boeken realiseerden en toegankelijk maakten. In deze context schreef Van Bohemen-Saaf dat de uitgevers Houttuyn en Van Tongerlo 'beslist genoemd moesten worden'.⁷⁵ In hun eigen tijd ontvingen zij bij een paar gelegenheden enige welverdiende erkenning. In de laatste aflevering van *De philantropie* (1672), zwaaide een schrijver (de *jonge philantropie* genoemd) de boekverkopers Houttuyn en Van Tongerlo lof toe voor hun werk in de druk- en uitgeversector. Zij stonden daarmee in de voetstappen van de pioniers Steele en Van Effen, eerdere spectators, en publiceerden er veel belangrijke kennis mee voor de vooruitgang van het mensdom. De schrijver die geen uitgever als zij had, had geen stem, zo zei de *jonge philantropie*: 'Hij zag geen vruchten van zijn werk'.⁷⁶

Frans Houttuyn ontving nog een huldeblijk in 1765, toen zijn achterneef doctor Maarten Houttuyn over hun gemeenschappelijk werk vertelde. Hij schreef een slotwoord in de laatste aflevering van de *Uitgezogte verhandelingen*, kort na Frans' dood. De *Uitgezogte verhandelingen* behoorde tot Frans Houttuyns grootste prestaties, en doctor Maarten wilde dat de wereld deze zware inspanning zou appreciëren. Hun oorspronkelijke doel had erin gelegen om in het Nederlands de *crème de la crème* uit te geven van de wetenschappelijke publicaties – uit de gehele wereld – in de natuurwetenschappen en de geneeskunst. Het selecteren van het puikje uit al die gepubliceerde artikelen was veel tijdrovender geweest dan men zich eerst had voorgesteld. Doctor Maarten onthulde dat hijzelf verscheidene jaren vrijwel in zijn eentje de redactie gevoerd had over het tijdschrift, en dat dit

74 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1980), hoofdstuk 11: 'Tolerantie en teruggang', 162, 165-171. Zie ook S. Zijlstra, 'Jacobus Rijdsdijk en de strijd om de belijdenissen', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 26 (2000), 67-90.

75 Van Boheemen-Saaf, 'Literature and ideology', 246n.

76 *De philantropie*, deel 6 (1762), 'Aan de boekverkopers', *2-*3; Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 14.

zeer moeilijk, frustrerend en financieel allerm minst profijtelijk werk was geweest. Af en toe wilde een wel gedisponeerde collega wel een origineel artikel schrijven of een vertaling voor zijn rekening nemen, 'maar dat was zelden gebeurd'. Dus, zo klaagde de doctor, droegen de schouders van de twee Houttuyns vrijwel de gehele last van het schrijven en uitgeven. (Natuurlijk moet opgemerkt worden dat ondanks Maartens klachten Frans hem een grote gunst heeft bewezen met het uitgeven van zijn enorme serie *Natuurlijke historie*. Onwaarschijnlijk dat dit een heel profijtelijk project was.) Na hun begin kwamen er andere tijdschriften op de markt, waardoor er concurrentie ontstond, en er 'vanwege de zaken in hetzelfde gevestigd werd.' Als zij een goed zakeninstinct strikt gevolgd zouden hebben, meer dan dat zij intellectuele dromen najoegen, dan zouden zij de *Verhandelingen* al lang geleden hebben afgesloten, maar Frans wilde niet stoppen voordat zij tenminste tien delen hadden uitgebracht. Frans overleed op 23 juli 1765, en de gewenste tien delen waren eindelijk gerealiseerd. Nadat hij de goede uitgever geprezen had trok doctor Maarten zich terug uit de onderneming en verklaarde het tijdschrift voor beëindigd. Hij ondertekende: 'M. Houttuyn, Med. Doctor te Amsterdam, 15 november 1765'.⁷⁷

Vooruitgang door drukken

De zaak van Houttuyn werd tot 1783 voortgezet als Erven van Frans Houttuyn, maar de geschiedenis ervan is erg vaag. Wie waren deze 'erven'? Geen van Houttuyns kinderen was in de positie om de zaak voort te zetten: ze waren allen te jong. Geen van hen woonde in Amsterdam, omdat ze naar Hoorn gestuurd waren om bij verwanten te leven. Hoewel de Erven regelmatig zaken deden in Amsterdam en boeken verkochten aan de gemeente De Zon, werden de namen van de zaakwaarnemers nergens genoemd. Er is echter één aanwijzing. De datum 1783, het tijdstip waarop de firma beëindigd werd, komt overeen met de dood van Frans' jongere broer Adriaan Houttuyn in Hoorn.

De boekwinkel van Houttuyn met zijn goede assortiment boeken en, zonder twijfel, de levendige conversatie en debatten, zou heel goed gediend kunnen hebben als het onofficiële hoofdkwartier van verlicht doopsgezind Amsterdam. Men was niet langer gebonden door het traditionele doperse ideaal van de wereldmijding. Het leerstuk 'in de wereld maar niet van de wereld' was voor hen obsoleet. Houttuyn en zijn vrienden mengden en integreerden het – naar hun opinie – beste van godsdienst en Nederlandse cultuur.⁷⁸ In 1748 vierden zij, net als

⁷⁷ *Uitgezogte verhandelingen* X (1765), 517-518.

⁷⁸ W.H. Kuipers noemde aanpassing aan de wereld de 'doopsgezinde integratie', in: Groenveld, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland*, hoofdstuk 12.

andere degelijke Nederlandse burgers, de honderdste verjaardag van de Vrede van Münster of de Vrede van Westfalen, die onafhankelijkheid, vrijheid, en godsdienstige tolerantie had gebracht in de Republiek. Zij deden dat met een lang essay in de *Nederlandsche jaerboeken*.⁷⁹ Houttuyn behoorde tot de wijde werelden van Menno, Newton en Hollands republicanisme. Het gereedschap waarmee hij kennis verspreidde was de drukpers. Het *Nederlandsche jaerboek* van 1747 verwees naar de behoefte om zowel het schrijven van boeken als het lezen ervan te inspireren (de liefde tot schrijven en de liefde tot lezen),⁸⁰ en deze konden alleen door de hand van de drukker en de uitgever tot stand gebracht worden. De Franse filosoof markies de Condorcet was in feite degene die kort daarna (in 1790) de drukpers zou aanmerken als een van de grootste stappen in de vooruitgang van de menselijke geest. Frans Houttuyn deelde die mening, en wijdde om die reden zijn leven aan het uitgeven en verspreiden van boeken.

⁷⁹ *Nederlandsche jaerboeken* II (februari 1748, uitgekomen in 1749), Korte schets van de Nederlandse geschiedenis, 89-100.

⁸⁰ *Nederlandsche jaerboeken* III (1750), Voorbericht.

In alles singulier

een verhaal over Pieter de Clercq (1849-1934)

Inleiding

Toen de Kerkhistorische vereniging *Folk en Tsjerke* (Volk en Kerk) op 26 oktober 1996 op haar herfstvergadering in de vermaning van Veenwouden bijeen was, heb ik – na een lezing van wijlen professor Sjouke Voolstra – nog een praatje gehouden over Pieter de Clercq: voormalig lid van de doopsgezinde gemeente in dit dorp, pleitbezorger voor het Fries in het onderwijs, bijbelvertaler en wat niet al. Met de mij over hem bekende literatuur en verhalen van inwoners van Veenwouden, die De Clercq nog gekend en meegemaakt hebben, kon ik aantonen dat hij niet alleen een weldoener, maar ook een parmantig heer was; iemand die op zijn eer gesteld was. Het verschil tussen gewone mensen en Pieter de Clercq kwam prachtig naar voren in de titel van de op 11 januari 1988 geopende tentoonstelling in de Schierstins in Veenwouden: *Twa wâldsjes en in hear*.¹ De *wâldsjes* (bewoners van de Friese Wouden) waren de volksdichter Tjipke Postma (1866-1956) en schrijver-uitgever Tsjibbe Gearts van der Meulen (1824-1906); de heer was – er kan geen twijfel over bestaan – Pieter de Clercq.

De laatste tijd heb ik me nader in hem verdiept. Door het bestuderen van de notulen van de kerkenraad van de doopsgezinde gemeente te Veenwouden, een deel van de kopieboeken op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (hierna: KB), waar in totaal zo'n 700 brieven van De Clercq in afschrift bewaard zijn, het archief van de gemeente Dantumadeel en een deel van de brievencollectie op het FLMD² kan nu een vollediger beeld van Pieter de Clercq worden gegeven.³ In

1 De titel van deze tentoonstelling was bedacht door Douwe Kootstra.

2 Het FLMD (*Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum*) is op 1 september 2002 gefuseerd met de Provinciale Bibliotheek en het Rijksarchief. De naam van het nieuwe instituut is *Tresoar*.

3 Mijn eerste publicatie over De Clercq verscheen (in het Fries) in: *Publicaties van de Friese Kerkhistorische Vereniging Folk en Tsjerke* (2003), 221-237. Voorafgaand daaraan hield ik een tweetal lezingen over dit onderwerp. Beide keren leidde dat tot aanvullingen op anekdotisch niveau. Deze bijdrage is een bewerking van het genoemde artikel.

mijn bijdrage komen de volgende aspecten aan de orde: het vertrek naar *Fryslân*,⁴ acties voor het Fries in het onderwijs, een bijbelvertaling in het Fries, contacten met andere tweetalige gebieden, lid zijn van de Doopsgezinde Gemeente Veenwouden en het lidmaatschap van de gemeenteraad. Ik besluit met enkele conclusies en een aanbeveling.

Naar Fryslân

Op 7 april 1899 werden in het bevolkingsregister van de gemeente Dantumadeel vijf, uit Amsterdam afkomstige, nieuwe inwoners ingeschreven.⁵ Het waren Pieter de Clercq, zijn vrouw Maria Catharina Müller (geboren in Krefeld) en hun dochters Maria,⁶ Petronella en Elizabeth.⁷

De familie De Clercq betrok een door de bekende architect Hendrik H. Kramer ontworpen huis, de 'villa no. 86'.⁸ Het pand heette in de volksmond: *it slot*. Toen De Clercq het huis in 1927 in verband met de aanstaande verhuizing naar Zeist verkocht, stond het voor één gulden op de balans en de verkoopprijs van ruim f 6.700,00 beschouwde hij als winst.⁹ De kopers, twee respectabele inwoners uit Veenwouden, die gerekend hadden op het strijkgeld, konden het huis niet verkopen. In samenwerking met enkele notabelen uit Veenwouden werd naar een geschikte bestemming gezocht; het werd de Stichting Talma Rustoord.¹⁰ Het huis is nu in bezit van de woningbouwvereniging Patrimonium die er appartementen van heeft gemaakt.

4 Sinds enkele jaren is *Fryslân* de officiële naam voor de provincie.

5 De zoon Samuel, een bouwkundige, bleef in Amsterdam. Van 21 januari 1907 tot 12 maart 1907 woonde hij tijdelijk in Veenwouden.

6 Er wordt in Veenwouden nog met respect over haar gesproken; zij werkte op het gebied van kleuter- en kindverzorging en hield daar tijdelijk 'kliniek'.

7 De dochters bleven niet in Veenwouden. Petronella ging in 1901 terug naar Amsterdam, Elizabeth in 1907 naar Utrecht en Maria naar Groningen. Van oktober 1910 tot maart 1911 woonde de laatste weer in Veenwouden. (Met dank aan de heer P. van der Bij, medewerker archief van de gemeente Dantumadeel, die mij deze gegevens ter beschikking stelde.)

8 De (bouw-) geschiedenis van *it slot* is beschreven in: Ab Timmermans & G.P. Karstkarel, *Het Talmahuis te Veenwouden* (Leeuwarden, 1981).

9 De prijzen staan in de geraadpleegde bronnen uiteraard in guldens. Omgerekend in euro's is f 6.700,00 nu zo'n €93.000,00. Het omrekenen gebeurde met behulp van de formule op de website van het Nederlands Economisch en Historisch Archief (www.neha.nl). Met dank aan Piet Hemminga die mij op deze bron wees.

10 Nadere gegevens zijn te vinden in: Herma Erkelens & Louwke Meinardi, *Zorg tot het einde* (Veenwouden, s.a. [2002]).

Als De Clercq het alleen voor het zeggen had gehad, was Franeker als woonplaats gekozen. Deze stad was 'sedert langer dan eene eeuw [de woonplaats] van mijn geslacht aan moederszijde', en: 'Mr. Joannes Stinstra was mijn grootvader en Dr. Jelle Banga mijn oudoom moederzijds'.¹¹ Maar De Clercq was niet alleen baas: 'Bij het kiezen eener woonplaats heb ik rekening te houden met vrouw en kinderen.' Tot nu toe heb ik niet kunnen vinden waarom de keuze uiteindelijk op Veenwouden viel.

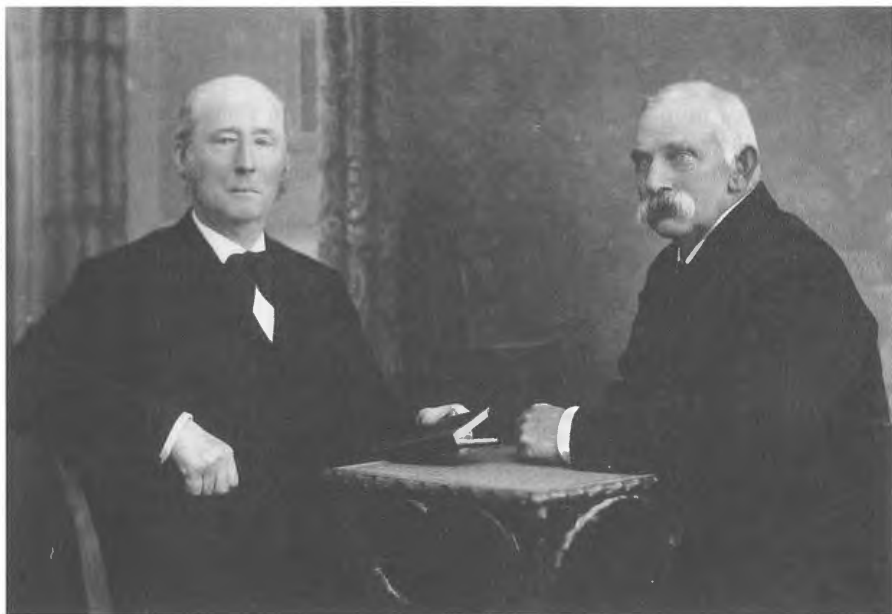
De ouders van Pieter de Clercq bezaten op verschillende plaatsen in *Fryslân* land en boerderijen. Hun zoon heeft dat bezit niet alleen gekoesterd, maar ook uitgebreid. We kunnen dat lezen in de kopieboeken op de KB. Op 3 november 1892 schreef De Clercq een brief aan zijn 'waarde Neef A.A. Land' te Franeker om drie stukken land in Midlum te kopen. Om elk risico te mijden werd de machtiging bepaald op f 2590,00 (nu € 58.000,00). De al genoemde boeken geven inzicht in De Clercqs financiële transacties; een voorbeeld: van 25 mei 1892 tot 20 oktober 1892 beliepen deze in totaal f 21.515,00 (€ 458.000,00). De Clercq, een zeer vermogend man, heeft een substantieel deel van zijn geld besteed aan Friese zaken. Hij fungeerde aan de ene kant als mecenas, aan de andere kant gebruikte hij het principe van 'wie betaalt bepaalt'.

In een van de mappen in de collectie De Clercq in de KB vond ik kopieën van verslagen van gesprekken die De Clercq met zijn pachters voerde. Twee voorbeelden ter illustratie. Van 18 juni 1892 is er een verslag van een bespreking met Thijs Rusticus, die een 'boerenplaats te Tritsum by Tzum' huurde. De mannen spraken over verschillende noodzakelijke werkzaamheden, bijvoorbeeld over het 'schilderen, glanzen, [en] behangen der woonkamer' en een karweitje aan de gierput. Aangezien De Clercq inzake financiële zaken heel voorzichtig was, lezen we aan het eind van het overzicht dat het om een 'voorloopige bespreking' ging en dat er 'nog niet beslist' was. Op 20 oktober 1919 zond hij een brief naar C.Th. Piersma, te Tritsum onder Tzum. Om een idee te geven van De Clercqs toon en schrijfstijl, citeer ik de hele brief. (Terwille van de leesbaarheid is achter enkele woorden het Nederlandse woord gezet.)

Nommele [Eerwaardige] Piersma,

Neidet ik fen it besiiiken [bezoek] fen sibben [familie] en freonen weromkaem, hat Mefrou noch in wike [week] fen hjir foart wêst. Lêstline Sneon [zaterdag] is hja weromkommen, en dêrtroch haw ik de hânnen hwet frijer krige, sa't wy oer de nije yn-hiering [inhuring] prate kinne. Ik slach Jo nou foar, takomme Freed [vrijdag] by my to kommen. Dy dei haw ik keazen om't Jo den gewoanwei nei Ljouwert geane.

11 In Boer, een dorpje onder de rook van Franeker, liggen grafstenen waarop de naam De Clercq voorkomt. Vriendelijke mededeling van mevrouw Doet Visser.

Pieter de Clercq (links) en Nann Mungard, bevorderaar van de Noordfriesse taal, uit Keitum (Sylt), 1908. (coll. Stichting Familiearchief de Clercq)

Wolle Jo lykwols in oare dei, sa forsiikje [verzoek] ik Jo my *in pear* dagen oan te jaen [geven], fordat ik kieze kin. Mei ien dei oan to jaen koe it wol ris speak [spreek] rinne, om't ik noch al ris oare ôfspraken [afspraken] haw, dêr't oan foldien [vol-daan] wurde moat.

Ynmiddels mei freonlike groete.

Jins P. De Clercq.

De *nommele* Piersma mocht een andere dag kiezen, maar hij moest zich in feite schikken naar de wensen van *menear*. Waarom verhuisde De Clercq eigenlijk naar *Fryslân*? Algra zegt in zijn geschiedenis over de dorpen in *Fryslân* dat De Clercq in Veenwouden van zijn rust wilde genieten.¹² Zondergeld noemt naast het genot van de 'fraaie villa' ook de behoefte 'om iets voor de *memmetael* te doen'.¹³ Beide auteurs geven volgens mij een te eenvoudige verklaring. De werkelijke reden

¹² A. Algra, *De historie gaat door eigen dorp*, 6 dln. (Leeuwarden, 1955-1960), II, 82.

¹³ G.R. Zondergeld, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden, 1978), 28.

voor zijn vestiging in Friesland is te vinden in De Clercq's biografische aantekeningen van februari 1897 (KB; archief De Clercq). Daarin lezen we dat hij nadacht over ander werk:

Sedert jaren bestaat bij mij het voornemen, na een 25 jarig Directeurschap der Ontvang & Betaalkas dezen werkkring tegen andere bezigheden te verwisselen.

Dat hij voor *Fryslân* koos had ook te maken met zijn bezwaren tegen, wat hij noemde, het absenteïsme 'waardoor [*Fryslân*; K.Z.] financieel zoowel als intellectueel en aesthetisch veel schade ondervindt', met andere woorden: de landeigenaar moest zijn geld besteden in het gebied waar hij zijn land had. In dezelfde aantekeningen lezen wij ook wat De Clercq in *Fryslân* wilde doen:

Voorlopig meen ik als voor mij geschikte bezigheden aan de orde te kunnen stellen:

- 1) de bevordering der belangen van mijn woonplaats en hare gemeente en van de provincie;
- 2) de toepassing van de Friesche schrijf-, spreektaal en de aanmoediging van haar gebruik;
- 3) de bevordering van opvoeding in huisgezin en maatschappij in hoofdzaak *buiten* de schoolopvoeding, waarmede zich reeds vele anderen bezighouden.

Het is een misverstand dat De Clercq voor zijn rust naar *Fryslân* ging. De vaak gehoorde opmerking dat hij alleen verhuisde om het Fries lijkt me, op grond van de geciteerde doelen, niet verdedigbaar. Alle punten komen in het vervolg van deze bijdrage aan de orde. Hier volsta ik met het noemen van zijn bestuurslidmaatschap van het 'Afdeelingsbestuur Veenwouden der Vereeniging van Gemeenten Dorpsbelangen in Dantumadeel'. Toen op 21 mei 1901 de 'ambten' verdeeld werden, kreeg Pieter de Clercq de functie van 'schrijver', c.q. secretaris. Zijn termijn zou tot 1906 duren, maar op 28 december 1903 vroeg hij om hem 'als bestuurslid te ontslaan' vanwege zijn benoeming als lid van de gemeenteraad.¹⁴

Bij mijn lezingen over dit onderwerp hoorde ik een aantal anekdotes. Iemand vertelde dat het verschil tussen het personeel, 'de booien', en de familie De Clercq groot was en bij alle informanten kwam naar voren dat het werk precies en ordelijk moest verlopen. De bibliotheek diende op dezelfde tijd gelucht te worden en als de pantoffels van meneer op een verkeerde plek stonden, werd het personeel de les gelezen. De Clercq's autoritaire wijze van doen en laten is te lezen in het verhaal van de vrachtrijder die het zondagse gebak te laat bezorgde.¹⁵ Hij hoefde niet weer bij De Clercq te komen; bovendien ondernam deze acties, die er toe leidden dat ook andere prominente inwoners van Veenwouden hun

¹⁴ Vriendelijke mededeling van de heer S. Fokkema.

¹⁵ *Leeuwarder courant*, 16 november 1976.

vertrouwen in de *karrider* opzeiden. Het conflict werd later bijgelegd: de vrachtrijder mocht weer bij meneer en de andere prominenten aan de deur verschijnen. Sommige aanwezigen vertelden ook heel aardige dingen over de familie De Clercq. De fooien van de gasten kwamen in een gemeenschappelijke, later door het personeel te verdelen pot, bij verjaardagen was er altijd snoep voor de kinderen en op Paaszondag mochten ze in de tuin eieren zoeken.

Onderwijs

De Clercq wilde al voor zijn vertrek naar *Fryslân* Fries leren. Op 13 april 1897 schreef hij aan Jacobus van Loon, de erevoorzitter van *it Selskip 1844*:¹⁶ ‘Gaarne zoude ik *hier ter stede* onderwijs in de Friesche taal ontvangen.’ De lesgever moest de..

taal flink zuiver spreken [...] schriftelijk kunnen en willen gebruiken in overeenstemming met de regelen van het Selskip.

De Clercq doelde hier op de spelling zoals deze in 1876 door het genoemde *Selskip* [gezelschap] was vastgesteld. Er was in Amsterdam echter geen lesgever te vinden; de lessen begonnen eerst in Veenwouden. Zijn leraar werd Gerben Postma (1847-1925), onderwijzer in Murmerwoude. Wij zullen zijn naam nog een aantal malen tegenkomen. Dat het onderwijs een grote rol moest spelen bij het bevorderen en het gebruiken van het Fries, blijkt uit het voorstel dat De Clercq een jaar na zijn komst naar *Fryslân* presenteerde op de jaarvergadering van *it Selskip 1844*. In een tweetalige brochure (de Friese titel was: *Oer de bifoardering fen en it underwiis yn de Fryske tael*, de Nederlandse: *Over de bevordering van en het onderwijs in de Friesche taal*) staan vijf doelen.¹⁷

1. Het Fries moet een verplicht vak worden in de Friestalige gemeenten.
2. Het Fries moet als vak worden toegestaan in de andere gemeenten.
3. Er moet wat gedaan worden aan de opleiding van de onderwijzers.
4. Er moeten leermiddelen komen.
5. De provincie *Fryslân* zou het onderwijs in het Fries financieel moeten steunen.

Als dit programma naar de bedoeling van de schrijver zou zijn uitgevoerd, had het Fries op het toen nog homogeen Friestalige platteland een wezenlijke positie in het onderwijs gekregen. Omdat het verplichten van het vak Fries toen onmogelijk was, werden alleen de doelen 3, 4 en 5 gedeeltelijk gerealiseerd. Op zich was

¹⁶ Een in 1844 opgerichte vereniging ter bevordering van het Fries.

¹⁷ De Clercq schreef de Nederlandse tekst, de vertaling in het Fries was van de onderwijzer Wynsen Scheltes Faber (1830-1918).

dit evenwel al een hele verandering en vernieuwing: het Fries dat in het onderwijs in feite steeds steen des aanstoots was geweest, kon mede door toedoen van De Clercq iets van zijn achterstand inhalen. Om de onderwijzers te steunen publiceerde De Clercq, in samenwerking met Gerben Postma, een grammatica, de *Lytse Fryske sprækleare it Westerlauwersk om 1900 hinne oangeande*.¹⁸ Het boekje van 129 bladzijden, opgedragen aan de schoolmeesters die het Fries door het onderwijs in deze taal willen steunen, verscheen in 1904 bij Van der Velde in Leeuwarden. De onderwijzers kregen een gratis exemplaar. De *Lytse sprækleare* had twee bijlagen.

1. Een 'brief' 'Oan de Hearen Haden [hoofden] fen Skoallen yn de Provinsje Fryslân, bihearende ta krite [gebieden] dêr't it wenstige [gewone] Frysk spritsen wirdt'. Postma en De Clercq riepen de scholen op om *twiskentiids* [tussentijds] Friese lessen te geven. Om de leerkrachten te steunen kregen ze *frij fen kosten* een handleiding.
2. *Wirdlist fen de taelkindige utdrukkings* [Lijst van taalkundige uitdrukkingen].

Met name de door de auteurs zelf bedachte grammaticale termen ondervonden veel kritiek. Heel aardig is de *Tajefte, it Brieveskriuwen oangeande* [Bijlage betreffende het schrijven van brieven], waarin werd ingegaan op zaken als de titulatuur, het begin en eind van een brief en mededelingen op naamkaartjes. Met financiële steun van Pieter de Clercq kon *it Selskip 1844* in 1904 een prijsvraag uitschrijven voor het maken van leermiddelen. De kopij – we horen De Clercq spreken – mocht geen onfatsoenlijke woorden bevatten en diende vrachtvrij ingestuurd te worden. Er werden negen concepten ingezonden. De winnaar kreeg een bedrag van f 100,00, twee andere inzenders elk f 50,00. Toen in 1908 het *Kristlik Frysk selskip* werd opgericht, stelde De Clercq f 150,00 beschikbaar voor een te schrijven Fries leesboek voor de christelijke scholen. De kwaliteit van de ingezonden concepten was beneden het verwachte niveau en de keuzecommissie besloot geen prijs toekennen. De commissie hoopte dat 'minhear de Clercq', bij een eventueel te ontvangen beter concept nog eens 'sa rejael' zou zijn 'it Selskip it jild for de prizen oan to bieden'.¹⁹

In de eerste tekst van zijn brochure over de bevordering van het Fries gebruikte De Clercq het woord *skoalle-ûnderwiis* [schoolonderwijs]. In de definitieve tekst staat het veel neutralere woord *ûnderwiis* [onderwijs]. Van der Schaaf²⁰ geeft een interessante analyse waarom de voorzichtige weg werd gekozen. *It Selskip* had na-

18 Het *Westerlauwersk* is het Fries gesproken ten westen van het riviertje de Lauwers, dat wil zeggen in de provincie *Fryslân*. Daarnaast wordt er nog Fries gesproken in Saterland (Oost-Friesland) en Noord-Friesland (bijvoorbeeld op het eiland Föhr en een smalle kuststrook op het vaste land).

19 *Yn ús eigen tael*, 2, 154-155.

20 S. van der Schaaf, *Skiednis fan de Fryske beweging* (Ljouwert, 1977), 157-158.

tuurlijk zelf met zulke plannen moeten komen. Dat zulks niet gebeurd was, had in feite met bangheid te maken:

bangens om út 'e rol te stappen dy't yn 'e liberale maetskippij oan it Selskip taparte [toebedeeld] wie. Yn de maetskippij bistie [bestond] nou ienkear de [stille] kode dat it Frysk it 'offisiële' nearne [nergens] net to nei komme soe [in gevaar zou brengen].

De woordkeuze van De Clercq, een 'Hollander' die het probleem, als buitenstaander, frank en vrij benaderde, zou kunnen betekenen dat op de officieel Nederlandstalige school Fries werd onderwezen. Deze consequentie durfden de bestuurders van *it Selskip* niet aan. Later heeft Pieter de Clercq zich ten aanzien van het Fries in het onderwijs veel voorzichtiger opgesteld. Dit bleek toen Pieter Jelles Troelstra in 1910 aan *it Selskip* 1844 voorstelde bij het Rijk steun te vragen voor het Fries in het onderwijs.²¹ In een brief getiteld *Biswieren tsjin it war dwaen* [pogen] *fen Selskipswegen for stipe fen it Ryk ta de Fryske taelbifoardering*. Volgens De Clercq is:

Fryske taelbifoardering in saek for *de Friezen sels*, for *hjar Selskippen* en for *de Provinsje Fryslân*, lyk as ik yn Maeije 1900 yn de taljochting [toelichting] fen myn foarstel oan it Selskip oer Underwys yn Frysk dúdlik út inoar set haw.

In een brief aan S. van de Burg op 3 april 1917 verklaarde De Clercq dat hij nog altijd dezelfde mening was toegedaan: '*Fryslân* hat for syn tael to soargjen.' De voorzichtigheid kwam ook naar voren toen er in 1918 gesproken werd over een benoeming van Pieter Sipma als buitengewoon hoogleraar Fries aan de Groninger universiteit. *It Selskip* verklaarde zich, daartoe geïnspireerd door De Clercq, tegen deze benoeming: 'de (net-offysjele) lessen fan Sipma "op de wijze van een privaat-docent" [zouden] genoeg zijn'.²² In twee brieven aan de Minister van Onderwijs M.A.M. Waszink (van 4 en 5 juli 1927) lichtte De Clercq 'particulier' een en ander toe. Hij hoefde geen antwoord.²³

Toen het in 1907 mogelijk werd om na schooltijd Friese les te geven, kwam er een commissie van toezicht. Deze moest, om het met het jargon van nu aan te geven, de kwaliteit van dat onderwijs nagaan. De Clercq betaalde de kosten van de commissie. Hij ging – uiteraard – na of het geld op een goede wijze besteed werd. In 1912 was De Clercq van oordeel dat de commissie te veel declareerde. De *nommele master Hornstra*, onderwijzer in Friens en Reduzum, bestuurslid van *it Selskip* 1844 en lid van de onderwijscommissie kreeg op 15 juni 1912 duidelijk te horen

²¹ Vergelijk Tony Feitsma, 'Pieter de Clercq en de ryksstype fwar it ûnderwiis yn it Frysk' in: *Fryx* 7:3 (1986), 70-96. Aan dat artikel zijn (in kopie) verschillende artikelen over onderwijskwesties toegevoegd.

²² Feitsma, 'Pieter de Clercq', 71.

²³ Feitsma, 'Pieter de Clercq', 86-89.

It slot; het huis van Pieter de Clercq te Veenwouden, door hem bewoond van 1899 tot 1927. (foto ca.1927; coll. Stichting Familiearchief de Clercq)

dat de verhouding tussen het aantal afgelegde bezoeken en de gedeclareerde kosten niet in orde was. De Clercq gaf om zijn gelijk te illustreren een overzicht van een aantal jaren. In het schooljaar 1907/1908 werden er 14 schoolbezoeken afgelegd, de kosten daarvan waren *f* 18,00; in 1909/1910 respectievelijk *f* 10 en *f* 23,50 en in 1911/1912 *f* 5 en *f* 18,00. Dat klopte niet bepaald en de commissie werd verzocht beter op de kleintjes te passen.

Bijbelvertaling in het Fries

Op 3 juli 1909 schreef De Clercq een brief aan het hoofdbestuur van *it Selskip 1844* waarin hij meedeelde dat hij van plan was om in samenwerking Gerben Postma de eerste vijf boeken van het Nieuwe Testament te vertalen.²⁴ Volgens hem moest het Nederlands Bijbelgenootschap (hierna: NBG) de verantwoordelijkheid voor de uitgave dragen:

Oant nou hat men dy saek particulier oanfette, hwet lykwols [evenwel] net de rjochte wize is.

Alvorens met het werk te beginnen zou er een commissie van drie deskundigen moeten worden geïnstalleerd: één uit de grote kerk (Nederlands-Hervormd), uit de kleine kerk (Gereformeerd) en uit de doopsgezinden. Zij dienden het werk van de vertalers in detail na te gaan. Dat De Clercq en Postma, die zich het Grieks en Hebreeuws eigen hadden gemaakt, heel nauwgezet werkten, blijkt uit een van de kopieboeken in de KB, een speciale – interessante – map: *Opmerkingen bij de Friesche Bijbelvertaling, begonnen in 1912*. Het idee voor het vertalen van de bijbel werd overgenomen door het in 1908 opgerichte *Kristlik Frysk Selskip* (hierna: KFS). De vertalers stemden in met het voorstel van dominee Sipke Huismans, de voorzitter van het KFS, om te vertalen ‘neffens [volgens] de Steatenoersetting ef tominsten yn ferbân [verband] dermei’. De mensen kenden de vertaling van 1637 en als de Friese bijbel daarvan al te veel zou afwijken, zou de leesbaarheid waarschijnlijk geringer zijn.

Een apart mapje in de KB met briefkaarten van Wumkes aan De Clercq maakt duidelijk dat er in de eerste jaren grote waardering was voor het vertaalwerk. Wumkes moedigde de beide heren aan en bevorderde de publicatie van gedeelten in *Yn ús eigen tael*, het tijdschrift van het KFS.²⁵ In een verantwoording van de vertaling noemen de auteurs²⁶ op bladzijde 2 welke bijbelboeken zij bewerkt hebben: de evangelies van Matthéus, Markus (*oersetting* [vertaling] dominee W. van Borssum Waalkes²⁷) en Lukas. Daarnaast *selsstânnich* de eerste hoofdstukken van het evangelie van Johannes, de Tien Geboden en 58 psalmen (onberijmd). De nog zeer jonge Eeltsje Boates Folkertsma (1893-1968) vertaalde, onder supervisie van De Clercq en Postma, de drie brieven van Johannes en Jona. Dat Postma en De Clercq bij hun vertaling de Statenvertaling als voorbeeld volgden, is te zien aan het onderstaande voorbeeld van Psalm 134; eerst die van Postma/De Clercq uit 1912 en daarna die uit 1637.²⁸

24 In Klaas Wielenga (red.), *Skiednis fan Feanwâlden, de Wâl en Kûkherne* (Veenwouden, 2002) suggereert Theunis Elzinga op bladzijde 148 dat De Clercq de hele bijbel in het Fries vertaalde.

25 Van de publicaties verschenen overdrukken met een ruime marge voor het maken van aantekeningen.

26 *Biskied oangeande de Forfryske bibelboeken*.

27 Zie ook H. Brouwer, *Waalke van Borssum Waalkes (1818-1866) en syn oersetting fan it evangelje fan Markus* (Ljouwert, 1997). Na bladzijde 406 is een tekstuitgave van J. Knol opgenomen met daarin een vergelijking van de vertaling van Van Borssum Waalkes (1860) en Postma/De Clercq (1912).

28 Ook de Friese vertaling van 1943 was geënt op de Statenvertaling; de vertalers van 1978 hebben hun eigen, dynamisch-equivalente wegen gekozen.

Psalm 134 (Postma en De Clercq, 1912).

In liet Hammaäloth.

1. Sjuch, loovje de Heare, alle jimme des Heare feinten,
jim dy alle nachten yn des Heare hûs steane.
2. Heevje jimme hânnen op nei it hillichdom en loovje de Heare.
3. De Heare seinje jo út Sion, Hy dy himel en ierde makke hat.

Psalm 134 (Statenvertaling, 1637)

Een lied Hammaäloth.

1. Ziet, looft den HEERE, alle gij knechten des HEEREN!
- Gij, die allen nacht in het huis des HEEREN staat.
2. Heft uw handen op naar het heiligdom, en looft den HEERE.
3. De HEERE zegene u uit Sion, Hij, Die den hemel en aarde gemaakt heeft.

Toen Postma en De Clercq verzochten hun werk eens aan het NBG te tonen, ontstond er een twist tussen de vertalers en het KFS, vooral in de persoon van Wumkes.²⁹ Er ontstond een felle pennenstrijd, die er uiteindelijk toe leidde dat De Clercq Wumkes aanklaagde ‘fen wegen smaed’. De Clercq verloor de rechtszaak, ook in hoger beroep. De Clercq voelde zich gekrenkt door deze uitspraak, maar daarbij speelde ook een rol dat de ‘patriarchale De Clercq yn syn heechheid gauwer as oaren ré wie himsels misledige te achtsjen’, aldus Van der Schaaf.³⁰

Contacten buiten Fryslân

Brouwer³¹ beschreef de contacten van De Clercq tussen *Fryslân* en Noord-Friesland in Duitsland. Pieter de Clercq, zo lezen we, spoorde de Noordfriezen aan hun *Heimatsprache* te bewaren en te verzorgen; hij deed dat evenwel in bewoordingen die tot ergernis leidden. Een voorbeeld:

As ik in Noardfries wie, soe ik mei inkelde lânslju [landgenoten] nei Keizer Willem II gean. En dan soe ik sizze: Dierbere Lânshear, de Fryske taal is fan de bisteande germaanske talen, de iennichste [enige] dy’t syn eigen namme sûnt [sinds] de Romeinen behâlden [behouden] hat, help ús, om dy taal fierder bestean te litten.

²⁹ Doctor G.A. Wumkes (1869-1954) was predikant en later bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek. Daarnaast vervulde hij allerlei, belangrijke nevenfuncties. Hij leverde een essentiële rol bij de in 1943 verschenen Friese bijbelvertaling. De stukken over zijn strijd met De Clercq zijn te vinden in zijn in 1949 verschenen autobiografie *Nei sawntich jier* (Boalsert, 1949).

³⁰ Van der Schaaf, *Skiednis*, 227.

³¹ J.H. Brouwer, ‘Pieter de Clercq, forbiningsofsier tusken West en Noard’, in: *Friesisches Jahrbuch* (Niebüll, 1961), 98-125.

De Noordfriezen achtten de weg van De Clercq in eerste instantie *ungangbar*, later kwamen de vreemdelingen en de bijwoners nader tot elkaar.³² De Clercq was ook op de hoogte van de minderheidstalen in andere gebieden. Een voorbeeld daarvan is een boekje uit 1884 over het Sorbisch. De Clercq schonk dat in 1907 aan de onderwijscommissie van de provincie *Fryslân*. Het was bedoeld voor de Provinciale Bibliotheek, omdat de tijd van de 'Ed. Gr. Achtb. Heeren' waarschijnlijk beperkt was, had De Clercq de volgens hem relevante passages 'in het boekje aangestreept'. Het ging om de *Wiederbelebung* van het Sorbisch, 'in allem eins der wunderbarsten Beispiele der slavischen Bewegung'. De Clercq had ook veel contacten met de Scandinavische landen. Hij beheerste de talen van deze landen en de opmerking van Van der Schaaf dat De Clercq zich zo nu en dan ook wat met het Noors bezighield is mij daarom iets te relativerend.

Lid van de doopsgezinde gemeente in Veenwouden

Het ledenregister van de Doopsgezinde Gemeente Veenwouden laat zien dat De Clercq, zijn vrouw en dochter Maria ruim een week na de inschrijving in de gemeente Dantumadeel, lid werden van de *fermanje* in Veenwouden. Korte tijd daarna speelde hij in deze kerkelijke gemeenschap een prominente rol. Hij was achtereenvolgens lid van de kerkenraad, boekhouder en archivaris. Soms waren de verhoudingen tussen De Clercq, de voorganger en de kerkenraad niet bepaald in overeenstemming met de woorden van Psalm 133. Een voorbeeld: in de jaren van dominee Nijdam, die de gemeente van 1912 tot 1926 diende, had 'meneer' – het is opmerkelijk dat De Clercq in de stukken geen 'broeder' werd genoemd; er was blijkbaar verschil in rang en stand – zoveel onenigheid met de voorganger dat hij een poos niet ter kerke ging. Hij nam wel deel aan de *rekkenjûn*, de avond waarop de financiële stukken aan de orde kwamen en gaf, na verloop van tijd een bedrag 'ter compensatie van tegenvallende opbrengsten van de collectegelden'.³³ De Clercq was van mening dat men zich aan de regels diende te houden, maar, als het beter uitkwam, was ook bij hem het leven sterker dan de leer. Toen de gemeente in 1903 land kon kopen, moesten de leden daar volgens het reglement toestemming voor geven, maar de kerkenraad besloot deze niet te vragen. Hij was 'tot deze afwijking gerechtigd, omdat dit artikel toch ten dode was opgeschreven', aldus De Clercq.

De Clercq stelde verschillende keren geld beschikbaar, bijvoorbeeld voor het drukken van een nieuw reglement. Ook stelde hij een boerderijtje beschikbaar,

³² Zie voor nadere informatie Thomas Steenssen, *Die Friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert* (Neumünster, 1986) en het hiervoor genoemde artikel van J.H. Brouwer.

³³ Met dank aan Klaas Stavenga, die mij dit voorbeeld noemde.

dat hij in 1910 kocht en daarna aan de gemeente schonk onder de voorwaarde dat het als woning van de kosteres zou dienen. Het huis is later, met instemming van alle erfgenamen, verkocht. De opbrengst werd gestort in het De Clercqfonds: het kostersfonds. De Doopsgezinde Gemeente Veenwouden profiteert nog altijd van milde genereuze gift van De Clercq. Op financieel en juridisch gebied heeft de gemeente in Veenwouden veel steun ondervonden van 'meneer' De Clercq, maar soms meende hij hieraan het recht te kunnen ontleen om de zaken naar zijn hand te zetten. Dat kwam onder meer naar voren in een op 17 januari 1914 verschenen advertentie in de *Bergumer Courant*:

Plaatselijke keuze

Ondergeteekende maakt bekend, dat op de circulaire door het Comité 'Bergum c.a.' verspreid ten onrechte staat vermeld, dat de *Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden* aan de actie voor het Volkspetitionement³⁴ deelneemt. Dit moet zijn: de Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden.

C. Nijdam,
Secretaris der Kerkenraad

De man die de kerkenraad (of betrof het alleen de predikant?) opriep deze advertentie te plaatsen was Pieter de Clercq. Hij wilde de verhoudingen zuiver houden – hij was als gemeentelid niet verantwoordelijk voor een besluit van de kerkenraad – en gaf om elk misverstand te voorkomen instructies voor de vorm van de advertentie: 'duidelijke plaatsing met niet te kleine letter'. Aan de voorwaarde is voldaan: een deel van de cursieve tekst is ook nog onderlijnd.

Dat het niet bepaald boterde tussen De Clercq en dominee C. Nijdam blijkt uit een brief van 16 augustus 1915, met daarin het verwijt dat de predikant disfunctioneerde. Het pleit voor Nijdam dat hij in de door hem uitgesproken 'gedachtenisrede' op 24 april 1916 geen kwaad woord over De Clercq zei. Het was juist andersom: Pieter de Clercq had 'vele verdiensten' voor de gemeente.³⁵ Niet-tegenstaande de gespannen verhouding tussen beiden schreef De Clercq op 3 juli 1916 een brief aan de 'Opzieners der Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden' over een toeslag van honderd gulden voor de predikant.³⁶ Dit in verband met het feit dat het 'voor de middelstanden in onze maatschappij tegenwoordig het moeilijkst [is; K.Z.] om geldelijk uit te komen'. Tot deze 'middelstanden' hoorde ook de predikanten als zij 'niets of weinig van beteekenis als inkomsten

³⁴ Tot mijn spijt heb ik nog niet kunnen achterhalen welk petitionnement bedoeld wordt.

³⁵ C. Nijdam, *Het nieuwe huis 1866-1916; gedachtenisrede* (Bergum, 1916). Als voorbeeld noemt Nijdam op pagina 34 het verbeteren van de administratie en het in gebruik nemen van de kerktelefoon.

³⁶ De Clercq bedoelde een tijdelijke duurtetoeslag.

trekken, tenzij familieleden of vrienden hun te hulp komen, wat echter geene aangename toestanden veroorzaakt'. In 1928 lieten Pieter de Clercq en zijn vrouw zich in verband met het vertrek naar Zeist uitschrijven. Het ledenboek van Veenwouden laat zien dat De Clercq de uitschrijving zelf heeft verricht. Niet iedere broeder of zuster had daartoe de gelegenheid. Alle leden waren gelijk, maar sommigen hadden een streepje voor.

Raadslid

Op 27 juli 1903 werd De Clercq na een herstemming met een meerderheid van zes stemmen (624 tegen 618) gekozen tot lid van de gemeenteraad van de Gemeente Dantumadeel. De zogenaamde bewijsbrieven werden op 6 augustus in orde bevonden. In de in het algemeen vrij korte verslagen van de vergaderingen van de gemeenteraad, te lezen in de *Resolutieboeken*, vernemen we dat De Clercq ook als lid van de raad duidelijke standpunten innam. Als voorbeeld noem ik de 'Verordening tot reorganisatie van het armwezen', een kwestie die op 7 december 1903 aan de orde kwam. De Clercq verklaarde aan het begin van de vergadering 'dat hij wel aan de beraadslagingen zal deelnemen, doch beslist tegen het plan is, om de zaak aan de armmeesters over te laten'. Bij het aanvaarden van de 'candidatuur voor lid van den Gemeenteraad' maakte De Clercq een *gravamen* kenbaar aan het bestuur van de kiesvereniging 'Algemeen Belang' in Dantuma-deel. Hij vond dat er ruimte moest zijn voor zijn standpunt voor gesubsidieerd 'lager onderwijs van verschillende richtingen'. Dat standpunt heeft hij uitgewerkt in een rede op een jaarvergadering van de Friesche Doopsgezinde Societeit op 23 mei 1907:

maar nu zoovelen hier te lande bijzonder onderwijs wenschen, zoude het dwingelandij zijn en groote onrechtvaardigheid worden hun daarin niet tegemoet te komen, te meer waar zij tot de kosten van het openbaar onderwijs, dat hunne kinderen niet ontvangen, mede te betalen hebben.³⁷

In deze brochure vinden we ook opvattingen over andere zaken, bijvoorbeeld: 'Het vervangen van de hulp- en hoofdacte door ééne volledige bevoegdheid'. De Clercq achtte dat verkeerd: 'Menigeen is geschikt als onderwijzer, niet als hoofd; laat hij gerust zijn onderwijzersplaats vervullen, zonder dat men meer van hem vergt' (blz. 23). Over de invloed van de ouders lezen we op dezelfde bladzijde: 'Rondweg gezegd, acht ik de meeste ouders ongeschikt tot het medekiezen van

³⁷ P. de Clercq, *Splitting en aaneensluiting der liberalen in Nederland, naar aanleiding van de Schoolstrijd* (Leeuwarden, 1909), 15. Aan de literatuurlijst is te zien dat De Clercq op de hoogte was van de publicaties over christelijk onderwijs.

It slot; de zijkant oostzijde van het huis van Pieter de Clercq te Veenwouden, dat van 1899 tot 1927 door hem bewoond werd. (foto ca.1927; coll. Stichting Familiearchief de Clercq)

een onderwijzer'. Op 4 mei 1913 deelde de voorzitter van de raad mee dat De Clercq met ingang van 1 juli zijn functie als raadslid zou neerleggen. Het speet de burgemeester zeer, ook omdat De Clercq:

steeds meer [...] aan de behandeling der zaken deelnam [...]. Wij hopen echter dat de heer De Clercq steeds belang in onze gemeentezaken zal blijven betonen (instemming van de Raad).

De vraag blijft waarom De Clercq zijn functie als raadslid heeft neergelegd. Ik heb geen sluitende verklaring kunnen vinden. Zou het kunnen zijn dat de man die gewend was zelfstandig te beslissen moeite had met het overleg en de verscheidenheid aan meningen? Of zou hij de handen vrij willen hebben in verband met het belastingstelsel? In het archief van de gemeente Dantumadeel bevinden zich de stukken over de 'hoofdelijke omslag' van verschillende belastingen. In 1921 werd De Clercq aangeslagen voor f 335,00, de hoogste aanslag daarna was f 110,00. De progressieve belastingen van de gemeente Dantumadeel vormden, zo is te lezen in een brief aan de gemeente Dantumadeel uit 1927, de wer-

kelijke aanleiding tot het vertrek van De Clercq. De brief handelde over *De gevolgen van te hoog opgedreven belasting*. Daarin staat onder meer:

Onlangs werd mij het voorloopig aanslagbiljet 1927/28 der Rijksinkomstenbelasting enz. toegezonden, dat, vergeleken met het vorige dienstjaar, *eene verhoging aantoont van ruim 40 percent voor het geheel, en van ruim 80 percent voor de gemeentebelasting Dantumadeel*. Deze geweldige vermeerdering van lasten deed mijne vrouw en mij besluiten, bij leven tegen 1 Mei a.s. ons elders te vestigen, al hadden wij te voren er niet aan gedacht nog van woonplaats te veranderen.

Het is eigenaardig dat het voormelde overkomt aan iemand, die er steeds tegen was dat zoovele Friesche grondbezitters zonder noodzaak buiten onze provincie wonen en daar genieten datgene, wat ons gewest geldelijk zoowel als anderszins zoo zeer zoude ten goede komen. Door mijne vestiging alhier in 1899 heb ik met de daad bewezen eene betere opvatting omtrent dat punt te zijn toegedaan, doch ik wensch mij niet verder te onderwerpen aan een te veel vergen zooals thans heeft plaats gehad, en verlaat derhalve eene gemeente waar ik dusdanig word behandeld.

Gevallen zooals hier omschreven zullen het wonen in Friesland van bemiddelden zeker niet bevorderen, eerder tegengaan.

Veenwouden (Friesland),
September 1927.
P. DE CLERCQ.

NASCHRIFT. In October 1927 verkocht ik mijn huis te Veenwouden, en in November daaropvolgend kocht ik een woonhuis te Zeist.

In september 1928 publiceerde De Clercq een open brief over hetzelfde onderwerp aan de colleges van B&W van alle [sic!?] gemeenten in Nederland:

Aan
Burgemeester en Wethouders
der gemeente

EdelAchtbare Heeren,
Bijgaande kennisgeving is voor Uw College bestemd, niet voor den Raad Uwer gemeente.

Zij heeft geene politieke, doch wel eene economische strekking, namelijk deze: aan te toonen dat het geldelijk voor eene gemeente af te raden is door progressieve belasting aanleiding te geven, dat de hoogstaangeslagenen daarvan door te zware lasten hunne woonplaats elders vestigen [...].

Het gaat niet aan om weinige menschen zware lasten op te leggen voor eene zaak als de werkverschaffing, waarvan de geldelijke voordeelen (als die er zijn!) ten bate van anderen komen. Bij zoodanige toestand dient de Landsregeering in te grijpen, en behoudens toezicht en contrôle harerzijds op hetgeen terzake gebeurt, zelf de werkverschaffing te bekostigen of daarvoor eene algemeene belasting over het geheele land te heffen.

Gelieve deze mededeeling met de bijlage in Uw Archief op te nemen. De nu voor mij afgelopen zaak kan nog bij gelegenheid tot waarschuwing dienen aan gemeenten, dat zij hare eischen niet te hoog stellen.

P. DE CLERCQ.

Van der Schaaf stelt dat De Clercq Friesland verliet omdat hij het proces tegen Wumkes verloor.³⁸ Dat lijkt me niet correct. Het vertrek van De Clercq heeft naar mijn mening te maken met de veel te grote progressie in de belastingen in de gemeente Dantumadeel.

Tenslotte

In verschillende publicaties vinden we opmerkingen over de betekenis van Pieter de Clercq. Jan Jelles Hof noemt hem *in komeet oan 'e Fryske loft*.³⁹ Wumkes zegt over (zijn opponent) De Clercq ondermeer:

Hwat hat de tragyk west fan it libben? Hy spriek [sprak] fan Fryske tael- en Skriftekennisse [literatuur], seach it eigene fan it Fryske libben [...] Hy kaem op 'e brêge [brug], der net [niet] oer, net ta it greate en rike [grote en rijke]. Hy brocht de saek oan it rôljen, sûnder de konsekwinsjes oan to doaren: wol de Bibel fortale, mar net foar de hillige earetsjinst [heilige eredienst]. Wol it Frysk op 'e skoalle, mar net wetlik regele.⁴⁰

Volgens Wumkes begreep De Clercq de Friese volksziel niet. Dat sla ik maar over. Een volk, zo schreef de cultuurfilosoof Han Fortmann, heeft geen longen en derhalve dus ook geen ziel. Sjoerd van der Schaaf wilde Pieter de Clercq een klein eresaluut geven. Dat is mij te mager. Een saluut lijkt mij, op grond van de grote verdiensten van De Clercq, meer dan verdiend. Het meest evenwichtige oordeel lezen we in het genoemde artikel van Brouwer. Na de praktische instelling van De Clercq geprezen te hebben, formuleert hij:

hy [DCL] hat yn it begjin fan de 20ste ieu faaks [misschien] better as hwa foar it forstân hawn hat [begrepen heeft] hwat der yn Fryslân barre moast [moest gebeuren] – formogens dy't net aliten yn deselde persoan foriene [verenigd] binne.

Ik heb in deze bijdrage een aantal kantstukjes van de puzzel gelegd, en hier en

³⁸ Van der Schaaf, *Skiednis*, 227.

³⁹ J.J. Hof, 'P. de Clercq', in: *Tinkboek fan it hûndertjierrich bestean fan it Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse 1844-1944* (Ljouwert, s.a. [1948]), 184.

⁴⁰ Wumkes, *Nei sanwtich jier*, 227.

Op 31 oktober 2003 onthulde de heer Dudok van Heel, een achterkleinzoon van Pieter de Clercq, in Veenwouden een steen ter herinnering aan een ‘iverder (ijveraar) foar Fryslân en it Frysk’ (foto: Frans Andringa)

daar is het wellicht gelukt ook enkele andere stukjes op hun plek te leggen.⁴¹ Al zoekend en lezend ben ik tot de conclusie gekomen dat Pieter de Clercq – een kleurrijk en invloedrijk figuur – een biografie verdient. Het zou de moeite waard zijn als iemand deze taak op zich neemt.

41 Bij verder onderzoek zouden ook het door professor Jelle Brouwer in zijn artikel genoemde brievenboek, de op *Tresoar* aanwezige stukken en het familiearchief De Clercq in Amsterdam onderzocht moeten worden.

Weerloos weerbaar

Het verzet van dominee André du Croix (1910-1945)

Scholier en student

In Amsterdam heerste in 1928 een enthousiaste sfeer. De Olympische Spelen stonden te gebeuren. Amsterdam had zich goed voorbereid op dit grote evenement: het nieuw gebouwde Olympisch Stadion begroette vele sporters uit de hele wereld, en veel buitenlandse gasten streken tijdelijk neer in de hoofdstad. Studenten en scholieren, samengebracht in de zogenaamde Studenten Informatie Dienst (hierna: SID), maakten de vele binnen- en buitenlandse bezoekers wegwijs op straat, in trams en bij de spelen. De SID-medewerkers droegen een eenvoudig herkenbaar uniform, bestaande uit een donkerblauwe alpinopet en een grijze regenjas. Tot hen behoorde ook de Mokumse HBS-scholier André du Croix, die op dat moment 17 jaar was en evenzeer genoot van dit internationale spektakel in zijn stad.

Zijn naam duidt op Franse origine. André du Croix is als lid van de negende generatie, geboren op 31 oktober 1910 te Amsterdam, een afstammeling van de rond 1650 naar Leiden gevluchte hugenoot Jacques du Croix. De Du Croix's zouden enkele eeuwen in Leiden domicilie houden en tal van ambachten uitoefenen, zoals greinwerker en later zilver- en goudsmid. De familie zou generaties lang lidmaat zijn van de daar nog steeds bestaande *Église Walonne*. André's vader, Andreas du Croix, was de eerste Du Croix die Leiden verliet en naar Amsterdam vertrok, waar hij op 26-jarige leeftijd huwde met de doopsgezinde Marie Siestrop: een kerkelijke overgang die haar effect op hun zoon André niet zou missen.² André (de zoon) deed in 1929 eindexamen aan de gemeentelijke HBS, terwijl hij

1 De auteur is de zoon van André du Croix. Zie voor zijn motivering tot dit onderzoek voetnoot 56. Met dank aan Piet Visser, die de tekst voor publicatie heeft bewerkt.

2 In de dertiger jaren heeft mijn vader zelf onderzoek gedaan naar de stamboom van zijn familie, en legde hij dat vast in een kaartstelsel. De heer A. du Croix Timmermans heeft later buitengewoon grondig genealogisch onderzoek verricht en zijn bevindingen digitaal toegankelijk gemaakt. Onder <http://home.zonet.nl/radbout-dct/frame3.htm> is de parenteel van Jacques (Jacobus) du Croix te raadplegen. Beide afstammingsonderzoeken komen goed overeen.

eerder dat jaar, op 17 maart, op 18-jarige leeftijd gedoopt werd door dominee J.W. van Stuyvenberg in de Singelkerk.³

Toen al had hij zich voorgenomen predikant te worden, maar daarvoor had hij meer nodig dan het HBS-diploma; twee jaar later deed hij eindexamen aan het Barlaeus gymnasium. Ook in zijn gymnasiumtijd was hij volop bij het schoolleven betrokken, waarvan zijn lidmaatschap van de letterkundige vereniging van het Barlaeus DVS (*Disciplina Vitea Scipio*) getuigenis geeft. Daarna ging hij theologie studeren aan de Universiteit van Amsterdam en schreef hij zich tevens in als student van het Doopsgezind Seminarium, waar hij ook onmiddellijk lid werd van het roemruchte doopsgezinde studentengenootschap ETEBON (Eigen Tabak En Bollen Om Niet).⁴

Opnieuw betoonde hij zich een actieve student. Na een korte periode lid te zijn geweest van *Unitas Studiosorum Amstelodamensium*, waar hij zich niet thuis voelde, richtte hij zijn betrokkenheid op andere activiteiten. Hij sloot zich aan bij de studentenhulpactie *Studiosi invare delectamur*, die voortgekomen was uit de SID van het Olympische jaar 1928. Gestoken in hetzelfde tenue als destijds markeerden de studenten hun herkenbaarheid bij diverse inzamelingsacties in de stad. In die hoedanigheid organiseerde André met anderen ondermeer studentenwerkcampen in Drenthe en een actie voor het binnenhalen van de oogst op IJsland, onder leiding van de Utrechtse hoogleraar Van Hamel. Verder deed André veel voor de verkoop van kinderpostzegels en hielp hij bij de organisatie van allerlei tentoonstellingen. Door zijn inzet en betrokkenheid werd hij eerst gevraagd het secretariaat en in zijn laatste studiejaar het voorzitterschap op zich te nemen. Toen André na vijf jaar afstudeerde en op 23 juni 1936 zijn aanstelling tot proponent bij de Algemene Doopsgezinde Sociëteit kreeg, werd hem het erelidmaatschap van *SID* verleend.⁵ Zonder twijfel was zijn studietijd gekenmerkt door maatschappelijke betrokkenheid, enthousiasme en idealisme.

3 De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam telde toen 7274 leden, 800 catechisanten en had naast Van Stuyvenberg, die in 1921 was aangetreden, nog drie predikanten in dienst: A.K. Kuiper (vanaf 1901), P.B. Westerdijk (vanaf 1911), en F. Dijkema (vanaf 1916). *Doopsgezind jaarboekje 1930*, 145 (hierna afgekort als: *Dj*).

4 Zie voor ETEBON, opgericht in 1814: J.M. Welcker, 'Een eeuw Doopsgezinde kweekschool', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 76-79 (hierna afgekort als: *DB*); en de portretgalerij 'E.T.E.B.O.N. 1814-1989', in: *DB* 15 (1989), tussen pagina 161-162, waar André is afgebeeld op de inauguratiefoto van 5 november 1931. Marie du Croix, de vier jaar jongere zuster van André, vertelde onlangs dat André tijdens zijn studie aanvankelijk bij zijn ouders woonde in de Frederikstraat 18a (later woonde hij in de Hendrik Jacobsstraat 33II). Toen op een avond het ETEBON gezelschap bij hem over de vloer was, werd er zoveel lawaai gemaakt dat het André's vader te gortig werd en de heren verzocht de bijeenkomst te beëindigen.

5 Met hem verkregen toen ook C.P. Hoekema, G.M. Kusters, J.S. Postma, H. Tulner en H.J. de Wilde het proponentchap. *Dj* 1937, 85. Zijn leermeesters aan de kweekschool (het Seminarium) waren professor dr. W.J. Kühler en dr. W. Leendertz geweest.

Predikant te IJlst en Winschoten

Op 1 november 1936 deed André op 26-jarige leeftijd zijn intrede als predikant van de Doopsgezinde Gemeente IJlst bij Sneek, waar hij door dominee F. Dijkema werd bevestigd.⁶

Hier kon hij nu beginnen zijn krachten te ontplooiën en zich geheel te wijden aan het ambt waarvoor hij leefde. Als mensch had André een levendigen, spontanen aard. Hij droeg een Fransen naam en had het gepassioneerde van het zuidelijke type in het leven medegekregen. Sterk primair functionerend als hij was, open naar alle kanten, zeer geestig soms, moest elke invallende gedachte in daden worden omgezet, elk plan dat hij maakte, ten uitvoer worden gelegd. En dan zette hij door met al zijn toegewijde energie.⁷

Zo moderniseerde hij in de pastorie verschillende vertrekken. Ook uiterlijk onderscheidde hij zich nogal in de dorpse IJlster omgeving. Hij baarde bijvoorbeeld opzien door in pofbroek te lopen, terwijl zijn protestantse collega's zich altijd in een zwart pak met hoed door het stadje bewogen.⁸ Omdat het niet passend gevonden werd dat een jonge predikant alleen leefde, kwam zijn tante Marie du Croix uit Amsterdam als huishoudster naar IJlst, totdat hij op een stralende dag in september van het volgende jaar, 1937, in het huwelijk trad met onderwijzers Tine Boersma, en temidden van de gemeente werd ingezegend.

Toen kwam in het begin van 1939 de roepstem van Winschoten. Het beroep werd aangenomen. Het afscheid van Ylst kwam en 7 mei volgde de intrede in de nieuwe Gemeente, waar hij verder groeide. André leefde voor het ambt, dat hij bekleedde. Juist de spontaneïteit van zijn aanleg moet aan de preeken, waarmee hij eerst geworsteld had, het levende karakter gegeven hebben. Ook het pastorale werk had zijn grote liefde.⁹

Deze gemeente, officieel Midwolda c.a. (*cum annexis*) geheten, waartoe ook Beerta en Meeden behoorden, telde 129 leden en een dertigtal catechisanten. André

6 In de gemeente IJlst, die toen 74 lidmaten telde, werd André de opvolger van dominee B. Dufour die op 6 oktober 1935 te Sappemeer intrede had gedaan. *Df* 1937, 103; *Df* 1938, 90; *Df* 1936, 101. Fokke Dijkema (1877-1944) was een van André's Amsterdamse predikanten (zie noot 3). Hij was een groot kenner van het Hebreeuws en van het Oude Testament en een representant van de doperse vrijzinnigheid. *The Mennonite Encyclopedia* II (Scottdale, Pennsylvania enz., 1956), 61.

7 Uit: W. Mesdag, *In dit teeken [...] aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix* (Amsterdam, 1946). Zonder twijfel heeft Mesdag, die vanaf 1934 in de Doopsgezinde Gemeente Sneek stond, mijn vader goed gekend, zoals ook verderop nog zal blijken.

8 Mij recentelijk medegedeeld door mevrouw Jeltje ten Kate-Walinga te IJlst.

9 Mesdag, *In dit teeken*.

volgde er dominee Cornelis Vis op, die op 31 december 1938 met emeritaat was gegaan.¹⁰ Het jonge paar Du Croix vestigde zich aan de Garst 6 vlakbij de spoorwegovergang, waar het drie kinderen zou krijgen.¹¹

De veelzijdigheid van André blijkt uit tal van zaken. Zo legde hij zich onder leiding van doctor P. Brommer, rector van het Winschoter gymnasium en lector aan de Rijksuniversiteit van Groningen, toe op het Sanskriet, waarvan hij gaandeweg heel wat wist. Verder had hij grote interesse in de Scandinavische talen en studeerde hij Zweeds, dat hij goed leerde spreken. Het Zweedse landschap en volkskarakter boeiden hem zeer. Daarnaast had hij een grote belangstelling voor techniek, wat zich uitte in handvaardige spoor- en scheepsmodelbouw en bezat hij grote kennis van de nationale vloot. In zijn vele bewaard gebleven handgeschreven preken zijn vaak ook tekeningen aan te treffen van marine- en handelsschepen. Bovendien was hij zeer muzikaal en speelde hij zeer goed piano.

Weerloos weerbaar: in de illegaliteit

Een lang idealistisch pastoraal elan en veel onbekommerd vermaak was het jonge predikantenpaar niet gegund. Schuberts lichte *Frühlingsklanken* verstomden abrupt in moffenmineur toen Hitlers *Wehrmachts*laarzen in de vroege meidagen van 1940 bij Nieuweschans de grens over dreunden. Reeds in de zomer van 1940 raakte André nauw betrokken bij de onder leiding van chirurg Johan Hommes in Winschoten opgerichte Orde Dienst (OD), die tot doel had na de bevrijding het openbaar bestuur weer ordelijk te laten verlopen. Tevens was André gewestelijk kaderleider geworden van de Nederlandsche Unie, die tegenwicht moest bieden aan de fanatici van Musserts NSB. Hoe en vanaf wanneer precies hij zich met het feitelijke verzetswerk inliet, is niet bekend, maar duidelijk is wel dat hij zich van meet af aan nogal onbevangen en openlijk direct inzette om mensen in deze tijden van nood te helpen, zonder zich al te zeer te bekommeren om anderen die mogelijk kwaad in de zin hadden. Zo af en toe werden er ook bij hem thuis in het geheim vergaderingen van de OD gehouden. Hoewel hij als rechtgeaard doopsgezinde het gebruik van geweld verre van zich hield, schuwde hij geenszins de toepassing van andere illegale middelen. Uit eerste hand is er weinig bekend over

10 In Meeden en Beerta waren ook eigen kerkgebouwen; in Midwolda werden de kerkdiensten in een hotel gehouden. *DJ* 1939, 116-117. Toen André IJlst verliet, was de gemeente met 12 lidmaten gegroeid. Hij werd daar opgevolgd door dominee J.H. van der Slooten. *DJ* 1940, 113.

11 Als oudste ben ik, André Jimène (13 april 1941) in Winschoten geboren, evenals Colette Mariette (24 mei 1943); Renée Gabrielle (04 november 1944) kwam in Sneek ter wereld bij Tines ouders, terwijl André toen al in Sachsenhausen zat, waar hem haar geboorte uiteindelijk toch nog ter ore is gekomen.

het concrete verzetswerk waarbij hij betrokken raakte; om redenen van veiligheid werd daarover niet gerept, terwijl ook zijn vrouw Tine, hoewel zeer wel ingelicht, toch lang niet alles wist. In zijn preken wond hij er – zij het indirect – toch geen doekjes om, vooral niet in gelatenheid de zaken op hun beloop te laten:

Vertrouwt op dien Geest [van Christus; A.D.C.] in de ure dat gij voor groote beslissingen in uw leven staat! Denkt niet: 'Ik rol er wel door. Het loopt zoo'n vaart niet'. Want het woord van den Prins van Oranje tot den graaf van Egmont: 'Heden ik en morgen gij!' geldt ook voor dezen tijd. Niemand onzer ontkomt aan het lot, dat deze tijd ons allen toebedeelt. Geen gezin wordt gespaard, of wij rijk zijn of arm, jong of oud, arbeider met de hand of met het hoofd. Allen betalen wij den tol, die ons volk in dezen tijd verschuldigd moet zijn. Doch bedenkt daarbij, dat gij uw handelen bepaalt naar de Geest van liefde, zachtmoedigheid, vrede, in de eerste en laatste instantie. Bluscht den Geest, dien Christus gepredikt heeft, in uw leven niet uit!¹²

In zijn preken, hier en daar voorzien van actuele aantekeningen, zou hij vaak en openlijk zijn gemeente oproepen waakzaam en kritisch te blijven en de stem van Gods liefde te volgen.¹³ Indirect, langs omtrekkende wegen en door weging van verklaringen uit derde hand, achteraf afgelegd of opgetekend, is er enig beeld te schetsen van zijn illegale activiteiten. Eén zo'n indringend tijdsbeeld van een doopsgezinde gemeenschap in oorlogstijd biedt het jaarverslag van de doopsgezinde gemeente te Winschoten over 1944, dat vijf dagen na de Duitse capitulatie door de waarnemend secretaris, vermoedelijk Hans Baumann, is opgesteld en dat in zijn geheel als Bijlage I is opgenomen.¹⁴ Daarnaast zijn er enkele politieverhoren van na de oorlog en berichten van andere herkomst, die tezamen het volgende beeld opleveren. Uit een politieverhoor van André's weduwe Tine, tweeënhalfjaar na de oorlog, is op te maken dat zij niet in detail geïnformeerd was over de illegale activiteiten van André. Blijkens haar korte verklaring was er het volgende gebeurd:

12 Uit een preek van 1943 over 1 Thess. 5:19, geciteerd naar Mesdag, *In dit teken*.

13 Zo tekende hij bij de preek van 18 juli 1943 aan: 'Hr. H. Baumann na een 6 maanden verblijf in concentratiekamp [Amersfoort; A.J.D.C.] weer voor het eerst in het midden van de gemeente', en 'Vele jongeren uit onze omgeving in D. te werk gesteld.' De van hem bij mij bewaard gebleven preken uit de oorlogstijd zouden, samen met die van tijdgenoten, een aparte *case study* waard zijn.

14 Het verslag dateert van 10 mei 1945, hoewel Winschoten reeds op 15 april door de geallieerden was bevrijd. Baumann had in 1942/ 1943 een half jaar gevangen gezeten in kamp Amersfoort (zie de vorige voetnoot), samen met de toenmalige voorzitter van de kerkenraad Gerrit Niklaas Krook, die daar al op 28 november 1942 gestorven was. Voordien vervulde Baumann de functie van boekhouder van de kerkenraad, terwijl mijn vader, zoals in veel doopsgezinde gemeenten gebruikelijk was, de functie van secretaris waarnam. *DJ 1943* (de laatste tijdens de oorlog verschenen jaargang), 125. Na de oorlog werd Baumann belastinginspecteur te Winschoten en een huisvriend van ons gezin.

André du Croix op jonge leeftijd (archief familie Du Croix)

voor zover ik weet, [was hij; A.D.C.] niet bij een illegale organisatie [...] aangesloten. In januari 1944 werd mijn man gearresteerd, omdat een onderduiker was gepakt, die geheel door hem werd verzorgd. Hij is toen overgebracht naar het Scholtenhuis te Groningen, doch kwam na twee dagen weer vrij met een kleine geldboete. Hij is toen verhoord door de S.D.er Lehnhof.

Wel wist zij dat er een aanslag gepland was op ene Van der Hof, 'doch hier stond mijn man geheel buiten'; dat was het werk geweest van de verzetsgroep van 'Dupré en anderen'.

Hij is daarna een tijdje ondergedoken geweest, doch toen er niets meer gebeurde is hij weer thuis gekomen. [...] Op 15 April 1944 werd mijn man opnieuw gearresteerd door de S.D. uit Groningen. Hij is via het politiebureau te Winschoten, naar het huis van bewaring in Groningen gebracht. Ik heb hem aldaar eens mogen bezoeken, en tijdens dit bezoek, deelde mijn man mij mede, dat hij van mening was dat J. Lich

hem verraden had. (Deze Lich was een V-man van de S.D. en is inmiddels al veroordeeld tot 20 jaar gevangenisstraf, verbalisanten). De naam Huschka of Schroeder heb ik niet horen noemen. Het is mij bekend, dat mijn man ook na deze arrestatie verhoord is door S.D.er Lehnhof

Nuchter maar schrijnend verhaalt zij dan in drie zinnen de tragische afloop, waarover ze toen nog deels in onzekerheid verkeerde:

Mijn man is hierna via Amersfoort naar het kamp Vught gebracht en vandaar naar concentratiekamp Oraniënburg in Duitsland. Van personen die bij hem in het concentratiekamp hebben gezeten, hoorde ik, dat mijn man aldaar vermoedelijk op 10 maart 1945 is overleden. Officieel bericht hierover heb ik nimmer ontvangen.¹⁵

Over de eerste arrestatie van André in januari deelt het Winschoter jaarverslag mee (Bijlage I):

Temidden van een lesuur aan toekomstige leden der gemeente, vervoegden zich aan de kerkekamer een tweetal lieden van de zwarte bende van Mussert [...] Deze onguire lieden [...] 'Landwacht' geheeten, namen den leeraar gevangen onder beschuldiging, dat hij zijn medewerking had verleend tot het huisvesten van door den vijand achtervolgde jonge mannen, welke dientengevolge waren ondergedoken [...] Intuschen gelukte het hem, door de handigheid hem eigen, na twee dagen weer op vrije voeten te worden gesteld, zij het dan tegen betaling van een niet geringe geldboete, welke in een korte spanne tijds door goede vaderlanders, was bijeen gebracht.

Half februari werd hij getipt onder te duiken, waartoe hij naar Friesland ging en een goed adres vond bij een boer uit zijn voormalige gemeente IJlst.¹⁶ De Doopsgezinde Gemeente Winschoten had daartoe op 19 februari – hoewel veiligheids-halve gelogen – officieel laten vastleggen dat de predikant in verband met overspanning verlof had gekregen (Bijlage I). Toen de kust kennelijk weer veilig leek, keerde hij begin april weer terug:

Onder groote belangstelling van de zijde der gemeente werd daarop door hem op 7 April [Goede Vrijdag; A.J.D.C.] het Avondmaal bediend, terwijl op 1e Paaschdag [9 april; A.J.D.C.] een tweetal zusters door den doop op belijdenis tot de gemeente toetraden.

15 Verslag van een politieverhoor te Enschede van 28 oktober 1947, in verband met het proces tegen de ex-kelner Carl Ludwig Huscka, V-man van de *Abwehrstelle* Wilhelmshaven, in: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (hierna: NIOD), in kopie ontvangen bij brief van 12 november 2004, ref. 20041795.

16 Mevrouw Ten Kate-Walinga uit IJlst (zie eerder noot 8) herinnert zich dat zij in het voorjaar van 1944 op een avond bij de boerderij kwam en daar tot haar verbazing opeens mijn vader aan de keukentafel zag zitten. De volgende dag moest zij terugkomen om te beloven dat ze niemand zou vertellen wie ze had gezien.

Maar de vreugde was van korte duur, want direct daarop zou André's lot een dramatische wending nemen door verraad uit zeer vermoedelijk de eigen gelederen (Bijlage I):

Reeds in den nacht van 14 op 15 April werd de leeraar door de politie, door den vijand uit landverraders gerecruteerd, van zijn bed gelicht en reeds na enige uren overgebracht naar het Huis van Bewaring te Groningen. Hoewel de juiste feiten op dit oogenblik nog niet bekend zijn – en het is de vraag of zij ooit bekend zullen worden – wel kan worden aangenomen dat Ds. du Croix het slachtoffer is geworden van het verraad van één der jongeren, die in 1940 lid was van de jongenkring.¹⁷ Mogelijk heeft de leeraar, goed van vertrouwen als hij was, niet steeds de noodige voorzichtigheid betracht bij het kiezen van zijn medewerkers en heeft hij meer de aandacht op zichzelf gevestigd bij het verrichten van het ondergrondse werk dan strikt noodzakelijk en geboden was.

Over wat het Winschoter verzet zoal bedreef, worden we ingelicht door een politieverhoor uit 1948 van Jozef Altpost, die tijdens de oorlog werkzaam was bij het Duitse *Marine-Oberkommando Nordsee* in Wilhelmshaven.¹⁸

Ongeveer in het midden van, of in de tweede helft van het jaar 1943, kwamen er bij de AST Wilhelmshaven berichten binnen van V-man 'Karl' – onder de schuilnaam Schroeder' over de vorming van een Nederlandse illegale organisatie in de buurt van Winschoten en omgeving tot aan de Nederlands-Duitse grens en verder Duitsland in. Het doel van deze organisatie zou zijn: inlichtingen over bedrijvigheid op de Duitse werven; de uitwerking van bomaanvallen der Engelse luchtmacht op de werven van Wilhelmshaven en Emden; deze gegevens door middel van een geheime zender naar Engeland door te geven. Verder bestond het doel van de organisatie uit het aanleggen van wapen- en springstofmagazijnen om in het geval van een mogelijk Duitse terugtocht, op Hollands gebied sabotage te kunnen plegen. Verder belastte deze organisatie zich volgens berichten van de V-man, met het verzorgen van onderduikers en wel door het zich op illegale wijze verschaffen van levensmiddelenkaarten der Hollandse distributiebureaux en met de verspreiding van het illegale blad 'Je Maintiendrai'.

Altpost, zich daarbij basierend op de rapporten van V-man 'Schroeder', somde vervolgens dertien namen op van mensen die bij deze organisatie betrokken waren, waaronder als laatste ook 'Du Croix, dominee'. Hij werd echter door AST

¹⁷ Het eerder reeds door mijn vader geuite vermoeden (zie boven de verklaring van mijn moeder), is naderhand bevestigd geworden. Zo heeft een niet nader te noemen voormalig gemeentelid van Winschoten mij in mei 2005 schriftelijk meegedeeld: 'Ik wil de naam van de verrader van ds. Du Croix en meer Winschoters liever niet noemen. Hij heette Jopie Lich. Hij heeft z'n naam mogen veranderen'.

¹⁸ Afnomen eind mei 1948 door de politie te Enschede, in kopie ontvangen van het NIOD bij brief van 12 november 2004, ref. 20041795.

Wilhelmshaven, het eerst van een andere zijde, als illegaal werker gesignaleerd.¹⁹ Verder verklaarde Altpost nog:

Nadat de inlichtingen omtrent de illegale werkzaamheden der organisatie Winschoten afgesloten waren kreeg de AST Wilhelmshaven van het OKW de aanwijzing om toe te slaan. De leider van de afdeling III F der AST Wilhelmshaven, Dr. Meyer, gaf hierop aan de S.D. te Groningen de aanwijzing, om de naar voren getreden personen te arresteren. [...] Ik zelf werd tijdelijk overgeplaatst naar Groningen om met de S.D. beambten die dingen te bespreken die nodig waren. Deze bespreking heb ik met de S.D. beambte Lehnhof gehad. Ik ben ook later nog enige malen in het verhoor ingeschakeld geworden. Hoe de zaak is afgelopen is mij niet bekend. [...] In de gezamenlijke berichten over het geval Winschoten zijn, voor zover ik mij kan herinneren, ongeveer honderd namen naar voren gekomen, waarvan slechts een klein deel die twijfelloos bezwaard werden, voor arrestatie genoteerd werden. [...] De namen die ik genoemd heb, zijn gemeld door de V-man Karl, het is ook mogelijk dat zij echter nog door een andere zijde gemeld zijn. Ik kan mij echter, heden, daarover niets meer herinneren.

Hoewel al deze informatie met betrekking tot André verre van specifiek is, is wel zeker dat hij zich in ieder geval bezighield met het onderbrengen van onderduikers en andere zaken rond jongens die voor de *Arbeitseinsatz* waren opgeroepen; ook met het illegaal verspreiden van distributiebonnen heeft hij zich ingelaten. Voorts is het zeer waarschijnlijk dat hij wel een en ander geweten heeft van, en wellicht deel gehad heeft aan de andere verzetsactiviteiten. Zo had hij ook contact met de kunstenaar Hendrik Werkman, het prominentste lid van de clandestiene uitgeverij De Blauwe Schuit, die ook in het verzet zat en op 10 april 1945 bij Bakkeveen, eveneens door toedoen van de eerder genoemde SD'er Lehnhoff gefusilleerd zou worden.²⁰ Uit zijn latere lotgevallen, met name zijn opsluiting in Scheveningen en vervolgens in de 'bunker' van kamp Vught, is af te leiden dat André's illegale werkzaamheden niet zomaar wat kruimelwerk zijn geweest, maar

19 De anderen waren: 'Dommering, hotelhouder in Winschoten. Rozema, politiebeamte in Winschoten. Stikker, boer uit Scheemda. Dresselhuis, rijwielhandelaar uit Winschoten. Dupré, kelner in het hotel van Dommering. Jansen, stationschef in Winschoten. Nieland, eveneens uit Winschoten. Robertus, zaadhandelaar in Winschoten. Sikkema, distributieambtenaar in Winschoten. Veenstra, eveneens van het distributiebureau in Winschoten. Beiden verschaften illegaal, bonkaarten voor onderduikers. Woltjer, stond ook in verbinding met het geval 'Westen' en wel met Van Delden. Afkomstig uit Winschoten.'

20 Werk van Werkman bevindt zich nog in familiebezit, waaronder het in mei 1941 in beperkte oplage gedrukte *Prière pour nous autres charnels*, dat uitsluitend voor de Vrienden van De Blauwe Schuit bestemd was. Zie voor H.N. Werkman (Leens, 1882-1945), wiens eveneens tijdens de oorlog gedrukte *Chassidische legenden* nog veel bekendheid genieten, onder andere: H. van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman; de drukker van het paradijs* (2e dr.; Amsterdam, 1980). Lehnhoff werd in 1950 ter dood veroordeeld.

wel degelijk door de bezetter als hoogst bedreigend en ondermijnend werden beschouwd. Sommige bronnen betitelen hem zelfs als leider van het verzet. Hoe dat ook zij, dit alles was kennelijk meer dan voldoende aanleiding om André te verraden en te arresteren. Ook anderen uit de verzetsgroep werden opgepakt, waarvan eveneens niemand meer terug zou keren.²¹

De tocht door gevangenissen en kampen

Groningen, Scheveningen, Amersfoort en Vught

Een van de zusters die André tijdens zijn allerlaatste, met Pasen gehouden kerkdienst in Winschoten had gedoopt, was Wilhelmina Graalman, wier zoon die in verband met de *Arbeitseinsatz* in Leer verbleef, als zogenaamde grensganger later tijdens André's hechtenis in Duitsland een belangrijke rol zou spelen in het contact tussen hem en het thuisfront (zie ook Bijlage I).²² Eerst werd André in Groningen gedurende twee maanden, van 15 april tot 15 juni, gevangen gehouden en door Lehnhoff en consorten verhoord in het Huis van Bewaring. Hij had 'gezworen' nooit namen te noemen, wat hij, naar later zou blijken, gestand heeft gedaan.

Over zijn Groninger gevangenschap, waarin Tine eenmaal werd toegestaan haar man te bezoeken,²³ evenals de verplaatsingen daarna tot aan zijn komst in kamp Vught zijn nauwelijks bijzonderheden bekend. Daarna beschikken we over een bijzondere informant, die de kampgruwelen overleefd heeft en nadien een

21 H. Strating, *Winschoten 1940-1945; een provinciestadje aan de Duitse grens* (Winschoten, 2001), 164-165, meldt dat mijn vader gearresteerd werd samen met Adolf Robertus, Albert Jansen, diens vrouw en zoon, Antonius Wouda en Frans du Pré. Zij werden eerst overgebracht naar het Scholtenshuis, de zetel van SS *Hauptsturmführer* Albert Lehnhoff, en toen naar het Huis van Bewaring. Verderop schrijft Strating, 183-184: 'Lehnhoff had een Nederlandssprekende Gestapo-agent in het illegale Winschoter netwerk laten infiltreren. Deze zogenaamde 'Belgische' gast zou uiteindelijk ook binnen de groep Du Croix worden geïntroduceerd, juist op het moment dat André tijdelijk ondergedoken zat in Friesland. [...] De infiltrant bood op een geraffineerde manier loyaal zijn diensten aan. Alle verkregen informatie werd direct via zijn contactdame aan Lehnhoff gerapporteerd; en deze wachtte, totdat de leider, André du Croix, in de eerste week van april (in verband met de Paasviering) weer terugkwam in Winschoten. De infiltrant was kort tevoren als in het niets verdwenen.'

22 Ik heb getracht de grensganger te achterhalen. In eerste instantie kwam ik terecht bij een andere nog levende grensganger in Winschoten, maar dat bleek niet het juiste spoor te zijn. Later bleek mij dat genoemde Graalman naar Amsterdam was verhuisd, waar het spoor dood liep.

23 Zie haar eerder in 1947 afgelegd getuigenis, noot 17. Hoewel er geen concrete gegevens meer zijn, is er waarschijnlijk wel een (gebrekkige) briefwisseling geweest toen André nog in Nederlandse gevangenschap zat.

André's doopboek (archief familie Du Croix)

vriend van de familie is geworden: de in 1944 gearresteerde jonge kapelaan aan de Sint Servaas te Maastricht, Victor (Vic) Hermens, die eveneens actief in het verzet is geweest.²⁴ Dankzij bemiddeling van het NIOD en het Rode Kruis te Den Haag is inmiddels gebleken – een gegeven dat tot dusver volstrekt onbekend was – dat André na zijn hechtenis in Groningen op transport gesteld is naar de strafgevangenis van Scheveningen, het beruchte Oranjehotel, waar hij op 15 juni 1944 werd binnengebracht en registratienummer 2023 kreeg.²⁵ Toen de invasie in Normandië begonnen was, werden de gevangenen uit Scheveningen – ‘In deze bajes, zit geen gajes, maar Hollands Glorie, potverdorie’, zo luidde destijds het beroemde puntdicht – naar Vught overgebracht, waar voor hen een kamp binnen het kamp werd afgezet met hoge prikkeldraadomheiningen, dat bekend stond als de ‘bunker’, waar ook André terecht zou komen.²⁶ Hij was kennelijk

24 Vic Hermens heb ik uitvoerig over deze zo bewogen episode gesproken op 23 juni 2004; ook nadien heeft hij mij nog aanvullende informatie verstrekt. Tijdens hun omgang in de verschillende kampen hadden hij en mijn vader afgesproken na de oorlog elkaars familie te bezoeken in het geval de ander het niet zou overleven. Vic Hermens heeft na de bevrijding direct mijn moeder opgezocht en haar zoveel mogelijk verteld. Daarnaast was Gerlof Homan, emeritus hoogleraar geschiedenis van *Illinois State University*, zo vriendelijk mij de brieven te sturen van Vic Hermens en mijn moeder, die zij hem in 1989 en 1990 hadden doen toekomen ter voorbereiding van diens artikel ‘Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *DB* 21 (1995), 165-197 (zie ook diens artikel in deze jaargang). Het navolgende relaas is voor een groot deel op deze schriftelijke en mondelinge bronnen gebaseerd, aangevuld met eigen naspeuringen.

25 Mij meegedeeld door J. Dané van het NIOD per brief van 12 november 2004, ref. 20041795. Noch in het eerder genoemde boekje van Mesdag, *In dit teken* (‘Uit deze periode is ons weinig bekend’), noch in Strating, *Winschoten 1940-1945*, 164-165, wordt over het Scheveningse verblijf van zo’n maand gerept, maar wordt dus, zoals nu blijkt, ten onrechte gesteld dat André op 13 juli 1944 vanuit Groningen rechtstreeks naar kamp Amersfoort gebracht zou zijn en daags daarna naar kamp Vught. Ook Vic Hermens was daarvan niet op de hoogte, hoewel dit nieuwe gegeven achteraf toch wel met diens herinnering in overeenstemming te brengen is. Vic Hermens was zelf op 22 juni 1944 in Vught aangekomen en hij herinnert zich dat André tussen 10 en 15 juli 1944 Vught binnenkwam, komend vanuit kamp Amersfoort. Het feit dat André op 15 juni 1944 in de gevangenis van Scheveningen geregistreerd werd, is zijn verblijf aldaar meer dan aannemelijk. Immers: had de registratie van 15 juni kamp Vught betroffen, dan zou Vic mijn vader al veel eerder hebben moeten leren kennen, namelijk al kort na zijn eigen binnenkomst op 22 juni 1944.

26 De heer Dané van het NIOD (brief van 12 november 2004, ref. 20041795) voegt daaraan toe dat André vanuit Scheveningen in Vught ‘in de zogenaamde bunker terecht’ kwam. ‘Dit was de gevangenis van kamp Vught, waar vaak belangrijke illegale werkers werden opgesloten. In die bunker waren 150 cellen. Het is mij onbekend [...] onder welk nummer hij daar werd geregistreerd en in welke cel hij opgesloten werd. In de Vught-cartotheek is geen kaart van Uw vader bewaard gebleven.’ In een aanvullende brief (10 december 2004, ref. 20041978) voegt Dané daaraan nog toe: ‘De Vught-cartotheek vermeldt noch de datum van binnenkomst van

evenwel 'eerst per vergissing in kamp Amersfoort gebracht en daar kaal geschooren (dat gebeurde eigenlijk eerst nadat je als veroordeelde in een kamp kwam)'.²⁷

Daar verbleef hij maar één dag en één nacht, zodat hij op 14 juli in Vught moet zijn binnengebracht, waar hij tien weken lang met Vic Hermens in Block (barak) 3 in vriendschap zou optrekken, samen met aanvankelijk circa 50 anderen, wat later gereduceerd werd tot zo'n 25 man. Het betrof allemaal mensen (in meerderheid politieke gevangenen – vaak niet de geringsten –, enkele misdadigers, zwart-handelaren en zelfs een paar NSB-ers) die in *Untersuchungshaft* zaten: wel beschuldigd maar nog niet veroordeeld. Zij mochten daarom hun eigen kleren dragen en hoefden niet te werken. Naast tweemaal daags appel sloeg de verveling dan ook al snel toe, met ruzies en opstandigheid jegens de *Stube*-leiding tot gevolg. Tussen Vic en André klikte het meteen: 'Ik heb in zo'n korte tijd nooit een zo goede vriend gehad.'²⁸ Laten we verder Vic Hermens aan het woord.

André werkte onmiddellijk samen met de 'Stube'-leiding bij het organiseren van kaart-, dam- en schaakwedstrijden; het bedenken van toneelstukken en bonte avonden; kortom hij was uiterst behulpzaam bij de verdrijving of voorkoming van verveling. Iedere zondag hield hij bovendien een soort meditatieve overweging. Maar verder kon hij weinig doen, want we mochten op straffe van in een bunkercel te worden opgesloten niet buiten de 'Stube' komen. Maar vanaf de tweede helft van augustus had André daar iets op gevonden. Er waren meestal twee mensen van onze 'Stube' aangewezen als tuinlieden die gekenmerkt door aparte kleding de bloembedranden, afgezet met beukenstammetjes, in orde moesten houden. André wist het zo te organiseren dat hij een van de tuinlieden verving. Zo kon hij in en bij de andere 'Blocks' komen. Zo kon hij mij op zekere dag meedelen dat de 'Stube' naast ons vol met katholieke jongens uit de Peel zat (eind augustus, daarvoor was de 'Stube' leeg), die om een katholieke priester schreeuwden. Zo hebben wij de 'Stube' tegen de opstandigheid van de ingezetenen geholpen. André suste de opgewonden gemoede-

Uw vader noch die van zijn vertrek. Wel is aangegeven, dat hij in Vught in de bunker werd geplaatst. Dit lijkt een bevestiging van het feit, dat Uw vader uit de strafgevangenis van Scheveningen kwam. Gevangenen uit Scheveningen werden doorgaans in de zogenaamde Bunker, de gevangenis van Vught, geplaatst'.

27 Mededeling van Vic Hermens. Deze omweg (een 'administratieve' vergissing?) zou mogelijk tevens kunnen verklaren waarom geen registratienummer van mijn vader uit zijn tijd te Vught is overgeleverd.

28 Verder vertelt Hermens: 'Bij binnenkomst in hun Block was een van de eerste vragen: wat doe je in het burgerlijk leven? Toen André zei dat hij dominee was, riep Faes, de assistent Block-älteste, dat komt goed uit, een pastoor hebben we nog, maar onze dominee zijn we een week geleden kwijt geraakt'. (Er werden steeds mensen afgevoerd met onbekende bestemming, en natuurlijk werden er ook steeds mensen binnengebracht. Overigens was de bedoelde dominee een oudere man, waarschijnlijk gereformeerd en uit Schipluiden afkomstig, met wie Vic Hermens geen contact had kunnen krijgen).

ren van de protestanten van welke denominatie dan ook en de humanisten, en ik deed het zelfde met de roomsen en de communisten. Overigens niemand van de leiding van de 'Block/Stube' was 'fout'. André en ik hadden vele gesprekken, immers ofschoon we uit godsdienstig andere werelden voortkwamen, waren we beide toch opgeleid voor een soortgelijke taak. De gesprekken gingen vooral over ons werk in de zielzorg, welke problemen we daar hadden en hoe we die problemen aanpakten. Maar ofschoon ik nogal graag theoretisch-theologische en exegetische vragen ter tafel wilde brengen, bleek mij al spoedig dat André's belangstelling daar eigenlijk niet naar uitging (ofschoon hij een zeer intelligent man was en zijn studie jaren zeker niet in ledigheid doorgebracht had).

André en ik werden in Vught gerespecteerd omdat wij dominee en priester waren en ook, denk ik, omdat wij ons niet hoger achtten dan onze medegevangenen (al bleven die ons dominee en kapelaan noemen); maar in het bijzonder omdat wij beiden de enigen waren die de leiding openlijk durfden te weerstaan als die in de ogen van de ingezetenen onrecht beging. André werd mede daarom door de katholieken gerespecteerd, omdat een vooraanstaand katholiek verzetsman uit Deventer, Jan Lijding, bij André's binnenkomst al direct wist te vertellen dat hij (André) een van de grote mensen uit het verzet in het Noorden was.

Van een briefwisseling tijdens André's detentie in Vught met Tine is niets overgeleverd. Ergens begin september kreeg zij haar antwoord op een brief van André uit de 'bunker' ongelezen retour met slechts de aantekening: 'vertrokken'.

Sachsenhausen en Bergen-Belsen

Toen de geallieerden Brabant naderden, werd kamp Vught in allerijl ontruimd: op dinsdag 5 september werd het *Schutzhaftlager* geëvacueerd en de volgende dag het *SD-Lager* en de 'bunker'. Beide groepen gevangenen werden per trein afgevoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen te Oraniënburg bij Berlijn, waar zij op 8 september arriveerden. Onder hen bevond zich dus ook André, die het kampnummer 101141 kreeg. Vic Hermens zegt hierover:

André en ik zaten in de zelfde wagon. Een van de medegevangenen van ons 'Block' was een zeer vakkundig doe-het-zelver. Van elektrische buizen maakte hij messen en steekwapens. Bovendien had hij zo bleek achteraf een zaag gemaakt, waarmee hij al aan het begin van de rit de ijzeren spijlen uit het ventilatierooster begon door te zagen. Zo konden een stuk of zes of zeven tussen den Bosch en Nijmegen, uit de langzaam rijdende trein springen. Een van de vluchtters kwam op de seindraden langs het spoor terecht en maakte zoveel lawaai dat de SS attent werd en de trein tot stilstand kwam. De laatste vluchteling werd nog gegrepen en men vond onze wagon al gauw. De zware schuifdeur werd geopend en we kregen van een met overslaande stem schreeuwende SS commandant het bevel de helft van de wagon te ontruimen. Eerst dachten we dat we naar buiten moesten, maar diezelfde brullende SS-er dwong ons

Bewijs van lidmaatschap van ETEBON (archief familie Du Croix)

met zijn revolver drie dik op elkaar in een helft van de wagon te gaan liggen. Hij zelf was in de lege ruimte van onze wagon geklommen en tierend en scheldend als een razende (ik had de indruk dat hij bang was!) begon hij zijn revolver over ons heen leeg te schieten. Een van zijn kogels is waarschijnlijk op een van de zware kopnagels in de wand afgeketst en heeft de keel doorboord van de student Harry Driessen uit Horst (Limburg). Hij is binnen drie minuten gestorven. Het raampje werd gedicht en de trein reed verder en 's morgens 8 september in Oraniënburg werd de deur voor het eerst weer geopend.²⁹

Dit relaas komt goed overeen met dat van een andere gevangene, de Hengelose fabrikant H.T. Koning, die begin december uit Sachsenhausen ontslagen was en zich na terugkomst direct onder het gehoor begeven had van Siem Daalder, predikant van de Doopsgezinde Gemeente Enschede. Dankzij contacten met de familie Keuter (zie hierna) en Mr. H. Craandijk, eerste secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, had Tine zich tot Koning gewend om inlichtingen over André te verkrijgen. Zijn antwoord aan haar is als Bijlage II opgenomen.³⁰ Tijdens het transport naar Duitsland heeft André nog een briefje uit de goederenwagon gegooid, dat door vriendelijke mensen naar Tine werd gestuurd. Ook kreeg zij nog een brief van een van de zeven mannen die 's nachts uit de trein hadden kunnen springen. Hermens vervolgt:

Na aankomst in Sachsenhausen werden we eerst de hele dag in een met draad omheinde ruimte binnen het kamp opgesloten. 's Avonds werden we geregistreerd, geheel ontkleed, geheel kaal geschoren, gedoucht en toen midden in de nacht in schamele kleding van het kamp buiten in de kou (en het was koud) op appel geplaatst. Daarna in de vroege morgen moesten we naar de hangars van de vliegtuigfabriek Heinkel lopen. Daar zijn André en ik met duizenden anderen nog een maand samen geweest. Ook daar hoefden we nog niet te werken. Maar omdat André en ik daar vele andere bekenden uit eigen kring troffen, werden onze kontakten niet meer zo frequent. Begin oktober was er een 'slavenmarkt' (een acht uur durend appel): de SS kwam gezonde 'arbeitsfähige Männer' uitzoeken. Ik was daar een van. André riep nog: 'Zeg dat je Pfarrer bent' (die hoefden niet te werken), maar ik had mijn weg gekozen (voor zover er te kiezen viel), een weg die God zij dank uiteindelijk mijn redding werd. (André had reeds in Vught een sterk intuïtief overtuigd voorgevoel dat hij ging sterven en ik zou blijven leven). In december '44 heb ik nog een kort briefje (op

²⁹ Hermens voegt eraan toe: 'Na de oorlog heb ik zgn. zeer betrouwbare fantastische verhalen gehoord over deze gebeurtenis van mensen die bij het transport waren, maar niet wisten dat ik in betreffende wagon geweest was'.

³⁰ Daalder had aan Craandijk per brief van 17 december 1944 de kampadressen doorgegeven van Albert Keuter en André, dankzij het relaas van Koning. Toen mijn moeder daar weet van kreeg, schreef ze Koning op 11 januari 1945 een verzoek om inlichtingen over André, die haar direct antwoordde. Zie voor Daalder (1905-1981) het *in memoriam* voor 'Simon Martinus Anton Daalder' door C.P. Hoekema in: *Df* 1982, 11-13.

vuil papier) van hem gehad, waarin hij mij blijde meedeelde dat hij een dochtertje gekregen had en waarin hij mij een gezegend Kerstfeest toewenste. (Hij was enkele dagen na mijn 'vertrek' uit de Heinkel met alle andere geestelijken (dominees en priesters) weer teruggevoerd naar Sachsenhausen, waar zij werden geïnterneerd in het zgn. 'Diplomatenblock'; zij waren vrijgesteld van arbeid). Dat was ons laatste contact.

Hermens werd toen overgeplaatst naar een kleiner werkkamp, de Klinker, zo'n drie kilometer bij Sachsenhausen vandaan. Daar leerde hij de Amsterdamse katholieke arts Louis de Vink kennen die tewerk gesteld was in het ziekenhuisafdelinkje, en twee bakkers, een Limburger en een Fries, die daar werkten in de bakkerij die het hele grote kamp Sachsenhausen van brood moest voorzien.

Die drie hebben mij en menig ander Nederlander zo goed mogelijk getracht te helpen (Uiteraard was voor ons de bakkersbrood smokkel uiterst gevaarlijk). Desalniettemin waren er eind februari '45 nog maar 13 over van de oorspronkelijke groep van 318 Nederlanders. Zeer velen waren aan lichamelijke en geestelijke uitputting gestorven.

In februari werden voorbereidingen getroffen voor een groot transport: wie niet in staat was 500 kilometer te lopen, diende zich te melden. Als dat na medische keuring juist bleek, zou hij enkele dagen later per trein worden afgevoerd. De Vink keurde zowat alle Nederlanders af – de meesten wogen nog nauwelijks 50 à 55 kg. – daarmee het beste doend wat er in die situatie gedaan kon worden. De Vink, die niet weg mocht, wilde Hermens die wegens lichamelijke zwakte ook afgekeurd was, graag als priester bij zich houden voor de achterblijvers: 'Dat was op dat tijdstip mijn redding, want achteraf bleek de trein naar Bergen-Belsen te zijn gegaan'. Maar André ontkwam niet aan dat transport: 'Eind februari '45, zo meen ik [het was in werkelijkheid reeds 8/9 februari], werden alle geestelijken waaronder André, ik meen zo'n 35 in getal, per trein over gebracht naar Bergen-Belsen (de Russen kwamen snel naderbij!)'.³¹ Vic Hermens ontsprong die dans.³² Hij zou uiteindelijk na de bevrijding eigenlijk wonderbaarlijk snel en relatief

31 Vijf evacuatietransporten naar Bergen-Belsen waren nodig om Sachsenhausen en omliggende kampen te ontruimen: op 4, 6, 8, 19 en 26 februari. Mededeling van Dané per brief van het NIOD, 12 november 2004, ref. 20041795. André zat dus bij het derde transport.

32 'Eind maart, begin april (precies weet ik het niet meer) werd ons kamp door de Amerikanen gebombardeerd waarbij honderden van de 1500 gevangenen omkwamen, waaronder ook 2 van de 13 Nederlanders. Eind april werd de 500 km. mars door ons vanuit Sachsenhausen (waarheen we na het bombardement teruggebracht waren) in uiterst barre weersomstandigheden, onder geleide van schietgrage bewakers en dagenlang zonder eten, gelopen, waarbij een mij onbekend groot aantal doden viel. Maar na vijf of zes dagen werden wij, God zij dank, vrij. Vrij!! De bewakers waren gevlucht', zo kon Hermens zijn lotgevallen navertellen.

comfortabel weer in Nederland terugkeren.³³ André was minder geluk beschoren – Bergen-Belsen werd zijn ondergang. Hij overleed op zaterdag 10 maart van uitputting wegens tyfus en werd daar in een massagraf begraven – het thuisfront zou hierover nog lang in onzekerheid verkeren.

Het knagend ongewisse

Tine was eind augustus, begin september van 1944, zwanger van hun derde kind, met de twee andere kinderen naar haar ouders in Friesland gereisd te Oosthem, nabij IJlst, met de bedoeling daar enkele weken te blijven. Door de vanuit Londen opgeroepen spoorwegstaking van 17 september was zij echter voorlopig niet in staat naar Winschoten terug te keren. Inmiddels hadden haar de berichten bereikt dat André naar Duitsland was afgevoerd. De zeer meelevende gemeente, voor wie toen dominee Reinier de Zeeuw van Sappemeer als consulent optrad,³⁴ organiseerde een verbinding in de communicatie met André dankzij grensganger Graalman (Bijlage I):

Eenige maanden bleef verder bericht uit, doch begin November ontving de zoon van Zr. Graalman, die reeds geruimen tijd in Leer (Oostfriesland) werkzaam was ten gevolge van de zoogen. 'Arbeitseinsatz' van Ds. du Croix een brief, waaruit bleek, dat hij in het concentratiekamp Oraniënburg bij Berlijn was ingesloten. Deze brief getuigde van een onverwoestbaar geloof in Christus, van aan fiere geest en van grote belangstelling in het lot van zijn Vrouw en kinderen, van zijn gemeente en van zijn vrienden. Hoewel briefwisseling tusschen Nederland en Deutschland niet mogelijk was, bleef, door middel van den heer Graalman, schriftelijk contact met den leeraar bestaan. Zo kon de geboorte op 3 November 1944 van zijn derde spruit en tweede dochter worden medegedeeld. Ook zorgde de heer Graalman vanaf dien tijd voor het toezenden van levensmiddelenpakketten. Zr. Graalman nam de leiding op zich van de inzameling van levensmiddelen [...] Iederen Maandag nam haar zoon onder

33 Na een voettocht van zes dagen en 150 km. vanaf Sachsenhausen onder slechte omstandigheden en zonder voedsel, bereikte hij met nog vijf overgebleven Nederlanders, waaronder de medicus De Vink, een kanaal ten oosten van Schwerin. Aan de andere kant bevonden zich reeds de Amerikanen die een verslagen Duits leger van 40.000 man, voor de Russen op de vlucht, ontwapenden en interneerden. In deze chaotische situatie lukte het Hermens en de zijnen over een enkele brug in Schwerin te komen, waar zij door de Amerikanen aan voedsel, kleding en onderdak geholpen werden. Schwerin had een ooit voor de *Luftwaffe* belangrijke luchthaven, die nu dagelijks aangedaan werd door een geallieerde militaire vlucht die van Londen via Oslo, Schwerin en Brussel weer terugkeerde naar Londen. Na enkele dagen op verhaal gekomen te zijn, lukte het het zestal aan boord van een vliegtuig naar Brussel te komen, vanwaar ze per trein Luik konden bereiken en aldaar dankzij een Amerikaanse legerauto thuis in Maastricht werden afgeleverd.

34 Over hem: 'In memoriam Reinier de Zeeuw (1914-1996)', in: *DJ* 1997, 11-13.

voorwendsel dat deze levensmiddelen voor eigen gebruik waren bestemd, het noodige mee over de grens en vanuit Leer werden dan pakketten naar Oraniënburch gezonden. Tevens werd een weg gevonden, om de verzending zoo vlug mogelijk te doen plaats hebben. Blijkens de berichten van Ds. du Croix werden de levensmiddelen in grooten dank ontvangen.

Brieven van André vanuit Sachsenhausen aan Tine zijn niet overgeleverd, zoals hierna zal blijken, maar dankzij de correspondentie die zij vanaf 9 januari 1945 met Bep Keuter begon, de domineesvrouw van Albert Keuter die, samen met hun oudste zoon Barend Klaas (student aan de Technische Hogeschool te Delft), ook in Sachsenhausen zat,³⁵ is veel te lezen over de communicatie tussen André en Tine – vooral ook over hoe moeizaam en traag die contacten verliepen. Beide vrouwen, lotsverbondenen, zouden spoedig hartsvriendinnen worden.³⁶

In haar eerste brief schrijft Tine dat ze weet dat Albert Keuter ook in Oraniënburch zit en met André samen is. Voorts laat ze weten dat zij geregeld van André hoort, dankzij de grensganger uit Winschoten, aan wie ook Albert Keuter eenmaal geschreven heeft met mededelingen over André. Tine meent dat dominee De Zeeuw Bep Keuter hiervan onmiddellijk bericht gedaan heeft. Ze bericht over haar verblijf bij haar ouders en haar kinderen, waarvan de jongste inmiddels twee maanden is, en vertelt over de brief van dominee Daalder aan Craandijk van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS), waarin gerept werd van de blij-

35 Albert Keuter (1892-1945) was sedert 1928 predikant van de Doopsgezinde Gemeente Den Haag, toen hij op 4 januari 1944 werd opgepakt wegens zijn verzet tegen het Nazisme. Evenals mijn vader werd hij na hechtenis in Scheveningen overgebracht naar Vught, waar hij zijn zoon Barend Klaas ontmoette, die in Amsterdam was gearresteerd. Ook zij werden in september naar Oraniënburch gedeporteerd en tewerkgesteld bij Heinkel; Albert deelde in Sachsenhausen tijdelijk dezelfde barak met André en ook vader en zoon werden later op transport gesteld naar Bergen-Belsen, waar Barend Klaas op 5 maart en vader Albert, net als André, op 10 maart het leven zou laten. *The Mennonite Encyclopedia* (Scottdale, Pennsylvania enz., 1957) III, 171; Ho-man, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', 188-191.

36 De elf brieven van mijn moeder aan Bep Keuter kwamen in 2001 in mijn bezit via haar zoon Willem en kleindochter Karla. In het najaar van 2000 had Karla Keuter een e-mail gestuurd naar de ADS met de vraag of er nog nabestaanden waren van deze Tine, wier brieven na de dood van Bep bij haar zoon Willem in de Verenigde Staten terecht waren gekomen. Omdat mijn moeder bij de ADS geregistreerd stond als weduwe van André du Croix, kwam de e-mail bij haar terecht en daarna bij mij. Ik zocht contact met Karla Keuter en sindsdien is er een vriendschapsband ontstaan tussen beide families, wat resulteerde in wederzijdse bezoeken met vele gesprekken. Het begin van Tines eerste brief, geschreven vanuit Oosthem, is veelzeggend: 'Beste Mevrouw Keuter, Onbewust is dit "beste" uit mijn pen gevloeid. Ik denk dat dit komt door onze lotsverbondenheid. U neemt het mij toch niet kwalijk?' Veel brieven zijn zeer gevoelig en bevatten nogal wat persoonlijke ontboezemingen. Daarom zijn in het vervolg slechts de hoofdpunten hieruit weergegeven. De brieven van Bep, in antwoord op die van mijn moeder, zijn helaas (nog) niet boven water gekomen.

Interieur van de doopsgezinde kerk te IJlst, 1936. Op de achterkant schreef André: 'dat had ik nooit gedacht', verwijzend naar de bekende schaatsenfabriek aldaar (Nooit-gedacht) (archief familie Du Croix)

moedigheid van Albert Keuter (zie Bijlage II). In een volgende brief staan meer gegevens over het contact met André.³⁷ Zo dateerde de eerste brief die zij van André uit Oraniënborg kreeg van 20 oktober 1944. De grensganger, Graalman, die van maandag tot en met zaterdag in Leer woonde en werkte, ontving deze brief: hij las hem, onthield hem zo goed mogelijk en schreef hem, wanneer hij op zaterdag naar huis in Winschoten ging, uit zijn geheugen opnieuw op en verstuurde hem naar Tine in Friesland. Zij kreeg dus de oorspronkelijke brief niet in handen, omdat het kennelijk te gevaarlijk was deze mee de grens over te nemen. Dat André en Tine niet rechtstreeks naar elkaar schreven, was simpelweg een afweging van praktische aard geweest: de bemiddeling via de grensganger was verreweg de snelste manier om berichten te doen overkomen. Van Friesland naar Winschoten kostte de briefbestelling ongeveer vijf dagen, met nog eens vijf dagen voor bezorging in Oraniënborg. Bovendien zal ook de kampcensuur hierin een rol hebben gespeeld, die correspondentie in het Duits vereiste. 'De grensganger onthoudt ongeveer wat in mijn brief staat en schrijft hem vanuit Leer in 't Duits naar André.'³⁸ Ze schreef verder:

37 Brief aan Bep Keuter, van 26 januari 1945.

Het is ons geluk dat André zich het adres van de grensganger kon herinneren. André had hem geholpen een baan te vinden als bakker, anders was hij te werk gesteld in een munitiefabriek.

André schreef Tine een of twee keer per maand en hij mocht eenzelfde aantal terug krijgen. Hij mocht ook pakketten ontvangen en nationaal-socialistische literatuur. Hij vroeg met klem enkel zijn vragen te beantwoorden of informatie te sturen over zijn gezin of de gemeente.

De kerkeraad in Winschoten is onmiddellijk begonnen om pakketten te sturen. Meneer Baumann schakelde direct de boerenleden in om ham, eieren, ingeblikte melk, roggebrood, appels, boter, bonen, koekjes en dergelijke te sturen. Dit gebeurde helemaal zonder mijn betrokkenheid. De grensganger neemt het een keer per week op maandag mee, zogenaamd voor eigen gebruik; hij maakt dan in Leer er een pakket van en stuurt het weg.

Baumann uit Winschoten schreef haar dat als zij een brief wilde schrijven, die vier bladzijden mocht beslaan van elk vijftien regels, wat ze gedaan heeft. Al een tijd had ze niets meer gehoord, wat misschien kwam omdat de 'burgers van Oraniënburch' ergens anders naartoe gebracht waren, zo was haar verteld door een goede vriend, die het ergens had gelezen.

Op 8 maart schreef Tine vanuit Oosthem aan Bep – twee dagen voor André's dood – dat ze voorvoelde dat er problemen waren. De laatste brief die Tine in februari had ontvangen, was door André op 15 januari geschreven. Elke veertien dagen was er tot dusver bericht gekomen dat alles goed ging, maar sinds februari hoorde ze niets meer. Ze maakte zich zorgen over hen allen. Weer later schreef ze Bep – de brief is niet gedateerd – dat ze de vorige zondag bezoek had gekregen van dominee Mesdag uit Sneek, die een brief had ontvangen van Hans Baumann uit Winschoten.³⁹ Daarin stond dat aan de grens een week eerder twee brie-

38 Dat deze manier van corresponderen, ondanks de goede wil van de grensganger, verre van ideaal was, blijkt uit een brief die André op 29 oktober had geschreven, maar blijkbaar lang was blijven liggen zodat Tine hem pas op 7 december in haar bezit had gekregen. Daarna kwam er een brief van 3 januari, waarin stond dat hij afgezonden was door 'Abram Keuter' (wat Albert moest zijn), en één van Piet Sybesma; beide waren weliswaar door hen geschreven, maar gedicteerd door André, zodat deze in staat was iets vaker van zich te laten horen. Aan het slot van de brief schreef de grensganger dat 'Abram Keuter' ongeveer 50 jaar oud was en diens nummer 3 of 4 hoger of lager was dan André. Precies had hij het niet allemaal op een rij, zo gaf hij toe, omdat hij toen van 28 mensen brieven onthouden moest! Dat was hem onmogelijk en daarom wilde hij alleen meedelen dat de diverse mannen het goed maakten. In dezelfde brief is sprake van een duidelijk postadres: 'André du Croix, geboren 31-10-1910, *Konzentrationslager* 2 Sachsenhausen, Oraniënburch, NO 101141 Block 15, bij Berlijn'.

39 De doopsgezinde pastorie van dominee Willem Mesdag en zijn vrouw Sjouk Hylkema te Sneek vormde als 'aanloophuis' een spil in het illegale netwerk dat zo'n 140 Joodse kinderen

ven waren ontvangen van onbekende gevangenen, maar het nummer waarnaar verwezen werd, stemde overeen met dat van André. Een van hen schreef: 'Ik denk vaak aan onze dominee die voor ons een grote ondersteuning was, en met wie ik altijd goede gesprekken had.' Ze twijfelde er niet aan dat dit André betrof. Wat er gebeurd was, wist ze niet – ze kon alleen maar gissen, doch ze vreesde het ergste. Er was geen officieel politierapport binnengekomen in Winschoten, wat meestal enkele weken na een overlijden het geval was.⁴⁰

Op zondag 11 mei – Nederland vierde inmiddels bevrijdingsfeest en schoor moffenhoeren kaal – berichtte Tine dat ze net een telefoontje had gekregen waaruit bleek dat André was overgeplaatst, maar dat verdere informatie ontbrak. Daaraanvolgend schreef ze hoopvol dat iemand uit Joure bij haar was die haar meedeelde dat er een auto uit Joure naar Oraniënburg zou vertrekken 'om onze mannen te zoeken': dat betrof vier mannen, waarvan er één heel goed bevriend was met André. Op 18 mei liet Tine aan Bep weten dat ze naar Winschoten was teruggekeerd: het huis was leeggeroofd. Daar was de eerste groep ex-gevangenen uit Oraniënburg aangekomen. Onder hen bevond zich tandarts Prakke uit Joure, die haar kon bevestigen dat Albert Keuter, André en andere predikanten begin februari waren overgebracht naar Bergen-Belsen op de Lüneburger heide. Ze waren in goede conditie geweest, maar verdere informatie ontbrak. Ze zouden wel spoedig in Winschoten verschijnen, zo was zijn verwachting. Maar verder nieuws bleef uit.⁴¹

Op 17 juni schreef Tine haar moeilijkste brief: '*Mijn Lieve Bep, André komt niet meer terug*'. Dit lang gevreesde bericht had ze die week van de gereformeerde predikant Van Nijensleek uit Vledder ontvangen, wat hem zonder nadere bijzonderheden meegedeeld was door een Engelse veldprediker die Bergen-Belsen be-

vanuit de crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam in Friesland en circa 200 andere Joodse kinderen een veilig onderkomen bezorgde. De Hylkema's stonden ook in nauw contact met de bewoners van de doopsgezinde pastorie in IJlst, dominee J.H. van der Slooten, de opvolger van André aldaar. Zie N. Treffers-Mesdag, 'De pastorie in Sneek onder de bezetting; enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* 24 (1998), 273-280; A.G. van Gilse, 'Willem Mesdag, 9 april 1896 – 7 november 1975', in: *DJ* 1976, 10-11.

40 Toen heeft zij gebeld met ene Hoek, een pro-Duitser en de rechterhand van de Commissaris van de Koningin in Friesland, die veel connecties had in Berlijn, over ervaring beschikte op dit gebied en zelf ook zo zijn broer getraceerd had. Voorts ging zij naar een mevrouw wier man niet terugkwam, dat wil zeggen overleden was, maar die direct contact had met de Zweedse ambassade in Berlijn, welk adres Tine ook trachtte te bemachtigen, om maar nieuws te verkrijgen.

41 Op 1 juni schreef Tine dat ze ook van sommige ex-Oraniënburgers gehoord had dat Albert Keuter en zoon samen waren in Oraniënburg tot begin februari. 'Albert met André en andere predikanten zijn naar het Typhuskamp Bergen Belsen getransporteerd. Dezer dagen komen weer 2200 mensen uit Oraniënburg hier aan', met wie ze zich onmiddellijk in verbinding zou stellen.

zocht had.⁴² Later in juni vertelde ze Bep, die toen ook wist dat haar Albert was overleden, dat er de aanstaande zondagmiddag in de Hervormde Kerk van Winschoten een officiële herdenkingsdienst zou worden gehouden, waarvoor haar schoonouders per auto zouden worden opgehaald. Deze dienst ter nagedachtenis van André werd op 8 juli gehouden. Van dokter Wortelboer uit Ootmarssum, die daarbij aanwezig was, hoorde Tine voor het eerst dat ook Beps zoon, Barend Klaas, al vóór haar man was gestorven. Haar hoop was nu nog gevestigd op de terugkeer van kapelaan Hegge (zijn ouders woonden in Kloosterburen in Gelderland), met wie André zeer bevriend was geweest, maar nog niet thuis was. Wel waren er enkele bijbeltjes teruggekomen uit het kamp waar de mannen het leven hadden gelaten: in één ervan lag een papiertje met de naam Du Croix! 'Binnenkort komen ze hier naar Winschoten.' Tine hoopte vurig dat ze 'iets van André zal terugvinden'.⁴³

Begin augustus berichtte Tine dat zij een jongeman, Joop Barbier uit Den Haag, op bezoek had gehad, die beide mannen in Sachsenhausen had gekend en haar veel over André had weten te vertellen.⁴⁴ De laatste brief aan Bep Keuter dateert van 10 september 1945. Daarin nodigt ze Bep uit met haar kinderen naar Winschoten te komen.⁴⁵ Tot die tijd had ze nogal wat mensen over de vloer gehad.⁴⁶

42 Nadere details, zo was haar verteld, zouden te verkrijgen zijn van dominee C.P. Boodt uit Delft en J. Versteeg van Nieuw-Loosdrecht: overlevenden die op weg naar huis waren. Uit een brief van Tine aan Bep van 11 juli 1945 blijkt dat dit onjuiste informatie was, omdat beiden toen ook al waren overleden.

43 Brief van Tine aan Bep van 11 juni 1945.

44 Brief van Tine aan Bep van 8 augustus 1945. Joop Barbier, die al zijn familieleden in de oorlog was kwijtgeraakt, had zelf nog één functionerende long en zou wel nooit meer geheel herstellen.

45 In de zomer van 2004 had ik weer een ontmoeting met Willem en Elaine Keuter die toen vergezeld werden door zijn zuster Appie. Die kon zich nog goed herinneren dat zij en haar moeder kort na deze laatste brief naar Winschoten waren gekomen. Het was zeer bijzonder haar na zo'n 59 jaar terug te zien.

46 In 1994 schreef mijn moeder aan Gerlof Homan dat zij na de oorlog ook bezoek had gehad van iemand die André in de kampen gekend had. Ze had hem uit medeleven eten en kleren gegeven. Later was haar echter gebleken dat dit een kampbewaker was geweest, wat haar sindsdien zeer wantrouwend had gemaakt.

Opdat verlies en verdriet een plek krijgen

Willen weten

Ondanks de bittere zekerheid van zijn nimmer terugkeren, probeerde Tine steeds meer informatie over zijn lot te krijgen, omdat zoveel nog onduidelijk was. Kapelaan R.H.F. Hegge uit Kloosterburen was de enige overlevende van de groep Nederlandse geestelijken in Bergen-Belsen. Op 24 augustus 1945, toen hij net weer teruggekeerd was in Nederland, vulde hij een Rode Kruisformulier in met 26 namen van omgekomen geestelijken, waaronder die van Albert Keuter en André.⁴⁷ Kort daarna zou hij Tine bezoeken en haar alles uit de doeken doen:

Alle geestelijken werden ondergebracht in Lager I Block 3. Ds. du Croix is nog werkzaam geweest op de Schreibstube van Lager I. Na enkele weken werd hij aangetast door vlektyphus en verhuisde hij naar de geïsoleerde typhusbarak van Lager I, waar ik hem niet meer kon bezoeken. Enkele dagen later hoorden wij dat hij daar overleden was. Deze berichten waren absoluut betrouwbaar daar we ze ontvingen van het Hollandse blokpersoneel in de typhusbarak of van de officiële gegevens van de Schreibstube, waar een Poolse priester werkzaam was die ons deze gegevens door gaf. De datum kan ik me persoonlijk niet meer herinneren. Uit de aantekeningen van Kapelaan Penders (van Heerlen) blijkt dat de sterfdatum is geweest 10 maart 1945. Kapelaan Penders is evenals de andere geestelijken daar gestorven. Ik alleen keerde terug.⁴⁸

47 'Overleden te Bergen-Belsen: H. Lochtman, kapelaan in Limburg op 27 febr.; L. Stuyfbergen, priesterstudent, Haarlem, op 9 mrt.; Z. de Korte, deken, Alphen a.d. Rijn, op 12 mrt.; L. Moonen, secr. bisdom Roermond, op 2 apr.; Em. Goossens, kapelaan in Limburg, in mrt.; Pater Beatus (O.F.M. [franciscan]) (J. Beckhoven) in mrt.; Pater J. Meulendijks (P. v. H. Harten) in mrt.; Corn. v.d. Zanden, Kloosterbroeder te Tilburg, in mrt.; Merckx, kloosterbroeder overste, St. Louis Weert, in mrt.; Onderwater, pastoor, Hoek v. Holland, in mrt.; H. Vullingsh, pastoor in Limburg; W. Berix, kapelaan in Limburg, op 13 mrt.; S. Ramakers, kapelaan in Limburg, op 9 mrt.; P.J. Naus, kapelaan in Limburg, op 15 apr.; L. Penders, kapelaan in Limburg, op 24 apr.; Pater B. Baars, C.S.S.R [redemptorist], op 27 apr.; Pater v. Ostayen S.J. [jezuïet] op 20 apr.; Pater Campman, Kruisheer te Velp, op 25 mrt.; Pastoor Starink uit Doesburg, op 11 apr.; ds. A. Keuter, doopsg. predikant den Haag, op 9 mrt.; ds. R. Douma, geref. predikant Emmer-Compasuum, op 9 mrt.; ds. Brandligt, Waalse gem. Groningen, op 3 mrt.; ds. A. du Croix, doopsgz. predikant Winschoten, op 10 mrt.; ds. B. Fokkema, herv. pred. Goudswaard, op 29 apr.; ds. C.P. Boodt geref. predikant te Delft, op 22 juni; ds. J. Versteeg, geref. predikant N.-Loosdrecht, op 29 juni.'

48 Van zijn bezoek aan Winschoten bracht hij de Afdeling Inlichtingen van het Rode Kruis te Den Haag op 24 februari 1946 nog schriftelijk verslag uit, waaraan dit citaat is ontleend. Ook N. van der Brugge uit Middelharnis legde nog een soortgelijke verklaring af op 17 februari 1946, die zowel kapelaan Hegge uit kamp Sachsenhausen kende, als André: 'Op 6 februari werd hij van Sachsenhausen vervoerd naar Bergen Belsen. Deze dag ging ik naar Buchenwald.'

Exterieur van de doopsgezinde kerk te IJlst, met boven de ingang de treffende spreuk: 'Eenheid in 't nodige – Vrijheid in 't onzekere – In alles de liefde' Uit *De Noodbrug* 2 (augustus 1945): 'In IJlst gelastten de Duitschers aan de buitenkant van de kerk het bekende jodenbordje aan te brengen. Had men dit gedaan, dan had het gehangen vlak onder de spreuk: Eenheid in het nodige, vrijheid in het onzekere, in alles de liefde. Verboden voor Joden.' De kerkenraad weigerde daartoe over te gaan. Toen is de kerkkamer waarin een bibliotheek voor de leden gehouden werd, voor drie maanden gesloten en verzegeld geweest. (archief familie Du Croix)

Ondanks dat er gaandeweg steeds meer bekend werd, gingen de naspeuringen door. Zo wendde Andreas du Croix (Amsterdam), André's vader, op 17 september 1945 zich tot het pas in Vught door de overheid opgerichte Afwikkelingsbureau Concentratiekampen, dat zich richtte op hulp aan de nabestaanden van vermisten.⁴⁹ Hij moest lang op een antwoord wachten. Ondertussen kwam, zoals eerder al vermeld, Victor Hermens in november 1945 bij Tine in Winschoten op bezoek om haar uitvoerig het relaas over André's gevangenschap in Vught en Sachsenhausen uit de doeken te doen. In het voorjaar van 1946 is Tine met

⁴⁹ Deze nieuwe gegevens kwamen aan het licht in 'Dossier 4522 André du Croix' bij het Rode Kruis te Den Haag, dankzij de hulp van historicus Victor Laurentius.

André junior op bezoek geweest bij Vic op de boerderij van zijn ouders in Amby bij Maastricht. Vic zou zich zijn leven lang verbonden voelen met de familie Du Croix. Ondertussen, maar toen was het al eind februari 1946, kreeg Tine's schoonvader pas een antwoord uit Vught, dat nog minder nieuws bevatte dan men toen zelf al wist.⁵⁰

Pas op 9 maart 1948 kwam er bij de afdeling Winschoten van het Rode Kruis een brief binnen van het Informatiebureau van het hoofdkantoor in Den Haag, waarin André's inmiddels bij de familie allang bekende sterfdatum gemeld werd. Verzocht werd, zo zij daarvan nog niet op de hoogte waren, de nabestaanden dit schrijven te tonen. Tevens zou gepoogd worden in Duitsland een officiële overlijdensakte te bemachtigen.⁵¹ Ondertussen werkten de ambtelijke molens traag, langs elkaar heen en vooral ook bureaucratisch. Zo werd schoonvader Andreas in Amsterdam wel op de hoogte gebracht van een overlijdensbericht, maar Tine niet, die zo langzamerhand de nodige praktische hinder hiervan begon te ondervinden.⁵² Zij wendde zich twee maanden later in een dringend schrijven tot Den Haag om haar, of de Winschoter burgerlijke stand, van zo'n overlijdensbericht te voorzien:

Mijn man staat hier ingeschreven, en ik meen om spoedige afwikkeling van zaken te bevorderen, dat het zo spoedig mogelijk naar hier verzonden wordt. Ik ondervind reeds moeilijkheden (als opheffing van de giro, verplicht wegens het ontbreken van officiële berichten, wat mij vele lasten bezorgt) en verzoek U derhalve voor spoed te zorgen.

Dit verzoek moest ze in juni nog eens herhalen, wat in september eindelijk zou resulteren in toezending van de vereiste *Sterbeurkunde*, luidende:

Standesamt Loheide, Kreis Celle Nr. 49/1948
Pfarrer André du Croix – niederländischer Staatsangehöriger –
wohnhaft: Winschoten Garst Nr. 6
ist am 10 März 1945 um unbekant Uhr unbekant Minuten in
Konzentrationslager Bergen-Belsen verstorben.
Der Verstorbene war geboren am 31. Oktober 1910 Amsterdam
Der Verstorbene war verheiratet mit Tine du Croix, geborene Boersma,
wohnhaft Winschoten, Garst Nr. 6

50 Brief van 26 februari 1946 van de heer A. Timmenga, waarin alleen gemeld kon worden dat André 'omstreeks Maart '45 in het concentratiekamp Bergen Belsen' was overleden. De onmacht om gedetailleerde informatie te verstrekken is indicatief voor de chaotische, administratieve situatie van die dagen in zowel Nederland als Duitsland.

51 Brief van 9 maart 1948 van de heer J. van de Vosse. Den Haag baseerde zich op de verklaringen van de eerder reeds genoemde pastoor Hegge (inmiddels te 's-Heerenberg werkzaam) en Van der Brugge uit Middelharnis (zie noot 48). Diezelfde dag werd vanuit Den Haag aan het Internationale Rode Kruis een *Enquiry for an official certificate of death* verzonden.

52 Brief van 18 maart 1948 van de afdeling Amsterdam van het Rode Kruis aan het hoofdkantoor in Den Haag.

Loheide, den 9. August 1948
Der Standesbeamte⁵³

De naam: een mensenleven

De rouw- en herdenkingsdienst voor André du Croix op zondag 8 juli 1945 was in de Nederlands Hervormde kerk van Winschoten georganiseerd, omdat de doopsgezinde kerk niet genoeg ruimte zou kunnen bieden aan de grote schare belangstellenden. In de doopsgezinde vermaning werden op zondag 22 mei 1946 in een dienst, die geleid werd door dominee Willem Mesdag van Sneek, de glas-inloodramen ingewijd, samen met de bijzetting in een nis van een urn met de as van G.N. Krook, de in Amersfoortse krijgsgevangenschap op 28 november 1942 overleden oud-voorzitter van de gemeente. De plechtige onthulling van gedenkraam en nis werd verricht door kerkenraadvoorzitter H.C. Baumann, die in de oorlog samen met Krook eveneens in Amersfoort gevangen had gezeten. In de *Winschoter courant* werd uitvoerig verslag gedaan van deze plechtigheid:

Te vermelden valt nog, dat het gedenkraam en de nis aangebracht zijn in de rechter zijgevel van het kerkgebouw. Er waren bloemstukken opgesteld. Het gedenkraam wordt beheerst door een met twee handen opgeheven kruis waarom heen in rand-schrift is aangebracht: 'Het leven is de kruisbanier tot in Gods handen dragen', terwijl er onder is aangebracht: 'In Memoriam Ds. André du Croix, geboren te Amsterdam op 31 Oct. 1910, Leeraar der Gemeente vanaf 7 mei 1939, overleden op onbekende datum in Maart 1945 in het Concentratiekamp Bergen-Belsen (Duitsland)'. De nis die de urn met de as van de overleden oud voorzitter van de Gemeente bevat, is aangebracht onder het gedenkraam. Aan beide zijden is een opschrift aangebracht luidende: 'In deze urn rust de asch van Broeder Gerrit Niklaas Krook, in leven tandarts te Winschoten, voorzitter der Gemeente van 29-1-'34 tot 28-1-'38, Geboren te Sneek op 17-1-1890, onder Duitse bezetting overleden in het concentratiekamp Amersfoort op 28 november 1942. In God rustte zijn ziel!'⁵⁴

⁵³ Het dossier van André en de *Sterbeurkunde* (in drievoud) waren vanuit Berlijn op 26 augustus 1948 naar het Informatiebureau van het Rode Kruis verzonden door J.H. Zwart, die als communist eveneens in Sachsenhausen gevangen had gezeten en daar betrokken was geweest bij de administratie. Na de oorlog was hij als 'ter zake deskundige' door het Rode Kruis in dienst genomen om in Duitsland informatie over slachtoffers te achterhalen. Op 22 september werd een kopie van de *Sterbeurkunde* naar de burgerlijke stand van Winschoten gestuurd. In 2004 werd het document in het Gemeentearchief van Winschoten evenwel niet meer aangetroffen. Ik beschik over een fotokopie van slechte kwaliteit, waarvan de tekst hier is overgenomen.

⁵⁴ Uit de *Winschoter courant* van 23 mei 1946. De ontwerper van het raam was Th. Verlaan, die dat belangeloos deed; het werd geplaatst door de firma Koops. Het bijzetten van de urn was nog het initiatief van mijn vader geweest, getuige de kerkenraadsnotulen van najaar 1945: 'omdat wij gestand doen hetgeen ds. Du Croix toendertijd de familie heeft toegezegd' (met dank aan Jan Jarg Bolt).

Het woonhuis aan de Garst 6 te Winschoten (archief familie Du Croix)

Mesdag zou later dat jaar, toen André's sterfdatum bekend was geworden, zijn herdenkingsboekje publiceren: *In dit teeken [...] aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix*. Op de schouw van het Seminarium van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam, Singel 454, werd na de oorlog een gedenkplaat aangebracht ter herinnering aan de wegens hun verzetsdaden omgekomen predikanten van de broederschap: Albert Keuter, André du Croix, Gijsbert Johan Gorter en Wieger Teun Dick Smit.⁵⁵ Tine du Croix zou na de oorlog André's naam opgegeven voor de 'Eerelijst' met namen van hen die gevallen zijn voor het vaderland, die bewaard wordt in het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag. Ook zij hier nog de gedenkplaat vermeld, die in 1995 werd aangebracht op het grotere, reeds kort na de oorlog ingerichte Canadese oorlogsmonument aan de weg van Winschoten naar Pekela, en dat sindsdien een centrale plaats inneemt bij de 4 mei herdenkingen.

Toen als gevolg van de in 1989 gestichte Doopsgezinde Gemeente Oost-Groningen, een samenvoeging van de gemeenten Winschoten en Stadskanaal, in 1994 de kerk van Winschoten moest worden afgestoten, werden de herdenkingsramen daaruit verwijderd, gerestaureerd en in 1996 in het kerkgebouw van Stadskanaal aangebracht. Het 'verhaal erachter' was bij de jongere generaties inmiddels zo goed als in vergetelheid geraakt. Mevrouw R. Ridder-Hoogveen uit Assen

⁵⁵ Beide laatstgenoemden waren studenten van het Seminarium toen zij werden vermoord. Zie Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', 187-188.

heeft toen, samen met de voorzitter van de kerkenraad J.J. Bolt het initiatief genomen, om naspeuringen te doen naar de tragische geschiedenis van 'hun' voormalige dominee. Niet alleen zou dit resulteren in mijn speurtocht naar de geschiedenis van de vader die ik nauwelijks gekend heb.⁵⁶ Als uitvloeisel van hun initiatief werd, in samenspraak met de familie, tevens een gedenkwaardige herdenkingsdienst gehouden op 20 maart 2005 in de doopsgezinde kerk van Stadskanaal, die geleid werd door dominee R.P. Yetsinga.⁵⁷ Henk Strating, in de oorlog een catechisant van André en auteur van enkele boeken over deze bewogen episode uit de geschiedenis van Winschoten (die toen ook haar ooit grote Joodse gemeenschap zag verdwijnen), haalde daarbij nog levendige herinneringen aan hem op.⁵⁸

56 Geboren in 1941 heb ik geen persoonlijke herinneringen aan mijn vader – ik kende hem enkel uit verhalen. Opgeleid als elektrotechnisch ingenieur werkte ik 24 jaar bij het Amerikaanse computerbedrijf IBM; daarna werd ik algemeen directeur van een deel van het telecombedrijf *Lucent technologies, Bell labs innovations*.

Het ontdekken van de brieven van mijn moeder aan Bep Keuter en het terugvinden van het oorspronkelijk in 1946 geplaatste herdenkingsraam in Stadskanaal, vielen samen met mijn pensionering. Dankzij de toen beschikbaar gekomen vrije tijd lag het voor hand nu eindelijk deze geschiedenis zelf eens te gaan uitzoeken en te documenteren, om zodoende mijn vader opnieuw te leren kennen. Onze moeder heeft, net zoals dat bij vele anderen van haar generatie het geval is met soortgelijke dramatische ervaringen, niet veel verteld. De resultaten van mijn zoektocht zijn samengebracht in een boekje dat in beperkte oplage en in eigen beheer is uitgegeven: *Kroniek van het leven van ds. André du Croix 1910-1945* (Castricum, 2005); het is opgedragen aan mijn moeder. Dit artikel is daarop gebaseerd, deels aangevuld met gegevens die mij in reactie daarop sindsdien nog bereikten. Zo werd mij onder andere verteld dat het verraad van de verzetsgroep Du Croix door de SD beloond werd met een premie 300 gulden aan de verrader, die in geldnood zat. Via het internet ben ik tevens in contact gekomen met *Commander* Michael Graham, die als leider van een van de drie tankdivisies tot de bevrijders behoorde van kamp Bergen-Belsen op 15 april 1945. Hij heeft mij een uitvoerig verslag gezonden van de onvoorstelbare gruwelijkheden die zij daar aantroffen, dat als bijlage in mijn *Kroniek* is opgenomen. Terwijl hij en zijn manschappen door moesten stoten naar het oosten, aan de Oostzee, waar later de Oder-Neissegrens zou komen te liggen, bekommerden Britse en Canadese medische troepen zich om de overlevenden, terwijl de overledenen begraven werden in massagraven. De verantwoordelijken werden gevangen genomen en in Celle terecht, waarbij veldmaarschalk Montgomery opdracht had gegeven geen clementie te tonen.

57 Kerkenraadvoorzitter Bolt en mevrouw Ridder-Hogeveen, die ik beiden veel dank verschuldigd ben, hebben voor die gelegenheid een documentatiemap samengesteld, die aan alle bezoekers ter hand werd gesteld. Hierin zijn onder meer verzameld: de teksten van de twee laatste preken die André op Goede Vrijdag en Eerste Paasdag van 1944 in Winschoten heeft gehouden, het jaarverslag van de gemeente Winschoten over de laatste oorlogsjaren (dat bij dit artikel als Bijlage I is opgenomen), en de tekst van Mesdags herdenkingsboekje, *In dit teeken*.

58 Hij schreef *Kroniek van een bevrijding: de regio Winschoten, april 1945* (Scheemda, 1995) en het reeds eerder vermelde *Winschoten 1940-1945; een provinciestadje aan de Duitse grens*. In de in noot 57 genoemde documentatiemap zijn ook nog alle op mijn vader betrekking hebbende gegevens uit Stratings laatstgenoemde boek verzameld.

Nawoord

Mijn vader André du Croix is opgegroeid na de Eerste Wereldoorlog. Hij is zeer bevlogen en gemotiveerd geraakt tegen het einde van zijn middelbare schooltijd en vooral in zijn studententijd. Met veel idealisme en grote toekomstverwachtingen is hij aan zijn loopbaan als doopsgezind predikant begonnen. Zijn betrokkenheid bij het verzet is zonder twijfel te verklaren uit zijn rotsvaste geloof, gevoel voor rechtvaardigheid, strijd tegen onrecht en compassie voor de medemens. Hij was een energieke, spontane, primair reagerende en intens levende man. Uit gesprekken met nog levende getuigen blijkt dat hij, hoezeer bewust ook van de steeds uitzichtlozer situatie waarin hij terecht gekomen was, overtuigd bleef van de juistheid van zijn daden als rechtvaardiging voor zijn houding. Dat heeft hem gesterkt en de naderende dood doen accepteren, hoeveel hij ook in gedachten bij zijn vrouw en kinderen was en naar hen verlangd heeft. Het verlies is voor onze moeder Tine en voor ons, kinderen, enorm geweest; het heeft op ons leven een stempel gedrukt, alhoewel de diepte daarvan pas op latere leeftijd tot ons doorgedrongen is.

Na de oorlog heeft André's kampvriend, priester Vic Hermens, zijn studie filosofie aan de Universiteit van Nijmegen kunnen vervolgen en voltooien. Hij zou later docent filosofie en godsdienstonderwijs worden aan de priesteropleiding van het Seminarie in Rolduc en de Theologische Hogeschool in Heerlen. Door zijn toen al zeer zwakke gezondheid kon hij de herdenkingsdienst van 20 maart in Stadskanaal niet meer bij wonen. Vic Hermens is op 11 juli 2005 op 89-jarige leeftijd overleden. De enkele nog in leven zijnde getuigen die mijn vader André du Croix bewust gekend en meegemaakt hebben, zijn nu tussen de 75 en 100 jaar oud. Er rest ons nog maar weinig tijd om naar hen te luisteren en hun verhaal uit eerste hand vast te leggen. In 1948 begon Tine weer te werken als onderwijzeres in Winschoten, totdat zij in 1952 naar Hilversum verhuisde, waar zij tot aan haar pensioen les zou geven aan de Godelinde school. Daar heeft zij ons drieën verder grootgebracht. Zij is inmiddels 92 jaar. Deze hele geschiedenis, mijn speurtocht naar mijn vader, is voor haar inmiddels een zo goed als gesloten boek.

Bijlage I

Jaarverslag van de Doopsgezinde Gemeente Midwolda c.a. te Winschoten over het jaar 1944

Gebrek aan brandstof maar nog meer aan licht, noodzaakte ondergeteekende dit verslag later neer te schrijven dan reglementair geboden is. Dit heeft echter ten gevolge, dat de feiten kunnen worden neergeschreven zooals ze zich werkelijk hebben voorgedaan en dat niet, zooals in de laatste vijf jaar van de zwaarste beproevingen voor het Nederlandsche volk, voorzichtigheid is geboden, teneinde den laaghartigen bezetter geen aanleiding te geven om nog meer ellende in onze gemeente teweeg te brengen dan reeds is geschied. Immers op 15 April 1945 trokken de zegevierende geallieerde troepen onze stad binnen; 5 Mei 1945 capituleerden de nog resterende en ingesloten Duitsche legers in het Westen van ons Vaderland, dat ten prooi was aan een door den bezetter opzettelijk georganiseerde hongersnood, aan uit wraak aangerichte inundatiën en vernielingen en aan de meest vuige terreur. Hiermede kwam een einde aan het grofste onrecht, de vuilste ongerechtigheid, aan roof en plundering, tyrannie en barbaarsheid, die ons geliefde Vaderland ooit in de geschiedenis heeft gekend. Tusschen de polen Mei 1940 en Mei 1945 ligt een zee van ellende.

Moest het jaarverslag 1943 eindigen met de vurige bede, dat God aan onzen dapperen leeraar en zijn zwaar beproefd gezin kracht naar kruis mocht schenken en hem steunen mocht om te doorworstelen datgene wat te doorworstelen moet worden, dit jaarverslag moge beginnen met de vurige bede tot omhoog, dat het onzen leeraar, wiens lot en verblijfplaats alleen aan God bekend is, gegeven mag zijn behouden naar lichaam en geest aan zijn gezin en aan de gemeente te worden teruggegeven. Nog meer dan in vorige jaren klinkt in dit verslag een mineurtoon zoowel om den tijd waarin de Heer der Gemeente ons geplaatst heeft, als om de innerlijke toestand der gemeente.

Reeds in de tweede week van het nieuw aangevangen jaar 1944 begonnen de moeilijkheden. Temidden van een lesuur aan toekomstige leden der gemeente, vervoegden zich aan de kerkekamer een tweetal lieden van de zwarte bende van Mussert, behoorende tot het uitvaagsel der maatschappij, doch dat door den vijand werd gebruikt om zijn laffe praktijken te volbrengen tegenover het edele gedeelte van ons vertrapte volk, dat niet bukken wilde voor de schandelijke theorieën van het nieuwe heidendom, van bloed en bodem en dat zijn afschuw tegenover de grootste schanddaad van den oorlog n.l. de beestachtige wijze waarop het Joodsche Volk werd uitgeplunderd, weggevoerd en vermoord.

Deze onpure lieden, door den vijand bewapend om eigen volk te onderdrukken en met een weidsch woord 'Landwacht' geheeten, namen den leeraar gevangen onder beschuldiging, dat hij zijn medewerking had verleend tot het huisvesten van door den vijand achtervolgde jonge mannen, welke dientengevolge waren ondergedoken.

Het moge den leeraar tot eer strekken, dat deze beschuldiging jegens hem, goed Christen en Vaderlander als hij was en belijder van de woorden, neergeschreven in Lied 287:

'Het leven is geen vreed' alhier
geen wapenstijand vragen;
Het leven is ... de Kruisbanier
tot in Gods handen dragen'

op goede gronden berustte.

De voormalige doopsgezinde kerk te Winschoten (2004) (foto: A.J du Croix)

Intusschen gelukte het hem, door de handigheid hem eigen, na twee dagen weer op vrije voeten te worden gesteld, zij het dan tegen betaling van een niet geringe geldboete, welke in een korte spanne tijds door goede vaderlanders, was bijeen gebracht. Voor zoover de tijdsomstandigheden dit niet verhinderden, kon dan ook het gemeentewerk verder normaal voortgang vinden. Helaas echter niet voor langen tijd. Reeds half Februari werd de leeraar gewaarschuwd door vrienden en medewerkers in de ondergrondsche beweging, dat de vijand hem wederom op de hielen zat en werd hem aangeraden te verdwijnen. Om den vijand geen aanwijzingen te geven bij eventueele huiszoeking, vermelden de notulen van de Kerkeradsvergadering op 19 Februari 1944, in strijd met de waarheid, dat de leeraar verlof heeft gevraagd wegens overspannen zenuwen. Begin April scheen het gevaar geweken en werd van bevriende zijde aan den leeraar te kennen gegeven dat hij wel weder zijn ambtswerk kon hervatten. Onder groote belangstelling van de zijde der gemeente werd daarop door hem op 7 April het Avondmaal bediend, terwijl op 1e Paaschdag een tweetal zusters door den doop op belijdenis tot de gemeente toetraden. Helaas, het gevaar bleek niet geweken. Reeds in den nacht van 14 op 15 April werd de leeraar door de politie, door den vijand uit landverraders gerecruteerd, van zijn bed gelicht en reeds na enige uren overgebracht naar het Huis van Bewaring te Groningen.

Hoewel de juiste feiten op dit oogenblik nog niet bekend zijn – en het is de vraag of zij ooit bekend zullen orden – wel kan worden aangenomen dat Ds. du Croix het slachtoffer is ge-

worden van het verraad van één der jongeren, die in 1940 lid was van de jongenkring. Mogelijk heeft de leeraar, goed van vertrouwen als hij was, niet steeds de noodige voorzichtigheid betracht bij het kiezen van zijn medewerkers en heeft hij meer de aandacht op zichzelf gevestigd bij het verrichten van het ondergrondse werk dan strikt noodzakelijk en geboden was, niettemin blijft het feit bestaan, dat én het Vaderland én de gemeente hem grooten dank verschuldigd zijn voor het belangrijke werk ten dienste van hen, die slachtoffer zijn geworden van de vijandelijke terreur en ten dienste van de voorbereiding van de bevrijding van het Vaderland.

Maandenlang verbleef de leeraar in het Huis van Bewaring. Bij zijn bewegelijke en eenigszins onrustige natuur moet deze opsluiting wel een zware beproeving voor hem zijn geweest. Doch met mannenmoed en als fier Nederlander werden de moeilijkheden gedragen. Zware en langdurige verhooren werden hem door zijn Duitsche beulen afgenomen, doch moedig doorstaan en geen woord van verraad werd door hem geuit. Namen van zijn ondergrondse medewerkers werden door hem niet genoemd en velen werden op deze manier door hem gered van zware straffen en erger. Eerbiedige hulde voor dezen moedigen Christen en fieren Nederlander!

Daarop volgde de overbrenging naar het concentratiekamp te Vught. Volgens de schaarse berichten, die ons bereikten, werd ook daar het lot moedig gedragen. Zelfs hield zijn geest zich bezig met het ontwerpen van verbouwingen aan zijn huis en aan de Kerk. Begin September ontstond bij de Duitschers de vrees, die niet denkbeeldig is gebleken, van een opmarsch der geallieerde legers in Nederland. De vijand voelde zich niet meer veilig en zag zich genoodzaakt de gevangenen uit het kamp te Vught over te brengen naar Duitsland, doch niet dan na eenige honderdtallen eerst te hebben vermoord. Martelend was de onzekerheid omtrent het lot van onzen leeraar. Was hij door den vijand omgebracht?

Inmiddels was het gezin, Mevrouw du Croix en de beide jonge kinderen, naar familie in Friesland vertrokken met de bedoeling daar een paar weken te vertoeven. Echter maakten de omstandigheden, de opmarsch van de geallieerden in Brabant en Limburg en de daarmede door onze wettige regeering in Londen bevolen spoorwegstaking, door het wegvallen van alle verkeersmiddelen, een terugkeer van het gezin onmogelijk. Gode zij dank ontving Mevrouw du Croix langs geheimen weg het bericht, dat haar Man behoorde tot de talloos velen, die naar een concentratiekamp in Duitschland waren overgebracht. Eenige maanden bleef verder bericht uit, doch begin November ontving de zoon van Zr. Graalman, die reeds geruimen tijd in Leer (Oostfriesland) werkzaam was ten gevolge van de zoogen. 'Arbeitseinsatz' van Ds. du Croix een brief, waaruit bleek, dat hij in het concentratiekamp Oraniënborg bij Berlijn was ingesloten. Deze brief getuigde van een onverwoestbaar geloof in Christus, van aan fiere geest en van grote belangstelling in het lot van zijn Vrouw en kinderen, van zijn gemeente en van zijn vrienden.

Hoewel briefwisseling tusschen Nederland en Duitschland niet mogelijk was, bleef, door middel van den heer Graalman, schriftelijk contact met den leeraar bestaan. Zo kon de geboorte op 3 November 1944 van zijn derde spruit en tweede dochter worden meedegedeeld. Ook zorgde de heer Graalman vanaf dien tijd voor het toezenden van levensmiddelenpakketten. Zr. Graalman nam de leiding op zich van de inzameling van levensmiddelen, waartoe velen uit de gemeente en daarbuiten gaarne medewerkten, niettegenstaande de levensmiddelenpositie over het geheel verre van rooskleurig was. Iederen Maandag nam haar zoon onder voorwendsel dat deze levensmiddelen voor eigen gebruik waren bestemd, het noodige mee over de grens en vanuit Leer werden dan pakketten naar Oraniënborg gezonden. Tevens

werd een weg gevonden, om de verzending zoo vlug mogelijk te doen plaats hebben. Blijkens de berichten van Ds. du Croix werden de levensmiddelen in grooten dank ontvangen.

Niettegenstaands de ellendige omstandigheden was er dus reden tot groote dankbaarheid. Deze toestand duurde tot half Januari 1945. Toen begon de groote opmarsch der Russische legers in Duitschland en werd Berlijn bedreigd. Het laatste bericht van den leeraar dateerde van 15 Januari 1945. Sindsdien is alle contact verbroken. Uit voorzichtig opgestelde berichten van medegevangenen, na dien nog ontvangen, werd het vermoeden geconcludeerd, dat de leeraar overleden was. Dit bracht groote ontsteltenis teweeg. Later werd een ander bericht ontvangen waaruit kon worden besloten, dat de leeraar naar een ander kamp was overgebracht. Helaas dus wederom martelende onzekerheid tot op dit oogenblik.

Indien inderdaad de leeraar tot Hooger leven opgeroepen mocht zijn, dan moge de zekerheid, dat hij in Christus is ontslapen als een oprecht en moedig Vaderlander, zijn Vrouw en kinderen, zijn Ouders en verdere nabestaanden en de gemeente tot troost strekken. Echter blijft de hoop leven, dat hij wegen zal hebben gevonden om uit zijn gevangenschap te geraken en nu binnen eenigen tijd in het Vaderland terug te keeren.

Het behoeft zeker geen betoog, dat deze droeve geschiedenis haar stempel op het leven der gemeente heeft gezet. Ds. de Zeeuw uit Sappemeer trad op als consulent en heeft den grooten dank der gemeente verdiend voor zijn vele en goede diensten aan de gemeente bewezen in uiterst moeilijke omstandigheden. Wegens het wegvallen van alle verkeersmogelijkheden heeft hij lange en moeizame fietstochten ondernomen op slechte banden en onder het gevaar, dat zijn rijwiel hem onderweg door de bezettende macht werd ontstolen. Niettegenstaande de groote moeilijkheden op allerlei gebied kon in 1944 toch de predikdienst regelmatig plaats vinden. Vooral nà September, toen alle verkeersmiddelen ophielden te bestaan, kwam de kerkeraad haast voor onoplosbare puzzles te staan, omdat de eene beurt na de andere door predikanten, die van ver moesten komen, werd opgezegd. Op het allerlaatste oogenblik soms is er toch steeds een oplossing gevonden om de preekbeurten te doen plaats hebben.

Tengevolge van de 'Sperrtijd', 's avonds om 8 uur thuis, sinds September 1944 en van het totaal ontbreken van verwarming en verlichting, en nog het meest tengevolge van het feit dat de geheele schooljeugd in het najaar door den bezetter werd geëxploiteerd om aardappelen te rooien en andere veldarbeid te verrichten, vielen alle catechesatieën weg. De bijbelklasjes konden evenmin voortgang hebben, mede omdat het te gevaarlijk werd om vele Jongelieden op één plaats te verzamelen. Niets was veilig voor de steeds toenemende terreur van den vijand. Tevens werd alle vereenigingswerk totaal onmogelijk.

Alleen gelukte het, zooals reeds gemeld, de predikdienst regelmatig in stand te houden, zij het dan ook in een meermaalen ijskouden kerk. Dat de gemeente zich hierdoor echter niet liet afschrikken en de diensten goed werden bezocht, getuigt van de behoefte aan een opbeurend, verwarmend Christelijk woord in bangen tijd.

In Midwolda werden 11 godsdienst oefeningen gehouden, terwijl er één beurt wegens ziekte werd opgezegd. Helaas had de betrokken leeraar zich geen voldoende rekenschap gegeven van de slechte postverbinding. Hierdoor werd het bericht van verhindering te laat ontvangen. Dit had tengevolge, dat een 50-tal kerkgangers, waaronder eenigen die één uur heen en één uur terug moesten loopen, onverrichter zake huiswaarts moesten keeren. Den betrokken predikant is deze hoogst nonchalante behandeling van zaken op scherpe wijze onder het oog gebracht. Van deze 11 beurten werd er nog één vervuld door den eigen leeraar, 7 beurten door Doopsgezinde leeraren en 3 door Ned. Herv. predikanten.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	
Naam : Du Croix																											
Voornamen : Andre																											
Geb. datum :														Geb. plaats :													
C - nr.				Datum binnenkomst								Datum vertrek								Nummer							
II A				15.6.44																2023							
Einl. Dienststelle																											
Aantekeningen																											
Hg 14641																											

Registratiekaart Oranjestad Scheveningen (foto: A.J du Croix)

In Meeden werd wederom blijk gegeven van een innige samenwerking met de Ned. Herv. gemeente. Van de 6 beurten werden er 2 vervuld door den plaatselijken N.H. predikant, telkenmale in een tot berstens vol kerkgebouw, terwijl er 4 werden geleid door de Doopsgezinde leeraren op Zondagen, dat er geen dienst was in de Ned. Herv. kerk.

Beerta heeft eveneens recht op 6 beurten, doch aangezien ook de Ned. Herv. predikant aldaar vrijzinnig is, heeft het geen zin om ook N.H. predikanten te laten voorgaan in de Doopsgezinde gemeente. Dit bracht eigenaardige moeilijkheden met zich mede en met den besten wil der wereld konden de 6 beurten niet vervuld worden. Slechts 3 beurten werden geleid door doopsgezinde leeraren, terwijl op Zondag 24 September, toen in de N.H. kerk aldaar geen dienst was wegens vacature, is daarin onzerzijds voorzien door een gemeenschappelijke dienst in de N.H. kerk onder leiding van een em. Herv. predikant te Winschoten.

In Winschoten werden in totaal 26 beurten gehouden en wel namens den Nederl. Prot. Bond 2, door de eigen leeraar 5, door Doopsgezinde leeraren 9, door Remonstrantsche predikanten 2 en door N.H. predikanten 7. Er werd een gemeenschappelijke dienst werd gehouden in de N.H. kerk, waarbij de plaatselijke predikant vooring. Twee beurten namens de Protestantenvond werden zóó laat door de betrokken voorgangers opgezegd, dat zoowel het Bestuur der N.P.B. als de Kerkeraad daarin met geen mogelijkheid meer kon voorzien.

Uit dit overzicht blijkt, dat van andere kerkelijke zijde voor een groot deel in de moeilijkheden hulp werd geboden, waarvoor grooten dank is verschuldigd.

Op 28 Maart 1944 werd de jaarlijksche algemeene ledenvergadering gehouden, in welke

vergadering een belangrijke wijziging is aangebracht in het reglement der afdeeling Winschoten. Met name werd de mogelijkheid geschapen tot toetreding als gastlid der gemeente door hen, die tot de Remonstrantsche broederschap behooren. Met behoud van hun 'Remonstrantsch zijn' hebben deze gastleden dezelfde rechten en verplichtingen als de leden, terwijl, zoodra het aantal gastleden tien bedraagt, zij eveneens recht hebben op tenminste één zetel in den Kerkeraad. Het gastlidmaatschap vervalt zonder meer, zoodra te Winschoten een Remonstrantsche gemeente wordt gesticht. Het aantal gastleden bedraagt thans 14, terwijl Dr. T. Potjewijd⁵⁹ uit deze gastleden tot lid van den Kerkeraad werd gekozen. Hiermede werd de historisch gegroeide band met de Remonstranten, waaronder vele getrouwe kerk-gangers, leden van het kerkkoor en bezoekers van onze cursussen en lezingen, nauwer aangehaald en reglementair vastgelegd. Moge dit belangrijke besluit strekken tot heil van Remonstranten en Doopsgezinden beiden. De doop, welke in 1943 niet werd bediend, wegens de in het jaarverslag 1943 vermelde redenen, heeft op 1e Paaschdag onder overgrootte belangstelling plaats gehad. Helaas kon de bediening van den doop van hen die in 1944 tot de gemeente zouden toetreden, door de bovenomschreven omstandigheden geen voortgang vinden. Immers het overgrootte deel der a.s. leden gaf er de voorkeur aan, daarmede te wachten totdat de eigen leeraar weder in het midden der gemeente zou zijn teruggekeerd.

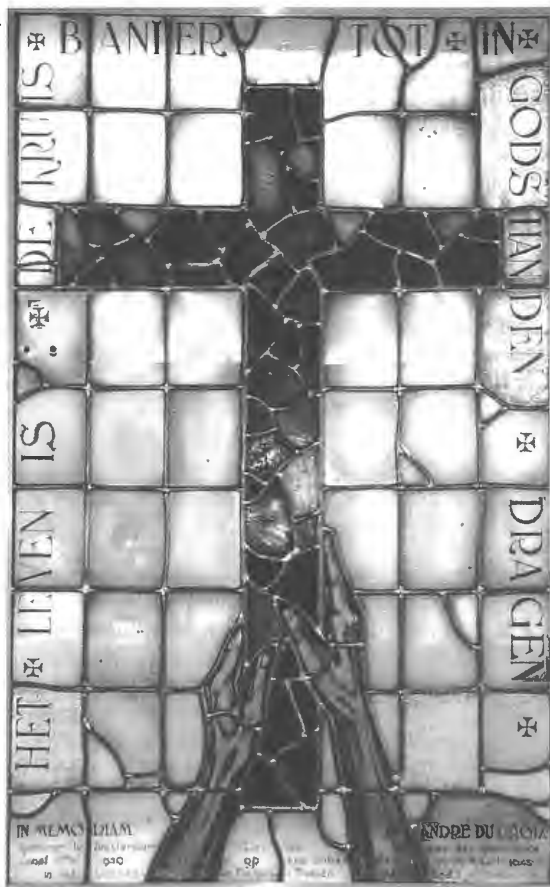
Gebrek aan gelegenheid tot studie maakte het het koor onmogelijk om zijn medewerking aan de godsdienstoefeningen te verleen. Slechts in de Kerstdienst, die op Zondag 24 Dec. werd gehouden onder voorgang van den consulent, verleende een kleine bezetting van het koor medewerking. Aangezien toen de elektrische stroom was afgesneden, waardoor het grootte orgel niet meer bruikbaar was, had het koor zich opgesteld achter in de kerk. De zang van koor en gemeente werd op meesterlijke wijze begeleid door Dr. Brommer op een harmonium. Gedurende den tijd, dat er geen electriciteitsvoorziening is, moet de gemeente zich ook verder met dit harmonium, door een der leden in bruikleen afgestaan, behelpen.

Hoewel de temperatuur in het kerkgebouw beneden het vriespunt lag, was toch de gemeente bij dezen Kerkdienst in grooten getale opgekomen en heerschte er een gewijde stemming. De Oudejaarsoverdenking had plaats in den ochtend van 31 December, omdat wegens gebrek aan licht en wegens de door de bezettende macht ingevoerde 'Sperrtijd', een avonddienst onmogelijk was. De gewijde stemming, eigen aan den Oudejaarsavond, had daaronder wel eenigszins te lijden, doch werd weder teniet gedaan door het gloedvolle betoog van den Consulent. Wegens de in zijn predikatie aangehaalde controverse tusschen een 'bevrijd gedeelte' van het Vaderland en een 'bezet gedeelte' werd de consulent door het verraad van een der kerkgangsters – gelukkig geen gemeentelid – later door de zoogen. Landwacht van het onbenullige mannetje Mussert ter verantwoording geroepen. Daarbij werd hem onder het oog gebracht, dat hij had moeten spreken van een 'door de geallieerden bezet' en een 'door de Duitschers bezet' gedeelte van Nederland. De tegenwerping, dat hij de termen gebruikt had, die toch in de pers werden gebezigd, doch dat het niet mogelijk was om aanhalingsteekenen uit te spreken, bracht de heeren landverraders vermoedelijk eenigszins in het nauw. Althans het incident had geen verdere nadeelige gevolgen en met een schrobbeering van de zijde der aanhangers van Hitler's zoogen. 'nieuwe orde', kon Ds. de Zeeuw weder huiswaarts gaan.

De diensten van het 'Avondgebed', waarvan in het jaarverslag 1943 sprake is, konden bij gebrek aan licht en verwarming in 1944 niet worden gehouden.

59 Doctor Teunis Potjewijd was directeur van de Chemische Fabriek in Winschoten, de GEM-BO. Hij schreef na de oorlog verschillende boeken over Winschotens verleden.

Het gedenkraam in de doopsgezinde kerk te Stadskanaal (foto: A.J du Croix)

Tot hooger leven werd in Februari 1944 opgeroepen Br. Tjakko Berend Burema, een bescheiden, doch trouw lid der gemeente. Zijn gezondheidstoestand was reeds dermate slecht, dat hij al geruimen tijd niet meer in staat was de godsdienst oefeningen bij te wonen. God geve hem de eeuwige rust.

Twee huwelijksinzegeningen hadden in 1944 plaats, n.l. op 30 Mei en 2 September. Beide plechtigheden mochten zich in een groote belangstelling van leden en vrienden verheugen.

Met attestatie vertrokken 9 leden naar elders, terwijl 4 leden zich op deze wijze aan de gemeente verbonden.

Op 1 Januari 1945 bedroeg het aantal Remonstrantsche gastleden 12 en het aantal leden 132, verdeeld over Meeden 10, Midwolda 17, Beerta 20, Winschoten 79 en 6 elders. Hiermede moge dit, op vele punten droevige jaarverslag over het rampjaar 1944 worden besloten. God geve, dat thans voor de gemeente een tijd van wederopbouw en opbloei moge aanbren-

ken. Hij schenke den leeraar spoedige terugkeer in zijn gezin, zijn gemeente en zijn Vaderland en geve hem de kracht, zich te wijden aan zijn belangrijke taak in ons aller midden.

Winschoten, 10 mei 1945.

De wnd. Secretaris.

Bijlage II

Brief van H.T. Koning te Hengelo aan T. du Croix-Boersma, januari 1945

Ter inleiding op de brief van Koning is tevens het begin van het schrijven van dominee Daalder aan de secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, van 17 december 1944 afgedrukt; het vervolg van die brief doet hier niet ter zake, omdat het voornamelijk de zorgelijke situatie te Enschede tot onderwerp heeft.

Enschede 17 december 1944,

Zeër geachte heer Craandijk,

Hedenmorgen had ik onder mijn gehoor een fabrikant uit Hengelo die juist uit Oraniënburch ontslagen is. Hij bracht de groeten van de collegae Keuter en du Croix, die beiden daar zitten. Met du Croix had hij geruime tijd in een cel gezeten. Deze maakte zich nogal ongerust over zijn gezin, geestelijk was Keuter veel sterker. Deze had zijn opgeruimdheid en hoop bewaard en was in staat ook anderen iets van zijn geloof te geven. Ook de zoon van Keuter zat daar, waarschijnlijk zal de laatste vrij komen, doch dan moet hij voor arbeidsinzet zich melden. Daar du Croix lichamelijk niet sterk is informeerde ik naar de mogelijkheid om pakjes te zenden. Dit is helaas onmogelijk. De pakjes komen niet over. In zoverre hebben beide het betrekkelijk goed daar ze in de z.g. diplomatenbarak zitten waar het beter is dan in de ander deelen van het kamp. Hun adres is Diplomatenbarak, Kamp Sachsenhausen in Oraniënburch. Ik wist niet of de A.D.S. met deze situatie op de hoogte was en meende zodoende goed te doen met dit even te melden. ...

Met broederlijke groet en hoogachting,

w.g. Daalder.

Zeër geachte Mevrouw Du Croix,

Ik ontvang in dank Uw brief van 11 Jan. en zal deze direct en met genoegen beantwoorden. Zooals U schrijft, is de gevangenistijd in Vught U volkomen bekend. De treinreis van Vught naar Duitschland vond voor onze barak op 6 Sept. Plaats. Alle Vughtsche gevangenen werden

in beestenwagens vervoerd met ongeveer 80 man per wagon. Nog op Nederlandsch gebied zijn uit onze wagon 7 man ontvlucht. Totdat de achtste man op de seindraden is gesprongen, hetgeen de aandacht van onze S/S bewakers trok. De trein werd tot stilstand gebracht en is door het hoofd van de begeleiding in onze wagon twee revolverschoten gelost, waarbij één persoon is gedood en waarvan het lijk in onze wagon gebleven is tot het einde der reis was bereikt. De reis heeft twee dagen geduurd, brood met boter en worst waren aanwezig. Het einddoel was onbekend, doch is Sachsenhausen geworden. Een dag zijn wij daar geweest, verschillende vervelende formaliteiten verrichten, toen op stap, 8 Km. ver naar Heinkel. Schrik kenden wij niet meer.

De vliegtuigenfabriek Heinkel beslaat een groot terrein, bestaande uit bosch en wegen en een twaalfstal Halls. Toen wij er aankwamen, zagen wij dat de fabriek een paar maanden geleden hevig gebombardeerd was geworden. De Halls waren erg beschadigd. Er waren in onze tijd wel vele luchtalarmen, doch bommen zijn er niet geworpen, deze kwamen meer op Berlijn terecht. De alarmen waren meestal 's nachts en werden wij het bosch in gedreven.

De dagindeeling in Sachsenhausen in Oranienburg is, 's morgens om 3 uur 15 opstaan, daarna ontbijten, d.w.z. het restant avondbrood van de vorige dag, waarna appèl. Na het appèl werd er tot 12 uur gewerkt, waarna middageten $3/4$ liter watersoep, eenige aardappelen, vanaf 1 uur tot 5 uur werken en daarna avondappèl, vervolgens avondbrood 300 gr. brood, soms met ons rantsoen boter en jam of kaas. Uw man was toen ik vertrok nog niet in de diplomatenbarak, doch zou er wel van komen. De gevangenen behoeven daar niet te werken en kunnen onderling van gedachten wisselen, een Bijbel is daar uit den boze, doch vanzelfsprekend gebeurt het toch. Frissche lucht krijgt men voldoende op de appèls, want deze worden in de buitenlucht gehouden en duren soms kort soms lang. De omgeving is somber, van het landschap ziet men niet veel, vanwege de hooge muren rondom het kamp.

Zooals U schrijft hebt U gelegenheid pakketten te zenden, het beste is boter, kaas, blikjes sardines (met sleutel), suiker, melkpoeder gedroogde vruchten enz.

De kleding in Sachsenhausen is, gevangeniskleeren, eigen kleeren zijn ingenomen. De kleding is over het algemeen verre van fraai en gelapt, eerst was het zeer onvoldoende, later zijn ze verbeterd maar voldoende is het niet. Je mocht er je eigen schoeisel dragen, waren die versleten, dan kreeg je iets anders en de een was hierbij gelukkiger dan de ander. Gelukkig dat U naar Vught geen kleding hebt gestuurd, want deze hadden Uw man nooit bereikt.

De hygiënische toestand was bij Heinkel allermiserabelst, doch in Sachsenhausen goed. Indien er een of ander ongedierte voorkomt, dan wordt men direct ontluisd. Ziekte kwam zoowel bij Heinkel als in Sachsenhausen veel voor, n.m.l. dysenterie, dyphterie, roodvonk en verder longontsteking. De verpleging in het ziekenhuis in Sachsenhausen geschiedt meestal door gevangenen, Hollandsche doktoren en is redelijk goed, doch gebrek aan geneesmiddelen en verband. Lichamelijke straffen komen voor, doch die krijgt iemand die zich normaal gedraagt niet, wel kan men soms een algemeene slag oploopen.

Uw man was in Vught evenals in Sachsenhausen niet overspannen, wel zat hij soms wat in de put, doch wij beurdten hem dan wel weer op dus maakt U zich geen zorgen.

De ligging was in Sachsenhausen redelijk goed, in de meeste barakken twee man per bed, doch in de diplomatenbarak waarschijnlijk ieder zijn bed met vrij voldoende dekking.

In November was ik niet in het kamp en weet dus niet of het Roode Kruis telegram doorgekomen is, vermeldend de geboorte van Uw jongste kindje. Ik vrees daarvoor, rekent U in ieder geval op veel vertraging.

Hoe gaat het met U en de kleine? U woont gelukkig in een beste streek met het oog op de

voedselvoorziening, die helaas in onze groote steden zeer veel te wenschen overlaat.

Ik hoop U in deze brief zoo volledig mogelijk alle vragen te hebben beantwoord, en dat ik U omtrent Uw man zooveel mogelijk gerust gesteld te hebben.

Van harte wensch ik U het allerbeste toe, naar mijn overtuiging slechts een korten tijd de tanden op elkaar.

Met vele hartelijke groeten,

H.T. Koning
Wolterseweg 57
Hengelo (O).

Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Zuid-Limburg, Heerlen

Enige jaren geleden schreef ik een studie over de Nederlandse doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹ Ik wilde daarnaast altijd nog eens nagaan wat één gemeente in die tijd had meegemaakt. Daarvoor koos ik de doopsgezinde gemeente te Heerlen. Mogelijk geven de gebeurtenissen in die gemeente een goed beeld van wat er in andere doopsgezinde gemeenten is gebeurd. Het is echter een onvolledig beeld, aangezien de meeste gemeenten niet de moeite hebben genomen om gegevens over die tijd te verzamelen. Voor dit artikel was het dan ook vaak erg moeilijk om belangrijke gegevens te achterhalen.²

De doopsgezinde gemeente in Heerlen is één van de jongste gemeenten in Nederland. De gemeente werd opgericht in 1926 in het dorp Treebeek, nu een deel van Brunssum, gelegen in het oostelijke mijngebied. In dat jaar kwamen voor de eerste keer een aantal doopsgezinden en belangstellenden samen voor maandelijkse bijeenkomsten. Deze groep werd toen de Kring Limburgse Mijnstreek genoemd. In 1933 kreeg zij de naam Doopsgezinde Kerk Zuid-Limburg. Gedurende de enige tijd werden de diensten toen geleid door dominee Matthis van der Vegte uit Wageningen. In 1934 werd een gemeente gevestigd te Heerlen, alwaar men vijf jaar later de huidige vermaning liet bouwen. Vooral dominee Simon M.A. Daalder, doopsgezind predikant te Eindhoven, speelde een belangrijke rol bij het vestigen van de gemeente; het was het resultaat van zijn evangelisatiewerk in Heerlen. Verder speelde ingenieur Anton Eduard Dinger, hoofdbedrijfsingenieur van de gebouwen van de staatsmijnen, een heel belangrijke rol bij het oprichten van de gemeente en het bouwen van het kerkgebouw.

Dinger was in 1888 geboren te Batavia, de hoofdstad van het toenmalige Nederlands-Indië. Hij studeerde te Delft en werd in 1920 ingenieur bij de staatsmij-

1 Gerlof D. Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995): 165-197; en, 'We must [...] and can stand firmly; Dutch Mennonites in World War II', in: *The Mennonite quarterly review* 69:1 (1995), 7-36.

2 Velen hebben mij geholpen met het verzamelen van gegevens, maar ik wil vooral de volgende personen bedanken: Ineke en Kees Degenaar, leden van de Heerlense doopsgezinde kerk, Fiet van Rooij-Trienekens te Maastricht, en Rinske Poortman-Van Veen, te Castricum. Deze vier waren steeds – onvermoeid – bereid om mij op verzoek hulp te verlenen. Ik ben hun hiervoor geweldig dankbaar.

nen, waar hij na verloop van tijd hoofdbedrijfsingenieur werd. Dinger deed erg veel voor Heerlen, waar hij zeer gezien was; ook bij het katholieke deel van de bevolking. De Dingers waren van oorsprong Amsterdamse doopsgezinden. De grootvader van Anton Eduard Dinger, Jan Dinger geheten, ging op jeugdige leeftijd naar het voormalige Nederlands-Indië, waar hij fortuin maakte als directeur van de Nederlandse Esconto Bank en vooral ook in de suikerindustrie. Jan Dinger wilde graag dat zijn kleinzoon, Anton Eduard, de zaken in Indonesië overnam. Maar volgens de kleinzoon van deze Anton Eduard – op zijn beurt Eduard Dinger geheten – gaf zijn grootvader de voorkeur aan zwarte kolen boven witte suiker. Anton Eduard gebruikte een deel van zijn omvangrijke erfenis om een prachtige tuin in Heerlen aan te leggen, die één keer per jaar werd opengesteld voor het publiek. Verder bouwde hij een modelboerderij buiten de stad om het algemene welzijn en de volkshygiëne te bevorderen. Dinger was een vroom en gelovig man. Zijn liefde voor de doopsgezinden blijkt uit het omvangrijke bedrag dat hij bijdroeg aan de bouwkosten van een doopsgezind kerkgebouw te Heerlen. Later schonk hij de kerk een mooi glas-in-loodraam, ontworpen door de bekende artiest Cor Baljet. Zijn zuster, Caroline L.E. Dinger, doneerde een bedrag voor het orgel in de kerk. Dinger was heel vaak voorzitter van de kerkenraad. Voor zijn vele verdiensten kreeg hij in 1930 het officierskruis in de orde van Oranje Nassau en in mei 1952, kort voor zijn dood, werd hij Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Laatstgenoemde onderscheiding werd hem persoonlijk uitgereikt door Prins Bernard. Desondanks bleef Dinger een bescheiden man: een trouw navolger van Menno.³

In 1940 had de gemeente ongeveer tachtig leden waarvan velen uit de omstreken van Heerlen afkomstig waren. Ongeveer vijfentwintig leden kwamen uit het dorp Lutterade, dat nu deel uitmaakt van Geleen.⁴ In die tijd had Heerlen een bevolking van ongeveer 51.000 personen, waaronder zo'n 3.000 buitenlanders, en vormde het het centrum van de Nederlandse steenkoolindustrie. In 1940 waren er vier staats- en acht particuliere mijnen. In 1938 hadden die mijnen 32.000

3 N. van der Zijpp, lemma 'Heerlen', in: *The Mennonite Encyclopedia* 5 dln. (Scottsdale enz., 1955-1990); *Doopsgezind jaarboekje voor 1941* (Assen, 1940), 115; Doopsgezinde Kerk Zuid-Limburg aan Directie Limburgsche Tramweg Maatschappij (15 november 1940), in: Archief Doopsgezinde Kerk Zuid-Limburg, Heerlen (hierna afgekort als ADKZL). Telefonische interviews met Joop Borgwat, Shasta Lake, Californië, op 24 en 30 maart en 21 april 2004. De meeste gegevens over Dinger kwamen tot mij via een e-mail (van 7 augustus 2004) van zijn kleinzoon, Eduard A. Dinger (woonachtig in Cambridge, Nieuw Zeeland) en uit verschillende artikelen in regionale bladen zoals het *Limburgsch dagblad* van 2 september 1930 en 28 augustus 1935, en *Nieuws van de staatsmijnen* van 18 juli 1952. Deze werden toegezonden door Fiet van Rooij-Trienekens.

4 ADKZL.

Paul Walther Kauffmann (foto: Diego Mendes de Leon en Fiet van Rooij-Trienekens)

werknemers; in 1943 was dat aantal opgelopen tot 42.000.⁵ Veel leden van de doopsgezinde gemeente waren dan ook op een of andere manier betrokken bij een van de mijnen.

Dominee Daalder was de eerste predikant van de jonge gemeente. In 1942 werd hij opgevolgd door Theodorus van Veen. Van Veen was in 1915 geboren te Amsterdam. Na zijn middelbare schoolopleiding besloot hij theologie te gaan studeren, en hij moest daarvoor eerst een staatsexamen afleggen. Na de beëindiging van zijn studie aan het Doopsgezind Seminarium werd hij beroepen in Heerlen. Inmiddels was hij getrouwd met Hermina (Mies) Meijer. Zij kwam ook uit Amsterdam en was van remonstrantse komaf. Zij was enige tijd kleuteronderwijzeres in Amstelveen geweest, en zou later een belangrijke rol spelen tijdens de oorlog. In 1945 hadden de Van Veen's drie kinderen.⁶ Dominee J. Wieringa, een vriend van Van Veen, beschreef hem als 'iemand die nooit kon wennen aan de elende van anderen', en als 'een integer en warm gelovig mens', die veel had gegeven omdat hij veel ontvangen had. Zijn huwelijk was, volgens Wieringa, een bron van vreugde voor hem.⁷

Heerlen was één van de eerste Nederlandse steden die de door de Duitsers op de vroege morgen van 10 mei 1940 werden bezet. In de volgende viereenhalf jaren ervoer de stad de Nazi-terreur, Jodenvervolging, *Arbeitseinsatz*, enz. Heerlen leed niet meer dan vele andere steden. Het werd één keer, in de nacht van 5 op 6 oktober 1942, getroffen door enkele bommen van de *Royal Air Force*, die bij vergissing de staatsmijn Maurits en de stad Geleen troffen. Er waren enkele doden en er was enige schade. Na de bevrijding was er meer schade en waren er meer doden. Geen enkel lid van de doopsgezinde gemeente kwam echter in die tijd om door het oorlogsgeweld.⁸

Sommige leden werden opgeroepen voor de reeds genoemde *Arbeitseinsatz*, en gedwongen om dwangarbeid in Duitsland te verrichten. Één van hun was de organist J.K. van Dingstee, die in 1943 werd opgeroepen. De kerkenraad hielp hem in zijn poging om vrijstelling te krijgen. De kerk zou 'ten zeerste ontriefd' zijn als Van Dingstee niet meer in staat was zijn taak te vervullen, schreef de kerkenraad

5 Jos Hooogeveen, *Evenals voor de goede orde; Heerlen in oorlogstijd, 1940-1945* (Heerlen, 1984), 19; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. ('s-Gravenhage, 1969-1988), VII, 70-71.

6 E-mail van Lies de Jong-Van Veen van 8 mei 2004; e-mail van Rinske Poortman-Van Veen van 20 mei 2004.

7 J. Wieringa, 'Theodorus van Veen', *Doopsgezind jaarboekje 1982* (Kollum, 1981), 14-15.

8 Hooogeveen, *Heerlen in oorlogstijd*; Salomon Silber, *Een Joods gezin in onderduik; dagboek* (Kampen, 1997), 76-77; e-mail van Fiet van Rooij-Trienekens, 30 mei 2004; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, 502; F. van Buren, 'De staatsmijnen tijdens de bezetting van mei 1940 tot september 1944; een analyse van het door de directie en bedrijfsleiding gevoerd beleid' (Doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, 1988), 99.

Gezin Van Veen-Meyer, ca.1945 (foto: Lies de Jong van Veen)

in april 1943. We weten niet of hun pogingen resultaat hebben gehad. Hoogstwaarschijnlijk is Van Dingstee niet gegaan, maar besloot hij orgel te gaan studeren in Amsterdam.⁹

Johannes (ook wel: Joop) Borgwat moest ook naar Duitsland. Hij was de zoon van Johannes Q. Borgwat en Marianne Carpentier. Johannes Borgwat was het hoofd van de plaatselijke Nutsschool, en zijn vrouw was onderwijzeres. Deze drie personen en ook hun dochter, Catharina, waren lid van de doopsgezinde gemeente te Heerlen. Na zijn technische opleiding ging Joop voor verdere studie naar Utrecht, deels ook om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen. Toch moest hij na afloop van zijn studie alsnog naar Duitsland. Hij vroeg echter medelid Dinger om als mijnwerker in dienst genomen te mogen worden. Dinger stemde daarin toe, en zo ontsnapte Joop aan de *Arbeitseinsatz*. Mijnwerkers werden namelijk niet opgeroepen, omdat ze te belangrijk waren voor de Duitse oorlogsindustrie.¹⁰

In 1942 werd Dinger gegijzeld. Veel Nederlanders waren al in 1940 gegijzeld

⁹ Correspondentie in ADKZL.

¹⁰ Telefoongesprekken met Joop Borgwat, mei 2004.

als represaille voor de internering van Duitsers in het toenmalige Nederlands-Indië. In mei 1942 werd hun aantal aanzienlijk uitgebreid, om de Nederlandse bevolking duidelijk te maken dat zij zich niet moest verzetten tegen het Nazi-regime. Veel gijzelaars waren prominente figuren geweest in de jaren vóór 1940, maar de meeste kwamen toch uit brede lagen van de bevolking. De eerste gijzelaars, die van 1940, werden aanvankelijk opgesloten in het beruchte Duitse concentratiekamp Buchenwald. Later – in november 1941 – werden zij, evenals de overige gijzelaars, ondergebracht in de gebouwen van het Katholieke Grootseminarium te Haaren, en van het Kleinseminarium en de katholieke school De Ruwenberg, in het nabijgelegen Sint Michielsgestel. Beide dorpen liggen niet ver van 's-Hertogenbosch. De gijzelaars werden niet mishandeld, maar velen bleven toch meer dan vier jaar geïnterneerd, en enkelen van hen werden zelfs als represaille gefusilleerd. Dinger verbleef niet lang in Sint Michielsgestel. Hij werd op 24 oktober 1942 al weer vrijgelaten.¹¹

Tijdens zijn internering stuurde de kerkenraad hem een cake, die hij deelde met medegijzelaars, en hield zij hem op de hoogte van het beroepen van een nieuwe predikant. Dinger adviseerde – voorzover dat mogelijk was – de gemeentelieden om zich op dit moment bewust gedragen te voelen door Gods Geest en om met overgave naar Zijn stem te luisteren. 'Zij bij wien Gods geest zich niet doet gevoelen', schreef hij op 16 juli 1942, 'heeft God stellig een andere rol toebedeeld dan die van een actieve beslisser in dit uur. Vergenoeg U met deze rol, maar stoor de werking van Gods bijstand niet door U te mengen in deze keuze', raadde hij aan.¹²

We hebben heel weinig gegevens over de doopsgezinden uit Heerlen en het verzet. Zoals in de meest plaatsen had Heerlen georganiseerd verzet waarvan dokter Willem Bax, de huisarts van het gezin Van Veen, en de Van Veens zelf de centrale figuren waren. Hun verzetswerk was te omvangrijk om in zijn geheel te vertellen, schreef Mies van Veen na de oorlog.¹³ We hebben echter geen gegevens over het aantal doopsgezinden dat in het verzet heeft gezeten. Heerlen had ook een 'foute' sector en veel doopsgezinde gemeenten hadden wel een paar leden – soms helaas zelfs een predikant – die het nationaal-socialisme steunden. Ook de

11 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, IX, 157-202; Saskia Jansens, G.G. von Freitag Künzel & C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water; de gijzelaarskampen Sint Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam, 1993); Jo Juda, *Jantje Pagani: Häftling 2613, 1940-1945* (Nieuwkoop, 1979); enige gegevens van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (hierna: NIOD).

12 Dinger aan de kerkenraad op 9 juni, 16 juli en 23 augustus 1942; ADKZL.

13 Brief van Mies van Veen, 26 januari 1994; e-mail van Dirk Bax, zomer 2004. Dokter Bax deed onder andere veel om het artsenverzet te organiseren. Zie de brief van dokter Willem Bax aan zijn ouders, 26 oktober 1944. Deze en ander brieven van Bax geven een interessant beeld van de toestand in Heerlen en omgeving in de weken na de bevrijding. Kopieën van deze brief en anderen, in bezit van dokter Dirk Bax, aan de schrijver.

gemeente te Heerlen bevatte een gezin dat 'fout' was, en waarvan één van de zoons in de beruchte Landwacht diende. Hij heeft blijkbaar niet veel kwaads gedaan, en is na de oorlog niet gestraft.¹⁴

Er was wel veel tegenzin onder de mijnwerkers om voor de Duitse oorlogsindustrie te werken, en een paar keer verzetten zij zich tegen sommige maatregelen. De totale steenkoolproductie bleef ongeveer gelijk tijdens de oorlog, maar de individuele productie daalde.¹⁵ Aangezien veel doopsgezinden werkzaam waren in de mijnen is het mogelijk dat enkelen van hen zich verzet hebben tegen de Duitse eisen. Een van hen was mijnwerker Joop Borgwat. Hij hielp met het verzamelen van gegevens over het aanleggen van kabels door de Duitsers, die van plan waren om de mijnen te vernielen in het geval zij zich zouden moeten terugtrekken. Er gebeurde echter niets in de staatsmijnen tijdens de bevrijding. Na de bevrijding sloot Joop zich aan bij de Limburgse stoottroepen en trok hij met het Amerikaanse leger Duitsland in. Zijn broer Guus, die niet lid van de gemeente was, zat wel in het verzet en deed – onder andere – eens mee aan de overval op een distributiekantoor.¹⁶

Het gezin van Veen had verschillende onderduikers in huis. Eén was een student die iedere dag onder de kerk kroop om naar de verboden Engelse zender – de BBC – te luisteren.¹⁷ Andere onderduikers waren Joden, die probeerden te ontsnappen aan de Nazi-vervolging. Ongeveer 25.000 van de circa 140.000 in Nederland woonachtige Joden doken onder, van wie zo'n 7.000 werden opgepakt.¹⁸ Het was zeer gevaarlijk om Joden op de een of andere manier te helpen en zeker om ze een schuilplaats aan te bieden. Velen, onder wie de Van Veens, namen dat risico. In 1940 had Heerlen een Joodse bevolking van 125 personen van wie velen uit Duitsland of Polen afkomstig waren. Zoals zovele Nederlands steden of dorpen was Heerlen niet vrij van latent antisemitisme. Maar de meeste Joden uit Heerlen hebben de oorlog overleefd.¹⁹

De familie Van Veen had geen Joodse onderduikers uit de streek in huis. Ge-

14 Interview met K.J. Hanje te Heerlen op 8 augustus 2004.

15 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VII, 70-73; C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenbouw in Limburg* (Assen, 1974), 173-177; Van Buren, 'Staatsmijnen'.

16 Telefonische interviews met Joop Borgwat op 21 en 30 april en 24 mei 2004.

17 Brief van Mies van Veen, 26 januari 1994.

18 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, 13-19; VII, hoofdstukken 2 en 3; Bert Jan Flim, 'Opportunities for Dutch Jews to hide from the Nazis, 1942-1945', in: Chaya Brasz & Jose Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others* (Leiden, 2001), 289 en noot; A.J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* (Amsterdam, 1985), 316.

19 Fiet van Rooij Trienekens, *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek Ubbergen, 1998), 23; Salomon Silber, de jonge Poolse onderduiker, ervoer antisemitisme in Heerlen; zie: Silber, *Een Joods gezin*.

Anton Eduard Dinger onderscheiden door Z.K.H. Prins Bernhard (foto: archief DKZL)

ruime tijd was de Duits-Joodse kunstschilder Rudolph Zeller bij hen ondergedoken. Zeller was in 1880 te Hamburg geboren. In oktober 1939, heel kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, vestigde hij zich in Zandvoort. Van 1941 tot 1942 woonde hij in Maastricht. We mogen aannemen dat hij sinds de zomer van 1942 tot de bevrijding van Heerlen (september 1944) ondergedoken geweest is. Onbekend is wanneer hij precies bij de Van Veens verbleef.²⁰ Zeller was bevriend met de bekende Duits-Joodse pianist Paul Walther Kauffmann. Kauffmann was in 1895 te Hamburg geboren. Hij vestigde zich al in 1936 in Zandvoort. Hij en Zeller woonden op hetzelfde adres in Zandvoort en later in Maastricht. We weten niet wanneer en hoe lang hij bij de familie Van Veen verbleef.²¹

20 Brief van Mies van Veen, 26 januari 1994. Biografische gegevens van Zeller kwamen via Fiet van Rooij-Trienekens van het Centraal Bureau van Genealogie in Den Haag.

21 Brief van Mies van Veen, 26 januari 1994. Biografische gegevens over Kauffmann kwamen via Fiet van Rooij-Trienekens, van het Centraal Bureau van Genealogie te 's-Gravenhage. Op verzoek van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit vermeldde de Doopsgezinde Kerk Zuid-Limburg op 27 augustus 1942 dat Paul Walther Kauffmann lid van de kerk was. Hij staat echter niet ingeschreven als lid. Allicht werd zijn naam opgestuurd om hem als 'gedoopt' [sic!] lid te beschermen? Gedoopte Joden werden echter ook vervolgd en sommigen kwamen om in Duitse vernietigingskampen. Ze waren veiliger als ze gehuwd waren met iemand die niet Joods was. In hetzelfde schrijven vermeldde de kerkenraad dat Sophie Roes van Lennep te Oirbeek de godsdiensten 'regelmatig' bijwoonde en 'geestelijk contact' had met de kerkenraad. Ze heeft de

Verder verbleef het echtpaar Boutelje enige tijd in de pastorie. Joachim en Maria (Miep) Boutelje kwamen uit Amsterdam, maar verhuisden in de oorlog naar Baarn. Ze hadden twee dochters, Juliette en Dora (Door) die in 1934 en 1936 waren geboren. Zoals veel andere Joden doken de Bouteljes in Limburg onder. Enige tijd verbleef het echtpaar bij de zusters Fija in Heerlen. Daar hadden ze weinig vrijheid en ze gingen daarom vaak even bij de Van Veens op bezoek. Op een morgen kwamen ze onverwachts en haastig gekleed bij de Van Veens aan. Ze waren gevlucht omdat één van de zusters bedreigd had hun aan de Duitse autoriteiten te verraden; Boutelje had namelijk haar seksuele avances geweigerd. De zuster voerde de bedreiging echter niet uit. Ze besepte later waarschijnlijk dat een arrestatie van de Bouteljes gevolgd zou worden door de arrestatie van haar en haar zuster. Die dag gingen de Bouteljes – voor de veiligheid – naar een ander adres, maar daarna verbleven ze geruime tijd bij de Van Veens. Miep Boutelje waagde zich nu vaak op straat. Ze had blond haar, droeg een diamanten kruis, en stak vaak een kaars aan in de bekende katholieke Sint Pancratius kerk. ‘Ik moet niet opvallen’, zei ze vaak. Later werd de heer Boutelje, onder een andere naam, mijnwerker in de staatsmijn Emma. Hij was niet de enige Jood die een schuilplaats vond in een van de mijnen. Was Dinger hierbij misschien ook behulpzaam? En hielp dokter Bax tevens door te zwijgen over de besnijdenis van Joden, die lichamelijk gekeurd moesten worden als ze mijnwerker wilden worden? Later verhuisden de Bouteljes naar Hoensbroek, waar ze woonden onder de schuilnaam Brouwer en de oorlog overleefden. Joachim Boutelje hielp na de bevrijding met het oppakken van ‘foute’ elementen.²²

Hun dochters waren eerst ondergedoken bij het katholieke gezin van Gerard en Jozefina Lodder te Heerlen. Ze verbleven hier waarschijnlijk van 1943 tot begin 1944. Hier vertelden de Lodders de burens en anderen dat de twee meisjes Rotterdamse weeskinderen waren. Ze gingen daar onder andere namen naar een katholieke school. De Lodders waren heel goede pleegouders voor Juliette en Door, maar na een tijd moesten ze toch weg omdat er een baby verwacht werd. Vervolgens gingen ze naar het bakkersgezin van Jozef en Maria Snackers in Windraak, een dorp gelegen ten zuiden van Sittard. Hielp Mies van Veen bij het vinden van dit nieuwe adres? Misschien wel. De zoon van het gezin Snackers – Jozef – die toen kapelaan was, drong er echter op aan dat de kinderen gedoopt moesten worden. Als haar ouders dat weigerden mochten de kinderen daar niet langer

vervolgving overleefd. Zie ADKZL en gegevens van het NIOD. Veel dank ik aan Fiet van Rooij-Trienekens, die een foto van Kauffmann kreeg van Diego Mendes de Leon. Kauffmann was namelijk voor enige tijd ondergedoken bij de ouders van Diego Mendes in Maastricht.

²² Gegevens over de Bouteljes komen uit de brief van Mies van Veen van 2 maart 1994; de brief van Door Levi-Boutelje van 7 juni 2004; e-mails van Juliette van Es-Boutelje van 23 and 24 juni 2004; een ongedateerd stuk van Miep Boutelje dat mij bereikte via Door Levi-Boutelje.

blijven, dreigde hij. Deze eis was de Bouteljes te 'gortig' en ze vroegen Mies van Veen om de kinderen meteen op te halen. Deze ging er met de tram naar toe. Mevrouw Snackers huilde toen de kinderen haar huis verlieten. Mies van Veen had geen idee waar ze die twee nu zou plaatsen maar tijdens de terugreis per tram dacht ze aan mevrouw Grietien Wildeboer, een mijnwerkersweduwe in Treebeek en een kerklid. Die was meteen bereid om de kinderen op te nemen. Later gingen de twee zusters naar het gereformeerde gezin Winkel in Nuth. Ze woonden toen niet ver van Hoensbroek, zodat hun ouders hen zo nu en dan eens konden bezoeken. In Nuth gingen ze naar een gereformeerde school en de gereformeerde kerk. Beide zusters hebben de oorlog overleefd.²³

In de pastorie zat in diezelfde periode ook een vijfjarig Joods meisje: Sally Lei. Op een dag probeerde de zoon van een plaatselijke fanatieke NSB'er door een raam naar binnen te gluren, om te zien of er Joden ondergedoken zaten. Dat had hij ook elders gedaan. Mies van Veen zag de jongen net op tijd om het meisje naar beneden te drukken en ging naar buiten om de gluurder weg te jagen. Ze hoorde later dat de plaatselijke ondergrondse de jongen geliquideerd heeft.²⁴ Allicht hebben andere leden van de kerk ook Joden geholpen. Onder hun was Joop Borgwat die in het dorp Sticht (in de provincie Utrecht) een Duits-Joods gezin, dat verborgen was in de zolder van een school, voedsel en andere benodigdheden bracht.²⁵

Een heel ander soort onderduiker bij de Van Veens was Stado J. Verveld. Verveld was in 1906 in België geboren, waar hij predikant werd bij de Belgische Nationale Kerk. In 1929 was hij predikant te Leuven en in 1930 te Brugge. Later verhuisde hij naar Nederland en diende hij van 1935 tot 1940 als predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Blokzijl. In 1940 werd hij predikant in de Doopsgezinde Gemeente Den Horn (Groningen).²⁶ We kennen niet alle feiten met betrekking tot Verveld. Blijkbaar wist hij veel over het plaatselijke verzetswerk, maar leden van de illegaliteit vertrouwden hem niet en hebben hem daarom bedreigd. Waarschijnlijk hebben leden van de kerk toen besloten om Verveld te 'overreden' om onder te duiken, en indien mogelijk heel ver van Den Horn. Heerlen was blijkbaar de beste plaats. De Van Veens stemden erin toe om Verveld in huis te nemen. Een lid van de kerk te Den Horn, Herman Leutscher, bracht Verveld naar Heerlen. Verveld was echter geen gemakkelijke gast. Hij was 'onbetrouwbaar en brutaal', en hij provoceerde vaak de Joodse onderduikers. Ook moesten de Van Veens er op letten dat zijn brieven naar huis altijd via Leutscher liepen.

²³ Miep Bouteljes ongedateerd stuk; brief van Mies van Veen van 2 maart 1994; e-mail van Jo Lodder van 28 juni 2004. Helaas hebben we geen verdere gegevens kunnen vinden over het gezin Winkel te Nuth.

²⁴ Brief van Mies van Veen, 29 mei 1994.

²⁵ Telefonische interviews met Joop Borgwat.

²⁶ *Doopsgezind jaarboekje voor 1942* (Assen, 1941), 101.

‘We hebben nare dingen met hem beleefd’, schreef Mies van Veen later. Maar ze durfden hem niet uit huis te zetten, omdat hij hun dan zou kunnen verraden.²⁷ De Van Veens hadden derhalve de moeilijke taak om zowel leden van het Joodse volksdeel dat de Duitse bezetter wilde vernietigen te beschermen, als ook daarnaast iemand die door de ondergrondse werd bedreigd. Dit was wel een heel unieke christelijke uitdaging. De gemeente te Heerlen wist echter niets van Verveld, en na september 1944 vroeg men hem als tijdelijk predikant te fungeren. Na de bevrijding keerde Verveld terug naar Den Horn, waar hij tot 1956 doopsgezind predikant bleef. Blijkbaar zag die gemeente geen kwaad in hem. Na 1956 sloot hij zich aan bij de Gereformeerde kerk.²⁸

Amerikaanse troepen gingen 12 september 1944 de Nederlandse grens over bij Noorbeek en Eysden. Maastricht viel op 14 september en Heerlen drie dagen later. Er was weinig Duitse tegenstand in Heerlen. Maar in de volgende weken werd Heerlen nog vaak beschoten en vielen er veel doden en ontstond veel schade.²⁹ Een paar dagen voor de bevrijding probeerde de Duitse bezetter om de volwassen mannelijke bevolking van Heerlen op te roepen om loopgraven te graven. Velen doken onder. De studeerkamer van de kerk werd een schuilplaats evenals de ruimte onder het kerkgebouw. Het kerkgebouw leed enige schade op 17 september en de pastorie werd getroffen door een paar Duitse granaten. In december 1944 werd er ingebroken in de pastorie en werden veel waardevolle voorwerpen gestolen. Daarna sliep één van de leden in het gebouw. Een deel van de pastorie werd gebruikt door de Amerikanen, die voor materiaal zorgden waarmee het vernielde hersteld kon worden en die ook steenkool gaven om de kerk te verwarmen.³⁰ Gelukkig was het gezin Van Veen niet aanwezig in de pastorie tij-

27 Brief van Mies van Veen, 26 januari 1944.

28 Gegevens van Adriaan P.J. Plak, Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Ook de bekende historicus Jan Romein dook voor enige tijd bij het gezin Van Veen onder. Romein zat vanaf januari 1942 tot april van dat jaar in het concentratiekamp Amersfoort. Daarna was hij voor enige tijd in 1942 op verschillende adressen ondergedoken. In 1944 dook hij onder in het zuiden van Limburg. Daar ontmoette hij op een dag op de trein dominee Van Veen. De twee raakten in een gesprek waarin Romein verklaarde dat hij voor de komende nacht niet wist waar hij heen moest. Van Veen bood toen aan om bij hun te komen logeren; e-mail Poortman-Van Veen op 21 september 2004. Bart Hageraats (red.), *“Geloof niet wat geschiedschrijvers zeggen”; honderd jaar Jan Romein, 1893-1993* (Amsterdam, 1995), 238-239.

29 ‘After action report, 119th. Infantry Regiment, september 1944’, record group 407, *National Archives*, Washington, D.C.; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, Xa: 305; V. Sniekers, ‘De bevrijding van Heerlen op 17 en 18 september 1944’, in: *De maasgouw* 90:1 (1977), 2-20; Hans Hetzel, *Bevrijding oostelijke mijnstreek; het Amerikaanse leger aan het werk rondom de bevrijding van Hoensbroek en omstreken* (Heerlen, 2004), hoofdstuk 4; e-mail van Fiet van Rooij-Trienekens op 30 mei 2004.

30 Doopsgezinde Kerk Zuid-Limburg (hierna: DKZL), ‘Jaarverslag 1945’; DKZL aan Doopsgezinde Gemeente Eindhoven 9 januari, 1945. ADKZL.

dens de granaatinslag. Huisarts Bax had namelijk Mies van Veen aanbevolen om naar Amsterdam te gaan voor medische consultatie en rust. Het gezin vertrok op 25 augustus. De onderduikers werden kennelijk elders ondergebracht. Tijdens hun verblijf in het westen van het land vielen de Amerikanen Limburg binnen, en op 17 september staakten de Nederlandse Spoorwegen. Het was nu onmogelijk om naar huis terug te keren. In die tijd werd dominee Van Veen aangesteld als tijdelijk predikant in Oostzaan. De predikant aldaar, de NSB'er Alidus Sepp, en zijn gezin waren naar Duitsland gevlucht. Van Veen bleef in Oostzaan tot de zomer van 1945. In die tijd werd hun zoon Ulco geboren.³¹

Intussen werd het kerkgebouw ook door anderen gebruikt. Begin november 1944 verzocht de Amerikaanse legerpredikant, Freeman Lee Blackman, om godsdienstoefeningen te mogen houden in de kerk voor Amerikaanse militairen. Dit werd toegestaan. Blackman was afkomstig uit Waterloo, Iowa, waar hij lid was van de *North American Baptist Church*. Hij was getrouwd met Hannah Jantz, lid van de *Eden Mennonite Church* in Chouteau, Oklahoma. Blackman werd geen lid van die kerk maar werd later wel begraven in de begraafplaats van die gemeente. Wist Blackman van de connecties tussen doopsgezinden en *Mennonites*, alsmede baptisten? In 1940 werd hij predikant en in 1943 meldde hij zich aan als vrijwilliger om te dienen als legerpredikant. In de volgende dertien weken leidde Blackman de diensten; soms bijgestaan door Verveld. Hij vierde ook twee keer het Heilig Avondmaal met de militairen. Leden van de kerk waren enigszins verbaasd dat men daar alcoholvrije wijn en ouwel gebruikte. De Amerikanen hielpen ook om het kerstfeest te vieren. De Amerikaanse sergenteant Willis E. John wist een goede kerstboom op Duits grondgebied te bemachtigen. De kerk had in geen tijden zo'n mooi kerstfeest gevierd. Op 5 juli trouwde sergenteant John met het kerklid Catharina Borgwat.³² Catherina, of Nien zoals ze gewoonlijk genoemd werd, was de dochter van Johannes Q. Borgwat en Marianne Carpentier. Ze was onderwijzeres en lid van de kerk. Willis John kwam uit San Fernando, Californië, en werd in 1943 als militair opgeroepen. In 1944 landde zijn onderdeel in Frankrijk en in september van dat jaar was hij gelegerd in de Nutsschool te Heerlen. Nu en dan nodigde de heer Borgwat John en andere militairen thuis uit. Daar ontmoette John Nien, die hij enige tijd later ten huwelijk vroeg.³³ Het huwelijk werd op 5 juli 1945 gesloten. Na de plechtigheid op het stadhuis ging het paar naar de doops-

31 DKZL 'Jaarverslag 1945'. ADKZL; de vlucht van het gezin Sepp naar Duitsland is vermeld in Homan, 'We must stand firmly', 34.

32 DKZL, 'Jaarverslag 1945'. ADKZL. Vele gegevens over Blackman kwamen van zijn dochter, Loraine Blackman Khouri, Waco, Texas, en van de Curator, *Unites States army chaplain center and school*, Fort Jackson, North Carolina. In 1948 werd Blackman *chaplain* in de Amerikaanse luchtmacht. Hij ging in 1960 met pensioen met de rang van luitenant kolonel en is in 1980 overleden.

33 Willis E. John, *Memoirs* (handschrift). Kopie geleend aan schrijver.

Huwelijk Catherine Borgwat en Willis John (foto: Willis John)

gezinde kerk voor de inzegening. Dominee Van Veen en de Amerikaanse legerpredikant, Richard Russell, leidden de dienst. De tekst was Ruth 1:16, 'Waar gij zult heengaan, zal ik gaan'.³⁴ Spoedig daarna moest John terug naar de Verenigde Staten om zich voor te bereiden voor de oorlog in het verre oosten. Die oorlog liep in augustus 1945 plotseling ten einde en Willis werd gedemobiliseerd. Nien kon echter niet eerder dan juli 1946 naar Californië vertrekken. Nien en Willis zouden een gelukkig huwelijk hebben, dat duurde tot 1981 toen Nien overleed. Ze moet echter wel eens heimwee hebben gehad, als ze dacht aan haar mooie Zuid-Limburg.³⁵

De studeerkamer van de kerk werd gebruikt door Amerikaans-Joodse militairen. Plaatselijke Joden uit Heerlen gebruikten deze studeerkamer ook, omdat hun synagoge in die tijd nog niet hersteld was. Later werd de doopsgezinde kerk uitgenodigd om de eerste dienst in de synagoge bij te wonen. In die dienst boden Amerikaanse legerrabbi's perkamenten rollen van het Oude Testament aan, die ze in Duitsland buit hadden gemaakt.³⁶

³⁴ John, *Memoirs*.

³⁵ John *Memoirs*; telefonisch interview met John, Mission Viejo, Californië, 10 mei 2004.

³⁶ 'Jaarverslag 1945'. ADKZL.

Na de oorlog had Nederland de moeilijke taak de economie weer op te bouwen. Verder moesten allerlei vluchtelingen, waarvan vele uit Limburg afkomstig waren, naar huis terug, de voormalige gevangenen en Joden opgevangen, en de 'foute' burgers berecht worden. Ook werd veel tijd en energie besteed om de Indonesische kwestie op te lossen. In die naoorlogse tijd floreerde de doopsgezinde kerk te Heerlen, en gedurende enige jaren nam het aantal leden aanmerkelijk toe. In 1950 waren er ongeveer 160 leden. Maar spoedig daalde het ledenaantal. Momenteel heeft Zuid-Limburg 48 leden.³⁷ Deze neergang is te wijten aan de algemene ontkerkelijkering in Nederland en West-Europa. Verder droeg het sluiten van de steenkoolmijnen eraan bij. De geschiedenis van de doopsgezinde kerk in Heerlen in oorlogstijd is mogelijk typerend voor die van die van vele andere doopsgezinde gemeenten in Nederland. Er werd wel veel geleden, maar de meeste leden hebben die moeilijke tijd overleefd. Men had geen last van 'foute' leden, maar waarschijnlijk droegen de meeste leden weinig bij aan het georganiseerde verzet. Een uitzondering vormden de Van Veens, die steeds bereid waren om medemensen in nood te helpen en te redden.

³⁷ *Doopsgezind jaarboekje 1950* (Kollum, [1949]), 133; *Doopsgezind jaarboekje 2004* (Amsterdam, [2003]), 170.

LINEKE H. BUIJS

Frits Kuiper (1898-1974)

kameraad van rood, vriend van de jood¹

Inleiding

Welke plaats nemen doopsgezinden in als het gaat om blijvende invloed of faam binnen het theologisch bedrijf? Hoe wordt iemand op dit terrein, waar geloof en wetenschap ongemakkelijk om elkaar heen draaien, beroemd of berucht? Zonder er al te diep op in te gaan, zal voor velen duidelijk zijn dat hierin de nodige voorkeur en willekeur meespelen: mode, trends en geest van de tijd. Frits Kuiper is een voorbeeld hiervan: een mijns inziens oordeelkundig broeder en emeritus hoogleraar in de filosofie. Auke de Jong noemt hem een van de grote doopsgezinde theologen van de twintigste eeuw.

Bij 'groot' ligt het voor de hand te denken aan: invloedrijk. Wie voor het eerst met Kuiper, zijn doen en denken, kennismakt en probeert meer over hem te weten te komen, loopt al gauw op tegen een bepaalde weerbarstigheid die met zijn persoon samenhangt. Dat hij 'groot' was, klinkt door in tal van reacties en reflecties op zijn figuur, maar daarnaast wordt de indruk gewekt dat hij ook omstreden was en op zijn minst gemengde gevoelens heeft achtergelaten. En al snel wordt duidelijk dat Frits Kuiper een man was met uitgesproken ideeën, iemand die grote, wereldomvattende ideeën en idealen nastreefde en er niet voor terugdeinsde dat in alle openheid te doen. In de titel van zijn laatste boek, *Een klein drieluik van onze bevrijding, de gestalten van Barth, Rosenzweig, Lenin* komt duidelijk tot uiting in welke richting die perspectieven gezocht moeten worden.² Kuiper, bijna zijn hele werkzame leven doopsgezind predikant, levend in de gemeente, zag vanuit zijn

¹ Dit artikel is een bewerking van het onderzoek dat ik bij Piet Visser (die ik dank voor zijn commentaar) verrichtte voor het vak doopsgezinde geschiedenis tijdens mijn proponentopleiding aan het Doopsgezind Seminarium, voorjaar 2004. Op 7 maart 2004 was het dertig jaar geleden dat Frits Kuiper, voor velen nog een klinkende, voor anderen een toch ook niet geheel onomstreden naam in de doopsgezinde broederschap, tragisch aan zijn einde kwam. Omdat in jaargang 30 (2004) van de *Bijdragen* zich daarvoor geen gelegenheid aandiende – dat was de 'Socinianisme special' – moge deze nieuwe kennismaking met Kuipers gedachtegoed tevens als herdenkingsartikel worden beschouwd (zie ook noot 59).

² Frits Kuiper, *Een klein drieluik van onze bevrijding; de gestalten van Barth, Rosenzweig en Lenin samen uitgebeeld* (Baarn, 1974).

positie binnen gemeente en theologie een noodzakelijke verbondenheid van die gemeente en die theologie zowel met 'de wereld' als met 'Israël'. De gemeente maakt deel uit van het concrete leven op aarde, met de sociale problematiek die daar speelt, en zou daarop beslissende invloed moeten hebben. Bovendien staat de gemeente in het geloof dat ze belijdt onafgebroken in relatie tot het door God uitgekozen volk Israël.

Waren het profetische perspectieven waar Frits Kuiper blijk van gaf? Zo ja, dan is het zaak gehoor te geven aan de oproep die erin vervat is. Dan is het een oproep die ook de doopsgezinde gemeenschap aangaat. Dan is er reden tot nadere bestudering van deze bijzondere man, zodat we opnieuw te horen krijgen en ter harte nemen wat hij te melden had. Zo neen, dan is hij toch nog steeds een dermate bijzondere persoon, qua ontwikkeling en vanwege zijn leven, dat er evenzeer genoeg aanleiding is tot nadere bestudering. Om deze vragen te beantwoorden, valt dit artikel uiteen in drie gedeelten. In het eerste deel geef ik een schets van Kuipers levensloop, waarin ook zijn belangrijkste geschriften de revue passen. Daarbij concentreer ik mij op de drie genoemde hoofdpunten van Kuipers werk: evangelie en doperse theologie, Israël en jodendom, en socialisme en communisme. In het volgende deel wordt nader ingegaan op de toenemende polarisatie rond Kuiper in de laatste jaren van zijn leven, zijn groter wordende afstand tot de broederschap, en de vertroebeling die er kwam na zijn dood door het ontstaan van de doopsgezinde vredesgemeente. Tenslotte wordt als het ware de balans opgemaakt met betrekking tot de vraag: wanneer we het profetische in Kuipers werk erkennen en recht willen doen, wat zijn dan de consequenties voor doopsgezind Nederland vandaag, voor haar theologie, of in bredere zin, voor die van de wereldbroederschap?

I. Leven en werk

Jonge jaren

Frederik Kuiper werd geboren op 7 december 1898 te Warga als derde kind van de doopsgezinde predikant Abraham Kornelis Kuiper en Henriëtte Sophia Muller. Hij groeide op in Amsterdam. Ten aanzien van het geestelijke klimaat in het ouderlijk huis beschrijft Kuiper hoe hij 'voortreffelijk catechetisch onderwijs' van zijn vader kreeg, maar dat er voor de kwestie van geweldloosheid geen aandacht was.³ Verder komt naar voren het contact dat zijn vader had met zijn leermeester D. Chantepie de la Saussaye junior, die bij de familie geregeld over de vloer

3 Frits Kuiper, *Met de gemeente de wereld in, herinneringen van een theoloog* (Amsterdam, 1969), 7.

Frits Kuiper in 1944; afbeelding uit:
Frits Kuiper, *Geloof het evangelie; preken*
uit de jaren 1940-1944 (Alkmaar, 1944)

kwam.⁴ Als kind pikte Frits het nodige op van de door hen gevoerde gesprekken, waar hij al jong ook enige afstand van nam. Verder beschrijft hij zelf hoe hij in zijn jonge jaren reeds kennis maakte met het Joodse leven in Amsterdam.⁵ Na de lagere school kwam hij op het gymnasium. Toen hij in de derde klas zat, besloot hij na een periode van ziekte theologie te gaan studeren.⁶ Het moment waarop

4 Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 4. Zie verder over vader en zoon Kuiper de lemmata van A.G. Hoekema en K.E. de Haan in: E. Nauta, A. De Groot (reds.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme V* (Kampen, 2001), resp. 319-320 en 320-322 [hierna: *BLGNP*], en het lemma 'Kuiper, Abraham Kornelis' in *The Mennonite Encyclopedia III* (Scottsdale, Pennsylvania enz., 1957), 257, 'Kuiper, Frits', in *The Mennonite Encyclopedia V* (Scottsdale, Pennsylvania enz., 1990), 500, en de aldaar opgegeven literatuur. Frits Kuipers geestelijke nalatenschap wordt bewaard in en beheerd door het Archief Doopsgezinde Vredesgemeente in Nederland (Dominee Frits Kuiper Stichting) te Oosterbeek; ook het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam heeft een Kuiper-archief.

5 Frits Kuiper, *Israël en de gojiem* (Haarlem, 1951), 3-4.

6 Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 4.

hij dit deed, viel vrijwel samen met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Dat betekende voor hem, zoals hij dat zelf uitdrukt:

dat de tegenstelling tussen Gods bedoeling en de feitelijke toestand van de mensenwereld mij opeens erg duidelijk voor ogen was komen te staan.⁷

Zo stonden van meet af aan zijn beroepskeuze en zijn betrokkenheid op het concrete maatschappelijke leven met elkaar in verbinding. De toen heersende visies en dromen van een wereldwijde verbroedering der mensheid, zoals we die tegenkomen in kunst en cultuur, hebben hem zeer aangesproken. De dichteres Henriëtte Roland Holst maakte zelfs 'een overweldigende indruk' op hem.⁸ De socialistische gedachten over bevrijding en gerechtigheid waren dus al van jongs af aan voor Kuiper nauw verbonden met zijn christelijk geloof. Het woord *bevrijding* zou tot aan het einde van zijn leven het centrale woord blijken in al wat hij nastreefde en verwoordde.

Tijdens zijn gymnasiumperiode kwam hij in contact met Joodse leraren en medeleerlingen, waaronder zijn leraar Hebreuws, de latere hoogleraar J.L. Palache. Van invloed was ook de bekende psycholoog en pedagoog Ph. Kohnstamm, op wie de prediking van Frits' vader grote invloed heeft gehad.⁹ In 1917 werd hij – samen met zo'n tachtig anderen – door zijn vader gedoopt in de Singelkerk te Amsterdam.¹⁰

Studententijd

Najaar 1918 werd Kuiper ingeschreven voor de studie theologie aan de Universiteit van Amsterdam. De meeste van de in dat jaar aangemelde studenten waren doopsgezind van huis uit. Van de zestien nieuw aangetreden studenten waren er elf van doopsgezinde huize, een ervaring die evenwel maar van korte duur bleek.¹¹ De studie bracht Frits Kuiper weinig voldoening, wat deels te wijten was aan zijn eigen gebrek aan ijver, en deels terug te voeren was tot de kwaliteit van het onderwijs. Wat in Kuipers verhaal met kop en schouders boven alles uitsteekt, is zijn lidmaatschap van de Nederlandsche Christen Studenten Vereniging (hierna: NCSV). Overal in het land bracht hem dat met studiegenoten in contact – zijn vriendschap met K.H. Miskotte ontstond onder andere in deze jaren¹² – en daarnaast bood de NCSV hem

⁷ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 6.

⁸ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 9.

⁹ Kuiper, *Israël en de gojim*, 4.

¹⁰ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 10; aantallen waar we thans alleen nog maar van kunnen dromen.

¹¹ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 12.

¹² Karel de Haan, *Bijbelse perspectieven* (Oosterbeek, 1998), 28. In de noot wordt een aardige anekdote verteld van professor J.M. Hasselaar over een tochtje dat hij met Kuiper en Miskotte

gelegenheid verder te kijken dan Amsterdam of Nederland. Hij was drie jaar bestuurslid van de NCSV en in die hoedanigheid betrokken bij pogingen een internationale studentengemeenschap te vormen. Contacten met buitenlandse studenten en internationale conferenties hadden zijn belangstelling en al gauw maakte hij verschillende reizen als vertegenwoordiger van de NCSV.

In 1922 werd hij voor een hulpproject van het *European Student Relief Fund* uitgezonden naar Kazan in Rusland, waar hij twee termijnen werkzaam was tijdens de twee jaren die de voltooiing van zijn studie in 1923 duurden.¹³ Dat dit verblijf een stempel op hem drukte, blijkt onder meer uit de titel van zijn eindscriptie: *De Russische Kerk en haar lot onder de Sovjets*. Maar ook in latere jaren bleef Rusland een belangrijke plaats innemen, getuige bijvoorbeeld zijn reisverslag uit 1937: *Sovjet-Rusland en het christendom*.¹⁴

Predikant te Amersfoort, Krommenie-Wormer-Fisp en Alkmaar

In 1924 werd hij predikant te Amersfoort. Naast het predikantschap studeerde hij aan de Leidse universiteit met de bedoeling een doctoraalexamen af te leggen. Het drukke werk van predikant en zijn werkzaamheden in het bredere verband van de broederschap maakten evenwel dat hij aan de studie weinig toekwam. Wel wekten de colleges die hij volgde bij K.H. Roessingh bij hem zo'n levendige belangstelling voor Karl Barth, dat hij in 1926 en 1927 in de zomermaanden colleges van Barth bijwoonde in Münster, en met Barth persoonlijk in gesprek kwam.¹⁵

In 1927 trouwde hij met de juriste Maaïke Anna Heuvelink (1901-1991) uit Amersfoort, die van huis uit remonstrants was. Zij bezocht de doopsgezinde kerkdiensten en bijbelkring en werd in 1928 door Kuiper gedoopt. Haar vader was beroepsofficier in het garnizoen Amersfoort, een bijzondere coincidentie voor een zo principieel pacifist als Frits Kuiper.¹⁶ Het huwelijk van het echtpaar Kuiper bleef kinderloos. Op diverse plaatsen wordt duidelijk dat de twee op velerlei gebied elkanders gesprekspartner waren. Over hun visie op Israël schreef Kuiper in de opdracht van zijn laatste boek aan zijn vrouw:

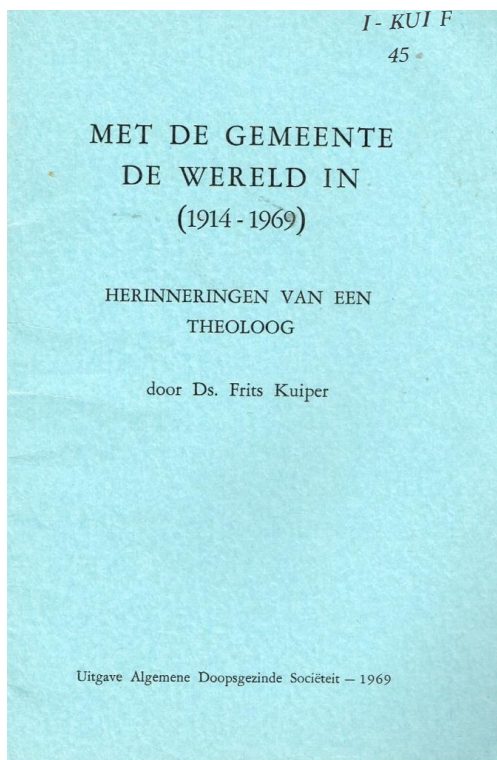
maakte naar het ouderlijk huis van Miskotte, waarbij hij 'getuige was van een diepgaand gesprek over de Revolutie. Aangekomen bij het huis van Miskotte's moeder [...] wilde mevr. Miskotte "die bolsjewiek", daarmee op Kuiper doelend, niet binnenlaten. Miskotte kalmeerde haar toen, met de geruststelling dat Frits als Christen wel acceptabel moest zijn'.

¹³ *BLGNPV*, 321.

¹⁴ Frits Kuiper, *Sovjet-Rusland en het christendom* (Amsterdam, 1937).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Kuipers verslag hiervan in 'Gods plan voor Israël en de kerk in de wereld-geschiedenis', dat hij in 1965 in Montevideo schreef en opgenomen is in: *Bijbelse perspectieven; doperse documenten rond Zion* (Oosterbeek 1998), 65 en verder.

¹⁶ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 21, en gegevens uit een levensschets van de hand van dominee H.D. Woelinga, in: Kuiper, *Een klein drieluik*.

Titelpagina van het autobiografische: *Met de gemeente de wereld in (1914-1969)* (Amsterdam, 1969) (Doopsgezind Documentatie Centrum)

voor haar met wie ik samen
in 't leven leren mocht
hoe buiten Israël om
vergeefs wordt God gezocht.¹⁷

Al snel sloot hij zich in Amersfoort aan bij de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (hierna: SDAP), wat hem vanuit de gemeente uiteenlopende reacties opleverde: van enthousiast tot behoedzaam.

In 1928 aanvaardde hij een beroep naar de gemeenten Krommenie-Wormer-Jisp, een omgeving die in die tijd wat bevolking en politieke ligging betref goed leek aan te sluiten bij zijn socialistische interesse en betrokkenheid. In de nu volgende jaren was hij intensief bezig met het socialistische vraagstuk. Verschillende kortere en langere artikelen uit de periode 1927 tot 1933 bundelde hij, met de

¹⁷ Kuiper, *Een klein drieluik*, 4.

bedoeling deze in 1933 uit te geven. Die uitgave kwam er niet en uiteindelijk zou deze bundel in 1979 postuum verschijnen als uitgave van de NCSV.¹⁸ Zijn actieve deelname aan socialistische initiatieven veroorzaakte spanningen in de gemeente, die tenslotte hoog opliepen. Onder de druk van een dreigend ontslag nam Kuiper in 1932 een beroep aan naar de Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar.

Tijdens deze jaren was hij nauw betrokken bij landelijke ontwikkelingen binnen de broederschap, waaronder de Gemeentedagbeweging.¹⁹ Daar was ook oog voor het belang van contact met doopsgezinde broeders en zusters buiten Nederland, een zaak die Kuiper zeer ter harte ging. Als afgevaardigde van de Gemeentedagbeweging op het tweede Doopsgezinde Wereldcongres te Danzig in 1930 ontmoette hij verschillende menniste voormannen. Met name de ontmoeting met Harold Bender was voor hem van betekenis. In hem zag hij een belangrijk leidsman van de wereldwijde broederschap.²⁰

De periode Alkmaar is getekend door de toenemende dreiging van het Nationaal Socialisme en de grote politieke spanningen in Europa. Toen de SDAP haar ontwapeningsstandpunt prijs gaf, ging Kuiper daar niet in mee. Hij bleef ijveren voor geweldloosheid en vrede onder andere in de doopsgezinde Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst, die uit de Gemeentebeweging was voortgekomen. In zijn gemeente koos hij ervoor de mensen zoveel mogelijk geestelijk wakker te maken en hen te bepalen bij wat de bijbel leert over het leven in navolging. De vriendschap met de Jood Aäron Prins tijdens zijn Alkmaarse periode zag Kuiper als een bijzondere episode in zijn leven. In het eerste hoofdstuk van *Israël en de gojiem*, het boek dat hij opdroeg aan de nagedachtenis van Aäron Prins, beschrijft hij onder de titel 'Een zeer persoonlijke inleiding' hoezeer deze vriendschap voor hem en zijn vrouw van waarde en van beslissende invloed was geweest.²¹

Dat bij alle concrete activiteit in gemeente en politiek ook zijn theologische reflectie steeds gaande was, blijkt onder meer uit zijn reactie op Karl Barth in 1939.

18 *Christen en socialist; Frits Kuiper, 1933* (Zeist, 1979); het betreft een zogenaamde Eltheto-uitgave die verscheen ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de beweging 'Christenen voor het Socialisme' en van de Doopsgezinde Vredesgemeente in Nederland, met een ten geleide van de hand van Karel E. de Haan, Wim Jan van der Meiden en Rinse Reeling Brouwer.

19 Zie hierover Frits Groeneveld en Carl Brüsewitz, *Van Elspeet naar Mennorode; hoe een broederschapshuis voort-bouwt* (Hilversum, 2000), 11-57; A.G. Hoekema et al. (red.), *Geen cel kent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum 2001), 35-40. Cor Inja was zeer bevriend met Ans en Frits Kuiper, die tijdens Cor's dienstweigeren als zijn mentor optrad.

20 En daarin had hij volkomen gelijk. Bender, de man van de *Anabaptist vision* (1940), zou decennialang zijn stempel drukken op met name het Noord-Amerikaanse doperdom. Zie: Albert N. Keim, *Harold Bender 1879-1962* (Scottsdale, Pennsylvania/ Waterloo, Ontario, 1998).

21 Kuiper, *Israël en de gojiem*, 3-8.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit een drietal artikelen in *De zondagsbode* – later als brochure uitgegeven – over een lezing die Barth in Utrecht had gehouden over de kinderdoop. Hij eindigt die artikelen met woorden waarin iets van zijn bredere inzicht in verbanden tussen gemeente, theologie en jodendom naar voren komt:

Barth's veroordeling van de kinderdoop, uitgesproken in het Groot Auditorium te Utrecht, en de herinnering aan Menno's vier-honderd-jaren-oude 'Fundamentboek', behoren ons Doopsgezinden, die leven in de dagen van vernieuwde Jodenvervolgung, te brengen tot dieper verstaan van de betekenis van de doop op belijdenis die spreekt van onze roeping om te midden van deze wereld belijdende gemeente van Christus te zijn.²²

Tijdens de oorlog concentreerde Kuiper zich aanvankelijk op het geestelijke aspect van zijn werk als predikant. Hij schreef in 1941 *De gemeente in de wereld*, een boek waarin socialisme en jodendom hoegenaamd niet aan de orde komen, maar waarin hij zich bezighield met 'de beantwoording van de vele praktische vragen in het gemeentelven'.²³ In 1944 schreef hij *De ware vrijheid*, een commentaar op de Galatenbrief.²⁴ In dit boek hield hij zich, mede onder druk van de omstandigheden, bezig met de vraag naar de menselijke vrijheid; hij koos ervoor dat te doen in de vorm van een bijbels commentaar.²⁵

Omstreeks 1942 kwam hij in contact met H.M. van Randwijk en koos hij positie in het verzet. Vanuit zijn samenwerking met Vrij Nederland stelde hij aan het eind van de oorlog voor om een bezinningsinstituut in het leven te roepen, waar zou worden nagedacht over herstel en vernieuwing van de samenleving.²⁶ In oktober 1945 werd hij studieleider van dit instituut, maar het werk kwam niet werkelijk tot bloei, omdat de ontwikkelingen hier te lande een andere koers aannamen dan door het instituut werd beoogd. Zodoende werd Kuiper per 1 mei 1947 predikant van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (VDGA).

22 De brochure werd uitgegeven onder de titel *Karl Barth's veroordeling van de kinderdoop* (Amsterdam, s.a.) en was een overdruk uit *De zondagsbode* 52 (1939) nrs. 22-25, 15 (citaat).

23 Frits Kuiper, *De gemeente in de wereld* (Haarlem, 1941), 5.

24 Frits Kuiper, *De ware vrijheid; Paulus brief aan de Galaten als woord voor onze tijd* (Haarlem, 1947). Het boek zou pas na de oorlog kunnen worden gepubliceerd.

25 Hierover schreef hij kort voor zijn dood: 'Het werd mij toen [in de crisis van de oorlogsjaren] namelijk duidelijk, dat het ene gezichtspunt, van waaruit zowel de boodschap van het evangelie moest worden verstaan, als de maatschappelijke verantwoordelijkheid behoorde te worden onderkend, de zaak van de *bevrijding* [cursivering L.B.] is'; Kuiper, *Een klein drieluik*, 11.

26 BLGNPV, 321; Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 35-37.

Predikant te Amsterdam

In zijn autobiografische notities is Kuiper tamelijk kort over zijn Amsterdamse periode. De inhoud van drie in deze periode gepubliceerde boeken, *Ontmoeting met het Oude Testament, Israël en de gojiem* en *Leven uit de hoop*,²⁷ wijst er op dat er zich in deze jaren verschuivingen hebben voorgedaan in zijn denken, of op zijn minst, dat de verschuivingen die zich al eerder hadden voorgedaan, nu pas nader onder woorden gebracht konden worden. Zelf sprak hij met het oog op deze boeken van een 'herbezinning' en over een denken dat 'van de grond af herzien en daardoor innerlijk vernieuwd' werd.²⁸

Naast de plaats die sedert het begin van Kuipers' predikantschap werd ingenomen door de verbondenheid met het socialisme, trad in deze periode de verhouding tussen de gemeente en Israël sterk op de voorgrond. De verhouding tot Israël werd als bepalend beschouwd voor zowel het leven van de christelijke gemeente als het maatschappelijk opkomen voor vrijheid en recht. De zin van het menszijn en van alle menselijk handelen werd met groter nadruk dan tevoren teruggevoerd tot het geloof van Israël.²⁹ De bestudering van Rosenzweig, met name sedert Kuipers studieverlof in 1953, speelde hier een belangrijke rol in. De actualiteit van de stichting van de staat Israël, die van meet af aan Kuipers volle belangstelling had, sloot hier direct op aan.³⁰ In 1950 werd de Doopsgezinde werkgroep voor vriendschap met Israël opgericht, die echter maar enkele jaren zou bestaan.³¹ In Amsterdam was er interkerkelijk van alles gaande. Kuiper maakte deel uit van het bestuur van de stichting De stem van Israël. In 1952 werd er door deze stichting een reeks van vijf lezingen met nabespreking georganiseerd onder de titel: 'Het Amsterdams gesprek over Israël', met Joodse, rooms-katholieke en protestantse deelname.³²

27 Frits Kuiper, *Ontmoeting met het Oude Testament* (Haarlem, 1950); *Israël en de gojiem; leven uit de hoop* (Amsterdam, s.a. [1958]).

28 Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 39 en 40.

29 Kuiper, *Israël en de gojiem*, 178.

30 In mei 1948, direct na de oprichting van de staat Israël, schreef Kuiper het artikel 'De staat Israël', in: *Wending*, 3 (1948), nr. 4-5, waarin hij een scherpe aanklacht tegen de kerk onder woorden bracht ten aanzien van haar houding jegens Israël.

31 Uit brieven uit die tijd blijkt dat de naam in 1951 omgedoopt werd tot: 'Doopsgezinde werkgroep voor vriendschap met Israël'. Op 29 september 1951 werd de werkgroep toegelaten tot de Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk. In juni 1970 is een poging tot heroprichting gedaan, maar door gebrek aan belangstelling is het daar niet van gekomen. Zie hierover: *Bijbelse perspectieven*, 107, en H.D. Woelinga, 'Een halve eeuw A.D.S. tussen volkskerk en Israël', in: *Omville van onze toekomst; brochure uitgegeven ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de herrezen staat Israël* (Oosterbeek, 1989), 8-21.

32 Een verslag van deze bijeenkomsten werd gestencild uitgegeven door boekhandel Van Herten te Amsterdam, mei 1952. De lezingen werden gehouden door H. van Praag, F. Kuiper, I. Hammelburg, K.H. Kroon en I. van Praag.

De drie eerste redacteurs van *In dit Amsterdam*, van links naar rechts Nol Oosterbaan, Antoon Koejemans en Frits Kuiper, opgenomen in Van Eeghenstraat 36-I te Amsterdam (foto, ca.1960; ADS)

Steeds bleef Frits Kuiper te midden van de gemeente grote, wereldomvattende verbanden opsporen, en onderzoeken wat de taak voor de broederschap was te midden van de wereld. Uit zijn eigen beschrijving van deze laatste predikantsperiode komt naar voren dat het een zoeken was naar de koers en dat dit niet zonder spanningen verliep. Tegelijk is zijn leraarschap in en vanuit de gemeente steeds overtuigend geweest, getuige het *In memoriam* van A. Oosterbaan, die gedurende Kuipers zestien jaren in Amsterdam nauw met hem had opgetrokken.³³

³³ Nol Oosterbaan, 'Verenigd met de Vader; in memoriam Frits Kuiper', in: *Bijbelse perspectieven*, 1-4; het was eerder verschenen in het aprilnummer (1974) van *I.D.A. (In dit Amsterdam)*, het maandblad van de VDGA.

Nog een opname van de drie eerste redacteuren van *In dit Amsterdam*, van links naar rechts Nol Oosterbaan, Antoon Koejemans en Frits Kuiper, opgenomen in Van Eeghenstraat 36-I te Amsterdam (foto, ca.1960; ADS)

Docent in Montevideo

Bijna een jaar voor zijn emeritaat en het geplande afscheid van zijn Amsterdamse gemeente, kwam een nieuw werkterrein in zicht. Kuiper werd namens de Doopsgezinde Zendingsraad als gastdocent aangesteld om uitgezonden te worden naar het doopsgezind seminarie in Montevideo (Uruguay), het *Seminario Evangélico Menonita de Teología*. De leeropdracht die hij gedurende vier semesters te vervullen had, was niet gering.

Naast de uitleg van verscheidene boeken van het Nieuwe en van het Oude Testament gaf hij lessen over Inleiding tot het Nieuwe Testament en over Bijbelse Theologie en doceerde hij over het verstaan van de bijbelse boodschap in verband met de tegenwoordige samenleving evenals met de geschiedenis der Doopsgezinden.³⁴

Frits was zeer positief over deze periode, waarin hij samen met zijn vrouw op het terrein van het seminarie in Montevideo woonde.³⁵

³⁴ Kuiper, *De gemeente in de wereld*, 43.

³⁵ Twee belangrijke lezingen uit die periode zijn van hem in druk verschenen: 'God's plan

De laatste jaren

Na het verblijf in Montevideo vestigden Kuiper en zijn vrouw zich in Krommenie. Na zoveel intensieve en arbeidzame jaren leek er nu een tijd van rust en ontspanning aan te breken. Er kwam gelegenheid om te reizen. Maar het woord 'rust' leek maar ten dele op te gaan en niet echt te passen bij deze dynamische man. Veel wijst er op dat hij al gauw en gaandeweg actiever werd in het geven van lezingen, cursussen, preekbeurten en dergelijke. De actualiteit rond de staat Israël werd zeer bepalend voor het verloop van deze laatste levensfase. Kuiper liet steeds van zich horen, in het bijzonder wanneer Israël in het nauw kwam, zoals tijdens de Zesdaagse Oorlog van 1967 en de Jom Kippoeroorlog van 1973. Vooral in 1973, toen de situatie voor Israël zeer benard werd en zich in de kerken twee partijen aftekenden, ging Kuiper pal achter Israël staan. Hij bracht dat tot uiting in een oproep die voorgelezen werd op een bijeenkomst in Den Haag op 14 november 1973, waaraan werd deelgenomen door een vijftigtal predikanten.³⁶ Landelijk was Kuiper intensief betrokken bij verschillende initiatieven die de nationale positiebepaling jegens Israël dienden te begunstigen. Zijn moeite met het instituut kerk en haar antisemitische tendensen in leer en praktijk werd in deze periode aangescherpt.³⁷ De zaak die hij bepleitte, vond in 1967 nog wel, maar in 1973 slechts heel weinig weerklank in de broederschap.³⁸ Op het heetst van dit spanningsvolle proces, op 7 maart 1974, werd Frits Kuiper plotseling uit het leven weggerukt als gevolg van een aanrijding door een auto.

II. Hoofdaccenten van Kuipers visie

Voor de drie voornaamste aspecten die we in Kuipers visie tegenkomen, ga ik uit van de drie door hem gekozen hoofdfiguren in zijn *Drieluik van onze bevrijding* – zijn hoofdwerk – en van de stromingen waar deze figuren, Barth, Rosenzweig en Lenin, voor staan.³⁹ In deze aspecten is ook iets terug te vinden van de spanning

voor Israël en de kerk in de wereldgeschiedenis', in: *Bijbelse perspectieven*, 63-88 (oorspronkelijk verschenen als: *El designo de Dios para Israel y la iglesia* (Montevideo, 1965); en de voordracht die hij bij wijze van afscheidscollege hield op 19 november 1965 (in het Spaans), die in 1966 in Duitse vertaling uitgegeven werd als: *Der Vorrang der Bibel in der Geschichte der Mennonieten* (Montevideo, 1966).

³⁶ Zie: 'Laat Israël vrij zijn', in: *Bijbelse perspectieven*, 152 en verder.

³⁷ De beste beschrijving hiervan geeft Woelinga, 'Een halve eeuw A.D.S.'

³⁸ Vergelijk Woelinga, 'Een halve eeuw A.D.S.', 12 en verder.

³⁹ Een Engelse vertaling van de hand van Jeremy D. Bangs, ingeleid door Karel de Haan, verscheen onder de titel: *A small triptych of our liberation; the images of Barth, Rosenzweig, Lenin depicted together by Frits Kuiper* (Oosterbeek, 1980).

tussen idee en werkelijkheid: enerzijds de ideeën van een denker en theoloog en anderzijds de werkelijkheid van het gemeentelijk leven en de broederschap-spraktijk.

Theologie en gemeente

De keus voor de theologiestudie die Kuiper al jong deed en zijn predikantschap gedurende bijna zijn hele leven vormen de omgeving van waaruit hij werkte en nadacht. De vraag kan gesteld worden waarom hij als dopers theoloog in *Een klein drieluik van onze bevrijding* uiteindelijk toch zijn theologische positie het best leek te kunnen weergeven met de figuur van Karl Barth. Hij brengt Barth naar voren als een theoloog die 'het gangbare formaat van theologen te boven ging'.⁴⁰ Diens keus voor het socialisme, zijn nadruk op het belang van de bijbel en zijn aandacht voor Israël zullen mede bepalend zijn geweest voor Kuipers keus. Maar met name Barths gedachten over de doop, die haast naadloos lijken aan te sluiten bij de doopsgezinde visie, zijn voor hem van belang geweest.⁴¹ Toch komen de theologen die in het *Drieluik* in het verlengde van het denken van Barth nog genoemd worden, Miskotte en Marquardt, evenmin uit doperse hoek. Kennelijk was Kuipers positie in doopsgezind theologische kringen eenzaam en heeft het ontbroken aan voldoende respons op wat er gaande was buiten de doperse theologische wereld. Wat bovendien na Kuipers emeritaat een rol zal hebben gespeeld, was het verdwijnen van de directe omgang en verbondenheid van predikant en gemeente.

Ik denk dat hiermee de afstand tot uiting komt tussen beroep en functie van Kuiper, die er gedurende zijn leven als theoloog en voorganger steeds enigszins geweest lijkt te zijn, maar die nog toenam naarmate hij ouder werd. Zijn positie in een doperse gemeente en zijn theologische werkzaamheid lijken steeds verder uit elkaar te liggen.⁴² Zijn wens over hoe het zou moeten zijn in de gemeenten kwam niet overeen met de actuele situatie in die gemeenten zelf. In die groeiende afstand steeg de spanning gedurende de laatste jaren, met name rond zijn positiekeuze inzake Israël binnen de concreetheid van de politieke omstandigheden van Israël als land, volk en staat.

⁴⁰ Kuiper, *Een klein drieluik*, 14.

⁴¹ Kuiper, *Een klein drieluik*, 36-38.

⁴² Terwijl hij toch heel wat heeft gepubliceerd, signaleerde hij zelf ten diepste het gebrek aan voldoende gelegenheid tot studie. In *Met de gemeente de wereld in* schrijft hij, 39: 'Al zou mijn opleiding voor het predikambt veel beter geweest zijn dan het geval was, dan nog zou ik méér tijd voor studie hebben moeten uittrekken dan ik deed. [...] Begrijpen onze gemeenten wel voldoende, dat ze er niet mee kunnen volstaan hun predikanten zo nu en dan een korte tijd 'studieverlof' te verlenen, maar dat ze hen doorlopend tot geregeld studeren behoren te verplichten? We hebben niet alleen aardige en leuke dominees nodig, maar mannen en vrouwen, die weten waar ze het over hebben!'

Frits Kuiper (foto uit
'In memoriam Frits
Kuiper', *Doopsgezind
jaarboekje* 1975)

Socialisme en communisme

In diezelfde vroege jaren van zijn keuze voor de theologie ontstond bij Kuiper zijn gepassioneerde belangstelling voor het socialisme. Van het gedicht van Henriëtte Roland Holst, dat zij schreef in naam van de 'minnende' en 'dankende' mensheid [sic!], nam hij een flink deel op in zijn korte autobiografie – de taal er-van liegt er niet om. Een fragment ter illustratie:

Aan de millioenen, die drenkten de aarde
Met hun bloed in de volkerenstrijd
[...]

Aan alle dapperen en getrouwen,
Die te midden van de branding wild,
Door de troebele vloed en omstuwd
Der patriottische verdwazing,
Hielden als stralende lampen hoog
De solidariteit der zwoegende scharen

Boven de grenzen van land en taal,
En hoog de menselijke gemeenschap.⁴³

De verheven en romantische denkbeelden die hierin tot uiting komen, hebben een stempel gedrukt op Kuiper, en iets daarvan blijft zijn leven lang waarneembaar in zijn woorden. Het socialistische streven noemde hij in *Een klein drieluik*: hunkering naar gerechtigheid.⁴⁴ Hij zag dit streven verpersoonlijkt in Lenin, maar de wortels ervan gingen terug op Marx. Diens ideeën zag hij geheel in overeenstemming met de bijbelse notie van gerechtigheid.⁴⁵ Voor Kuiper waren socialisme, bijbel en jodendom met elkaar verbonden. De noodzaak van bevrijding is in al deze sectoren het centrale begrip, en het woord *bevrijding* verwijst naar een gedeelde roeping en taak van jodendom, christenheid en politiek.

Net als in de theologie is op het terrein van de politiek een spanning waar te nemen tussen idealen en praktijk. Al in de socialistische omgeving van Krommenie in de dertiger jaren riep zijn positiekeuze binnen zijn gemeente grote spanningen op. Hoe zijn keus om zich in te zetten voor het project van Vrij Nederland tot oprichting van een bezinningscentrum in gemeente en broederschap ontvangen werd, heb ik niet goed kunnen achterhalen. Hoe dat ook zij, tot op het eind van zijn leven bleef hij ijveren voor de zaak van Marx, getuige zijn betrokkenheid bij de oprichting in 1974 – vlak voor zijn dood – van de Nederlandse oecumenische beweging Christenen voor het Socialisme.⁴⁶

Jodendom en Israël

Ook zijn liefde voor en geraaktheid door 'Israël' gaat terug op Kuipers jeugd. Zijn jeugd in Amsterdam, de ontmoeting met Joden tijdens zijn school- en studieperioden, maar in belangrijke mate zijn vriendschap met Aäron Prins hebben die liefde gewekt en doen toenemen. Zijn studie van Rosenzweig in de jaren vijftig en de neerslag daarvan in 1966 in het opstel voor Teylers Godgeleerd Genootschap, onder de titel *Wandelen met G'd*, liggen in het verlengde hiervan.⁴⁷ Al in 1939, in zijn reactie op Barth naar aanleiding van diens lezing over de doop, gaf Kuiper er blijk van te beseffen hoezeer christelijke theologie verbonden is, of op zijn minst zou moeten zijn, met de verhouding tot het volk Israël. Een citaat:

Bij mij komt de vraag naar boven of de opvatting van de kinderdoop als voortzetting van de besnijdenis niet tevens een van de tekenen is van de losmaking van de Christenheid van haar oorspronkelijke verbondenheid met het volk van Abraham. [...]

⁴³ Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 8.

⁴⁴ Kuiper, *Een klein drieluik*, 93.

⁴⁵ Zie onder andere Kuiper, 'Gods plan voor Israël', 83.

⁴⁶ Zie het 'Ten geleide' van de tekstbezorgers van zijn *Christen en socialist*, 3-4.

⁴⁷ Frits Kuiper, *Wandelen met G'd, een theologische biografie van Franz Rosenzweig* (Amsterdam,

Het komt mij voor, dat de opvatting van de doop als plaatsvervanger van de besnijdenis [...] ten gevolge heeft gehad, dat men in de Christelijke geloofsgemeenschap voor de speciale roeping van het volk Israël geen begrip meer gehad heeft. Daarom zou het goed wezen, indien hernieuwde bezinning op de ware betekenis van de doop voor ons Christenen gepaard kon gaan met hernieuwde aandacht voor Gods bedoeling met Israël als het volk der besnijdenis. Het lijden van dat volk in onze dagen roept ons op om te vragen naar de laatste en diepste zin van zijn bestaan in deze wereld.⁴⁸

Door zijn grote betrokkenheid op de actualiteit hebben de Tweede Wereldoorlog en de stichting van de staat Israël diepe sporen nagelaten in zijn denken over de verhouding tussen gemeente en Israël. Steeds meer is dat het thema geworden, waarmee hij zich bezighield. Niet aflatend wees hij op het verband tussen die twee en riep hij op om daar de consequenties uit te trekken voor theologie en politieke positiebepaling. De radicaliteit waarmee hij dat deed, nam toe naarmate de actualiteit daar mede aanleiding toe gaf. De Zesdaagse Oorlog (1967), de positie van Jeruzalem als hoofdstad van de Joodse staat en de Jom Kippoeroorlog noopten hem om, samen met andere, veelal niet-doperse theologen (en Joden) blijk te geven van solidariteit en Israël te steunen in vriendschap. Als ergens de spanning tussen praktijk en ideaal toenam, was het wel in deze kwestie. Zijn verbondenheid met Nieuw Links aan de ene kant en de zionistische zaak aan de andere bracht hem in een moeilijke positie.⁴⁹ Juist toen die spanning naar een hoogtepunt opliep, kwam er een abrupt einde aan zijn leven.

III. Conclusie en uitzicht

Een wakker mens met neiging tot extremiteiten

In een helder artikel uit 1977 geeft dominee H.D. Woelinga in grote lijnen een overzicht van Kuipers leven en werk.⁵⁰ Met name probeert hij daarin enige theo-

1996). Dit opstel werd door het genootschap niet bekroond, maar postuum in 1996 uitgegeven met steun van het fonds Algemene Middelen van de doopsgezinde broederschap. Dat *G'd* is trouwens niet van Frits Kuiper zelf, maar de keuze van editeur Karel de Haan. Van Rosenzweig vertaalde hij tevens *Gebruik je verstand* (1967).

⁴⁸ Karl Barth's *veroordeeling van de kinderdoop*, 15. Zo dacht hij hier dus in 1939 al over!

⁴⁹ De spanning van een dubbele loyaliteit verwoordde Kuiper in het laatste hoofdstuk van *Dorst naar recht* (Bussum, 1970), hoofdstuk 5. Daar zegt hij op pagina 55: 'Als doopsgezind theoloog weet ik mij door het ingaan op de bijbel met de hoop van het volk der Joden en door het verband van mijn broederschap met de beweging der wederdopers met de zaak van Nieuw Links in hun dreigend conflict ten sterkste persoonlijk betrokken. Dáárom spreek ik'.

⁵⁰ H.D. Woelinga, 'De theologie van Frits Kuiper', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 3 (1977), 21-32.

Omslag van een brochure uit 1960, gewijd aan discriminatie en antisemitisme. (Doopsgezind Documentatie Centrum)

logische ordening aan te brengen. Waar Woelinga terecht de nadruk op legt, is de grote vervlechting van Kuipers leven en leer. Mede daardoor is die ordening door Kuiper zelf hoegenaamd niet aangebracht. Juist dat aspect, het voortdurend engagement in het leven van Kuiper, valt het meest op, wanneer men zich verdiept in deze doper. Hij leefde met zijn neus op het nieuws. En onmiddellijk leek dat nieuws met zijn theologie in verband gebracht te worden. Bovendien gaf hij er blijk van goed op de hoogte te blijven van wat er in de theologie speelde en gepubliceerd werd. Ook zijn internationale belangstelling voor de wereldwijde doopsgezinde broederschap nam een niet geringe plaats in.

Een nadeel van dat direct op de actualiteit reageren is wel dat Kuiper daarmee ook van de impulsen van dat nieuws, in de onderwerpen waar hij zich mee bezig hield, afhankelijk was. Zo kregen China en Peking in de zestiger en zeventiger ja-

Omslag van: *Een klein drieluik van onze bevrijding* (Baarn, 1974) (Doopsgezinde Bibliotheek, UBA)

ren een steeds uitdrukkelijker aandacht en zag hij voor het Chinese socialisme in de wereld een belangrijke taak weggelegd.⁵¹ Zo kwam hij tot uitspraken als:

Het lijkt mij, dat thans [in 1965; L.B.] communistisch China de wereldgeschiedenis ingaat als typische parallel met Israël.⁵²

En wat te denken van een formulering als: ‘Uit de in Peking geheiligde woorden van Mao’?⁵³ In die zin was Kuiper niet vrij van de waan van de dag. De inzichten die hij ontwikkelde, achtte hij van onmisbaar belang voor de gemeente. Meermalen komt naar voren hoe hij met klem de gemeente opriep om haar aandeel in het grote werk van de bevrijding, zowel geestelijk als maatschappelijk, ten volle onder ogen te zien en zich daar voor in te zetten. Zeker na de periode van de Tweede Wereldoorlog, tijdens zijn predikantschap in Amsterdam, gaf hij blijk van

⁵¹ Vergelijk bijvoorbeeld zijn *Een klein drieluik*, 116-117; en, ‘Van Jeruzalem tot Peking; schets van een actueel-politieke visie’, in: *Bijbelse perspectieven*, 94-106 en 128-129.

⁵² Kuiper, *Bijbelse perspectieven*, 82.

⁵³ Kuiper, *Bijbelse perspectieven*, 94.

de grote verwachtingen die hij had van de rol die voor de doopsgezinde gemeenten in deze tijd en in deze wereld was weggelegd.⁵⁴ Men ontkomt niet aan de indruk dat hij in die verwachting gaandeweg meer teleurgesteld raakte.

In een gesprek dat ik had met dominee Woelinga vroeg ik naar Kuipers persoonlijkheid, waarop zijn antwoord was: 'Hij kon de dingen nadrukkelijk poneren'.⁵⁵ Aan de indruk dat zijn visie geen gelijke tred hield met de ontwikkelingen in 'zijn' broederschap lijkt evenmin helemaal te ontkomen. Soms is er iets dwingend in zijn manier van optreden. Te denken is bijvoorbeeld aan zijn preek in de Singelkerk, gehouden op 16 december 1973 (de autoloze zondag), een maand nadat hij op eerder genoemde interkerkelijke bijeenkomst in Den Haag een oproep had doen uitgaan onder de titel 'Laat Israël vrij zijn'. In deze preek roept hij de gemeente op een beslissing te nemen, en het woord *beslissing* wordt nog een paar keer herhaald, gekoppeld aan de gelezen bijbeltekst die 'tot kiezen verplicht'. En hij verwachtte dat zijn oproep na de dienst direct zou worden ondertekend 'zo aanstonds in de kerkekamer'.⁵⁶

Tragische scheiding

De spanning in de laatste fase van Kuipers leven was jammer genoeg niet weggenomen, maar zou eerder nog meer in het vaarwater van polarisatie terecht komen, mede door de oprichting van de Doopsgezinde Vredesgemeente in Nederland. In *De vredesbrief*, het orgaan van de Doopsgezinde Vredesgroep, werd de stichtingsverklaring van deze 'gemeente' afgedrukt.⁵⁷ Van het initiatief om Kuipers ontwerp voor een nieuwe doperse gemeenschap, dat na zijn dood werd gevonden, te gebruiken als grondslag voor deze gemeente werd door dominee Woelinga in een artikel uit 1988 afstand genomen. Deze schrijft daar onder andere:

54 Zie bijvoorbeeld Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 41-42: 'Vooral de laatste tien jaar van mijn predikantschap werd het mij dan ook duidelijk, dat onze broederschap een zeer eenvoudige, maar juist daarom allerbelangrijkste taak had te midden van de wereld van nu. [...] Aldus leerde ik haar profetische taak zien'. Bij verschillende gelegenheden, onder andere in antwoord op een vraag voor de VPRO-radio, in de kerkenraad, maar ook persoonlijk aan collega's als dominee Woelinga, sprak hij zijn verwachting uit dat nu (circa 1960) de doopsgezinden 'aan de beurt waren'. Vergelijk bijvoorbeeld het artikel van Woelinga in het *Algemeen doopsgezind weekblad* (hierna afgekort als: *ADW*) van 23 juli 1994: 'De theologie van Frits Kuiper, twee omstrede visies'.

55 Oosterbaan schreef in 1974 in *I.D.A.*: 'Naar buiten kon hij soms een geweldige vechter zijn'; Kuiper, *Bijbelse perspectieven*, 3.

56 Preekschets en fragmenten van de preek 'Israël tussen de wereldmachten' in: Kuiper, *Bijbelse perspectieven*, 148-152.

57 *De vredesbrief*, bijvoegsel van het *ADW*, 14 september 1974. Aan de verklaring gaat een korte toelichting van K.E. de Haan vooraf.

Ikzelf heb zó vaak door mijzelf gemaakte ontwerpen op mijn tafel gehad en later toch niet verzonden dat ik er niet vast van overtuigd kan zijn dat Kuiper deze nieuwe gemeente ook werkelijk zou hebben opgericht.⁵⁸

Het is begrijpelijk dat in het heetst van de strijd in de jaren zeventig frustratie is opgetreden, toen bleek dat weinigen van de geloofsgenoten Kuipers inzichten deelden of konden volgen. Ook de teleurstelling bij het oplopen tegen een mogelijk gebrek aan moed is voorstelbaar. Toch lijkt het me betreurenswaardig dat dit tot een dergelijke scheiding heeft geleid. Het gevolg ervan is dat men met het oog op de zaak waar het Kuiper om ging, namelijk het gesprek over en de door-denking van de verhouding tussen gemeente en Israël (met alle consequenties van dien), eigenlijk nog verder van huis was en is. Voor hen die moeite met het onderwerp hadden en hebben, kan het een verleidelijk zijn om het allemaal als te extreem af te doen en er geen aandacht meer aan te besteden. De zaak zelf – en daarmee denk ik aan het geheel van Frits Kuipers visie – heeft mijns inziens onverminderd betekenis voor de doperse theologie.

Profetische woorden

De tijd lijkt mij gekomen om voorbij de polarisatie te komen tot een hernieuwde aandacht voor de belangrijke dwarsverbindingen die Kuiper heeft aangewezen tussen de christelijke gemeente, het jodendom en de sociale betrokkenheid. In zijn laatste boek, het *Drieluik*, heeft hij het belang van deze verbinding in een breed perspectief aangetoond. De vragen die Kuiper aanreikte, cirkelen om *bevrijding*: de duurzame belofte van bevrijding aan Israël, de aardse kant van de bevrijding, en deze beschouwde hij niet als afgerond, noch als beantwoord. Aan het einde van dat boek vraagt hij van zijn jongere doopsgezinde ‘opdrachtgevers’⁵⁹ niet om wat hij geschreven had, klakkeloos te aanvaarden, maar om:

elk zelfstandig en soms ook met elkaar samen [...] [te: L.B.] proberen verder te komen met de vragen, waarvoor de zaak der bevrijding ons blijft stellen.⁶⁰

Dat deze regels in het boek zelf zijn opgenomen, lijkt mij reden genoeg om deze vraag niet alleen over te laten aan de hier met initialen benoemde groep, maar

⁵⁸ Woelinga, ‘Een halve eeuw A.D.S.’, 20.

⁵⁹ Hij betitelde degenen aan wie hij het boek opdroeg zo, omdat hij het voor hen schreef. Ze waren het ‘ten dele ongewild en onbewust’; *Een klein drieluik*, 123. Bij het 30-jarig gedenken van Kuipers sterfdag, op 7 maart 2004, was ten huize van de familie De Haan een ontmoeting georganiseerd van deze mensen. De Haan vertelde mij dat er – door omstandigheden van ziekte of vertrek naar elders, maar ook vanwege meer inhoudelijke afstand – van deze groep slechts enkelen overgebleven zijn. Zie ook het artikel van dominee G. Schepperle in het *ADW* van 20 maart 2004, 3.

⁶⁰ Kuiper, *Een klein drieluik*, 124.

Bericht in verband met de crematie van Frits Kuiper uit *De Zaanlander* (13 maart 1974)
(Doopsgezind Documentatie Centrum)

Ds. F. Kuiper *Kaartje van 13.3.74* gecremeerd

DRIEHUIS — De verleden week donderdag door een noodlottig ongeval om het leven gekomen doopsgezinde emritus-predikant Frits Kuiper is gistermiddag onder zeer grote belangstelling te Driehuis-Westerveld gecremeerd.

's Morgens werd in de stampvolle Vermaning te Krommenie een afscheidsdienst gehouden. De doopsgezinde predikant W. H. Kuipers herdacht de overledene in bewoordingen, die waren gebaseerd op de tekst van Jesaja, hoofdstuk 82.

De belangstelling in Driehuis-Westerveld was zo mogelijk nog groter, omdat velen rechtstreeks uit Amsterdam waren gekomen om afscheid te nemen van de overleden predikant, die van 1947 tot 1964 voorganger is geweest van de Singelkerk te Amsterdam.

Ds. H. D. Mbelinga uit Amsterdam gaf een korte karakter- en levensschets van de overledene. Namens de familie werd het woord gevoerd door de heer E. Kuiper, een broer van de overledene. De weduwe van ds. Frits Kuiper, mevrouw M. A. Kuiper-Heuvelink, dankte de aanwezigen voor de belangstelling en het getoonde medeleven.

E-423.5
34
doopsgezind
documentatiecentrum

met hen of naast hen de handschoen op te pakken. Wat de huidige ontwikkelingen betreft, met name de Duitse theoloog Friedrich Wilhelm Marquardt heeft in het spoor van zijn leermeester Karl Barth veel nagedacht over de onderlinge samenhang van de drie aspecten: kerk, jodendom en sociale verhoudingen.⁶¹ Het

⁶¹ Zie ook mijn verslag van een studiedag rond deze theoloog in het ADW van 13 december 2003. Ik heb geprobeerd daarin een voorzet te geven, waar het gaat om doopsgezinde betrokkenheid op dat waar Marquardt zich mee bezig hield: 'De nadruk die hij bepleit op het handelen ... zijn moedige doordenking ook van de problemen rond de spanningsvolle relatie tussen Israël en de Palestijnen, zijn diepgaand nadenken over Jezus, over bevrijding, over het Koninkrijk, allemaal zaken die aan de doperse aandacht niet voorbij mogen gaan'.

zou de nagedachtenis van Frits Kuiper eren als in doopsgezind Nederland op-nieuw kennis genomen zou worden van zijn soms profetische perspectieven. Als geen ander heeft Kuiper ideeën aangedragen, waarop moderne publicaties van Marquardt aansluiten, zodat studie en gesprek hierover uit doperse hoek niet achterwege zou mogen blijven.

Uitzicht

Met het oog op het belang van deze zaak voor de gemeente denk ik in de eerste plaats aan de voorgangers en theologen. Studie en gesprek zullen allereerst een uitdaging en een taak voor hen zijn. Waar zou dit bevorderd kunnen worden? Ik denk bijvoorbeeld aan de bijeenkomsten van de Algemene Nederlandse Doopsgezinde Predikantenvereniging (ANDPV), en dan met name aan het jaarlijkse studieweekend dat door haar wordt georganiseerd. Maar ook in de opleiding aan het seminarium zou onderwijs in de theologie van Frits Kuiper niet mogen ontbreken. De noodzaak voor voorgangers om tijd te besteden aan studie is door Kuiper zelf naar voren gebracht. Mij dunkt dat hierin nog heel wat te verbeteren valt. Het is toe te juichen dat dit probleem inmiddels wat meer aandacht krijgt en dat er ontwikkelingen gaande zijn om te pogen de studiezin van voorgangers en leidinggevenden in de gemeenten te bevorderen.

In het verlengde van deze eerste laag – een grotere aandacht en bestudering van Kuipers gedachtegoed door de geestelijk leiders – kan ik me voorstellen dat er vervolgens door hen ook in de gemeente een bezinning op gang gebracht wordt. Op bijbelkringen en studiekringen zou gebruik gemaakt kunnen worden van teksten van Kuiper, zodat er een gesprek komt over wat hij aandraagt, mede in het licht van de actualiteit. In mijn stageperiode bijvoorbeeld is me opgevallen dat er, wanneer de naam Israël valt, doorgaans veel weerstand is. Het bovenste laagje van wat er in de media op ons afkomt, blijkt vooral de opinie te bepalen. Met name bij ‘vredesgroepers’ heb ik soms een haast allergische reactie waargenomen. Ook bij de landelijk georganiseerde theologische vorming van gemeenteleden mag aandacht voor Frits Kuiper niet ontbreken.

In een uiterst gecompliceerde situatie, historisch en politiek, zoals die rond de staat Israël aanwezig is, zou het zaak zijn om tijd en aandacht te besteden aan onze verhouding als gemeente van gelovigen, die deel uitmaakt van de christenheid, tot het jodendom en het volk Israël. Moeilijk is het om te onderscheiden tussen zaken van geloof en de aardse werkelijkheid waarin dat geloof vorm moet krijgen, zeker als het om het volk van de bijbel gaat. Maar het gaat mijns inziens desalniettemin om zaken die iedere gelovige aangaan.

In de jongste ontwikkelingen rond het zogenaamde *Basisdocument*, dat als ondertitel meegekregen heeft: *Bouwstenen voor beleid ten behoeve van doopsgezinden*, wordt soms teruggegrepen op een aloud dopers devies: de ‘bijbeltekst van Men-

no' over het ene fundament.⁶² Bij het bepalen van beleid, waar het om te doen is in genoemd document, is bezinning nodig op de doopsgezinde basis, de uitgangspunten. Dat daarbij op de bijbel teruggegrepen wordt, lijkt mij zonder meer dopers. Maar ook over de 'fundamenttekst' zal opnieuw en grondig nagedacht moeten worden. *Samen* met andere doopsgezinden, maar ook: *anders* dan doopsgezinden, zou ik tevens over de vraag willen nadenken hoeveel Oude Testament en hoeveel Israël dat fundament eigenlijk bevat. Hoe is het zover gekomen, dat we op het 'christendommelijke'⁶³ erf Jezus konden loskoppelen van zijn volk? Dat we als 'mede-erfgenamen' het zonder eigenlijke 'erfgenaam' dachten te kunnen stellen? De crisis die het levenseinde van Frits Kuiper markeerde, speelde niet rond zaken van ondergeschikt belang, maar roept ons, ook nu, als doopsgezinden op ons te verantwoorden. Hopelijk komt zijn stem opnieuw tot spreken, waarbij nieuwe vertaling nodig zal zijn – maar er ligt hier een appèl in de jongere geschiedenis, waaraan nog lang niet genoeg gehoor is gegeven.

62 1 Korinthe 3:11. 'Een ander fundament, dan dat er ligt, namelijk Jezus Christus, kan niemand leggen'. Inmiddels is ook het nieuwe logo van de Algemene Doopgezinde Sociëteit voorzien van deze tekst. Dit 'Basisdocument', dat uitgangspunten bevat voor de inhoudelijke onderbouwing van het beleid van de ADS, werd samengesteld door haar 'Adviesraad voor Geestelijke Zaken' in maart 2003.

63 Dit woord kwam ik verschillende malen tegen in het artikel van dominee Woelinga, 'Een halve eeuw A.D.S.'.

Recensies

W. Christiaens & M. Evers, *Patriotse illusies in Amsterdam en Harderwijk; de patriottentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002), 274 pp., geïll., ISBN 90-6550-687-x

Emilie Fijnje-Luzac (ingel., verz. en geann. door Jacques J.M. Baartmans), *Myne beslommerde boedel; brieven in ballingschap 1787-1788* ([Nijmegen]: Uitgeverij Van-tilt, 2003), 288 pp., geïll., ISBN 90-77503-01-3

Y. Kuiper & F. Veenstra-Vis, 'De ballingschap van een doopsgezinde koopman-patriot uit Makkum; inleiding bij de reisverhalen van Jan Ymes Tichelaar (1729-1799) uit de periode september 1787 tot oktober 1789'; en, [Jan Ymes Tichelaar], 'Een kort verhaal van mijn reizen en verdere ontmoetingen van 22 september 1787 af', in: *De vrije Fries; jaarboek uitg. door het Koninklijk Fries Genootschap voor geschiedenis en cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar skiednis en kultuer en de Fryske Akademy* 83 (2003), p. 211-228 en p. 229-266. ISBN 90-6171-954-2

G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2003), 175 pp., ISBN 90-351-2573-8

Dicht op elkaar verschenen vier publicaties (hier genoteerd in alfabetische volgorde), alle gebaseerd op egodocumenten, brieven en reisverhalen, en verbonden door de rode draad van de patriottentijd. Steeds gaat het om persoonlijkheden uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. Hun leven en werk werden gekenmerkt door de idealen van die tijd en zouden in meer of mindere mate de gevolgen dragen van het politieke lot dat patriotten toen trof. Onder invloed van de Verlichting en haar filosofie was in de Republiek bij allerlei groeperingen weerstand ontstaan tegen de regentenoligarchie met haar gesloten regeringssysteem en verouderde rechten, met name op het platteland. Voor doopsgezinden in het bijzonder was grote discrepantie ontstaan tussen hun politieke onmondigheid en toenemende sociaal-economische betekenis. Doopsgezind en patriot werden synoniemen in die tijd, waarin de confrontatie tussen naar vernieuwing strevende patriotten en zittende regenten, c.q. de prinsgezinden, in eerste instantie werd uitgevochten op het vlak van de stedelijke en provinciale autonomie. Maar de *clash* zou nationale en zelfs internationale gevolgen hebben.

Uit een aantal publicaties komt ook de politiek actieve vrouw naar voren als nieuw verschijnsel. Vrijheid, gelijkheid en broederschap hielden niet meer stil voor de deuren van doopsgezinde zusters. Een radicale dochter van een doopsgezinde predikant, opgevoed met de vrijheidsidealen van haar vader, liep rond met het idee een aanslag te plegen op Napoleon, toen die in 1811 Amsterdam wilde bezoeken. Door historica Geertje Wiersma wordt in *Mietje Hulshoff; of De aanslag op Napoleon* (2003) van Maria Aletta (of zoals hier: Mietje) Hulshoff (1781-1846), een gedreven portret geschetst van een jonge vrouw, die gedrenkt was in de verlichtingsidealen van haar doopsgezinde vader Allard Hulshoff (1734-1795). Hij was in zijn tijd een bekend Amsterdams kanselredenaar. Dat Mietje haar idealen ook in de praktijk wilde brengen was iets ongehoords. Al erkende men in haar omgeving wel de principiële vrijheid van elk individu; biologische verschillen bepaalden vooralsnog ieders rol. Mietje die daarbuiten trad en invloed wilde uitoefenen op haar maatschappelijke omgeving, kon rekenen op onbegrip en zelfs ergernis. Want wat voor een man als karaktervastheid gold, was bij deze 'jongedochter' van goede huize 'overspannenheid'. De familie Hulshoff en haar omgeving zagen in Mietje zo'n overspannen geest, die, naarmate zij ouder werd en haar ideeën vastere vormen aannamen, als 'ongeremd' werd beschouwd. Vooralsnog kon zij zich echter ontwikkelen temidden van de geestverwanten van haar vader en daarin een bevoorrechte, zij het beperkte, positie innemen. Maar Maria Aletta stond iets anders voor ogen.

In een aan haar correspondentie ontleend biografisch portret – eerder een literair-historische roman dan een bronnenuitgave – schetst Geertje Wiersma op basis van brieven de ontwikkeling van een jonge vrouw tot politiek activiste en pamflettenschrijfster. Al eerder had Mietje de wijk moeten nemen naar de Verenigde Staten, maar haar revolutionaire droom waarin zij zich fel verzette tegen de Franse overheersing bracht haar in de gevangenis. Haar invloedrijke vrienden, onder wie Willem Bilderdijk, wisten de schade te beperken, maar hun argumenten wilde zij niet aanvaarden. Zij was immers geen hysterica en wenste op haar eigen merites beoordeeld en dus veroordeeld te worden. Na veroordeling tot het verbeterhuis, werd zij na twee jaar op 17 juli 1808 daaruit ontslagen. In de afzondering van de gevangenis voelde Aletta zich eigenlijk het best. Opnieuw werd ze in de herfst van 1809 veroordeeld tot vier jaar verbanning. Nederland werd in 1810 bij het Franse Keizerrijk ingelijfd en een aanslag op Napoleon beheerste haar gedachten. De tirannenmoord was in haar ogen gerechtvaardigd. De keizer die in 1811 Amsterdam bezocht, toonde zich openlijk aan het volk tijdens rijtoeren en andere evenementen. Toch gebeurde er niets ondanks de mogelijkheden die er zeker waren. Maria Aletta zelf was onvindbaar, zij vluchtte naar het buitenland, maar keerde in 1820 terug. Vanaf de zijlijn zou zij in het kersverse Koninkrijk, waar de Oranjes waren teruggekeerd, haar leven blijven wijden aan haar idealen. De Republiek der Verenigde Nederlanden was veranderd in een Bataafse Republiek, in een Koninkrijk Holland, in het Franse Keizerrijk en ten-

slotte in het Koninkrijk der Nederlanden. Het patriottisme als fenomeen raakte door de tijd achterhaald. Maria Aletta Hulshoff had in dat proces een bijzondere rol gespeeld, maar zij was niet in staat gebleken haar idealen aan te passen aan de politieke realiteit.

Hoe anders, maar evenzeer bepaald door de patriottentijd, verliep het leven van Emilie Luzac (1748-1788). Zij volgde haar man, Wybo Fijnje, naar België in 1787 en deelde er zijn ballingschap. In: Emilie Fijnje-Luzac, *Myne beslommerde boedel; brieven in ballingschap 1787-1788* (2003) verzorgd door Jacques J.M. Baartmans, komt uit veertig brieven van en over de hoofdpersoon een vrouw tot leven die haar taak en levensvervulling vond in het delen van het politieke lot van haar man. De vroegere doopsgezinde predikant en courantier/uitgever Fijnje was na de patriotse ineenstorting van 1787 van de ene dag op de andere op drift geraakt. De omstandigheden, waarin het gezin Fijnje abrupt kwam te verkeren, waren gelijk aan die van veel andere politieke vluchtelingen. Zorgen om onderdak, plotseeling geldgebrek, ziekte, de dood van een pasgeboren kindje en het wegvallen van de normale existentie van een tevoren welvarend burgergezin, hoorden op eens tot hun dagelijks bestaan.

Wybo Fijnje was de zoon van een Zwols doopsgezind predikant en korte tijd zelf leraar aan de vermaning van de Groninger Oude Vlamingen in Deventer (van 15 november 1774 tot 13 augustus 1775). In 1774 was hij gepromoveerd op een natuurkundig onderwerp. Als patriot kon hij zich in het verlichte Deventer thuis voelen. Alleen zijn traktement was onvoldoende om de verloving met Emilie Luzac uit het bekende Leidse courantiërsgezicht om te zetten in een huwelijk. Zijn jaarsalaris was f 500 en zijn pensioen zou f 250 zijn. Met geleend geld kocht hij toen de drukkerij die in Delft de *Hollandsche historische courant* uitgaf en in de zomer van 1775 verliet hij Deventer om op 5 november in het huwelijk te treden. Fijnje hoorde tot de meest uitgesproken Delftse patriotten, die bij de politieke ommekeer na Goejanverwellesluis langdurig de wijk moesten nemen. Maar in 1795 kwam hij als een der eersten uit Saint Omer terug naar de Bataafse Republiek. Op voorspraak van Rutger Jan Schimmelpenninck werd hij in 1805 directeur van de pas opgerichte *Staatscourant*. De geldzorgen waren voorbij, maar toen was Emilie al lang gestorven. In zijn inleiding schetst Baartmans een boeiend beeld van hun beider leven in Delft en in ballingschap, gebaseerd op Emilie's brieven en waarbij nu eens niet de politicus Fijnje, maar het dagelijks leven van zijn vrouw centraal staat. Het is Emilie die openhartig, met warmte en humor, het relaas van vlucht en verblijf in hun tochtig onderkomen in het 'Kasteel' bij Watten beschrijft. Geld en ziekte bleven een voortdurende zorg en het weggeven van haar lichamelijke krachten en levensmoed sloopte haar tenslotte. Emilie Luzac stierf op 28 november 1788, twee dagen voor haar veertigste verjaardag. Zij liet een ontredderd gezin achter.

In de emigrantenliteratuur vormt ook dit egodocument een bijzondere bron voor onze kennis van het dagelijkse leven van een patriottengezin. Hier verteld door een ontwikkelde vrouw zonder formele opleiding, zoals in die tijd gebruikelijk was, die in haar behoefte aan contact met de achtergebleven familie en vrienden hen brieven schrijft, zich daarin probeert staande te houden, en daarbij een grote opmerkingsgave blijkt te bezitten. Deze brieven, in de ware zin van het woord *documents humains*, voorzien van passende illustraties, zijn door Jacques Baartmans op sobere, zich niet opdringende wijze uitgegeven met toevoeging van moderne interpunctie, maar met eerbiediging van eigen spelling en taalgebruik. Een literatuuropgave en personenregister completeren het boek.

In *Patriotse illusies in Amsterdam en Harderwijk, 1784-1788* (2002) staat de oorspronkelijk uit Neustadtgödens (Oost-Friesland) stammende, later Groningse doopsgezinde familie Van Geuns centraal. Doopsgezinde lezers kennen de familie al uit het kostelijke *Meniste vrijage; Jakob van Geuns (1769-1832); Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem, 1969) door mejuffrouw I.H. van Eeghen.

Vader Matthias van Geuns (1735-1817), Harderwijks hoogleraar in de medicijnen van 1776 tot 1791, zoon Steven Jan (1767-1795, student medicijnen bij zijn vader), zoon Jakob (1769-1832, stagiaire bij een Amsterdams handelshuis) en zoon Jan (1764-1834, student aan het doopsgezind seminarie), onderhielden samen een drukke briefwisseling. Het aandeel daarin van Steven Jan uit Harderwijk (17 brieven) en van Jakob uit Amsterdam (34 stuks) beslaat zo'n 75 pagina's. Zij zijn op zorgvuldige, terughoudende wijze uitgegeven door W. Christiaens en M. Evers, en voorzien van noten. Een inleiding van maar liefst 144 pagina's commentarieert deze boeiende brieven en is zeer lezenswaardig. In de context van een bronnenuitgave echter krijgt de lezer soms het gevoel de weg wat kwijt te raken door de vele gegevens, die het zicht op de brieven zelf – met hun in de titel beloofde 'patriotse illusies' – doen verliezen.

Amsterdam en Harderwijk waren brandpunten in de geschiedenis van de patriottenbeweging. In de brieven van Steven Jan uit Harderwijk aan Jakob in Amsterdam completeren en corrigeren vele historische feiten over personen en gebeurtenissen het verhaal van de patriottenbeweging in Harderwijk en in het Gelderse; bijvoorbeeld de bezetting van Hattem door troepen van Willem V. Steven Jan is de oudste, meer gematigde lievelingszoon van de dominante *pater familias* Mathias van Geuns. Deze laatste remt zijn kinderen voortdurend in hun – naar zijn oordeel – 'onvoorzichtig' patriottisme, en waarschuwt hen de politieke realiteit niet uit het oog te verliezen. Zij moeten zich immers allen een goede plaats in de samenleving verwerven. Uiteraard verwachten vader Mathijs en broer Steven Jan van broer Jakob in Amsterdam – veel vuriger patriot dan Steven Jan – dat hij de gebeurtenissen daar op de voet volgt en de familie op de hoogte houdt. Heet van de naald commentarieert Jacob vol patriotse betrokkenheid de in-

tocht van de Pruisische troepen in 1787, de coup van de orangisten en de oranjeterreur daarna. Jakob blijkt in zijn berichten geëngageerd en zijn brieven zijn daardoor gedetailleerder en hebben meer nieuwswaarde.

De brieven zijn op afzender gerangschikt, wat de samenhang van de correspondentie helaas doorkruist. Het zoeken naar antwoorden op gestelde vragen in een eerdere brief wordt erdoor belemmerd, en zo worden de brieven enigszins tot afzonderlijke historische bronnen gedegradeerd. De uitgave is voorzien van een notenapparaat, illustratie, bijlagen, een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur, en *last but not least* een onmisbaar personenregister.

Onder de rubriek 'Bronnen en egodocumenten' zijn in: *De vrije Fries*, 83 (2003) 211-266, de reisverslagen opgenomen, die de patriotse koopman Jan Ymes Tichelaar uit het Friese Makkum tijdens zijn ballingschap uit Friesland van september 1787 tot oktober 1789 noodgedwongen maakte. Yme Kuiper en Frouke Veenstra-Vis hebben deze bron voorzien van een adequate inleiding over de Friese patriotten en die van Franeker.

Friesland was in de achttiende eeuw nog steeds een provincie met een duidelijk eigen politiek en staatkundig karakter. Het bezat lange tijd een eigen stadhouderlijk hof, en was over het algemeen oranjegezind. Maar ook hier werd de kritiek op Willem V luider. Friesland, vanouds zeevarend met vele reders en beurtschippers, ondervond in de jaren 1780 tot 1784 de gevolgen van de Engelse Zeeoorlog. Honderden schepen van de koopvaardij werden door de Engelsen opgebracht. Ook in de Friese Staten groeide de onrust. Al in 1781 sloten acht statenleden zich aaneen tot een Geheim Comité onder leiding van Coert Lambertus van Beyma, secretaris van de grietenij Westdongeradeel, die relaties onderhield met Joan Derk van der Capellen en vooraanstaande patriotten in Holland.

Al in de loop van 1783 stonden de Friese Staten, in navolging van het eerste vrijcorps in Dordrecht van januari van dat jaar, de oprichting van vrijcorpsen toe in het noorden en westen van Friesland, met Franeker als middelpunt. Daar aan de Franeker hogeschool was de hoogleraar Johan Valckenaer de leider van de patriotten. Naast de positie van de stadhouder meenden Van Beyma en de zijnen ook de ondemocratische verkiezingspraktijk van de grietmannen te moeten aanvechten. Een relatief klein aantal rijke, adellijke families bezat volgens een ingewikkeld kiessysteem vrijwel het monopolie op de sleutelpositie van de grietmannen, ambtenaren met rechterlijke en bestuurlijke taken. Van Beyma's kritiek legde een bom onder het Comité: de aristocratische grietmannen wilden geen wijziging in dit machtsstelsel en verzoenden zich met de stadhouder. Dit leidde ertoe dat uiteindelijk een grote meerderheid van de Friese Staten de honderd vrijcorpsen (met ongeveer vijfduizend leden) via 'bloedplakkaten' aan banden legde, hetgeen ook gold voor de persvrijheid.

Als reactie hierop volgde de bewapening van de patriotse burgerbevolking. Op

7 september 1787 besloten Van Beyma en de zijnen de macht aan zich te trekken. Franeker en drie andere Friese steden, Bolsward, Sneek en Dokkum, werden in staat van verdediging gebracht. Het Friese patriottenleger omvatte circa tweeduizend man en Franeker zelf werd versterkt met achthonderd man. Het conflict escaleerde door de komst van de Pruisen en het uitblijven van Franse steun. Franeker werd opgegeven en vele vluchtelingen voeren hetzij naar Amsterdam, hetzij ze trokken naar Groningen, naar Bremen of elders. Van de vluchtelingen zouden ongeveer 200 personen tot 1795 buiten Friesland verblijven. Anderen kregen amnestie of konden op den duur terugkeren.

Ook de Makkumer vrijgezelle koopman Jan Ymes Tichelaar (1729-1799) trof het lot van ballingschap. Begin oktober 1787 vluchtte hij naar familie in Groningen, waardoor hij buiten de greep van de Friese justitie bleef. Al gauw werd hij daar opgenomen in een grote kring van andere Friese patriotse familieleden en vrienden. Hun leven was er, op de voortdurende onzekerheid na, zelfs gezellig. Ze rookten een pijp en dronken een glaasje wijn. Maar niet in de nacht van 29 op 30 oktober 1787 toen er groot rumoer was op de Grote Markt en het *canaille* de Steenstraat veranderde in een woestenij van ingegooide ramen, gesloopte blinden en vensters. Het aantal huizen met ingegooide ramen zou 250 tot 300 belopen. Maar de onderlinge hulp bleek overweldigend. De 'braave Groningers' bleven niet in gebreke de uitgewekenen alle mogelijke 'plaisier aan te doen'. Het werd voor Tichelaar zelfs moeilijk niemand voor het hoofd te stoten, bij zo velen werd hem onderdak aangeboden. Toch trokken velen dan weg, onder andere via Bourtange over de grens naar Duitsland.

Maar Tichelaar ging niet, hij kende zijn rechten: 'Ben geen schelm of dief, dink de stad niet te verlaten'. Hij eiste toegang tot de fiscaal, de openbare aanklager, en werd daar goed ontvangen. In afwachting van zijn proces en de uitkomst ervan besloot hij met drie anderen op reis te gaan. Op 13 juli 1788 ging het gezelschap op stap: eerst naar Duitsland en daarna naar Frankrijk, naar Saint Omer waar ze vele andere uitgeweken patriotten ontmoeten, onder andere Wybo Fijnje. Behalve voor gebeurtenissen van die tijd en zijn medepatriotten blijkt Tichelaar ook een open oog te hebben gehad voor de streek waardoor hij reisde. Alles interesseerde hem: handel, economische welvaart, het eten en de bedden. Op het Groningerland verbaasde hij zich over de kapitale boerderijen met hun grote schuren. In Coevorden verwonderde hij zich over de grote weekmarkt en de bloei van de stad. Verdergaand kwam het gezelschap door 'Emblekamp', het huidige Emlichheim, dat nog midden in ontoegankelijke, moerassige veengebieden lag en waar ze een gids nodig hadden. Tichelaar wist niet, althans hij noemt het hier niet, dat ooit veel wederopers zich in die streek versholen hebben na de val van Munster en dat zij als 'Deventer moordbranders' lange tijd de Nederlanden onveilig maakten. Ook zal menig reiziger door het Duitsland van nu hem begrijpen, wanneer hij schrijft na een bezoek aan Tecklenburg: 'op die berg te

koomen is zeer moeilijk, alle steen onmagtig hoog', en over zijn ervaringen met het Duitse bed: op 21 juli 1788 in Rheine aangekomen verzucht hij immers: 'vieleu zagt in 't dekbed, deed yslijk sweeten'.

Tichelaar bracht de rest van zijn ballingschap in Amsterdam door. Hij werd eind december 1789 door het Hof van Friesland veroordeeld tot een verbanning van drie jaar uit Friesland op beschuldiging van het voorschieten van soldij aan patriotse vrijwilligers en gewapende troepen. Aardig is, dat het bewijs voor het onderhoud van de vrijcorpsen in Makkum door de beide uitgevers van dit egodocument inderdaad is gevonden in het bedrijfsarchief van de familie Tichelaar in Makkum, die overigens dank moet worden gebracht voor het zorgvuldig bewaren en voor het verlenen van toestemming tot de uitgave van dit reisverslag. In de winter van 1793 kon Jan Ymes weer terug naar Makkum en naar zijn zaken. In 1795 zou hij er de geboorte van de Bataafse Republiek beleven, en voor hij in 1799 stierf was hij nog getuige geweest van de opheffing van de gewestelijke zelfstandigheid van zijn *heitelân*. De reisaantekeningen van Tichelaar zijn kritisch-normaliserend uitgeven met toevoeging van interpunctie, hoofdletters etc. Een notenapparaat, literatuuropgave en illustraties begeleiden dit aardige egodocument van een gemoedelijke, niet zo bang aangelegde Friese patriot.

Bonny Rademaker-Helfferich

Philip Knijff & Sibbe Jan Visser (compiled), Piet Visser (ed.), *Bibliographia sociniana; a bibliographical reference tool for the study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism* (Hilversum: Uitgeverij Verloren/Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring, 2004), 313 pp., ISBN 90-6550-836-8

Deze bibliografie kwam tot stand ter gelegenheid van de vierhonderdste sterfdag van Faustus Socinus (1560-1604) en werd gepresenteerd op het internationale congres over het Nederlandse socinianisme te Leiden op 5 november 2004. Twee jonge onderzoekers, Philip Knijff, boekhistoricus gespecialiseerd in de productie van het sociniaanse boek en Sibbe Jan Visser, kerkhistoricus die zich heeft toegelegd op het Nederlandse remonstrantisme en socinianisme, brachten bibliografisch materiaal bijeen betreffende oude gedrukte bronnen en moderne studies op dit gebied. Knijff bezocht hiervoor een groot aantal buitenlandse bibliotheken. Hij nam het eerste deel van deze bibliografie voor zijn rekening (boeken gedrukt in de Republiek der Verenigde Nederlanden), terwijl Visser de bibliografie van hedendaagse publicaties samenstelde (deel twee).

Knijff opent deel één (dat het leeuwendeel van het boek uitmaakt) met een goed gedocumenteerd overzicht van de geschiedenis van antitrinitarisme en socinianisme, vooral aan de hand van de auteurs en boeken ervan. De geschiedenis van het antitrinitarisme wordt met name gemarkeerd door de veroordeling van

Michael Servetus (1509/1511 tot 1553) tot de brandstapel in Genève. Zijn werk *De Trinitatis erroribus* vond echter zijn weg naar geestverwanten en werd met name in Noord-Italië gretig bestudeerd in kringen van de zogenaamde *collegia Vicentina*, waaraan sinds ongeveer 1546 de jonge Italiaanse geleerde Laelius Socinus (1525-1562) deelnam. Dit moment wordt doorgaans als het begin aangemerkt van de geschiedenis van de antitrinitarische beweging. Laelius werd al spoedig vervolgd door de inquisitie en nam de wijk naar Zwitserland. Hier leerde hij onder andere Sebastiaan Castellio kennen en kwam het antitrinitarisme tot rijping.

Na de dood van zijn oom Laelius (1562) ordende Faustus Socinus diens schriftelijke nalatenschap en stelde hij in de geest van Laelius een uitleg samen over het eerste hoofdstuk van het evangelie van Johannes. Dit bracht hem in nader contact met Castellio, wiens *Dialogi IV* hij uitgaf en van een voorrede voorzag. Diverse academische disputen bezorgden Faustus meer bekendheid. In 1594 bundelde hij zijn kritiek op de gangbare verzoeningsleer in zijn *De Jesu Christo servatore*. Inmiddels was in Polen naast de calvinistische kerkgemeenschap in de periode 1563 tot 1565 een antitrinitarische minderheidsgroepering ontstaan, de *ecclesia minor*. Faustus Socinus werd een van haar leidlieden en wist in Polen meer antitrinitarische en unitarische groepen op één lijn te krijgen.

Na Socinus' dood in 1604 was de *ecclesia minor* in feite sociniaans geworden. Het Poolse antitrinitarisme had sinds 1569 zijn zetel en opleidingscentrum in Rakow. De hier gevestigde internationaal vermaarde academie, boekdrukkerijen en uitgeverijen zorgden voor een wijde verspreiding van het antitrinitarische (en of sociniaanse) gedachtegoed. In 1605 verscheen onder auspiciën van de Rakowse Synode de zogenaamde *Catechesis Racoviensis*, een eerste systematisch overzicht van Socinus' denkwijze, die door middel van dit geschrift al spoedig in heel Europa bekend werd.

Een eerste kennismaking van Nederland met het socinianisme vond plaats in 1598, toen twee theologen, Ostorodt en Voidovius, per schip uit Polen – beladen met sociniaanse bijbelcommentaren – in Amsterdam arriveerden. Beide mannen werden gearresteerd en voordat hun boeken verbrand konden worden, hadden nieuwsgierigen zich al meester gemaakt van de inhoud ervan. In een *Apologia* hebben de twee Poolse broeders tot in details deze geschiedenis beschreven. In de loop van de zeventiende eeuw zouden steeds meer prominente socinianiërs Nederland gaan bezoeken, waarbij zij met name – zij het vergeefs – de remonstranten tot samenwerking trachtten te bewegen. Ook doopsgezinden werden benaderd; beide groepen werden gezien als potentiële afnemers van het sociniaanse gedachtegoed. Niet geheel ten onrechte: de sociniaanse boekhandel en uitgeverij kwamen in deze jaren in Nederland tot een zekere bloei (voorzover mogelijk was vanwege de boekcensuur en repressie).

Aan het eind van de zeventiende eeuw nam de stroom van sociniaanse publicaties af. Er werden minder financiers gevonden, en het feit dat het in Nederland nooit tot een zelfstandige sociniaanse of unitarische kerkformatie is gekomen,

was mede debet aan deze teruggang. In de achttiende eeuw kwam het nog eenmaal tot een *cause célèbre* op sociniaans gebied, toen de doopsgezinde predikant van Harlingen, Johannes Stinstra (1708-1790) een lans brak voor onvoorwaardelijke geloofs- en gewetensvrijheid, ook voor socinianen. De Staten van Friesland schorsten Stinstra van 1742 tot 1757, op verdenking van socinianisme.

Na dit inhoudelijk exposé geeft Knijff een toelichting op de door hem gevolgde methodologie voor de bibliografie, waarbij hij vijf categorieën onderscheidt: geschriften van antitrinitarische auteurs als voorgangers van de sociniaanse, geschriften uit de *ecclesia minor* in Polen en uit kringen rond Rakow, geschriften door Nederlandse auteurs of alhier gevestigde immigranten die op authentieke wijze het socinianisme hebben bevorderd, polemische en andere geschriften ter vervolging van het socinianisme in het algemeen en tegen sommige publicaties in het bijzonder, en tenslotte: geschriften over de geschiedenis van het socinianisme.

Het tweede deel van de *Bibliographia sociniana* wordt door Visser geopend met een korte inleiding waarin hij de grenzen aangeeft van zijn bibliografie van moderne studies over het Nederlandse socinianisme. Deze stammen uit de laatste twee eeuwen en handelen ruwweg over de periode van rond 1550 tot 1780. Ofschoon deze afbakening wellicht arbitrair is, wordt er over het algemeen van uitgegaan dat rond 1550 antitrinitarische ideeën in Nederland begonnen door te dringen, terwijl rond 1780 deze in de vorm van het eens hevig bediscussieerde socinianisme langzaam wegebden tot een ketterse onderstroom van het Nederlandse protestantisme. Nederlandse publicaties vormen de hoofdmoot van Visser's overzicht, maar ook Hongaarse en Poolse studies zijn opgenomen. Alle titels zijn in het Engels vertaald om de toegankelijkheid te vergroten.

Met de verschijning van deze *Bibliographia sociniana* heeft de *Unitarismusforschung* een nieuwe impuls gekregen. Eerder werd onder deze titel in 1985 te Hamburg een conferentie gehouden, waarop Werner Erdt een pleidooi hield voor een dergelijk bibliografisch project. Dit heeft dan een kleine twintig jaar later zijn beslag gekregen, mede dank zij de voortvarendheid van professor doctor Piet Visser, die hiermede de *expertise* van zijn vorige leeropdracht (boekgeschiedenis) op een gelukkige wijze heeft verenigd met zijn huidige professoraat in de geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen.

Eric H. Cossee

B. Rademaker-Helfferich, *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks* (Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring/Hilversum: Verloren, 2002) 319 pp., ISBN 90-6550-705-1

E.M. Lavooij-Janzen, (met medew. van Adriaan Plak en Piet Visser), *Indexen op de 'Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam'*,

opgemaakt door dr. J.G. de Hoop Scheffer (Amsterdam 1883-1884), (Amsterdam: Doopsgezinde Bibliotheek/Hilversum: Verloren, 2004), 197 pp., ISBN 90-6550-801-5.

Doperse archieven bestaan sinds het ontstaan van het doperdom en historisch onderzoek, hierop gebaseerd, is al even oud. In de loop van de tijd werden vele collecties van archivalia, boeken, ja zelfs artefacten gevormd en uitgebreid. Soms als gevolg van particuliere 'devotie' binnen doperse families, vaker als gevolg van institutioneel collectioneren van doopsgezinde gemeenten. Al dat materiaal is met grote zorg bewaard. Het lag in handen van beheerders met liefde voor en kennis van dit bezit. Vol bewondering kijken wij om naar die nijvere bijen van vroeger, die alles ordenden in logische bestanddelen, inventarissen eraan toevoegden, en deze dikwijls ook nog door registers of indexen ontsloten. Dit alles zonder de hulp van de computer, die dit monnikenwerk in onze tijd een stuk makkelijker maakt.

Bij het vijftienvintigjarig bestaan van de Doopsgezinde Historische Kring in 1999 en het verschijnen daarbij van het vijftienvintigste deel van de *Doopsgezinde Bijdragen*, gaf medeoprichter en redactielid vanaf het begin, wijlen professor doctor Sjouke Voolstra, aan zijn feestrede bij die gelegenheid de veelzeggende titel: 'Doopsgezinde Historische Kring, 25 jaar van dienstbaarheid'. Veelzeggend, omdat een historicus zich per definitie dienstbaar opstelt, niet 'serviel' maar ondergeschikt aan het hoge ideaal van de 'waarheidsvinding'; een soms wat preciaire combinatie van 'bezinning' en 'bestudering'. Dit echter wel in het besef dat historische objectiviteit niet echt kan bestaan, en dat elke tijd andere vragen stelt en naar nieuwe antwoorden zoekt. Naarmate de tijd vorderde, werden de *Bijdragen* niet meer door theologen alleen, maar ook door beroepshistorici, archivariissen, bibliothecarissen en *studiosi* gevuld. Zij richtten zich soms minder op de theologie en kerkgeschiedenis, maar keken ook naar maatschappelijke en sociaal-culturele implicaties van het doperdom. Daarvoor was de doperse geschiedenis uiteraard een *Fundgrube*. *Mutatis mutandis* breidde hierdoor het aantal gebruikers van de *Bijdragen* zich gaandeweg uit. Wilde men die zich verwijdende kring van geïnteresseerden met hun uiteenlopende vragen tevreden blijven stellen, dan zou een verdergaande ontsluiting van het materiaal noodzakelijk zijn. Daarop zijn in 2002 en 2004, vanuit de Doopsgezinde Historische Kring en de Doopsgezinde Bibliotheek van Amsterdam twee publicaties verschenen die gebruikers ten dienste staan. De elektronische dataverwerking had dit mogelijk, ja zelfs imperatief gemaakt.

In 2002 verschenen van de hand van B. Rademaker-Helfferich de *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks* (2002), mede dankzij bijdragen van 'bevriende zijde', de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Broederschapsraad van de ADS. Deze uitgave behelsde zowel het facsimile van het register uit 1912 op de eerste vijftig jaargangen van de *Doopsgezinde Bijdragen oude reeks*, als nieuw vervaardigde registers over de periode 1974 tot en met 1999 (naar

persoon, plaats en onderwerp). Raadpleging van de inhoud van de *Doopsgezinde Bijdragen* is dus voortaan mogelijk zonder elke pagina van de vele jaardelen moeizaam te moeten controleren. In een Cd-rom versie is weliswaar nog niet voorzien, want na zo'n klus moet men even diep ademhalen. Het spreekt echter vanzelf dat dit moet worden overwogen.

De tweede publicatie op dit terrein verscheen in 2004 van de hand van Betty Lavooij-Janzen, op instigatie van en met steun van de Stichting tot Beheer van de Bibliotheek van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. Deze stichting richt zich op de collectie van de in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam aanwezige Zaal Mennonitica, het centrum voor dopers-historisch onderzoek met zijn grote verzameling doperse archieven en digitale database van het Doopsgezind Documentatiecentrum (DDC). Vrijwilligers verlenen daar al jarenlang hun onmisbare medewerking, en één van hen is Betty Lavooij-Janzen. Het is haar verdienste, daarin bijgestaan door de voormalige en huidige conservatoren, Piet Visser en Adriaan Plak, dat het levenswerk van Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893) die de Amsterdamse doperse archieven als eerste ontsloot, voortaan toegankelijk is.

Professor doctor J.G. de Hoop Scheffer, predikant en later hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarie, was een gigant die aan het eind van de negentiende eeuw begon het enorme bezit aan archivalia van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam in drie afdelingen te ordenen en te beschrijven. Hij voelde zich naast zijn vele functies aan de universiteit van Amsterdam en in het culturele leven van de negentiende eeuw niet te goed voor het moeizame, maar wetenschappelijk interessante ordenen en ontsluiten van het archief van zijn gemeente. Van zijn hand verscheen in 2 delen de *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, (Amsterdam, 1883-1884), waaraan hij in de jaren 1885 tot 1888 bovendien nog de *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* toevoegde. Het leven van deze bescheiden, hardwerkende geleerde is door doctor Piet Visser belicht in een fijnzinnige inleiding, aangevuld met de uitgave van De Hoop Scheffers eigen *Aantekeningen over mijn leven* en *Lijst van hetgeen door mij in druk werd uitgegeven*.

De conservator van de kerkelijke collectie en beheerder van Zaal Mennonitica, drs. Adriaan Plak, heeft in een inleiding tot het Archief van de VDGA de opzet en betekenis van De Hoop Scheffers werk uiteengezet, uiteenvallend in een korte geschiedenis van het archief, een specificatie van de bewaarplaatsen en tenslotte een handleiding voor het gebruik van de indexen. Daaruit blijkt dat met de publicatie uit 1883/1884 voor het eerst een uitvoerige beschrijving werd gemaakt van de archivalia van de Amsterdamse gemeenten, die in 1801 bij de samenvoeging tot één gemeente waren verenigd, en van al die stukken uit elders opgeheven gemeenten, die aan de Amsterdamse gemeente in de loop van de tijd waren toevertrouwd. Daarbij kwamen dan nog de schenkingen door predikanten, historici, doopsgezinde families etc. van de sindsdien gedane aankopen, waaraan

toegevoegd de vele beschrijvingen die De Hoop Scheffer had gemaakt van het archiefmateriaal in andere Nederlandse en Belgische archieven.

Dat indexen, in dit geval in de betekenis van 'registers', op een dergelijk groot archief van diverse herkomst ter ontsluiting nodig waren, spreekt voor zich. Zeker, omdat de ordening van De Hoop Scheffers *Inventaris* nog niet de in onze tijd gebruikelijke ontsluitings- en beschrijvingsprocedures volgde, en omdat bovendien het in onze tijd geldende herkomstbeginsel in de loop van de negentiende en twintigste eeuw door verplaatsing naar elders verbroken was. Het belang van de collectie was al gebleken doordat De Hoop Scheffer als historicus de door hem beheerde archivalia ook in vele van zijn publicaties benutte. Hetzelfde geldt voor professor doctor Nanne van der Zijpp (1900-1965) die in honderden lemmata ten behoeve van *The Mennonite Encyclopedia* en zijn publicaties de waarde van het materiaal aan vele lezers had duidelijk gemaakt.

Om het gebruik van de indexen voor de huidige gebruiker in deze publicatie te vergemakkelijken werd een korte omschrijving en inhoudsopgave van de oorspronkelijke drieledige *Inventaris* toegevoegd: het deel A bevat het archief over de doopsgezinden in het algemeen, het deel B omvat het eigenlijke archief van de Amsterdamse gemeente (VDGA), het deel C bevat de stukken van doopsgezinde gemeenten buiten Amsterdam, die daar zijn terechtgekomen. In verband met de vele herschikkingen en verplaatsingen sindsdien is tevens een concordantie opgenomen, die van oude naar nieuwe archiefnummers en -signaturen verwijst. Het hoofddeel (de pagina's 47 tot 184) bevat de indexen op De Hoop Scheffers *Inventaris*, op persoonsnamen, aardrijkskundige namen en onderwerpen, waarbij de hierboven genoemde uitgave van B. Rademaker-Helfferich, *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks* (Amsterdam 2002), voor wat de schrijfwijze van persoonsnamen betreft, de richtlijn werd.

Betty Lavooij-Janzen's publicatie werd in een feestelijke bijeenkomst in het kader van de Doopsgezinde Historische Kring in de UB Amsterdam op 8 mei 2004 aangeboden aan mevrouw Dieuwke de Hoop Scheffer, achterkleindochter van de eerdergenoemde auteur en samensteller, in aanwezigheid van enkele familieleden. Daarnaast ontving de (huidige) auteur zelf een exemplaar. Ondanks het feit, dat indexen nu eenmaal niet bedoeld zijn om te lezen, maar als gids moeten dienen voor verder onderzoek, is het toch te hopen, dat toekomstige gebruikers naast hun directe oogmerk al die persoonsnamen, aardrijkskundige namen en onderwerpen eens als op zichzelf staande fenomenen zien en ze bij wijze van spreken eens op de tong proeven. Een rijkdom aan historie en cultuur van dopers leven doemt voor ons op, wanneer we al die namen en begrippen de revue laten passeren.

Bonny Rademaker-Helfferich

Signalementen

Peter Burschel, 'Zur Geschichtstheologie der Täufer', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 95 (2004), 132-155

In zijn artikel plaatst de auteur de martelaarsspiegels van de doopsgezinden (Van Braght 1660) en de Hutteren (*Geschichtsbuech* ca.1570) naast en tegenover elkaar. Deze auteurs beoogden beide morele vernieuwing te bewerkstelligen van de doperse gemeenten in tijden van innerlijk verval en uiterlijke schone schijn. Hun beschrijvingen van het verleden lopen echter totaal uiteen. Het *Gechichtsbuech* van de Hutteren benadrukt de exclusiviteit van de uitverkorenen waardoor er geen historische lijnen te trekken zijn, terwijl Van Braght de historische continuïteit van de doperse beweging benadrukt door de lijn door te trekken vanaf het begin van het christendom. Daarmee weerspiegelen beide auteurs volgens Burschel ook hun sociale en culturele assimilatie met toenmalige maatschappij. Waar de Hutteren zich buiten de maatschappij opstelden, sloten de doopsgezinden de omgang met de rest van de maatschappij niet uit, maar werden zij door de martelaarsspiegel wel gewezen op de morele gevaren ervan.

AP

P. Coolman (medew. G. de Boer; onder red. van H. Veldman), *Doopsgezinden in de Ommelanden; sporen van menist erfgoed* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2004), 112 pp., ISBN 9052943222

Groningen is als stad en Ommelanden voor de geschiedenis van het Nederlandse doperdom van grote betekenis geweest. Het is geen wonder, dat er relatief veel is gepubliceerd over de mennisten in dit gebied en over hun eeuwenoude relaties met geloofsgenoten uit het aangrenzende Oost-Friesland. Groningen was en is een gebied met een geheel eigen karakter en geschiedenis. Behalve in 'stad' werden mennonieten in de zestiende eeuw gevonden op de vruchtbare kleigronden in het noorden, het Hogeland. De gemeenten van de veengronden, ontstonden eerst na de turfontginningen en zijn van later datum. In deze publicatie wordt met name aandacht besteed aan de drie kwartieren van de Ommelanden: Fivelingo, Hunsingo en Westerkwartier. De laatste jaren is veel nieuw onderzoek gedaan. De neerslag ervan is te vinden in verschillende jaargangen van de *Doopsgezinde Bijdragen*, in zelfstandige publicaties, in artikelen, recensies en/of signalementen. Deze uitgave besteedt aandacht aan de doopsgezinde geslachten

op hun 'heerden'. Coolmans lezing uit 1972 ter herdenking van het 200-jarig bestaan van de doopsgezinde vermaning te Zijldijk is in dit boek uitgebreid met nieuwe onderzoeksresultaten. Coolman heeft zijn historie van de Ommelander mennonieten in een ruim kader geplaatst. Het vertrekpunt is het eerste hoofdstuk over de doopsgezinden in Groningen van 1530 tot 1980. Het vormt een uitstekende inleiding op een interessant deel uit onze doperse geschiedenis. Om de gang van het verhaal niet te zeer door details te laten onderbreken, heeft de auteur gekozen voor het opnemen van een zevental 'Varia', die verschillende onderwerpen behandelen c.q. bronnen vermelden. Zo schetst dominee Jolan Banai-Gaaike een sympathiek portret van haar vader dominee Menno Gaaike, de Groninger duizendpoot, wiens inspirerende leven zoveel betekende voor zijn gemeente en voor de Groningers in het algemeen. Een lijst van 'geraadpleegde literatuur' en een 'verantwoording van de illustraties' sluiten deze zeer leesbare en fraai verzorgde publicatie af. Hiermee is voor de gemeente Zeerijp-Zijldijk een boeiend herdenkingsboek tot stand gekomen. Aanbevolen zowel voor ingevoerde historici als voor *general readers* die wel eens wat meer willen weten over die verre dopers in de 'golden raand' die 'stad' omgeeft.

BR

[Stefan van Delden, Iza Wolff-Craandijk et al.], *100 Jahre Mennonitengemeinde zu Gronau* ([Gronau, 2004]), 48 pp.

Op 24 en 25 juli 2004 kwam de mennonietengemeente van Gronau bijeen, samen met hun gasten uit Duitse en Nederlandse broedergemeenten, voor een tweedaags programma op de plaats waar een eeuw geleden, op 24 juli 1904, dominee Pieter Westerdijk zijn jonge Gronause gemeente had verwelkomd in haar toen net voltooide vermaning aan de *Hohe Strasse*. Westerdijk was door zijn gemeente Enschede als leraar ter beschikking gesteld en sprak er in het Nederlands. In 2004 werd Duits gesproken, de gemeente was 'zelfstandig' geworden. De met foto's, facsimile's en portretten geïllustreerde publicatie begint met het grensverkeer tussen Westfalen en Twente midden negentiende eeuw, toen men daar nog 'plat' met elkaar sprak. De mennonieten hadden altijd steun gezocht bij hun Nederlandse broeders, zeker toen Twente en het aangrenzende Westfalen weer onder de Munsterse bisschop waren gekomen. Deze relatie bleef over en weer en met de ADS bestaan. Dit verleden van de 'Hollandse tijd, 1899-1922' en de 'Duitse tijd, 1923-2004' wordt in boeiende bijdragen belicht door Iza Wolff-Craandijk en Stefan van Delden.

In Twente was al vroeg de weverij, aanvankelijk als huisindustrie, van de grond gekomen. Als gevolg van de industriële revolutie ontwikkelde zich hieruit de textielindustrie, waarin ook veel mennonieten werk vonden. Naarmate die zich ook over de oostgrens uitbreidde, trokken vanuit Twente velen naar Gronau en

Ahaus. Doopsgezinde ondernemers van het eerste uur waren Stroink en Ten Cate. Later, in 1828, begon Mathieu van Delden in Gronau een eigen onderneming. Hij was het die op 4 december 1887 met 20 andere *mennonitische* familiehoofden besloot een eigen gemeente te stichten. Voor het eerste kerkje in Gronau schonk hij 10.000 Mark, een schenking die uitmondde in de feestelijke inwijding op 24 juli 1904 van het huidige gebouw aan de *Hohe Strasse*. Later zijn, mede als gevolg van WO I en WO II, ook vele, meest uit Rusland en Polen gevluchte mennonieten in Gronau beland. Het eerste kerkje werd in 1945 door een bom verwoest, maar kon in 1950 opnieuw in gebruik worden genomen, toen met steun van doctor Hendrik van Delden. Maar er was meer nodig; meer dan 5000 vluchtelingen moesten voor langere of kortere tijd geholpen worden, soms in plaatselijke barakken, of van doorreispapieren worden voorzien. Bekende broeders als C.F. Klassen, Peter J. Dyck en Siegfried Janzen hebben zich hiervoor ingespannen. Er kwamen toen zelfs een eigen school, een eigen krant, een eigen hospitaal en koor tot stand. Ook uit Nederland kwam hulp, iets dat gezien de toenmalige verhoudingen tussen beide buurlanden niet altijd vanzelfsprekend was. Stefan van Delden, jarenlang voorzitter van de kerkenraad en de huidige vertegenwoordiger van de Duitse mennonieten op de wereldconferenties, gaat tenslotte in op de toekomst van de gemeente Gronau, enerzijds als gemeente in Noord-WestDuitsland, anderzijds op de ook daar gevoelde onzekerheid omtrent de huidige betekenis en mogelijkheden van het doopsgezind zijn.

BR

Stephany S. Dickey, *Rembrandt; portraits in print* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004) (*Oculi. Studies in the arts of the Low Countries* 9), 365 pp., ISBN 9027253390

In deze degelijke en fraai vorm gegeven studie (met 178 afbeeldingen op de pagina's 211 tot 327) van Rembrandtkenner Stephany Dickey wordt voor het eerst een kunst- en cultuurhistorisch samenhangend overzicht geboden van het kleine, geëtste portret-oeuvre van Rembrandt. Alle door hem vereeuwigde personen participeerden op een meer of minder nadrukkelijke manier in het milieu van Nederlandse 'parnassiens': schilders en dichters, kunstliefhebbers en kunstbevoordeelaars. Rembrandts geheel eigen en unieke positie in dit populaire genre, waar een grote markt voor was en dus veel concurrentie bestond, wordt dankzij nauwgezet kunsthistorisch en iconografisch onderzoek over traditie en innovatie, alsmede aan de van biografisch onderzoek van de geportretteerde personen, hun plaats in de culturele context, hun relatie tot Rembrandt, en de dichterlijke reflecties op de geëtste producten helder uit de doeken gedaan. Tot dit kleine corpus van ruim twintig 'tronies' behoort ook het religieus didactische portret van de Waterlandse lakenhandelaar en leraar Cornelis Claesz Anslø (pagina's 45 tot

62), en dat van de gevierde en later beruchte doopsgezinde penenkunstenaar of kalligraaf, Lieven Willemsz van Coppenol (pagina's 149 tot 158), wiens 'tronie' Rembrandt in het kader van Van Coppenols pr-offensief zelfs tweemaal in koper vastlegde.

PV

Ted E. Friesen, *Memoirs; a personal autobiography of Ted Friesen* (Altona, Manitoba: Ted E. Friesen, 2003), 180 pp., ISBN 1550569686

Geboren in 1920 is Ted Friesen een van de stichters van de *Friesen's Corporation*, de uitgeverij waarbij de Engelse uitgave verscheen van Menno's *coffee table* boek uit 1996. Het boek vertelt behalve de familiegeschiedenis tevens het relaas van de Russische mennonieten in Altona (Manitoba) en elders in Canada, die in deze periode van een gemeenschap met achttiende-eeuwse gewoonten en gebruiken veranderde in een gemeenschap die de moderne wereld binnenstapte. Vanuit zijn herinnering, en daardoor een mengsel van waar gebeurde feiten en als waar herinnerde interpretaties van gebeurtenissen, geeft het boek een schets van de sterk veranderende maatschappij in deze turbulente periode van technische ontwikkelingen en wereldoorlogen.

AP

Jakob J. Hildebrand, *Hildebrand's Zeittafel; chronologische Zeittafel; 1500 Daten historischer Ereignisse und Geschehnisse aus der Zeit der Geschichte der Mennonieten Westeuropas, Rußlands und Amerikas; Stamm- und Töchtertsiedlungen der Mennonieten in Rußland und die Veranlassungen zur Eröffnung des zweiten Einwanderungsweges aus Rußland nach Kanada anno 1927; aus einwandfreien Quellen gesammelt und chronologisch geordnet* (Steinbach, Manitoba: Crossway Publications Inc., 2004), 438 pp., ISBN 1553830229

De geschiedenis van de doopsgezinden begint met de vorming van de eerste christengemeente en de onthoofding van Johannes de Doper. Behalve de vele martelaren die ook in Van Braght opgenomen zijn, worden vele historische gebeurtenissen, met name die betreffende de doopsgezinden in Rusland vermeld. Omdat de auteur besloten heeft de bronnen van zijn chronologische tijdtabel niet te vermelden, om de drukkosten te beperken en de leesbaarheid te vergroten, zitten wij nu met het probleem dat niet alle gegevens controleerbaar zijn. Zo is de mededeling dat Maasland een dorp bij Delft in Friesland is (pagina 71) een vermoedelijk overgeschreven fout en intrigeert de mededeling dat in 1619 in Jamestown 90 blanke meisjes werden verkocht voor een prijs tot 120 pond tabak per meisje (pagina 86). Deze meisjes waren daar door een Hollands schip gebracht, en in Virginia waren enige Duitse kolonisten aanwezig bij de stichting van

de eerste kolonie aldaar in 1607. Het verband tussen deze feiten alsmede de verbinding ervan met mennonieten in Amerika is echter niet duidelijk. Gelukkig staat er ook veel bruikbare informatie in dit werk en is de geschiedenis van de eerste decennia van de twintigste eeuw over Rusland en Amerika uitvoerig. De eerste druk van dit boek verscheen in 1945 en is in deze fotomechanische herdruk voorzien van een tweede voorwoord waarin de uitgever, Delbert F. Plett, respect vraagt van alle doopsgezinden en alle ware christenen voor de conservatieve mennonieten, die ondanks alles hun gemeente op bijbelse grondslag hebben behouden en trouw zijn gebleven aan het evangelie en de traditie van hun voorouders.

AP

Jaap Huibers, *40 jaar herinneringen van een organist* (Amerongen: Jaap Huibers, 2003), 52,33 pp.

Op de eerste zondag in 1964 introduceerde dominee Wuite de nieuwe organist van de doopsgezinde kerk te Utrecht met de woorden: 'Vandaag speelt onze nieuw benoemde organist. Mogen wij hopen dat hij zijn taak in alle soberheid wil vervullen opdat zijn spel ons niet zal vervreemden van de essentie van het woord'. Vanaf die dag, nu al ruim veertig jaar geleden, begon de band van de tweedejaars conservatoriumstudent met zijn orgeltje. Niet alleen de geschiedenis van de organist en het orgel komen aan bod, maar ook diens contact met de dominees, de koster, de voorzitters en de orgelbouwers. De restauratiegeschiedenis wordt vooral in de bijlage behandeld. De kerkdienst van 11 januari 2004, toen dit boek aan de kerkenraad en gemeenteleden werd aangeboden, is met uitvoerige toelichting van de muziek opgenomen.

AP

Ton Jongenelen. 'De Keurdigten; het levenswerk van Pieter van der Goes, boekverkooper', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 27:2 (2004), 57-70

De doopsgezinde Rotterdamse boekhandelaar Pieter van der Veer wordt algemeen aangeduid als de uitgever van de Amersfoortse drukken van Vondels *Palamedes*. Dit wordt bevestigd door de boeken van Luchtmans waarin aan hem bestellingen worden gericht. Een ander werk, *De keurdigten*, dat op naam van Pieter van der Goes is uitgegeven, wordt eveneens aan hem toegeschreven. In een uitvoerig gedocumenteerd verhaal wordt het raadsel rond de *Keurdigten* opgehelderd. Pieter van der Veer werd in januari 1721 wegens zijn kwaad ergerlijke gedrag de broederschap ontzegd en een maand later rapporteerden de dienaars dat hij hen bij een bezoek 'bespottelijk en verachtelijk' had geantwoord. Hij stierf in 1734 te Gouda waar hij *pro deo* werd begraven. Zijn weduwe zette hun boek-

handel te Utrecht voort en hertrouwde met de eveneens doopsgezinde Boudewijn van Lexmond die in 1747 in Utrecht nog als boekverkoper actief was.

AP

Rina Knoeff, 'Over 'Het kunstige, toch verderfelyke gestel', een cultuurhistorische interpretatie van Bidloos anatomische atlas', in: *Gewina* 26 (2003), 189-202

Govert Bidloo was in de ogen van zijn tijdgenoot en collega anatoom Frederik Ruysch: 'een mensch, die niet beschaamt kan worden, die onkuys is, schandelyk en eerloos, onbeschaamt en ondeugent, ligtvaardig, vuyl, ontuchtig, een kanker der zeden, een volslagen vyant van rust en studien'. Knoeff weet in haar artikel aannemelijk te maken dat de morele les in de anatomische atlas van Bidloo *Anatomia humani corporis* (1685) terug te voeren is op twee belangrijke elementen die in de zeventiende eeuw het doopsgezinde geloof beïnvloedden, namelijk de afkeer van opsmuk en de doopsgezinde fascinatie voor kwelling en lijden zoals die met name in de martelaarsboeken tot uiting kwamen. Ruysch en Bidloo gaan beide uit van dezelfde morele les bij het illustreren van hun anatomische atlas, maar verschillen zo sterk in de invulling daarvan, dat zij die les niet meer herkennen in het werk van de ander. Dit is de oorzaak van hun onderlinge scheldkanonnades, waarin Bidloo Ruysch toevoegde dat hij een 'schandvlek der ontleedkunde, de elendigste ontleder, een fyne slager, een schandaleuze en eerloze redenaar' was.

AP

Karl Koop, *Anabaptist-Mennonite Confessions of faith; the development of a tradition* (Kitchener, Ontario: Pandora Press, 2004), 178 pp., ISBN 1894710320

De doopsgezinde confessies uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn het uitgangspunt voor deze studie. De auteur zoekt in de door hem bekeken confessies van de Vlaamse, Hoogduitse en Waterlandse gemeenten in de Nederlanden meer naar wat hen bindt dan naar wat hen scheidt. Daarbinnen ontdekt Koop een coherente groep belijdenissen met kenmerkende theologische opvattingen die in de loop der tijd dezelfde zijn gebleven en ook voor het heden nog belangrijk zijn. Het boek is verschenen als deel 3 van de reeks *Anabaptist and Mennonite studies* van *Conrad Grebel University College, University of Waterloo*.

AP

Kees Kuiken, 'Harlinger en Bildtse doopsgezinden; kettingmigratie en elitevorming in Friesland omstreeks 1600', in: *De vrije Fries* 83 (2003), 9-47

Onder meer aan de hand van de uit Vlaanderen afkomstige familie De Ring, de familie van Waling Tjeerds en van Dirk Willem Ket wordt het begrip kettingmi-

gratie – het dienen als bruggenhoofd van succesvolle migranten voor nieuwkomers uit de stad of streek van oorsprong – voor doopsgezinde immigratie rond 1600 naar Harlingen en Het Bildt uitgewerkt.

AP

Jan van Maanen, 'Archieven van wiskundigen, Cardinael in de geschiedenis van de wiskunde', in: *Nieuw archief voor wiskunde* serie 5, dl. 4:1 (maart 2003), 51-55
Matthijs H. Sitters, 'Sybrandt Hansz Cardinael (1578-1647); meester in de meetkunde', in: *Nieuw archief voor wiskunde* serie 5, dl. 4:4 (december 2003), 309-316
Matthijs H. Sitters, 'Sybrandt Hansz Cardinael (1578-1647); een eigenzinnig meetkundige tussen Stevin en Huygens' in: *Gewina* 27:1 (2004), 14-32

Het onderzoek naar de doopsgezinde wiskundige Cardinael, over wie Ruud Lambour in 1999 en 2001 in de *Doopsgezinde Bijdragen* al het licht liet schijnen, wordt in deze meer op wiskunde gerichte tijdschriften vanuit een andere optiek voortgezet. Cardinael komt in deze artikelen naar voren als een enigszins behoudend maar groot wiskundige, die de algebra of de 'Regel Coss' zoals ze rond 1600 genoemd werd, niet toepaste maar zuiver meetkundige oplossingen bracht in zijn fameuze *Hondert geometrische questien met hare solutien*. Dit boek verscheen rond 1612 bij Willem Jansz Blaeu, werd in het Duits uitgegeven bij dezelfde drukker en verscheen in het Engels in 1650 op naam van Thomas Rudd. Deze roofofdruk wordt in Engeland gezien als een van de vijftig meest gezichtsbepalende en invloedrijke wiskundige werken uit de zeventiende eeuw. Alleen heet de auteur daar Rudd en dat is 'een Cardinaele'.

AP

Irene Maas, *Langs Pagga's paadje; mager als de mient. met tekeningen van Monica Maas* (Den Burg: Het Open Boek, 2002), 63 pp., ISBN 907002328

Dit boek over de laatste bewoners van een plaggenhut op Texel beschrijft het leven van de doopsgezinde Antje Dekker en haar katholieke man Kees Gorter en de mensen om hen heen op de Westermient op Texel. Kees Gorter, bijgenaamd 'Pagga', was een hele beste jutter maar vaak was er nauwelijks iets te eten in hun plaggenhut, dicht onder de duinen en ver van de vermaning. Met enige regelmaat figureert Antje in het dagboek van dominee Huizinga. Het zware leven van Antje Dekker laat iets zien van het doopsgezinde leven van mensen, die niets te kiezen hadden en afhankelijk waren van de ondersteuning door de gemeente.

AP

Dick Mantel. 'De geschiedenis van het 200 jaar oude Strumphlerorgel uit de Rijp', in: *Een nieuwe chronyke van het Schermereiland* 20:4 (2004), 154-166.

De Rijper vermaning kreeg in 1784 haar eerste orgel. In 1804 werd dat vervangen door een orgel van de beroemde orgelbouwer Johannes Stephanus Strumphler. Dit orgel werd in 1948 gedemonteerd en tijdelijk opgesteld in de Friese doopsgezinde kerk te Zaandam. In 1952 werd het tweemaal verkocht en deze verkopen leidden tot een langdurige broedertwist die hier uitvoerig is beschreven na een korte inleiding over de geschiedenis van het orgel tot dat jaar. De uiteindelijke koper, de gebroeders Van Vulpen verkochten het aan de Geertkerk te Utrecht waar het sinds 1956 staat. Een prachtige foto van de huidige verblijfplaats staat in: *Het historische orgel in Nederland, 1790-1818* van Jan Jongepier (pagina 166). Wat betreft de gegevens vullen beide werken elkaar aan.

AP

[Menno Meihuizen et al. (red.)], *Stamboek van het geslacht Meihuizen, 1400-2004* ([Groningen: Familievereniging Meihuizen], 2004), 228 pp.

Op de familiedag van 5 september 2004 werd het nieuwe stamboek ten doop gehouden; eerdere edities verschenen in 1922, 1945 en 1983. Het werk bevat behalve de reeks van 21 geslachten van deze oorspronkelijk Zwitserse familie met veel illustraties van handschriften, huizen en portretten, een korte geschiedenis van het geslacht Meihuizen en een groot artikel van de hand van Bert Dop, getiteld 'Van afzondering tot inburgering'. In dit artikel van circa 65 bladzijden wordt de integratie beschreven van de Zwitserse dopers en hun nakomelingen in Hoogezand-Sappemeer in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan dit artikel ligt diepgaand archiefonderzoek ten grondslag, waardoor vrij nauwkeurig kon worden vastgesteld wie zich op de pas ontgonnen gronden van Hoogezand-Sappemeer gevestigd hebben, wat hun sociale en financiële situatie was, welk beroep zij uitoefenden, met wie zij trouwden, wat hun onderlinge religieuze verschillen waren en wanneer zij toetraden tot de burgerlijke en doopsgezinde gemeente Sappemeer. Het is een prachtig en navolgenswaardig initiatief om doopsgezind onderzoek in een groter verband dan dat van de eigen familie te stimuleren en te ondersteunen; een fraaie dubbelslag!

AP

Yvonne Prins. 'Een polderbestuurder in de Beemster; hoofdingeland, heemraad en dijkgraaf Cornelis Fok (1873-1937)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 57 (2003), 193-218.

Behalve een korte geschiedenis van de doopsgezinden in de Beemster, waar niet

alleen Cornelis Fok, maar ook veel van zijn familieleden zich lieten vermanen (of vermaanden), biedt het verhaal een inzicht in het rijke leven van een niet onbemiddelde boer. Behalve veehouder was Fok actief bij het Nut. Daarnaast was hij nauw betrokken bij het Ziekenfonds Eendracht, bij de oprichting van de Coöperatieve Boerenleenbank en als hoofdtingeland en later dijkgraaf van de Beemster. Zijn geringe opleiding stond dit succes niet in de weg en familiebanden met de families Hartog, Laan en Beets zullen mede bevorderlijk geweest zijn. Het artikel eindigt met een 'Stamreeks Fok' beginnend met Cornelis Ark uit Wieringen rond 1700 en een kwartierstaat Cornelis Fok waar Middellie naast Wieringen een grote rol speelt.

AP

Henry Schapansky. *The old colony (Chortitza) of Russia; early history and first settlers in the context of the Mennonite migrations* (Manitoba: Country Graphics & Printing Ltd., 2001), 519 pp., ISBN 1896257348

Met artikelen in *Mennonite family history* in 1988 en latere jaren heeft de auteur de gronden gelegd voor dit boek waarin vooral veel genealogische gegevens zijn opgenomen van de eerste kolonisten die vanuit Polen de Krim bevolkten. Mede omdat juist dit soort gegevens zonder bronvermelding een eigen en soms fout geciteerd leven gingen leiden en door anderen als eigen origineel werk werd geclaimd vond de auteur een bundeling van die moeilijk bereikbare bron noodzakelijk. Dit derde deel beslaat dan ook ruim zeventig procent van het boek. De eerste twee delen bevatten een geschiedenis van de doopsgezinden in Oost en West-Pruisen en de immigratie in of emigratie naar Rusland met korte schetsen van de verschillende kolonies, waarvan de belangrijkste de Vlamingen en een deel ook Friezen huisvestte. Een rijke bron en een handig naslagwerk waaraan helaas een index op personen ontbreekt. Daarvoor moeten de onderzoekers terug naar de *Mennonite family history*

AP

David A. Shank, 'Karel van Mander's Mennonite roots in Flanders', in: *The Mennonite quarterly review* 79 (April 2005), 231-249

In dit intrigerende, niet geheel van speculatie ontholte artikel gaat Shank de discussie aan met vooral kunsthistorische Van Mander-kenners als Walter Melion en Hessel Miedema. Shanks betoog beoogt aan te tonen dat reeds voor zijn emigratie van Brugge naar Haarlem in 1583 Van Manders optreden als schilder en dichter geplaatst moet worden in het door vervolging geteisterde menniste milieu van Vlaanderen.

PV

A. Strübind, *Eifriger als Zwingli; die frühe Täuferbewegung in der Schweiz* (Berlin: Duncker & Humblot, 2003) 617 pp., ISBN 3428106539

Met dit boek levert de auteur een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar het ontstaan van het doperdom in Zwitserland. Aan de hand van een uitgebreide bronnenstudie gaat ze na hoe in Zürich en St. Gallen de doperse beweging zich heeft ontwikkeld. Alvorens dit te doen gaat ze eerst in op de geschiedenis van de historiografie. Ze laat zien dat binnen het (kerk-) historisch onderzoek de sociaal-historische benadering de overhand heeft gekregen. Vervolgens toont ze aan dat dit ook geldt voor het doperonderzoek. Dit leidt er niet toe dat ze de sociaal-historische benadering afwijst. Integendeel, kerkgeschiedenis dient gebruik te maken van methoden die uit de verschillende richtingen van het historisch onderzoek worden ontwikkeld, maar tegelijk heeft ze haar eigen bijzondere insteek, namelijk dat ze er op wijst dat religieus-levensbeschouwelijke motieven van (publiek) belang zijn en invloed hebben op de ontwikkeling van de geschiedenis. Concreet toegepast op het onderzoeksonderwerp betekent dit dat ze laat zien dat het binnen het doperonderzoek dominant geworden, door Peter Blickle geformuleerde concept van de *Gemeindereformation* te veel beïnvloed is door de sociaal-historische benadering en onvoldoende steun vindt in de bronnen. Deze complexe these gaat er vanuit dat het doperdom ontstaan is op het platteland, en voortkwam uit de wens van rondom Zürich gelegen dorpen om een eigen predikant te mogen kiezen. De door Strübind gevolgde methode leidt uiteindelijk tot een aantal verrassende conclusies die door haar zijn geformuleerd in een zeventiental thesen. Enkele van de belangrijkste daarvan zijn dat er sprake is geweest van een zogenaamde 'proto-doperse' beweging binnen de vroege Zwingliaanse hervormingspartij (these 1), dat aan de hand van de bronnen zichtbaar wordt dat het Zwitserse doperdom haar oorsprong vindt in de vrije bijbelkringen in de stad Zürich (these 2), en dat Grebel *c.s.* Zwingli wilden dwingen een hervormingskoers te kiezen die onherroepelijk zou leiden tot een breuk met de 'oude' kerk om zo te komen tot de stichting van een nieuwe kerk, die ethische gehoorzaamheid benadrukte en financieel onafhankelijk was (these 4). Het zijn de methodologische discussie en de verrassende uitkomsten die dit boek onmisbaar maken voor hen die historisch onderzoek doen naar de doperse beweging. Ze zetten aan tot nadenken en dwingen om na te gaan in hoeverre de auteur gelijk heeft in haar conclusies, te meer daar ze een andere benadering kiest dan de gangbare.

L. Terpstra

W. Stuve. *Beknopte geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Brouwershaven; met aantekeningen over doopsgezinde activiteiten te Renesse, Haamstede en Zonnemaire* (Hellevoetsluis: uitgave in eigen beheer, 2004), 42 pp.

De doopsgezinden op Schouwen-Duiveland en met name de gemeente Brouwershaven worden in deze publicatie voor het eerst uitvoerig behandeld. De periode voor 1572 is daarbij weggelaten omdat deze in het boek van C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, al afdoende behandeld is. Na een kort historisch overzicht van de gemeente volgt een stuk waarin de doopsgezinde personen uit Brouwershaven uitgebreid worden behandeld. In een aantal bijlagen worden belangrijke stukken betreffende de gemeente gegeven. Een aanhangsel tenslotte bevat gegevens over het boek van Cunerus Petri van Brouwershaven *Den schilt teghen die wederdoopers* uit 1568 dat door Rooze-Stouthamer niet is opgenomen. Hierin prijst de auteur zijn geboortestad: 'het es in alle hoecken vermaert, dat ghy lastmael eenen Mennonist niet en hebt willen opt ghewyde begraven: ende nu een van die meesters gevanghen: wat salmen tot uwen lof ende eere seggen, dat ghy niemant van de sectarissen in uwer stadt wilt toe laeten?'

AP

W. Stuve. *De dienaarschap van de doopsgezinde gemeente De Blok te Haarlem (1590-ca.1660)* (Hellevoetsluis: uitgave in eigen beheer, 2004), 60 pp.

Bij gebrek aan een eigen archief is aan de dienaren van de Haarlemse gemeente De Blok tot op heden weinig aandacht geschonken. Uit het notarieel archief, voornamelijk uit testamenten, heeft de auteur de namen van dienaren kunnen traceren en deze gegevens aangevuld met gedrukte bronnen. Behalve de relevante inhoud van de bron wordt ook genealogische informatie gegeven over de betreffende personen. Het geheel is op *patronym* en achternaam alfabetisch geordend. Een rijke aanwinst voor het onderzoek naar dopers Haarlem in de zeventiende eeuw.

AP

Boukje Thijs, *De hoefslag van Pegasus; een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)* (Hilversum: Verloren, 2004), 213 pp., ISBN 9065507957

Het boek van mevrouw Thijs is het resultaat van haar promotieonderzoek naar de aard, inhoud en cultuurhistorische betekenis van de intrigerende dichtbundel *Den Nederduytschen Helicon* met bijdragen van twintig dichters uit Leidse en Haarlemse kringen van rederijkers. Zij stelden de *Helicon* samen als eerbetoon aan hun in 1606 overleden vriend en poëticaal voorbeeld Karel van Mander, die als promotor van het dichten met mythologisch jargon in de moedertaal, en als dich-

ter zijn stempel zou zetten op de renaissancistische cultuur van de jonge Republiek. De contribuanten tot deze door Van Mander ooit geïnitieerde, maar door Jacob van der Schuere tot stand gebrachte bundel – hij leverde de kadervertelling – zijn vrijwel alle van Vlaamse origine. De bundel met 89 gedichten, liederen en rederijkerspelen (waaronder ook werk van Van Mander zelf) verscheen in het eerste jaar van het Twaalfjarig Bestand, en het is dan ook niet verwonderlijk dat de roep om (permanente) vrede sterk hoorbaar is. In dat licht is het nogal merkwaardig – hoewel de bundel geheel geënt is op het klassiek heidense gedachtegoed – dat geen specifieke aandacht is geschonken aan de religieuze context van bundel en dichters. Van Manders dopers pacifisme, evident hoorbaar in enkele van diens bijdragen, en de daarvan afwijkende visie op oorlog en vrede van de (in meerderheid?) dichters van calvinistische huize, vormden daartoe alle aanleiding. Ook wordt een teksteditie van de *Helicon*, hoe summier ook geannoteerd, node gemist.

PV

Pieter Jan Tichelaar, *Fries aardewerk in delen; een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren* (Leiden: Primavera Pers, 2004) (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen) 55 pp., ISBN 90-74310974

Pieter Jan Tichelaar, oud-directeur van de aardewerkfabriek te Makkum, het eeuwenoude en nog steeds florerende familiebedrijf van doperse huize, promoveerde op deze voornamelijk methodologische verantwoording van zijn jarenlange onderzoek naar de geschiedenis van het Friese aardewerk. *De facto* vormt het proefschrift een academische inleiding tot en een persoonlijke reflectie op twee door Tichelaar geschreven delen (II en III) uit de monumentale en rijk geïllustreerde reeks *Fries aardewerk* (het standaardwerk op dit terrein, waarmee behalve Tichelaars naam vooral ook die van tegelkenner Jan Pluis is verbonden): P.J. Tichelaar en S. ten Hoeve *Bolsward* (2001, 219 pp.) en P.J. Tichelaar, *Tichelaar Makkum 1700-1868* (2004; 244 pp.). De andere delen uit deze serie betreffen: I: J. Pluis, *Kingma Makkum* (2000), IV: P.J. Tichelaar, *Tichelaar Makkum 1868-1963* (2004), V: A.J. Gierveld & J. Pluis, *Harlingen; bedrijfsgeschiedenis, 1600-1933 & producten tot 1933* (2005), en VI: J. Pluis, *Harlingen; producten, 1720-1933* (2005).

PV

P.E.L. Verkuyl (ed.), *Karel van Mander, Olijf-bergh 1609; voor het eerst heruitgegeven met inleiding, annotatie, weergave van de opgespoorde bronteksten en een register van namen* (Hilversum: Verloren, 2004), 2 dln., 267,335 pp., ISBN 9065507566

De Groningse literatuurhistoricus Verkuyl heeft een indrukwekkende, uitvoerig

ingeleide en rijkelijk geannoteerde teksteditie bezorgd van Van Manders postuum verschenen 4250 versregels tellende, bijbels didactische leerdicht in 21 gezangen, *Olijf-bergh ofte Poema van den laetsten dagh* (1609). Het eerste deel introduceert de tekst als poëtisch product: Van Manders oogmerk, religieuze ligging, dichterlijke opvattingen (de versvormen, de lyriek) en zijn brongebruik (voornamelijk Du Bartas en vooral de bijbel), waarna de 'kale' leestekst van de *Olijf-bergh* volgt. Het tweede deel bestaat grotendeels uit de zeer uitvoerige annotaties (pagina's 27 tot 164) en de teksten van de aan de verzen ten grondslag liggende bronnen (pagina's 165 tot 218). Hoewel Van Manders Oud-Vlaamse signatuur een gegeven is, blijkend onder meer uit het overvloedig direct aanhalen, parafraseren en uit zijn geheugen – typisch dopers – verwerken van teksten uit de Biestkensbijbel (met name het NT, wat niet verbaast), ontbeert het leerdicht evenwel specifiek menniste kenmerken, behalve waar gerefereerd wordt aan de gemeente als de zuivere bruid van Christus, waarin buitentrouw niet toelaatbaar is. Het is dan ook evident dat Van Mander dit werk voor een breed publiek heeft geschreven. Verkuyl heeft helaas verzuimd naast de Biestkensbijbel (OT en NT) ook het separaat uitgegeven, en nog populairder Biestkenstestament (NT) als bron te raadplegen, wat enkele tekstvarianten in het bijbels idioom van Van Mander nader had kunnen verklaren.

PV

Jelle van der Weide, *De vermaning te Krommenie 1703-2003; een gedenkboek ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de vermaning te Krommenie* (Krommenie, 2003), 47 pp.

De geschiedenis van de eerste vermaning in Krommenie is in nevelen gehuld. Mogelijk is deze rond 1650 gebouwd. Zeker is echter dat op 22 juli 1702 de vermaning door brand werd verwoest tezamen met 67 huizen. De oorzaak van de brand was hooibroei in de hooiberg van de eigenzinnige en stijfhoofdige Joseph de Gorter, genaamd de stijve mennist. Hij had alle waarschuwingen in de wind geslagen. Door de felle wind konden de in 1693 aangeschafte brandspuiten van Jan van der Heijden en zijn zoon ook niets utrichten. De geschiedenis van de brand, de wederopbouw en het wel en wee van het gebouw zijn in dit boekje kort beschreven, met fraaie illustraties van het interieur. Voor de geschiedenis van de gemeente is de publicatie uit 1963 onder de titel 'Gemeente en vermaning' nog steeds actueel.

AP

Jelle van der Weide. *“De vier plaetsen” De Doopsgezinde Gemeenten te Knollendam, Krommeniedijk, Markenbinnen en Uitgeest* (Krommenie, 2004), 50 pp.

In dit boekje beschrijft de auteur een korte geschiedenis van de bovengenoemde gemeenten in de omgeving van Krommenie door de eeuwen heen. Een verhaal dat rijk geïllustreerd is.

AP

Felix van der Wissel, *Christianity, does it have a founder; translated from the Dutch original by Anton van der Wisselw with a foreword by Glen Reynolds* (York: William Session Limited, 2005), 82 pp., ISBN 1850723311

De doopsgezinde predikant Felix van der Wissel begon na zijn emeritaat in 1957 aan zijn historische studie omtrent de oorsprong van het christendom. Het typescript met de vele handschriftelijke aanvullingen en doorhalingen onder de titel ‘Heeft het Christendom een stichter?’ werd na zijn dood in 1962 weliswaar publicabel geacht, maar bleek voor de benaderde uitgever niet profijtelijk genoeg om onder de pers te laten leggen. Nu het onderwerp meer in de belangstelling staat, heeft zijn zoon het manuscript vertaald. In dit essay verdedigt Van der Wissel de stelling dat Jezus geen historische persoon is, maar een mythe. Een mythe die ons blijft boeien, namelijk de vleeswording van God in het lijden van de Messias. Het boek is in Nederland onder meer verkrijgbaar bij boekhandel Kirchner te Amsterdam.

AP

Verenigingsnieuws

Najaarsexcursie van de DHK naar Oost-Friesland op zaterdag 27 en zondag 28 september 2003

Al lang stond een excursie naar Oost-Friesland op het wensenlijstje van de DHK. Na een voorafgaand bezoek bleek het de excursiecommissie echter dat een meerdaagse excursie nodig zou zijn, wilden de leden van de DHK er werkelijk iets aan hebben. Vanuit verzamelpunt Groningen brachten met fraai nazomers weer zo'n 75 DHK-leden in twee bussen op zaterdag 27 en zondag 28 september 2003 eerst een bezoek aan de bakermat van het Nederlandse doperdom: Emden, voor de calvinisten al evenzeer het Genève van het Noorden. Een stad die ondanks het zware bombardement (meer dan 80 % van het stadje lag plat na de Tweede Wereldoorlog) toch veel te bieden had. Onder gravin Anna van Oost-Friesland waren in de zestiende eeuw de calvinisten en ook de dopers lange tijd hier vrij in hun godsdienstuitoefening. De doperse gemeenten in Oost-Friesland bleven ook later nauw betrokken bij die in de Nederlanden, met name door hun lidmaatschap van de Sociëteit van Groninger Oude Vlamingen. Hun leraren preekten voor beiderlei gemeenten en vele doopsgezinde families kennen een Nederlandse en een Oost-Friese tak.

Centraal stond in Emden natuurlijk de *Große Kirche* met zijn Geerkamer, waar in 1530 Melchior Hoffmann ruim 300 gelovigen de volwassenendoop toediende. Nog steeds is binnen de getroffen, maar prachtig gerestaureerde en gerenoveerde Grote Kerk de *Geerkamer* te zien. Hier ook vond in 1545 het eerste godsdienstgesprek plaats tussen de Menno Simons en Johannes a Lasco, de superintendent – van Poolse oorsprong – van de jonge gereformeerde gemeente te Emden. De kerk vormt nu als Johannes a Lasco-bibliotheek het unieke centrum voor onderzoek naar de noordelijke reformatiegeschiedenis. In een mooie diaserie, opgeleust met onder andere het martelaarslied *Ich seg adieu, vleesch, bloet, wy moeten scheyden* van de CD van *Camerata Trajectina*, en de voordrachten van Klaas-Dieter Voss, conservator van de bibliotheek, en Piet Visser, hoogleraar in de doopsgezinde geschiedenis en docent aan het seminarie, werden ons de historische gebeurtenissen en de huidige betekenis van dit cultuurcentrum geschilderd. Na een *Ostfriesentee mit Kuchen* aan de haven van Emden werd om half vijf de weg naar het fraaie, niet gebombardeerde en dus gave stadje Norden ingeslagen, waar we na een goed verzorgd diner in een aantal hotels bij zee de nacht doorbrachten.

Op zondagmorgen woonden wij als gasten de gemeenschappelijke viering onder leiding van *Frau Pastorin* Katharina Herresthal-Genzler bij van de *Gemeinde*

tag der Mennonieten uit Oost-Friesland, in de barokke vermaning (door de echtgenoot van Ruth Winsemius eens een 'doopsgezinde kathedraal' genoemd). *Pastorin* Katharina zorgt overigens voor maar liefst vijf doopsgezinde gemeenten: Emden, Norden, Leer, Oldenburg en Gronau. Na afloop was er een gezellig drankje met *Ostfriesenkuchen* en kennismaking met een kleine, maar actieve gemeente, die ondanks grote offers van geld en werkkraft vastberaden is stand te houden. Na aan de overkant van het plein nog even een blik te hebben mogen werpen in de grootste middeleeuwse kerk van Oost-Friesland, de Ludgeriskerk, ging het verder naar Neustadtgödens, waar we aan het begin van de middag verwacht werden.

In Neustadtgödens stond ons DHK-buitenlid, de heer Michael Clemens, al op ons te wachten. Als kenner en publicist van de Oost-Friese geschiedenis en met name van de mennonieten in Neustadtgödens, had hij op zich genomen ons rond te leiden in zijn geboorte- en woonplaats. Tijdens de voorbereiding van de excursie waren oud-voorzitter Piet Tillema, echtgenoot Harry Rademaker en ikzelf eerder al onder de indruk gekomen van het enthousiasme, waarmee hij dit bezoek vorm gaf. Hij heeft zich in de loop van de tijd het Nederlands eigengemaakt en verwelkomde ons met een toespraak, waarvoor hij tevoren een 'scheepstoeter' had weten te vinden. Onder zijn leiding bezochten we het kleine, sfeervolle stadje, dat ooit een toevluchtsoord was gebleken voor vele gevluchte Nederlandse dopers, in de uiterste hoek van dat vrij ontoegankelijke Oost-Friesland gelegen, en beschermd door de graven van Oost-Friesland. Ook Neustadtgödens had deel aan de geschiedenis rond het ontstaan en de verovering en vernietiging van het 'Koninkrijk Sion' in Münster. Hier vond de waarschijnlijk als enige ontsnapte Münsterse leider, kanselier Hinrich Krechting, een veilig onderdak; hier ook kwam hij in aanraking met Johannes a Lasco, onder wiens invloed hij gereformeerd werd en als gereformeerd predikant opnieuw een nieuwe weg insloeg. Niet alleen de doopsgezinden hadden in Neustadtgödens onderdak gevonden (hun gebouw stamt uit 1741), er was ook een lutherse kerk (uit 1695), een 'gereformeerde' kerk (uit 1715), een rooms-katholieke kerk (uit 1716), en een synagoge (uit 1852); getuigen van een tolerant verleden.

In het plaatselijke, bijzonder aardige museum werd ons door *Herr* Clemens en de conservator aan de hand van een grote maquette de rondgang door de stad uitgelegd, met haar bijzonderheden. Het stadje bleek een openluchtmuseum te zijn, maar dan wel één dat bewoond wordt! Aan vrijwel elk huis hing een uithangbord met namen en beroepsaanduidingen. Met name de mennonieten hadden met hun linnenfabricage en -export tot in de achttiende eeuw voor grote welvaart gezorgd. De daaropvolgende recessie, de afgelegen ligging, het verloop van de handel, de strenge handelspolitiek van Pruisen met zijn tolheffingen en dergelijke, lieten een slapend stadje achter, waaruit de laatste mennoniet naar Wilhelmshafen wegtrok. Zijn afstammeling, *Bruder* Bakker – daar wonend – maakte

de excursie mee. Het stadje bleef echter gelukkig als monumentaal complex vrijwel intact bewaard. De Nederlandse historie ligt er uit de aanleg van straten en huizen, uit de bedijking en de sluisjes rondom voor het opscheppen. Oostfriezen handelden altijd op Indië, zetten heerlijke thee en zo werd in de voormalige vermaning – nu een café – zeer genoten van de welverdiende theepauze *mit Kuchen*.

Om circa 16.30 uur werd de terugtocht aanvaard via Leer, waar we gehoopt hadden nog even een blik te kunnen slaan op de zich daar bevindende fraaie classicistische *Mennonitenkirche*. Helaas was de tijd bij verschillende programma-onderdelen ietwat uitgelopen, waardoor we Leer rechts moesten laten liggen. Een teleurstelling, die we hopen bij een volgende keer goed te kunnen maken. Na ons afscheid in Groningen, waar ieder om circa 19.15 zijn of haar weg weer vervolgde, dachten we nog eens terug aan alles wat we hadden meegemaakt en gezien. Als heel bijzonder hebben we de grote behulpzaamheid en inzet van onze Oostfriese gastheren en -vrouwen ervaren, die deze twee dagen tot een leerzame, boeiende en ook ontspannen ervaring maakten en broeders en zusters in de geest over de grenzen van tijd en plaats heen weer eens met elkaar verbonden.

Bonny Rademaker-Helfferich

Verslag van de DHK voorjaarsbijeenkomst in de Singelkerk en de UB te Amsterdam op zaterdag 8 mei 2004

Niet minder dan zo'n 90 leden waren naar de Amsterdamse Singelkerk en de Universiteitsbibliotheek getogen voor een bijzondere voorjaarsbijeenkomst, helemaal gewijd aan de doopsgezinde familiegeschiedenis, of zoals de Amerikaanse doopsgezinden zeggen: *the name game*. Genealogie wordt door velen beoefend, het is bij uitstek het terrein waar professionele historici en liefhebbers elkaar ontmoeten. Van oudsher heeft de bestudering van familiegeschiedenis bij de doopsgezinden in een wat specifiek kader gestaan. Het werd gedragen door de behoefte de geschiedenis van de martelaren, hun families en de gemeenten waartoe zij behoorden, op te sporen en vast te leggen voor het nageslacht. Het accent lag daarbij op egodocumenten zoals nagelaten testamenten, brieven, getuigenissen uit de zware vervolgingstijd, op herinneringen binnen bepaalde families doorgegeven en te boek gesteld. Deze teksten waren lichtende voorbeelden voor geloofsvolharding. Doperse families ontvingen impliciet hierin een geloofs- en levensopdracht.

In de loop van de zeventiende eeuw bleek het lijfelijke gevaar geweken en konden de doperse gemeenten zich bovengronds gaan bewegen. Nu blijkt dat hun familiegeschiedenis ook inzicht kan verschaffen in de manier waarop doopsgezinde families hun identiteit in stand hebben gehouden. Door een streng geloof,

door huwelijks- en economische banden (netwerken) binnen de eigen groep, verwierven zij zich een exclusieve plaats als 'vreemdelingen en bijwoners' binnen de Nederlandse samenleving. Prosopografisch onderzoek – het gedocumenteerd beschrijven van alle personen uit een bepaald tijdvak – naar doopsgezinden, bleek een overweldigende en consistente hoeveelheid materiaal voor historische analyse op te leveren. Maar het geraamte van de doperse familiegeschiedenis wordt echter gevormd door de genealogie. Het zijn al die genealogisch bevlogen 'sneupers' die dat onderzoek mogelijk maken. Afgezien van enkele genealogisch getinte artikelen in de *Doopsgezinde Bijdragen* had de DHK de doopsgezinde familiegeschiedenis nog niet eerder centraal gesteld. Gezien de belangstelling bij onze leden, enkele op het ogenblik lopende projecten en *last but not least* de huidige technische mogelijkheden voor genealogen en onderzoekers om grote hoeveelheden informatie te verwerken, moest het er eens van komen.

Om 10.30 uur gingen we in de Singelkerk na een kopje koffie van start met een kort welkomstwoord door voorzitter Bonny Rademaker-Helfferich en een huishoudelijk deel, waarbij penningmeester Henk Smit de goedkeuring verwierf voor de financiële stukken over 2003 en de verhoging van de lidmaatschapsbijdrage van 22 naar 25 euro, nodig door de sterk gestegen kosten van bundel en porti. Henk die al bijna 25 jaar plichtsgetrouw en enthousiast zijn taak vervult, werd hiervoor nog eens extra bedankt.

Als eerste spreker van het ochtendprogramma hield Piet Visser een inleiding over het belang van doopsgezind familieonderzoek. Hij gaf het kader aan voor de volgende lezingen en middagpresentaties. Mary Sprunger uit de V.S., gepromoveerd op de Waterlandse mennisten te Amsterdam en tijdelijk voor studie in Nederland, was bij uitstek de deskundige om schetsen te tonen van doopsgezinde relaties met Amsterdamse regentenfamilies. Daaruit bleek onder andere dat bijvoorbeeld de familie Hooft op allerlei manieren dik in de menniste familieleden zat. Vervolgens belichtten Marcel Kremer en Harm Nijboer (laatste in samenwerking met Yme B. Kuiper) achtereenvolgens de geschiedenis van het Deventer/Groningse doopsgezinde geslacht Cramer (Cremer/Kremer), en van de doopsgezinde netwerken in Harlingen, waarbij de bekende Harlinger menniste families als onder meer Fontein, Hannema en Oosterbaan ter sprake kwamen. Deze laatste lezingen waren het resultaat van hun werk aan het onderzoeksproject 'Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek'.

Om de leden zelf zoveel mogelijk de gelegenheid te geven in contact met elkaar te komen, was er in de lunchpauze van circa 12.30 uur tot 13.30 uur in de kerkenraadskamer een informatiemarkt, waarop zo'n acht leden de resultaten presenteerden van hun familieonderzoek. Om dit contact ook te bestendigen, ontving iedereen een lijst met de namen van alle deelnemers in alfabetische volgorde. Achter ieders naam met telefoonnummer was ingevuld over welke familie hij of zij informatie kon verschaffen (of zocht). De namen van deze 'aangeboden'

of 'gevraagde' families waren weer op een aparte alfabetische lijst opgenomen. Door onderlinge vergelijking kon men zo 'verwante' genealogen opsporen.

s'Middags gingen we een stapje verder op het informatiepad en konden we in de Doelenzaal van de Universiteitsbibliotheek c.q. de zaal Mennonitica korte presentaties bijwonen van (digitale) doopsgezinde bronnen, die voor dit type onderzoek van belang zijn. Daan de Clercq, lid van de redactie van *DB*, werkt aan een promotieonderwerp over de doopsgezinde familie De Clercq. Hij verzorgde de eerste presentatie van de database voor het Eliteonderzoek. Na hem toonde Adriaan Plak, de conservator van de zaal Mennonitica, facetten van de catalogus van het DDC-bestand (DDC = Doopsgezind Documentatie Centrum) en de beeldbank van de collectie doopsgezinde prenten. Beiden maakten door hun deskundige en welgekozen voorbeelden duidelijk wat een schat aan materiaal er nu al opgeslagen is, en hoe onderzoekers daar hun voordeel mee kunnen doen. Maar bij alle computergestuurde toverij met facsimile's van archiefstukken, kaarten en portretten moeten we wel beseffen dat het voorbereidende werk enorm is. Voordat er iets uit de computer gehaald kan worden, moet dit er wel eerst ingestopt worden. Vrijwilligers als Betty Lavooij-Janzen en Trynke Voolstra-Bottema hebben jarenlang met Adriaan Plak op de Doopsgezinde Bibliotheek in de Amsterdamse UB daaraan gewerkt en konden nu hun werk tonen. Het resultaat was verbluffend. De dank daarvoor is hier zeker op z'n plaats. Een van deze projecten wordt vervolgens zijn bekroning in de aanbieding van het eerste exemplaar van het **volledige register** op de driedelige *Inventaris der archiefstukken* (1883-1884) van J.G. de Hoop Scheffer onder de titel *Indexen op de Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, door E.M. Lavooij-Janzen.¹ Dankzij deze indexen op persoonsnamen, aardrijkskundige namen en onderwerpen is De Hoop Scheffers' standaardwerk toegankelijk gemaakt. De samenstelster Betty Lavooij bood dit eerste exemplaar met een bloemenhulde aan de rechtstreekse afstammeling mevrouw D. de Hoop Scheffer aan. Zij bracht daarbij haar eigen grootvader in dierbare herinnering, die als doopsgezind predikant in Leamington (Ontario) had gewerkt. Betty werd ook door Adriaan Plak met een boeket gehuldigd. Proficiat Betty!

Piet Visser had tevoren op gedegen en onderhoudende manier de figuur van Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893) belicht: hoogleraar, bibliothecaris, archivaris en familieman, die het archief van de VDGA had geordend en beschreven, een onmisbare bron voor iedere onderzoeker op dit terrein. Mevrouw De Hoop Scheffer dankte mede namens de aanwezige familie de bij dit project betrokkenen hartelijk en memoreerde de goede contacten die naar aanleiding

¹ E.M. Lavooij-Janzen (met medew. A. Plak & P. Visser), *Indexen op de Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J.G. de Hoop Scheffer* (Amsterdam, Doopsgezinde Gemeente/Hilversum, uitgeverij Verloren, 2004), 197 pp.

hiervan ontstaan waren. Na de afsluiting van het officiële programma kon ieder op de zaal Mennonitica de kennismaking met het werken aan databases voortzetten en vragen stellen aan de medewerkers. Bovendien kon er de *Index* op 'De Hoop Scheffer' gekocht worden voor een op die dag speciaal gereduceerde prijs. Terug op de Singel was er thee en voortzetting van de informatiemarkt. Met een opwekkend woord nog eens te speuren in de kring van bekenden naar nieuwe leden, werd deze eerste genealogische dag om circa 16.00 uur afgesloten onder dank aan ieder die een bijdrage had geleverd en onder andere het omvangrijke materiaal met toch nogal wat moeite mee had gesleept over de Amsterdamse keien. Het bestuur beraadt zich erop hoe een meer permanent 'forum' voor doopsgezinde familiegeschiedenis vorm kan krijgen, en houdt zich aanbevolen voor suggesties van onze leden.

Bonny Rademaker-Helfferich

Verslag van het Congres 'Socinianisme in de Nederlanden' op vrijdag 5 en zaterdag 6 november 2004 (tevens najaarsbijeenkomst van de DHK) in de Universiteit en Lokhorstkerk te Leiden

In 2004 was het 400 jaar geleden, dat de roemruchte Poolse geleerde van Italiaanse afkomst, Faustus Socinus (in het Italiaans: Fausto Sozzini; 1539-1604) stierf. Zijn gedachtegoed deed tijdens zijn leven in heel Europa veel stof opwaaien, maar nog wel het meest in de calvinistische Republiek der Verenigde Nederlanden. Twee van Socinus' aanhangers uit Polen bezochten in 1598 onder andere Amsterdam en Leiden, namen zijn boeken mee hierheen en besmetten *en passant* de jonge Republiek met deze 'ketterse' leer. Zij verkregen grote invloed in doperse, remonstrantse en collegiantse kringen. De naar hem genoemde sociniaanse oftewel antitrinitarische leer zou tot ver in de achttiende eeuw met name in protestants Europa voor de nodige opschudding zorgen. Socinus wortelde in het christelijk humanisme, stond een redelijke godsdienst voor waarin de mens met God samenwerkte, en wees de leer der Drie-eenheid af, evenals de incarnatie van Christus. De nieuwe calvinistische universiteit van Leiden adviseerde de overheid dan ook de boeken van deze 'vrijdenker' te confisqueren. De calvinistische kerk deed er alles aan om de doperse, remonstrantse en collegiantse leiders veroordeeld te krijgen. Dit onderzoek liep via de provinciale synodes. In 1653 waren de calvinisten er eindelijk in geslaagd de Staten van Holland zover te krijgen dat zij een plakkaat uitvaardigden tegen Sozzini's 'zielverdervende leerpointen'. Dit plakkaat schiep in de jonge Republiek de mogelijkheid om verdachte groeperingen te 'examineren' door middel van vragenlijsten, en om bij gebleken overeenkomst tussen de theologische inzichten (van de verdachten) en de soci-

niaanse leer hen te kunnen veroordelen – ondanks de in de Nadere Unie vastgelegde vrijheid van godsdienst. Zo zouden gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw de doopsgezinden, remonstranten en collegianten onder verdenking van ‘ketterij’ blijven vallen.

De inhoud van dit socinianisme en de uitwerking ervan in Europa en Nederland was echter nooit in samenhang onderzocht. Een druk bezocht tweedaags congres in Leiden, georganiseerd door de DHK, het Doopsgezind Seminarium, de Vrije Universiteit Amsterdam, het Remonstrants Seminarium aan de Universiteit Leiden, de Remonstrantse Historische Commissie en de theologische faculteiten van de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit Leiden, bood een keur van Nederlandse en buitenlandse sprekers de gelegenheid helderheid te verschaffen over de kerk- en cultuurhistorische effecten van deze belangrijke stroming. Daarbij waren de lezingen zo gekozen, dat de tweede congresdag het karakter had gekregen van de najaarsvergadering van de DHK. Met een koorrecital en ontvangst werd twee interessante dagen afgesloten ter herdenking van een beweging, die door haar ‘ketterij’ de doopsgezinden, remonstranten en collegianten langdurig in conflict heeft gebracht met de wereldlijke en kerkelijke overheden in Europa en de Republiek.

De voordrachten van beide congresdagen verschenen in het voorafgaande nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* [DB 30 (2004)]. Voorts werd tijdens het congres een dubbelbibliografie gepresenteerd van de hand van drs. P. Knijff en drs. S.J. Visser waarin alle op de Nederlanden betrekking hebbende pro- en anti-sociniaanse geschriften tot 1800 zijn beschreven. Tevens organiseerde de Leidse Universiteitsbibliotheek een bijzondere tentoonstelling van historische *sociniana* (boeken en prenten), die tijdens de congresdagen bezocht werd, en waarbij een toelichting werd gegeven door conservator doctor G.A.C. van der Lem, tevens lid van de DB-redactie. De goede samenwerking tussen de verschillende deelnemende groepen die leidde tot dit geslaagde congres en de fraaie congresbundel, geeft zeker aanleiding tot herhaling van een dergelijk samenwerkingsproject.

Bonny Rademaker-Helfferich

Verslag voorjaarsbijeenkomst DHK zaterdag 21 mei 2005 in het gebouw van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem

Op 21 mei kwam de Doopsgezinde Historische Kring in Haarlem bijeen. Het was met ongeveer 150 mensen een drukbezochte bijeenkomst. Onder hen waren ook zo'n 25 gasten van de *Mennonitischer Geschichtsverein* (MGV) uit Duitsland. De bijeenkomst stond in het teken van de relatie tussen de doopsgezinden in Nederland en die uit de Weichsel (=Wijssel) -delta bij Dantzig. De aanwezigen werden

welkom geheten door de voorzitter van de Haarlemse kerkenraad, broeder R.D. Bienfait en de voorzitter van de DHK, zuster B. Rademaker-Helfferich. Daarna werd kort het woord gevoerd door twee Duitse gasten, Gary J. Waltner en Frank Wiehler, respectievelijk oud-voorzitter en huidig voorzitter van de MGv. Vervolgens werd een korte toelichting gegeven door broeder Jan Broere, voorzitter van de Doopsgezinde Stichting Nederland Polen, waarna een inleiding werd gehouden over de vierhonderdjarige geschiedenis van de aanwezigheid van de doopsgezinden in de omgeving van Dantzig door professor Peter J. Klassen, voorzitter van de *Mennonite Polish Friendship Association*, emeritus hoogleraar van de *State University of California* (Fresno, California, V.S.).

Aan het eind van de morgen werd het boek *Bezweegen broederschap*² gepresenteerd. De uitgave van dit dagboek met inleidingen door Willem Stuve en wijlen Sjouke Voolstra en editietechnische verantwoording door Mechteld Gravendeel, verscheen als derde deel in de reeks *Manuscripta mennonica*. Het betreft de publicatie van een bijzondere bron, een *Memoriael* dat in de jaren 1735 tot en met 1749 is bijgehouden door de Haarlemse doopsgezinde 'garentwijnder' Eduard Simonsz Toens (ca.1715-1794). De historische context werd beschreven door Willem Stuve en de theologische door Sjouke Voolstra, die ook de eindredactie zou voeren. Na zijn dodelijk ongeluk werd Piet Visser bereid gevonden de eindredactie over te nemen. Het eerste exemplaar werd dan ook door Piet Visser aangeboden aan Trynke Voolstra-Bottema en Anna Voolstra, hun dochter.

In de expositieruimte van de Doopsgezinde Gemeente Haarlem (*de Gang*) werd de tentoonstelling bezichtigd over de vierhonderdjarige geschiedenis van de contacten tussen de doopsgezinden in Haarlem en Dantzig, ingericht door zuster Lucia Thijssen, aan de hand van de geschiedenis van (en het materiaal van) vier doopsgezinde families. Het gebied rond Dantzig was afwisselend in Poolse en Pruisische handen. Waar de ooit doopsgezinde Joost van den Vondel in de *Gijsbrecht van Aemstel* nog spreekt over de Wijssel, zijn die Nederlandstalige geografische namen in Polen in onbruik geraakt. De tentoonstelling laat zien, hoe de doopsgezinde minderheid zich staande hield. Nadat zij aan het einde van de Tweede Wereldoorlog het gebied verliet, kwam er een voorlopig einde aan de relatie. De Poolse bevolking werd aangevuld vanuit het oosten en begon zich voor de geschiedenis van het gebied te interesseren. Dat leidde tot nieuwe contacten en zo kwam de Stichting Nederland Polen tot stand.

Naast de tentoonstelling in de Haarlemse Vermaning, die openbaar toegankelijk is, worden er twee nevententoonstellingen gehouden. Er zijn twee vitrines

² *Bezweegen broederschap; het wel en wee van de Dantziger Oude Vlamingen te Haarlem in de eerste helft van de achttiende eeuw, opgetekend door Eduard Simonsz Toens in zijn Memoriaal (1735-1749)* (Hilversum, uitgeverij Verloren, 2005), ca.160 p., geïll.; prijs €15, is verkrijgbaar bij de boekhandel (ISBN 90-6550-869-4), de ADS, de DHK en Uitgeverij Verloren.

met unieke stukken in het Teylersmuseum. Daarnaast wordt in het ABC-architectuurcentrum in tweemaal zeven foto's het typische poldergebied in Nederland en Polen in beeld gebracht. De foto's zijn gemaakt door Marek Opitz (Polen) en Dick Barendzen (Nederland). Het poldergebied bij Dantzig doet met zijn molens, veendijken en ophaalbruggen sterk aan Nederland denken.

De deelnemers aan de bijeenkomst van de Historische Kring konden s'middags de drie tentoonstellingen bezoeken en daarnaast deelnemen aan een stadswandeling door Haarlem onder leiding van zuster Rineke Verheus-Nieuwstraten of het interieur van de kerk bezoeken onder leiding van broeder Fred Mollema. De presentatie van het boek en de tentoonstellingen over Polen waren op zondag 22 mei daaropvolgend een thema bij het radioprogramma Schepper & Co. Leraar Herman Heijn gaf een toelichting bij een interview met de Haarlemse emerituspredikant Arno Thimm, die in de Wijsdeldelta geboren is en wiens geschiedenis ook in de tentoonstelling aan bod kwam.

Hylke ten Cate

Personalia auteurs

Professor dr. A. Blaauw is oud-hoogleraar sterrenkunde aan de universiteiten van Chicago, Groningen en Leiden en voormalig algemeen directeur van het *European Southern Observatory*

Lineke Buijs (1948) studeerde theologie en semitische talen in Utrecht en Amsterdam. Ze vertaalde o.a. de Tora: *De onderwijzing van Mosje*, (Querido, 1994). Sinds september 2004 is ze werkzaam als doopsgezind predikant in Zwolle en Noord-West-Veluwe/Flevoland.

André J. du Croix (1941) werd opgeleid als elektrotechnisch ingenieur en werkte 24 jaar bij het Amerikaanse computerbedrijf IBM; daarna werd hij algemeen directeur van *Lucent Technologies Communications, Bell labs innovations*. Na zijn pensionering besloot hij de geschiedenis van zijn vader uit te zoeken, wat in 2005 resulteerde in een uitgave in eigen beheer: *Kroniek van het leven van ds. André du Croix 1910-1945*.

Gerlof D. Homan werd geboren in Nederland en trok in 1952 naar de V.S., waar hij geschiedenis heeft gedoceerd in Kansas, Oklahoma en Illinois. Hij is op dit moment met emeritaat. Eén van zijn studies is *American Mennonites and the Great War, 1914-1918* (Waterloo, Ontario, 1994)

Ruud Lambour (1948) is psychologisch medewerker bij de defensie organisatie Psychologisch Advies en Selectie te Amsterdam.

Douglas H. Shantz is *associate professor* aan het *Department of religious studies* van de *University of Calgary* (Canada). Hij doet onderzoek naar de radicale reformatie, het Duitse piëtisme en christelijke apocalyptiek.

Keith L. Sprunger is emeritus hoogleraar geschiedenis op *Bethel College*, North Newton, Kansas, USA. Hij houdt zich bezig met onderwerpen uit de Engels-Nederlands-Amerikaanse religieuze geschiedenis. Hij publiceerde onder andere: *The learned doctor William Ames* (*University of Illinois*, 1973), *Dutch Puritanism* (Brill, 1982), *Trumpets from the tower; English Puritan printing in the Netherlands 1600-1640* (Brill, 1994).

Willem Stuve (1961) is als maatschappelijk werker werkzaam in Hellevoetsluis. Hij doet onder andere onderzoek naar de Dantziger Oude Vlamingen.

Koen Zondag (1938) was van 1961-1969 werkzaam in het onderwijs. Daarna vervulde hij tot 1999 verschillende functies bij het tweetalig onderwijs, in en buiten Friesland. Hij was tevens betrokken bij de invoering van het Fries in het religieuze domein en contacten tussen de drie Frieslanden.

AdressenAuteurs (verwijderd in online versie)

Ledenlijst (namen verwijderd in online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 29 , opgemaakt per 31 december 2003

Het aantal leden, abonnees en donateurs bedroeg op 1 januari 2004

611

Voortzetting van de lijst hierboven, opgemaakt per 31 december 2004

Het aantal leden, abonnees en donateurs bedroeg op 1 januari 2005

606

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de
Doopsgezinde Historische Kring

Deze stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen
- en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks
- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting, zoals de reeks ***Doopsgezinde Stemmen*** (gratis te downloaden op: <https://dhkonline.nl>)

- 1 Broederlijke vereniging (1974) 50 blz
- 2 Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm (1976) 56 blz
- 3 Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom (1979) 64 blz.
- 4 Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods (1980) 48 blz.
- 5 Confessie van Dordrecht 1632 (1982) 64 blz.
- 6 "Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen " Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping (1986) 64 blz.
- 7 Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons (1994) 63 blz.

DOOPSGEZINDE BIJDLAGEN nieuwe reeks 31 (2005)
ISBN 90-6550-902-X

Omslagillustratie:

Gedenkraam in glas-in-lood voor verzetsman ds. André du Croix.

Afgebeeld:

Het gedenkraam wordt beheerst door een met twee handen opgeheven kruis, waaromheen in randschrift staat:

*'Het leven is: de kruisbanier tot in Gods handen dragen',
met onderin : 'In Memoriam Ds. André du Croix, geboren te
Amsterdam op 31 Oct. 1910, Leeraar der Gemeente vanaf 7 mei 1939,
overleden op onbekende datum in Maart 1945 in het
Concentratiekamp Bergen-Belsen (Duitschland)'*

Het gedenkraam werd op 22 mei 1946 tijdens een dienst in de doopsgezinde kerk van Winschoten, geleid door ds Willem Mesdag, ingewijd en in een nis in de rechter zijgevel van het kerkgebouw aangebracht. Na samenvoeging van de gemeenten Winschoten en Stadskanaal tot Doopsgezinde Gemeente Oost-Groningen, werd het raam in 1994 verwijderd en gerestaureerd .
Het bevindt zich sinds 1996 in de doopsgezinde kerk van Stadskanaal.

ISBN 90-6550-902-X

9 789065 509024